

द्वारका-शृङ्गेरी-पीठ-शुभाशीर्वाद-प्रसादः

द्वारका

दि २५ १० ७०

शारदा पत्रिका स्वामि विवे-
कानन्दविशिष्टाङ्क प्रकाशयति
भारतस्य उपराष्ट्रपति श्रीमोपाल
स्वरूप पाठ्य महोदयानां हस्तेन
इति विज्ञाय जगद्गुरु श्री चरणा
प्रसन्नमानसा शुभाशीराशिपर
पराम् भावलयन्ति चिरायुर्धर्षता
शारदा एतादृश विशिष्टानि
वर्माणि कुर्वाणा इति ।

निवेदक

महाबलभट्ट

(मन्त्री)

श्रीशृङ्गेरी

दि २० १० १९७०

दीपावलीमहोत्सव न सर्वेषां
प्रोत्तिकर उत्सव । तदा श्रीशार-
दाया विशिष्ट अङ्क प्रकाशम्
एष्यति । श्री विवेकानन्दस्वामिन
भारतादप्यत्रापि भारतीयोपाध्यात्म-
शास्त्रस्य विशिष्ट महिमान् वाच
प्राकाशयन् । भारतस्य यश सर्व
त्रापि प्राप्तारयन् । विशिष्टपुरु-
षाणां तेषां शारवत् जीवित प्रकाशय
कृतज्ञता प्रकटयितुं अभीप्सता
भवता उद्देश सफलो भूयादिति ।
ये पदमनाभोपाध्याय (सचिव)

अनुक्रमणिका

१ मद्रगलम् ।		
२ सपादकीयम् ।		
३ द्वारकाशृङ्गेरी प्रसाद ।		
४ पण्डितराज द्वाविडशाम्भु शुभाशिय ।		
५ डॉ चि द्वा देशमुख-शुभच्छा ।		
६ अथ यथ दिनमणिविलीन ।	कृष्णो नादान ।	
७ वेदान्तो मूर्तिमान स्वामी-	प्रा नी श. नमरे ।	
८ शुभाशिय	प. श्या न. पुणेकर ।	
९ शृङ्गेरी-वाक्यार्थसभा विशेष ।	नारदा-प्रतिनिधि ।	१
१० . ज्ञानदीप प्रकाशते । .	डॉ व्य वि द्विविड ।	५
११ नूतन सस्टुतविभागाध्यक्ष ।	प श्री ल जाठलेकर ।	१०
१२ विडाल य अनन्य चरति ।	विद्यल्लखा ।	१७
१३ विवेकानन्द-प्रशस्ति ।	म त आपटीकर ।	२७
१४ ऋग्वेद मतति नियमनम् ।	डॉ ह रा दिवेकर ।	३०
१५ सयमि-मार्कभौमन्य दिग्विजय ।	प श्री ल आठलेकर ।	३३
१६ श्रीमान् एरनायजी राजठ ।	डॉ श्री भा वर्णेकर ।	३७
१७ न भूतो न भविष्यति ।	या वि देवानकर ।	४४
१८ त्रिवेदानन्द-गुण्यस्मरम् ।	सी मुमति वि नारळीकर ।	४६
१९ श्रीविजयानन्दारितम् ।	डॉ ग वा पट्टमुळे ।	१-८, १-२३२

भारतस्य प्रथमः कर्गजार्ह-वेणुषिष्ट-कर्मन्तः

राष्ट्रस्य नागरिक - शिरासावंगु अत्यावश्यकस्य काज-अवकाशस्य समृद्धि मयादयितुं सर्वान् यत्नां नेवापरायणा वयम् ।

अस्मिन् प्रत्ये श्रीमद्भि कोदुन महत्कार्यं कर्तुं गच्छते ?

एतदर्थं मात्तया हृत्ता मयां -

दि सेण्ट्रल पन्थ मिल्स लिमिटेड

११८३ गिवाजीनगरम्, पुण्यपत्तनम्,

मुद्रणक्षेत्रे 'अक्षर' नाम
श्री ज्ञानेश्वर प्रिंटिंग प्रेस
शिवाजी मार्गः, कोल्हापुरम्

प्राप्ता प्रकाशयन्ती लक्ष-गृहाणि

आली
उजाळित
लारेव घरे!

प्रवासी प्रवास सेवा प्रदातृत्व
आगमन दुर्घटनेने प्रवासात विघटन
होई नसल्याने या हा मागे अजिंक
उत्तरात येणे या विघटनाने
भडाने या प्रवासात एवढे पत्र घात
आणि या आगमनात या प्रवासात
सुद्धा या प्रवासात या प्रवासात
या प्रवासात

या प्रवासात या प्रवासात या प्रवासात
या प्रवासात या प्रवासात या प्रवासात
या प्रवासात या प्रवासात या प्रवासात
या प्रवासात या प्रवासात या प्रवासात
या प्रवासात या प्रवासात या प्रवासात
या प्रवासात या प्रवासात या प्रवासात

एसटी म्हुणजेच प्रवाशाची सेवा

महाराष्ट्र राज्य मार्ग परिवहन महामंडळ महाराष्ट्र महामंडळ महामंडळ

एस्. टी. एव यात्रिक-सेवा

वेदोऽखिलो धर्ममूलम्

फोन : ३५४५

तार : देवहाटकेश

श्रीवल्लभराम-शालिग्राम-साङ्ख्यवेद विद्यालयः

रामघाट, धाराणसी

दिनांक : २४-१०-७०

श्रीमत्सु वसन्त गाडगीळ महोदयेऽयं साक्षीर्वादि निवेदयति ।
अधिगतं भवदीय पत्रम् ।

आगामि-दीपावत्यवसरे "शारदा" पत्रिकया विवेकानन्द-
विज्ञेपाङ्क प्रकाशयिष्यते इत्यवगत्य महान् सन्तोषं समजनि ।
पत्रिकेयमुत्तरोत्तरमभिवर्धतामिति भगवन्तं विश्वेश्वरं प्रार्थये ।
इति- पू. गुरचरणानाम् (पण्डितराज राजेश्वरशास्त्रिद्राविडानाम्)
आज्ञया

रा. शा. हीसमने

मराठे इंजिनिअरिंग इण्डस्ट्रीज्

इण्डस्ट्रियल इस्टेट मिरज

" ५६८ ... दूरवाणी ... ५९८ "

Manufacturers of

starters & switch gears

विवेकानन्दस्मृतौ प्रणामाञ्जलिः

शारदा-विवेकानन्द-विशेषाङ्कस्य कृते

* शु भेच्छा *

मेसर्स गोविन्दराम शोभाराम अँड कंपनी

जनरल मर्चण्ट्स अँड कमिशन एजण्ट्स पो बॉ ४२

गणपति पेठ, साइगली (महाराष्ट्र)

(वितरका - आय् खो आय् (इण्डिया) प्रा लिमिटेड)

दूरवाणी- कार्यालय ६५ तथा ६१९, निवाम ९५

इदं मुलभम् । इदं लाभप्रदम् ।

स्वल्पसंचय योजना सप्रति विशेषहितकारिणी ।

स्वल्प-सचय-योजना सप्रति विशेषलाभाधिक्यप्रदा

न्यासरक्षकस्यकृते प्रचुरावसरदात्री च सजाता विद्यते ।

अधस्तन प्रकारेषु कचन स्वोष्ठृत्य राष्ट्रदृढीकरणेन साक स्वीय
भविष्य निरुत्तुमपि मानव प्रभवति ।

* पोस्ट ऑफिस सेविङ्गज् बॅक

* क्युमुलेटिव्ह टाईम डिपॉजिटस्

* पोस्ट ऑफिस रिकर्विंग डिपॉजिटस्

* पञ्चवार्षिक-स्थिर-न्यास

* सप्तवार्षिक राष्ट्रिय-सचय-प्रमाणपत्राणि (द्वितीयावृत्ति)

* सप्तवार्षिक राष्ट्रिय-सचय-प्रमाणपत्राणि (तृतीयावृत्ति)

* पोस्ट ऑफिस-टाईम-डिपॉजिटस्

* सप्तवार्षिक राष्ट्रिय सचय-प्रमाणपत्राणि (चतुर्थावृत्ति)

न्यासानुसार बर्धनहार ३५० त ७२५ पर्यन्त करमुक्त ।

स्वल्प-सचय योजना सप्रति अधिकमुलभा, आकर्षकी, स्पर्धालु,
समाजे सर्वेषां कृते लाभप्रदा च विद्यते ।

अधिक विवरणार्थं साध्यता कृपया सर्क -

स्वल्प-संचय-संचालनालयः, महाराष्ट्र-शासनम्

सचिवालयः मुम्बापुरी क्र. ३२

Dr C D DESHMUHH

Tel 71323

"RACHANA"

BAGH AMBERPET

V I D Y A N A G A R

HYDERABAD-1 A P

सशारदविशारदान् श्री वसन्त अ गाडगीळ महोदयान् प्रति

सादरप्रणामपूर्वक आवेदक -

भवद्विहितेन दीपावली-नूतनवर्ष-शुभाशसनेन साकर्मपितेन शारदा-
नियतकालिवस्य एकादशवर्ष-प्रारम्भाङ्कत्रयेण च भूशमनगृहीतोऽस्मि ।

गैर्वाण्या अनुरक्ताममेवैव इति कतिपयहायनेभ्यो भवन्तमभिजा-
नामि । तेनानुरागेण प्रचोदिता च भवन्तोऽह्निश मस्कृतवाग्विलासाय
प्रयतन्त इति स्वानुभवात्म्यगवैमि । वर्षदशवाक्यी भवता शारदा-
सम्पादनेनानिनिपुणेन प्रादायि एष्टुतोपासिभ्य उपबृहमाणाल्लसर
स्वन्त प्रमादस्य यस्य कृतेऽभिन्दनार्हा भवन्त । स एष भवतामभिनिवेदो
वर्षानुवर्ष वर्धिष्णु कल्याणानुबन्धी भवतादिति मे हादिकी शुभ-धामना ।

३-११-७०

भवता स्नेहाङ्कित

चि ह्वा देशमुख

=====

दीपावली शुभचिन्तनम्

अस्माकम् अमरसमदस्याना न्यामन्यापकाना हितचिन्तनाना च कृते
नूतनवर्ष-दीपावली मानन्द-समृद्धिरारिणी भूयान् ।

श्री महालक्ष्मी को ऑपरेटिन्ग् बैङ्क लिमिटेड

रेन्द्रवार्याल - १६७ मंगळवारपेठ, कोल्हापुर (दूरवाणी ०३७)

कोल्हापुरे शाखाद्वयम् (१) सिराजीजयमनार दूरवाणी ७०४

(२) मार्केट गार्ड दूरवाणी २१३५

त्यिरनिधि निष्पन्नराशि च . ७ लक्ष १३ सहस्ररुप्यका

न्यासा १ कोटि १३ लक्षाधिका

गचानि निधि १ कोटि ३५ लक्षाधिका

गो बा पेन्शने कृ. प रासबागदार इ रा उमराजीकर

व्यवसाया

उपाध्यक्षः

अध्यक्ष

ग्रामस्थाः सन्तु नगरस्थाः वा भवन्तु ये दुर्बलाः असमर्थाश्च तेषां
दारिद्र्य-निर्मूलनार्थं सहकारिक्षेत्रद्वारा वयं सातत्येन प्रयत्नशीलाः ।

महाराष्ट्र-राज्य-सहकारी-अधिकोपः मर्यादितः

(दि महाराष्ट्र स्टेट को-ऑपरेटिव्ह बँडफ लिमिटेड)

केन्द्रकार्यालयः

९ बंधू हाऊस लेन

कोट, मुंबई १

प्रादेशिक-कार्यालयः

महाल, नागपुरम्

भाग-धनं निधिश्च - रु. १५ कोट्यधिकम्

सर्वे न्यासघनम् - रु. ७५ कोट्यधिकम्

सर्वम् ऋणयनम् - रु. १०६ कोट्यधिकम्

सर्वे संचारी निधिः - रु. १४२ कोट्यधिकम्

सामान्यातिसामान्यजनस्य सदैव हितचिन्तनपरः

सर्वेष्टेष्ठः सहकारी अधिकोपः ।

महाराष्ट्र-जीवनेन साकं समरसीभूय

औद्योगिक-कृषि-विप्रेयक-विविध-

उपक्रमविषये साहाय्यकर्ता

परमवत्सलः भवदीयः अधिकोपः

बँडूक ऑफ महाराष्ट्र

प्रधान-कार्यालयः ११७७ बुधवारपेठ पुण्यपत्तनम् २
अधिकोपविषयक-सर्वेप्रकारक-व्यवहारस्य कृते द्रष्टव्या
समीपतमवर्तिनी अस्य अधिकोपस्य शाखा ।

अथ कथं दिनमणिर्विलीनः

अथ कथं दिनमणिर्विलीनः ?

न मेघैर्विषयत्पानता जवनिता,
राहुमुखं न हि दृश्यमिदानीम् ।
परं प्रिये मन्ये स्निग्धे तव
अश्रुं न्यस्तशिरसो मे मधुरे !
पियतो मदिरां नम्रपुगस्य
उद्याने गुलमुहुरविकामे
मन्दस्निग्धसमीरणकाले
तवानताया शयनं पियत
कदापि मधुरालापपरतम्य
कदा च सुप्तस्य पुनः प्रबुद्धस्य
मूला स्वदीपं पश्यत एव
विमपि गायत प्रणयनुगीतं
स्वदीपं वेदानां टाप्याणाम्
प्रणयिष्यद्य दिनमणिर्विलीनः ।

टी. ए. टी. कटिज न दिग्दी १५. कृष्णो नादान.

दोषावली-शुभचिन्तनम्

मयं प्राणनिभाय जोरनन्द, न तु म्यादिभाय मया सहकार-
ण्य स्वादिभाय. इति निदानस्वीकारेण एव मानव-ममाजस्य
स्वना म्यरीभूय सधि-गुता वाग्यति । सहकार एव निवर्तनः
इति नैव मा भेत् मानस्य मानस्य नैव कृतार्थो न विद्यति ।

एतादृश-सहकारस्य प्रतीकम् एव

दि डेक्कन को ऑप, स्पीनिङ्ग मिल्स लि.

दण्डावरंजी (कोन्हापुरम्)

स्थापना २ डिसेम्बर १९६० उद्घाटनारम्भ १८ नोव्हेंबर १९६२
मूल-निर्माणागमना ५४२२०

रा. व. गोयन्डे
अध्यक्ष

म. व. काम्बळे
उपाध्यक्ष.

अ. रा. निडे
अध्यक्ष.

खडकीवाजार, पुण्यपत्तनम् ३

सर्वप्रकारे वस्त्राणां कृते

६१ खड्की बाजार, पुण्यपत्तनम् ३

संदर्भ मूल्य

के. जोशी अँड को.

रुग्णों के कस अण्ड आर्ट प्रिण्टर्स

भिकारदास-मारुति-मन्दिर समीपे, पुण्यपत्तनम् ३०

तदर्थं त्वय्येताम

का का हलवाई

१ वत्तमन्दिरम्, शुक्रवार-पुणे २. २ डेक्कन-जिमखाना, पुणे ४

हरवाणी ५७८६८

दूरवाणी ५७८६७

स्मर्यताम् ॐ राष्ट्रदेवो भव ॐ त्वर्यताम्

राष्ट्ररक्षणार्थम् बलसंवर्धनम्
बलसंवर्धनार्थम् मिष्टान्नसेवनम्

सर्वोत्कृष्टमिष्टान्नार्थं सत्वरं द्रष्टव्या.

दूखणी] शर्मा स्वीट मार्ट [७३३२
दत्तमन्दिरसमीपे पणो२.

करवीरजनानां कृते जनतासंचालिता यातायात-संस्था एव

कोल्हापुर - म्युनिसिपल् - ट्रॅन्स्पोर्ट

नगरस्यः चतुश्चक्री-व्यवहारः विघटितः चेत् शारीरं रुधिर-
वाहिनी-विघटनम् एव अनुभूयते ।, एकतः शारीर प्रकृतिविघटनम्
अन्यतश्च दैनिक-नागर-व्यवहार-विघटनम् अतः । एव

‘तत्परता-सौजन्यम्-शुचिशासनम्’

इति त्रिसूत्री लक्ष्यीकृत्य K. M. T. नगरे यातायातरूपिणी रुधिर-
वाहिनी सगोपयति ।

प्रत्येकं १९ पैसा-भाटकं स्वीकृत्य प्रतिदिनं लक्षार्धप्रवासिनां
यातायात ४८ मार्गेषु क्रियते ।

करवीर-सदृश-प्रचण्ड-नगरस्य यातायातं संचाल्य K. M. T.
यन्त्रणा छात्राणां ग्रामस्थानां च प्रवासिनां कृते कौतुकाहर्णं व्यवस्थां
कृतवती ।

मानव्येन सेवा स्वीकुर्वाणानां करवीरस्थानां समीप-ग्राम-
परिमरस्थानां च कृते नूतन-वर्ष-शुभचिन्तनम् ।

बी. एस्. मण्डलिक आर्. वाप्. शिन्दे एन् डी. जाधव
वाहनव्यवहारव्यवस्थापकः मुख्याधिकारी नगराध्यक्षः

कोल्हापुर - नगरपरिषद्

मुद्रण-विश्वे महदारव्यंम् ! भारते प्रथमनिर्मितिः

स्विफ्ट १५० ऑफसेट प्रेस

SWIFTS PRIVATE LIMITED

Manufacturers of

Automobile components & accessories
and

SWIFT 150 Offset Press

MARATHE UDYOG BHAVAN

New Prabhadevi Road

BOMBAY-25 D D

Telephones,

455433

451322

मराठे उद्योग भवन,

नवीन-प्रभादेवी-मार्गः मुम्बई २५.

पू. विवेकानन्द पुण्यस्मृतौ प्रणामाञ्जलिः

विद्युत्-जनित्र-यन्त्रनिर्माणो-विषये यशस्वि-भागं-दर्शकानां
श्रीगजानन मिल्स-अस्थापकानां विद्युत्-जनित्र-वस्त्र-निर्माणो-कार्ये
सर्वाद्य-जनकानाम् उद्योगरत्न वि. रा. वेलणकराणां ६२ वरान्ति
निर्माणीसचालन-तपस्या-फलितम्-

छत्रपति-मुद्राङ्कितं धोतर युग्मम्

प्राप्तिस्थानम्

श्री गजानन-वीरिहङ्ग-मिल्स, सांगली

॥ पू. विवेकानन्दपुण्यस्मृतौ प्रणामाञ्जलिः ॥

दि शिपिङ्ग कॉर्पोरेशन ऑफ इण्डिया लिमिटेड

(ए गव्हर्मेण्ट ऑफ इण्डिया अण्डस्टेकिंग)

स्टील फ्रीट हाऊस, चतुर्थ-भूमिका

दिनशा वाच्छामार्गः, मुम्बई २० BR

प्र सि हिः आ ण ति क - नो - या न - से वा - स चाल ना थं म्

★ शारदा-विवेकानन्द-विशेषाङ्क-शुभचिन्तनम् ★

श्री चालाजी स्पीनिङ्ग अँण्ड व्रीव्हिङ्ग मिल्स

शेठ जयनारायण लड्डा मार्गः (पो. बॉ. ७.) साइगली (महाराष्ट्र)

तन्प्री-सकेतः— चालाजी, दूरवाणी-व्यवस्थापकः ३७७ निवासः ७७
लेखाकार्यालयः २६७

मुम्बईशाखा— ३८४ एम्.काळवादेवीमार्गः, दाभोळकरवाडी, मुम्बई २
३१२५०१ ... दूरवाणी ... ३१९६८१

बी पा व ली—शु भ चि न्त न म् .

दि कोल्हापूर शुगर मिल्स लि.

शर्करावत् रासायनिक-व्यवसाये अपि अग्रेसराः

★ प्रतिकुटुम्बं रुचिप्रदा शुभ्र-मोहक-स्वादिरूढ-दल-सोष्ठव-शर्करा

★ विविध-व्यवसायेषु अत्यावश्यकानि अस्माकं रसायनानि

अँसिटिक अँसिड् अँबसोल्युट अल्कोहोल.

एन् ध्युटेनॉल् रेक्टिफाईट स्पिरिट.

व्युटाईल अँसिटेट् डिनेचर्ड स्पिरिट.

अस्माकं निर्मितिः सर्वोत्कृष्टा कीर्तिशालिनी च

भारतवर्षे प्रमुखः अद्यवावन् वर्मान्.

दि कोल्हापूर शुगर मिल्स लि. कसबा यायडा, कोल्हापूर ३

शारदा-द्वादशवर्षारम्भे शुभाशियः ॥

- समग्रं भारतं दृष्टं जिह्वाग्रे शारदा स्थिता ।
धावामो वरदातारौ किमन्यद् भवदोप्सितम् ॥
ऋषिष्वद् वदनच्छायो ऋषि-कार्य-परंपराम् ।
भवान् विस्तारयत्वग्रे दृढकायः शतं समा ॥

टिळकवाडी, बेलगाव

श्यामसुन्दर न पुणेकर

वेदान्तो मूर्तिमान् स्वामी विवेकानन्द उच्यते

- रामकृष्ण-महाशिष्यं तत्त्वज्ञान-प्रचारकम् ॥
विवेकानन्द-नामानं योगिवर्यं नमाम्यहम् ॥ १
न केवलं भाषणेन वेदान्तो विशदीकृतः ॥
परं स्वाचरणात्तेन साकार इव दर्शितः ॥ २
सभायां सर्वधर्माणां भारतस्योज्ज्वलं यशः ॥
त्रिलोचनं विदितं येन कृतं, तस्मै नमो नमः ॥ ३
दर्शने प्रतिमायास्ते सर्वेषां स्फूर्तिदं परम् ॥
अन्वयं च तथा नाम ध्रुवं बोधप्रदं नृणाम् ॥ ४

योगायोग मदाशिव पेठ,
पुण्यपत्तनम् ३०

प्रा. नी. शं. नवरे

MARATAE TEXTILE MILLS, MIRAJ

Manufacturers of Carded & combed cotton yarn

Pay their respectful homage to the great son of INDIA

SHRI SWAMI VIVEKANANDA

May his glorious example continue to inspire us for ever.

(18 miraj

Phone

268695 Bombay.

मराठे-वस्त्र-निर्माणी मिरज

(मिरज-६४८ दूरवाणी २६८६९५-मुम्बई)

विञ्जित-कटकृत तूल-तन्तु-संतान-कर्मणिः

भारतमातु सर्वध्वंष्ट मुमुक्षुरत्नम्

स्वा मि व र्य - वि वे का न न्द म्

मा द र म् अ भि वा द य नि ।

वि वे का न न्द - दि ग्धा द शः

स स तं नः प्र षो द णा त् ।

सत्प्रवृत्ति-सदाचारः
प्रवासे सौख्यकारकः ।

GOOD TRAVEL HABITS MAKE TRAVELLING A PLEASURE

CLEANLINESS DO NOT THROW SCRAPS OF FOOD BANANA SKINS AND WATER ON PLATFORMS AND IN COMPARTMENTS. USE DUSTBINS.

SPITTING SPITTING INDISCRIMINATELY IS UNHYGIENIC. IT SPREADS DISEASE. USE SALTTOONS.

SITTING DO NOT TIE UP WITH FEET ON THE SEAT THIS IS BAD MANNERS AND IS INCONVENIENT FOR OTHER PASSENGERS.

HEAVY LUGGAGE BOOK HEAVY BAGGAGE IN THE BRACK VAN AND GIVE YOURSELF AND FELLOW PASSENGERS MORE ROOM IN THE COMPARTMENT.

NATION'S PROPERTY TRAVEL WITHOUT LAMP AND LIGHTS IS UNCOMFORTABLE. HELP TO CATCH PERSONS STEALING TREES AND OTHER FITTINGS AND TURN THEM OVER TO UNIFORMED RAILWAY STAFF ON DUTY.

CENTRAL RAILWAY

मध्य रेलवे

“एतैः सुरक्षितं प्रधानं वेदाङ्गं व्याकरणशास्त्रम् ।”

—शृङ्गेरी-वाक्यार्थ-सभायां पं. आठलेकर-प्रशंसा

श्रीशृङ्गेरी-जगद्गुरु महासत्त्वाने सुचिरात् प्रतिसवत्सरे प्रवर्तमाना

श्रीमहागणपति - वाक्यार्थ - महासभा

अस्मिन् साधारण-सवत्सरे शृङ्गेरी

नृसिंहवने श्रीमहागणपति - सतिषां

आविनायकचतुर्थीत आ च पूर्णिमाया

श्रीजगद्गुरु श्रीमदभिनवविद्यातीर्थमहा-

स्वामिनामाध्यक्ष्ये प्रावतत । नैकं विद

पण्डितमण्डिता आसीद इय गोष्ठी ।

सदस्यस्या खलु नानाशास्त्रदशन नदी

ष्णा वादनिष्णात-मतय स्वान स्वान्

प्रस्तावान् प्रस्थापयामामु प्रतिदिनम् ।

प्रावर्धन्त पुनरुत्तरोत्तर पूर्वोत्तरपक्षा ।

प्रतिदिन नवनवा समुपागमन् समि-

प प शृङ्गेरी 'श्री'चरणा निमेता ज्ञानवृद्धास्तपोवृद्धा वयोवृद्धाश्च

विद्वद्बरा । प्रायेण दक्षिणभारतवर्तिना विपस्थिता समेलामेवामीदिय

वाक्यार्थमहासभा नाम । निमन्त्रितानामपि वेपाञ्चिद् विदुषाम् अनुप

स्थितिरासीत्त्यार्यवलापवाहृत्येन । सत्यपीत्य नासीत्तनु शनम-वाता

नूना मर्या सरयावताम् अस्या वाक्यार्थससदि वयमपि ।

अस्या च विद्वज्जनपरिपदि समुपस्थिता विल पुण्यपत्तन

पुणे-विद्यापीठ प्रगत-मसृताभ्यास वेन्द्रात् प आठलेकर श्रीपादशास्त्रिण

भाद्रपदशुद्ध १३ रविवासरे सायम् । दर्शनेन अनुगृहीतास्ते श्रीचरणं ।

मुनिदिपनश्च तेषां तृत समय अयद्युरनन्तचतुर्दशीदिने प्रथममेव

सर्वेषाम् । अथापरेणु नित्यत्रयम् आमुस्य समारब्ध खन् सभाचार्यम्

अपराह्णे पञ्च वादा समये । तत स्वयमेव श्रीचरणं प आठलेकरशास्त्रिणा

तथा तेषा विषयस्य च परिचय प्रदत्त । आज्ञायाश्च शास्त्रिण सोदाहरण

सविस्तरं च स्वाभिप्रायं प्रकाशयितुम् । प्रदत्तस्य समयं एव होराभात्र
तेषां वृत्ते ।

ततः सद्यः समासं च व्याख्यानमन्यान् प आठलेकर श्रीपादशास्त्रिण
न्यगदन्—“अस्यां पदवाक्यप्रमाणज्ञाना
महासदसि पाणिनीय-व्याकरणार्णव-
सीरवर्ती जनोऽयं विलावकाशदानेनानु-
गृहीतः तदर्थं सर्वेषां वृत्तज्ञोऽस्मि श्रीचर-
णानाम् । पाणिनीयव्याकरणाध्ययन-
विषयं मम सावन्मतमिदं यद् सिद्धान्त-
कीमुदीमार्गेण पाणिनीयव्याकरणाभ्यास-
सक्षपणं शब्दमिद्धि-कामयमानानां प्रबाम
हितकरं एव । परं सूत्रवारस्य अनन्यतुल्य
रचनाकोशस्य विचारसीन्दर्यं च जिज्ञास-
मानेन प्रतिपदमवश्यं पुरतः स्थापनीया
काशिकाया व्याख्या । अस्यां च किल
व्याख्यायां विद्यन्ते आसन्न-नक्षत्रमहत्-

प श्रीपादशास्त्री आठलेकर
(२७,०००) समित्तानि उद्धरणानि । तत्र तावद् यथा वेदब्राह्मणारण्यक-
सूत्रगतानि सन्त्युद्धरणानि तथा रामायणमहाभारतकाव्यनाटकाद्यायिका-
भाणगतान्यपि सन्ति । नैतेषां सर्वेषां सख्या २००० तः समधिक्ता । तेन
एकशब्दरूपाणामुदाहरणानां सख्या २५००० इत्यपि सुस्पष्टम् । एतावता
काशिकायां पर्याप्तोदाहरणवितरणं कोऽपि वदान्यता स्फुटीभवति’ इति ।

अत्र विषये शास्त्रिवर्ये संपादितस्य अतिमहत् कार्यस्य कोऽप्ये-
वदेशः श्रीचरणं स्वयं प्रत्यक्षीकृतः । तत्र तावत् एवस्यां पत्रिकायाम्
एकम् उद्धरणमिति २७००० प्रमिता पत्रिका किल विलिखिता सन्ति
शास्त्रिवर्ये । प्रतिपत्रं च पुनः रूपनिष्पादनार्थं यावन्ति सूत्राणि भवन्त्या-
वस्थानि तेषां केवलं ऋमाङ्का एव निर्दिष्टा विद्यन्ते । इयं महत्या
केपुचित् पत्रेषु ३० पर्यन्तं गता विद्यते । कस्मिन्नपि पत्रे नयः सख्या १० तः
न्यूना भवति । एतादृशानि पत्राणि साक्षात्कृत्य सा पण्डितमण्डली सचिवैव
समभवदित्यत्र नानिमात्रं चित्रम् ।

एव विद्वन्मनीषानिकषायमाणायामस्या परिपदिष आठलेकरशास्त्रि-
भिराविष्कृत खलु स्वाभिप्राय । अथ ते प्रावोचन्- “ यथा प्रयोगप्रधान
नाट्यशास्त्र तथा प्रक्रियाप्रधान किल व्याकरणशास्त्र भवति । काशिकान्त-
पातिन यस्य कस्यापि रूपस्य विषये प्रष्टव्योहमिति सम्प्रार्थिता सा
वाक्यार्थमहासभा प आठलेकरशास्त्रिभि ।

अनन्तर केरलीयै पण्डितै ‘रामाणाम्’ इति रूप गृष्टम् । आव-
श्यकानि पञ्चदशाधिकानि सूत्राणि अङ्कुरूपेण विलिख्य साधित पुनस्तद-
तत् साधद्वयमिनिमिपात्मकेन कालेन । ततो ‘भवति’ इति रूप गृष्टं विद्या-
निधिभि प रामचन्द्रशास्त्रिभि । तस्य सिद्धि उपपञ्चविंशतिप्रमिते सूत्रै
सम्पादिता निमिपत्रयर्णव तावत् । अनन्तर द्विरुक्ताना त्रिरुक्ताना च
सूत्राणा क्रमाङ्का कार्याणि च पृष्ठानि कुतूहलिभि कैरपि च्छात्रै । तेषाम्
उत्तराणि यथा वेनचिद्वर्तमानदिनाङ्क कथ्यते तथा रीत्या कथितानि
शास्त्रिभिरेभि ।

व्याहृत सानन्दम् अभिनन्दनं विदुषां परिपदा

अथ केरलीयै के एन एम दिवाकरन् नम्युद्रीपादमहोदयै व्याक-
रणाचार्यै ‘बहुल छन्दसि’ इति सूत्रस्य क्रमाङ्का कार्याणि च देयानि
इति सिदिष्टा प श्रीपादशास्त्रिण । अष्टाध्याय्यामेकादशवार स्मृत
स्याम्य सूत्रस्य अङ्कलेखन कायलेखन च केवल साधनिमिपात्मकेन कालेन
संपादित शास्त्रिभि । पर तत्सर्वं काशिकाकौमुदीग्रन्थालोडनन सूचीसहा-
येन च अवलोचयता परीक्षकाणा व्यतीयाय पञ्चनिमिपाधिक काल ।
अथमत्र विशय यत केपुचित्स्थलेषु पूर्ववर्तिना त्रिचतुराणा, पञ्चपाणा
सूत्राणा सम्यक् स्मरण विना नैव निर्णेतु शक्य ‘बहुल छन्दसी’त्यस्य
योगस्य कार्यम् । पर विनैव त्रुटि अटिति तडिद्भवेन सर्वं यथास्व लिखित-
वता प श्रीपादशास्त्रिणा स्वय श्रीचरणैरक्षयया च विदुषा परिपदा
सानन्दमभिनन्दन व्याहृतन् ।

शङ्गेरो'धो'चरण-शृपा-प्रसादेन मङ्गलीभूतम्

पुण्यपत्तने पुण्यं निवासस्थलम्

॥ हॉटेल स्वस्ति ॥

१२३४, धापटे-मार्गः (दूरवाणी ५५५००) पुण्यपत्तनम् ४

①

दीपावली-नववर्ष-शुभचिन्तनम्

②

अस्या सदसि सास्त्रिवरैरेतैरदीरितानां लिखितानां च मूत्राङ्काणां सरसा आसन्न १३० प्रमितावर्तन । नैवापि श्रुति पदमवरोत् क्वापि नाम । प्रसृत काशिका-सूत्र-शूची यता वाञ्छन मुटय एव अनन प्रमङ्गेन दृष्टि-पथमवतीर्णा पुनरस्या विद्वद्गोष्ठ्या ।

अन्ततश्च नानाशा-वृत्तभूरियमा मध्यस्थ-पदम् अलङ्कृयाणां पण्डितोत्तमा विद्यानिधय ५ रामचन्द्रशास्त्रिणः (बेदगलोर) सानन्दम्-अवदन् " यत्र तावत् पञ्चप्राणभूत (५५५) प्रमितानां वादरायणमूनाणां त्रमाङ्कस्मरणमप्यस्माकं मशक्यप्राय भवति तत्र पूर्वपरनित्यान्तरङ्गापवाद-लक्षण किमपि विलक्षण तत्त्वं हृदिदृत्य प्रणीतानां मूत्राणां त्रमाङ्कान् अनुजिततन्त्रम् अकृतकालक्षेप तत्तत्कार्यनिर्देशपुरस्सर लीलया कथयता प श्रीपादशास्त्रिणा किमन्यदभिनन्दनात्करणेय सभयानमा पुन ? सर्वथा सुरक्षित भगवत् आम्नायस्यैकम् अङ्गमेभि । यदाह महाभाष्यकार. 'प्रधानं च खट्वङ्गेषु ध्याकरणम् । प्रयत्ने च कृतो यत्न फलवान् भवति' । एतेषामपि प्रयत्न सफल इत्येव ब्रूम " इति ।

समनन्तरं कथमय साधितो योग इति तथा परिपदा पृष्टे सति सर्वोप्यय पुण्य-विद्यापीठ प्रयत्न सस्कृताभ्यासकेन्द्रवित्तिना डॉ रा ना. दाण्डेकर - प्रमुख - सर्वनीमुखविद्वत्त्वशालिना सास्त्रिभ्यस्य महिमेति कृतज्ञतापूर्वक निवेद्य उपसहृत स्वकीयो विषय शास्त्रिवर्ये ।

शारदा-कार्यालय

पुण्यपत्तनम् ३०

'शारदा'-प्रतिनिधि

॥ महालक्ष्मीपुरस्थोऽयं ज्ञानदीपः प्रकाशते ॥

महाराष्ट्रदेशे प्राचीनसरण्या सस्कृतस्य अध्ययनम् अध्यापनं च कुर्वन्तु

अहमुलिमात्रगण्येषु विख्यातेषु प्रकाण्ड पण्डितेषु अन्यतमा एव विद्यन्तेषु बाळाचार्यां खुपेरकरा कोल्हापुरनगरनिवासिनः । वर्ष-स्यास्य स्वातन्त्र्यदिने 'राष्ट्रिय-पण्डितत्वेन भारतशासनेन सस्कृतोऽयं महापुरुषः न केवलं सस्कृत-मराठी-भाषा-द्वयस्यैव गौरवं वर्धितवान् अपि तु 'तीर्थोत्कर्षंति तीर्थानि' इति न्यायेन कोल्हापुर-नगरीम् अपि सुष्ठु अलङ्कृतवान् । यशसि सपरम्तु वा निरभिलाष

प. खुपेरकर बाळाचार्यः

जीवनगतान् नैकान् दुःखापातान् धैर्येण सत्त्वेन च प्रसह्य 'विपदि धैर्यम् अयाभ्युदये क्षमा' इत्यनु-सारम् आचारं धारयित्वा अयं विद्वत्कथनं अद्यापि युवानमपि लज्जाय-मानेन उत्साहेन संस्कृतमराठी-भाषयोः अध्ययनाध्यापन-ग्रन्थ-सम्पा-दनादीनां कार्ये निरत एव दृश्यते । 'ब्राह्मणेन निष्कारणं पडद्गो वेदोऽ-ध्येयो ज्ञेयश्च' इति श्रुत्यादेशानुसारं निरपेक्षां तेषां ज्ञान-तपस्या । 'व्यसनं श्रुती' इति तेषां लक्ष्यम् ।

प. आत्मारामशास्त्री पित्रे तथा म. म. वामुदेवशास्त्री अभ्यङ्गर इत्यादिभ्यः गुरुभ्यः विद्यां प्राप्य घटोदरशासनस्य 'वाच्यभूषण'-अलंकार-भूषण-इत्यादिपरीक्षां उत्तीर्णस्ति । नैकवर्षाणि वेदशास्त्रोत्तेजकसभादीनां परीक्षासु परीक्षकत्वेन कार्यं संपादितं तं । पूर्वगुणैर्ग्रन्थान्ते शासकीय-माध्य-मिकशालासु तदनन्तरं च 'डेम्पन कॉलेज पुणे' इत्यत्र सस्कृतस्याध्यापनं कुर्वन्ताज्जेन छात्रेषु सस्कृतस्य गभीराध्ययने विशेषाभिरुचिं समुत्पादितम् । देताद्वैतादिभारतीय-दर्शनेषु तेषाम् असाधारणोऽधिकारः । ज्ञानेश्वरी-

ग्रन्थस्य अध्ययनार्थं काश्मीर-शैवमतस्य विशेषम् अध्ययनं संविहितम् । भासकवे अविमर्श-नाटकस्य विस्तृते उपोद्घाते एते डॉ म म पा वा काणे महाशयानां प रङ्गीशास्त्रि-महोदयानां च भास-सम्बन्धिना मतानां विहितं निरासं एतेषां विचार-सूक्ष्मता प्रकटयति । 'जयमङ्गला' टीकासहितस्य वात्स्यायन-नामसूत्रस्य मराठी-अनुवादं महता प्रयत्नेन अश्लोकव-होत्र साधितं शास्त्रिभिः । कोपेऽपि अनुपलब्धानां वेपाचनं सवदानाम् अर्थां तैरत्र सुयुक्ततया प्रदत्ता । मराठी-साहित्य-संमेलना-ध्यक्षं श्री ना गो चापेवर महाशयं मुक्तवण्ठ अनुवादस्यास्य भूरि प्रशंसा कृता । अस्यैव ग्रन्थस्य नवीनावृत्यर्थं विवेचनपूर्णा प्रस्तावना लिख्यते अधुना शास्त्रिभिः । आनन्दायम-संस्कृत-ग्रन्थावल्या प्रसिद्धस्य 'ब्रह्मसूत्र-सिद्धान्त-मुक्तावली' इति ग्रन्थस्य, मुम्बई-विश्व-विद्यालयेन च प्रकाशितानां 'समग्र मोरोपन्त मालाया' (१) मयूरविकृत-नास्कृत काव्यानि, (२) मयूर भारत (सटीप सविवरणम्), (३) मोरोपन्त स्फुट-काव्य खण्ड १, २, ३ (सविवरणम् टिप्पण्यं) प्रस्तावना (४) कृष्णविजय (टिप्पण्यं विवरणं प्रदीर्घं च प्रस्तावना) इत्यादीनां ग्रन्थानां सम्पादनं कृतं ॥ । महाभारतान्तर्गतस्य सनत्गुजातीयस्य मराठी-अनुवादं एतेषां रसिनस्व, पाण्डित्यं च दर्शयति । 'वेदगास्त्रदीपिकाया' प्रसिद्ध 'साहित्य-शास्त्र' इति निबन्धं गोखलायकृत 'महायंमञ्जरी' ग्रन्थस्य परिषायकं लेखं च रसिकं विद्वद्भिः च समानितोऽभूत् । 'शिवराजभूषण' इति हिन्दीकाव्ये विद्यमानानाम् अलङ्काराणां योजनां संस्कृत-काव्य-शास्त्रा-नुसारं वयं विरचिता इति सविस्तरं दक्षितं तं स्थानिबन्धे । कं प्रा शि म पराजपे महोदये लिखितस्य बालिदासस्य दोषदर्शकस्य लेखस्य उत्तररूपेण प्रसिद्धिं नीतेन 'स्वराज्यमन्त्राणां जावई घोष' इति शीपंक दधानेन एतेषां लेखेन रसिबन्धे प्रशंसा प्राप्ता । पाण्डुरङ्ग शर्मकृतस्य 'स्वानन्द जीवन' इति ग्रन्थस्य प्रस्तावना, हरिहरेन्द्रकृत राष्ट्रभाष्यं नाम 'अमृतानु-भवटीका' इत्यस्य प्रस्तावनाविवरणे, श्री गो स सरदेसाईकृतायां राम गीतायां संपादनम्, इत्येते लेखाः तेषां व्युत्पन्नतां प्रदर्शयन्ति । 'कोटि-लीय-अर्थशास्त्र' (श्री ज स वरदीकर-हिवरणावकर), अभिनव-काव्य-प्रकाश (प्रा रा श्री जोग), छन्दोरचना (डॉ मा ज्य पटवर्धन), उपनिषद्ग्रहस्य (वे ल दत्तरी) इत्यादिग्रन्थानां परीक्षणेषु सुप्रेरकाणां

पंडितखुपेरकरमहोदयानां प्रशस्तिः ।

- माधवाचार्यंतनयो बाळाचार्य उदारधीः ।
 खुपेरकरवंशे च जातो विद्वत्प्रतिष्ठिते ॥ १
- अष्टाशीतितमे वर्षे गौरवं प्रापितोऽधुना ।
 'राष्ट्रपण्डित' इत्येवं शासनेन पुरस्कृतः ॥ २
- आत्मानमेव विहितं नितरां गौरवान्वितम् ।
 कृत्यास्य गौरवं नूनं शासनेन विजानता ॥ ३
- आचारं साहयत्वेनः स्वयमप्याचरत्पुत ।
 दासप्राप्यजनशीलत्वाद् आचार्याणां धुरि स्थितः ॥ ४
- विप्रेण सादृगयेदानां ज्ञानमध्ययनं तया ।
 निष्कारणं विघातध्वमिति दयातं धृतेर्वचः ॥ ५
- यतमेतदनुसृत्य बाळाचार्यः प्रवर्तते ।
 संस्कृतस्य मराठभाष्यं गम्भीराध्ययने रतः ॥ ६
- प्यतरद् विविधा विद्या श्रद्धावान् अनसूयकः ।
 छात्रवृन्दाय नियतं तपस्यी चाप्यर्णवित ॥ ७
- सफलं जीवनं यस्य धीकृष्णस्य प्रसादतः ।
 गौरीनां लभताम् आपुस्स्यात्स्यं दीर्घतरं च सः ॥ ८
- एवं शुभेष्टां कुरुते श्रद्धां तत्त्वचरणे दधन् ।
 संस्कृते च तया विप्रः महालक्ष्मीपुर-स्थितः ॥ ९

तेजस्विनी प्रतिभा, निम्पूरा वृत्तिः सर्ववर्जितापि रमिरा दृष्टिः प्रीतिः भवति ।

पुण्यनगरे 'श्रीनिवन्दाख्यानमालाया' 'ज्ञानेश्वर य शैवाग्र' इति विनयमभिरुच्य पञ्च, 'न. वि. केळार व्याख्यानमालाया' च 'ज्ञानेश्वराख्या यादमजाया मागोपाग अभ्यास' इति विनये पद् व्याख्यानानि तं प्रदत्तानि यानि अधुना अन्यरूपेण प्रगिद्यन्त्येव । गम्भीराध्ययनकारणात् सख्याधिकाराः एते महागजाः महाखण्ड-सायनेन आहूताः सागशीयज्ञानेश्वरीनां पादनार्थं (बहुव्यक्तिभिः) प्रा. शिरोमण् दान्तेकर-

महोदये सह । वर्षद्वयात् प्राक् कोल्हापुरनगरे गोसले-महाविद्यालये 'भारतीयदर्शनानां विकासम्' अधिकृत्य दत्तानि तेषां व्याख्यानानि अतीव उद्बोधकानि अधुना च शब्दवद्धानि (Tape-Recorded) सन्ति ।

गणवर्षे एते संपादित 'वनमालिमिश्रितं धृतिसिद्धान्तप्रकाशं धृतिसिद्धान्तशीपिका' इति ग्रन्थद्वयम् एतेषामेव छात्रेण डॉ प्र वा गजेन्द्रगडकरमहोदयेन श्रीशिवाजी-विश्वविद्यालयस्य संस्कृत-प्राकृत-ग्रन्थ-मालायां प्रकाशितम् । नैकानि वर्षाणि प खूपेरकरा शिवाजीविद्यालयस्य सामान्यप्राध्यापकरूपेण वेन स्नातकोत्तरछात्राणाम् अध्यापनं कुर्वन्नासते । ज्ञानार्थिनां प्राध्यापकानां तेषां गृहं मुक्तद्वारमेव । शिवाजीविश्वविद्यालयस्य ग्रन्थालये स्थितानां हस्तलिखित-ग्रन्थानां सूचीकरणार्थं प्राध्यापकत्वे कुलगुरुभिः । अहो गुणग्राहिता कुलगुरुमहोदयानाम् । प्रतिदिनं ग्रन्थालये होराभयं यावद एतत् कार्यं सम्पादयन्ति खूपेरकरा अधुनापि तत्र ।

वहव कोल्हापुरवासिन अपि जना न जानन्ति यत् खूपेरकरा स्वानीध-श्रान्तिकारकेषु अग्रगतेभ्यः इति । कोल्हापुररगतानां श्रान्तिकारकाणाम् इतिहासलेखनं प्रत्यक्षं प्रमाणं नाम खूपेरकरमहाशया यै 'इदं ब्राह्ममिदं क्षानम्' इति जीवनस्य महद्रूपम् अङ्गीकृतं बुद्ध्यैव । निष्ठावन्तं माध्वमतानुयायिन एते, किन्तु अन्येषु दर्शनिकेषु, दर्शने वा, अनुदार-शब्दोऽपि न कदापि एतेषां भाषणं लभ्यते । अहो खलु औदार्यम् वेदाध्ययनात् समुत्पन्नम् । कोऽपि जिज्ञासु प्राध्यापकः छानो वा, सामान्यो जनः कृपको वा शान्तिप्रणां गृहं समागच्छतु आत्मीयत्वेन आगतस्य यथाशक्ति साहाय्यं समाधानं च करणीयम् इत्येव शान्तिप्रणा लभ्यम् ।

‘सत्पुरुषः खलु हिताचरणैरमन्दम्
आनन्दयत्यखिललोकमनुव्रत एव ।’

इत्येतस्या उक्त्या निदर्शनमेव शास्त्रिणः ।

अधुना एवनेमज्योतिरपि ग्रन्थावलोकनं कुर्वाणोऽयं विप्रः निरन्तरं स्वाध्यायाभ्यासनरूपेण वाङ्मये तपसि निमग्नः भगवत्कृपया दृढस्मृतिरेव विद्यते । ‘धीरोद्धता नमयतीव धरित्रीम्’ इतीव तेषां शरीराकृतिः दर्शकस्य मनसि एतेषु आदरं समुत्पादयति, तं सह सलापेन स वदन्ते एव । पाण्डित्येन सह रसिकता आजवं च, व्युपपन्नत्वेन सह निरुत्कारिता, भूतकालानुभवस्य वर्तमानेन सह मधोजनम्, अध्ययनशीलानां जिज्ञासूना

छात्राणां साहाय्यदानम् इत्यादि मनुष्यत्व-श्रेष्ठ-कारणैः स्वभावविशेषैः सुपेरकराः वन्दनीयाः 'मनुष्य' इत्यपि सर्वेषाम् ।

अष्टाशीतिवर्षे प्रविष्टा शास्त्रिणः मानापमानयोस्तुल्यता गता एव । शासनेन तेषां गौरवं कुर्वन्ना आत्मैव गौरवं नीतम् । संमानोऽयं निरपेक्षाध्ययनस्य, निस्पृहतपसः, विद्वत्कथनस्य, निष्कलकवारिण्यस्य । अयं भवन्तु अस्माकम् आदर्शः । सर्वेषु क्षेत्रेषु ज्ञानदीपः निरन्तरं प्रज्वलितः छात्राणां मार्गदर्शनं करोति । पं. सुपेरकरमहाशयाः आधुनिकाः महर्षय एव । 'गुणानां कर्तारः सुलभा लोके विज्ञातास्तु दुर्लभाः' इति महाकविभासेन उक्तम् । अधुना शासनेन गुणग्राहकता दर्शिता । शास्त्रिणः शासनं च कालिदासोक्त्या अभिनन्द्यते 'उभौ अपि अभिनन्द्यसत्त्वी' इति ।

कोल्हापुरम्

डॉ. चं. वि. द्विविड
एम्. ए. पीएच् डी.

मध्यमवर्गस्य आर्थिकयुक्तप्रदानां समाधानार्थं लघुव्यवसायानां प्रोत्साहनार्थं च शाखापञ्चदशीद्वारा अधिकोपक्षेत्रे प्रयत्नशीलः एक एव-अद्वितीयः नागरी सहकारी अधिकोपः ।

जनता सहकारी बँडूक लि. पुणे २.

(जनता सहकारी अधिकोपः मर्यादितः)

बाजोराव मार्गः, पुण्यपत्तनम् २

स्थापना १९४९ -

दूरवाणी ५६६४३

५८६३३, ५८८४६

द. शं. अमदगि

कार्यकारी सचालकः

① दीपावली-नववर्ष-शुभचिन्तनम् ①

पुणे-विद्यापीठे नूतनः संस्कृत-विभागाध्यक्षः

‘पण्डितजी’-डॉ. शिवरामशास्त्री द. जोशी

पुणे विद्यापीठ विल मुप्रिस्टिन् दिदनागथुतिरत्नभूमिने (१९४८)

रिस्नाये । तत्र प्रभूनि दिदनागायमान-प्रज्ञा-वैभवः
डॉ रा ना दाण्डेकर-महोदयं ससृज-प्रावृत्त-भाषा-
विभागाध्यक्षपदं विभूषितमागोन् । गुरुष्यान् दाण्डे-
करान् अधिष्ठत्य अस्मिन् स्वल्पाल-मर्यादिने लिंगे
नेव शुभाव लैखनम् । भविष्यति दाण्डे स्वातन्त्र्येणैव
तत्परणीय स्यात् । यतिष्येद् तदर्थम् ।

अनीते षपे-चतुष्टयात्मके समये ममा साक्षात्कृता
डॉ दाण्डेकर दाण्डेकरा । धृता तेषा वेदवाणी । अधिगता मन्त्रार्थ-
करणनिपुणता । ज्ञात मन्त्रार्थसम्पादनतन्त्रम् । संप्राप्ता नवीना दृष्टिः ।
हृदि कृता व्यासङ्गमङ्गता अर्धभारवती भारती । संपादिता सारवन्तो
विचारा । गृहीत जोषि सन्देश । अवतारितश्च यथाशक्ति कृतिमार्गः ।
अस्ति मे प्रयत्न तेभ्यः क्वपि विशेषमधिबन्तुम् । महाभारतोद्योगेन
परिर्वाचितविचारवंतकाना तेषामेवस्यापि विचारोद्बुद्धस्य अनुशीलनार्थं
वृत्तमप्यायु उपयोक्त्व स्यात् ।

डॉ दाण्डेकरा नित्यमेव सन्दिशन्ति ‘सरणिरिजयति क्षेति
पुष्यति’ (ऋ ■ ३२९) इति । तदिदं तेषा प्रियतम वाक्यम् । मन्ये एतदेव
वेदवाक्य प्रमाणीकृत्य कृतकृत्यता नीता जीवनयात्रा गुरुवर्षे । तेषामेव
वाक्यं तु मम हृदये उत्कीर्णलेखायमानं विद्यते । तदित्यम्- ‘धेयामपेक्षा
नास्ति तेषामपेक्षादुःखं न भवति’ इति । संस्कृतपाठशालाध्यापकसत्कृति-
प्रसङ्गे तैरिदमुदीरितमासीद् भारत-इतिहास-संशोधन-मण्डले ।

इदानीं सेवावृत्तिनिवृत्तेषु तेषु त्रयीमयो यज्ञमयस्तपोमयः भगवान्
भास्कर वितरत्यविरतमनामयमयायु इति सम्प्राच्यते सभक्त्युन्मेषम्
‘शत जीव दारवो षप्यमानः’ इति तेषा प्रियतममकृत्रिमवचनमुदीर्ये ।

पुण्यपत्तन-विश्वविद्यालयस्य सस्कृत-विभाग प्रमुखत्वेन डॉ रा ना दाण्डकर निवृत्त्युत्तर तत्स्थाने नियुक्ता नचिरमेव डॉ शिवरामशास्त्री जोशीमहोदया सर्वेषां विदुषा तथा सुपरिचिता यथा भूयस्तेषां परिचयो नाम पुनरुक्ति-लक्षणस्य दोषस्य स्फुटमुदाहरण स्यात् । सत्यप्यव सच्चरितकथनलोभात् जनोऽयं तेषां परिचयप्रदानार्थं मुसज्ज ।

मया खलु सवत्सरद्वयं यावत्तथा सकाशे व्याकरणमधीतम् । अनन्तरं च सवत्सरद्वयं तेषां सन्निधौ वर्तमानेन

'गुणवत्सन्निधिरेव सन्निधिः' इति सुभाषितस्य अनुभूता सत्यता । वैयाकरण नामावलिलेखनं किल येषां नामधेयं पूरणी सत्यां नापेक्षते ते तावत् डॉ शि द जोशी पण्डितजी-महोदया इति निःसंशय प्रतिपादनीयम् । सर्वकालम् अनवरतं मुनित्रय-स्थाहारानुसन्धानपर एतादृशं मनन-तरि-तीर्ण-व्याकरण-विद्यामयं सर्वथा दुर्लभं सस्कृतपण्डितं प्रवर्तमानं स्मिन् परीक्षा-यक्षिणी-युगं । मुनित्रय-वचन-सम्बन्ध-निबन्धिनीया

काचन शङ्का भवतु तस्यां सपद्यव समूलं डॉ शि द जोशी (पण्डितजी) मुन्मूलने समर्था एते शास्त्रवर्या न केवलं छात्रवर्गस्य किन्तु शास्त्रमदीप्शनानामपि पुरतः सन्दर्भ-ग्रन्थाप्यमाणा सवृत्ता इति तु सर्वेषां कुतूहलस्य विषयः । अस्ति खलु भयवता पाणिनिना समं किमपि सादृश्यं श्रीमता डॉ जोशीमहोदयानाम् । तथाहि-महर्षिणा पाणिनिनव एभिरपि संप्राप्तं व्याकरणं महेश्वरस्य सकाशादेव । (एतेषां पितृव्यचरणां स्वर्गीया प महेश्वर जोशी शास्त्रिणः किल एतेषां व्याकरणविद्यागुरुवः ।)

श्रेयांसि बहुविधानि

सस्कृतप्राकृतविभागप्रमुखत्वेन डॉ जोशीमहोदया प्रबाम् नियोज्या इति सञ्जातेऽपि परिपत्रिण्यं सेयं नियुक्तिं प्रत्यहव्यूहेन अनवरतमन्तरितेति सर्वप्रकाशोऽयं विषयः । परमन्तश्च अन्तरायपरम्परा निरस्य

चिरस्य विद्वज्जनप्रायिता तेय डाँ जोशीमहोदयाना निपुक्ति मुक्ति-
युक्तितेन पया सत्यसृष्टिमापन्ना इति वेया वा गुणपक्षपातिना न प्रमोदा-
तिरेकाय कल्पेत ? सप्राप्ता पण्डितवरा इमे भाद्रपद शुद्ध-प्रतिपदि भद्र
पदमिद सोमदिने मङ्गल विधानु विबुधभारत्या.। तेन सोमवासरोज्यय
मङ्गलवासर सवृत् । भाद्रपदमासोऽपि भद्रप्रद समभवत् । अनया
घटनया- श्रेयोसि बहुविघ्नानोति यदुच्यते तदविनयमिति सिद्धप्रापम् ।

देवभाषा-विचक्षण-वर्गे डाँ जोशीमहोदया सव्यसाचिन सन्नि ।
यया विल एते मनीषिण मन्त्रवृतामृषीणां प्राचीना परम्परा मनीषीनया
सरण्या जानन्ति तयैव 'पुराणमित्येव म साधु सर्वम्' इति कविकृष्ण-
सन्देश हृदि कुर्वाणा सन्त अस्मिन्मिश्रितमे शतके ये नवनवा प्रस्ता
व्याकरणे भाषाशास्त्रे च विपदिचक्षुषिचर्म सन्तुष्टपस्यापिता तेषामपि
क्यापि सूक्ष्मेक्षिकया पर्याप्त पर्यालोचन विधातु हेयोपादेयता च निर्णेतु
सन्त्येव साधुवृत्तशरसन्धाना । सति प्रसङ्गे परमतनिरसनपुरस्सर स्वमत-
प्रतिपादने महती सूक्ष्मेक्षिका आविर्भवति डाँ जोशीमहोदयानाम् ।
एतादृश पण्डितोत्तम ससृष्ट-प्राकृत भाषा विभागे नियुज्य स्वम्यैव गुणगण-
पक्षपातिना आविष्कृता पुणेविद्यापीठेन ।

सर्वकालव्यापिनी मुनिप्रथ-मैत्री

डाँ शि द जोशीमहोदयाना मुनिप्रथेण सम मैत्री सर्वकालव्यापिनी ।
एकत छाने सम मित्रे साक वा सवाद वितन्वन्तोऽपि शास्त्रिवर्या सुवेन
ध्यायन्ति खलु दुरधिगमान् दुष्परिच्छेदान् मुनिप्रथ-प्रणीतान् तास्तान्
शास्त्रसिद्धान्तान् । एकन परिहासविज्ञत्य अपरतश्च पुन शास्त्र-
सिद्धान्तसङ्कल्प इत्यवविधम् अनल्पविस्मयावह चरितमाविष्कर्तुं कोऽय
शास्त्रमहोदयस्य कुशल स्यात् ? मया तावत्केचन शास्त्रिवर्या प्रत्यक्षी
कृता येना मुनत शास्त्रसिद्धान्तयवण मनागिव श्रोतृवृन्दस्य क्लेशाय
कल्पते । पण्डितजी-डाँ जोशीमहोदयाना विषये पुनरेव वक्तव्य स्यात्
भारवि भारतीम् आधित्य-

भवन्ति ते सभ्यतया विपश्चिता

मनोगत वाचि निवेशयन्ति ये ।

नयन्ति तेष्वप्युपपन्नपुणा

गभीरमयं कतिचित्प्रकाशताम् ॥ ” इति ।

व्यवहारकाले सूत्ररूपैर्वाक्यै स्वाभिप्रायमाविष्कुर्वाणा एते शब्द-
विद्याकोविदा सूत्रार्थ-विवरण-कर्मणि पर्याप्ता पुनरुक्तिं बहु मन्यते । तेन
नैव वञ्चितता भवन्ति पश्चात्प्राप्ता अपि छात्रा ।

अयं चापरो विशेष शास्त्रिवर्याणां विचारधारायाः । कदाचिद्
व्याहरन्त्येते अध्यापनप्रसङ्गे— “ दृश्यतामिदं विचारसौन्दर्यमत्र सूत्रे ”
इति । पाणिनीय-सूत्रसार्थे सौन्दर्यमिति प्रथमतः विप्रतिपिद्धमिव प्रतिभाति ।
नरः शास्त्रिवर्याणां सौन्दर्यदृष्टिं आपाततो रूक्षपु सूत्रेष्वपि मूर्च्छन्ति
निकामम् । युक्तमाह बोऽपि नवकवि—

जिज्ञासते लौकिकरीतितत्त्व

सृष्टिं च यः सूक्ष्मतया विदुः ।

कविः प्रसन्नः प्रतिभाविहारो

प्राचापि तस्मै कथयेत् स्ववृत्तम् ”

इत्युक्तं पाणिनि-सूत्राणि डॉ. जोशीमहोदयेभ्यः स्वसौन्दर्यं प्रदर्श-
यन्तीत्यत्र किं नाम चित्रम् ?

अध्यापनं पुनरेतेषां स्थायीभावः । न खलु एतेषाम् अध्यापनरीतिर्
अग्निवद् भवति । अग्निवद् अदग्धं तद् दहति । एतेषामध्यापनरीतिः किल
पर्जन्यवद् भवति । यदाह महाभाष्यकारः— कृतकारिः खरवपि शास्त्र
पर्जन्यवत् । पर्जन्यो यावदूनं पूर्णं सर्वमभिवर्षति । तेन चैतेषामध्यापनरीतिः
सर्वमनोरमा भवति । अन्ततश्च छिन्नसंशया छात्रा आदर्शगतं स्वप्रति-
विम्बमिव सूत्रार्थं परिपश्यन्ति सुस्फुटम् ।

अपि च— “ नहि भुक्तवान् पुनर्भुङ्क्ते कृतश्मश्रुश्च श्मश्रूणि
कारयति ” इत्युपक्रम्य अग्रे महाभाष्यकारः प्रतिपादयति “ सामर्थ्याद्धि-
पुनः प्रवृत्तिर्भवति । भोजनविशेषाच्छिल्पिविशेषाद्वा ” इति ।

अत्रेदमवधेयम् । विधानमिदं डॉ. जोशीमहोदयानामध्यापनरीतिम्
अपि स्पृशति । अध्यापनकौशलवशेन सहृद् अधीनवन्तोऽप्यन्तेवासिनः
भ्योऽपि पाठान् श्रोतुममिलयन्ति प्रवामम् । तेन च परिभाषेन्दुशेखरे

ज्ञातसारा पाणिनीय-नये विहितपरिश्रमा अपि प्रा. रा. भ. ऋषि-
महोदया नैव विराममभिलषन्ति व्यावरणाध्ययनस्य । शृण्वन्ति च
परिभाषेन्दुशेखर डाँ जोशीमहोदयैरध्याप्यमानम् । पर्याप्तमेतन्निर्देशनम्
एतेषाम् अध्यापनशैलविषये ।

अस्मिन् अतिलघीयमि लेखे पण्डितवर्याणां सर्वेऽपि विशेषा नैव
निर्देष्टुं शक्या विशेषेण । अनस्तेषां चरितस्य कोऽपि प्रादेशमात्र भागोऽत्र
प्रकाशितो विद्यते ।

सन्ति पुनरेतेषां चरितस्य चेऽपि विशेषा ।

समासशान्ते निष्णातानामप्येतेषां विग्रहानभिज्ञता 'विस्मय जन-
यति । भगवान् पाणिनि विविधे अनुवन्धे विविधानि वार्थाणि सपा-
दयति । शास्त्रिवर्या पुनरेवेनैव स्नेहानुबन्धेन सर्वाण्यपि कार्याणि निरप-
वाद साधयन्ति । अपि च पाणिनेरनुबन्धा लोपमनुभवन्ति पर नैतेषां
स्नेहानुबन्ध लोप प्राप्नोति जातुचिदपि ।

अपि च शास्त्रिवर्याणामेतेषामधिकारचिन्ता पाणिनीयसूनपाठे,
अनुवात्तविचारधारा स्वरचक्षाप्रसङ्गे, अव्ययीभाषादर. समासाध्यापन-
समय, कृत्रिमे पक्षपात परिभाषानुशासने, वक्तोक्तिः साहित्यचर्चायाम्,
अभ्यासलोपाग्रह आख्यातसन्दर्भे, अपवाद-संकीर्तने च नियमस्वरूपानु-
सन्धाने मान्यम् ।

सर्वमिदं मुसम्पन्नम् । डाँ जोशीमहोदये सम्पादिता अल्पेनैव
कालेन गुणगणशालितया विशाला कीर्ति । परमेतावदेव विस्मरणीय
केनापि यत्सर्वमिदं सदृशदारसग्रहस्य फलमनुभवन्ति तत्र भवन्ति पण्डित-
वर्या । अत्रवस्तुनि वस्तुतः महान्तं मानमर्हति विल तेषां धर्मपत्नी
सम्भृत पण्डिता सौ (माई) सुलोचनादेवी । इदं तु नित्यमेव दृष्टिपथ-
मायाति यत् यदा तावत् डाँ जोशीमहोदया अन्तरङ्गपरिभाषा नित्या
वा अनित्या वेति विषयमधिष्ठत्य पूर्वोत्तरपक्षदक्षा भवन्ति बहिर्वर्तिन्या
कदापि, तदा सर्वाण्यपि नित्यान्यन्तरङ्गकार्याणि सपादयति महान्त-
विभागे सौ माई मौनलक्षण महाव्रत समाश्रित्य । 'गृहिणी गृहमुच्यते'
इति सुभाषितस्य परस्परनिर्देशलभूता सौ 'माई' डाँ जोशीमहोदयेभ्योऽपि

पूर्वमभिनन्दमहंतीति मे निश्चिता मति । मन्ये नात्र कस्यापि विमति स्यात् ।

साम्प्रत घनाजंनमेव साप्रत मन्यमान सीमन्तिनीवर्गं यया कयापि विधया सेवावृत्तिमाधित्य यापयति महान्त समय सटनाद् बहिरेव । सी माई तावत् लीलयाऽधिगन्तु शक्नुयात् स्वाभीष्टक्षेत्रे सेवावृत्तिम् । पर तत्र विषये मूलत एव नि स्पृहा सी माई । जानात्येव सेय सती डॉ जोशी-महोदयाणा ज्ञानयज्ञस्य माहात्म्यम् । अथवा ' यद् भर्तुरेव हितमिच्छति तत् कलत्रम् ' इत्येव पर्याप्त तस्या विषये ।

सशोधनकार्यादपि एकमेव कार्यमभ्यहित मन्यन्ते डॉ जोशी-महोदया । तत्तु अभ्यागतसेवास्वक्षणम् । यत क्षणमिव सर्वं ग्रन्थप्रपञ्च दूरीवृत्य व्याहरन्ति विल ते स्वागत गृहागतस्यातिथिजनस्य । अनन्तर क्षिप्रमेव धर्मपत्नीमाहूय समादिशन्ति- ' आनीयता किञ्चिदन्नमजातम् ' इति । वस्तुतस्तु अवधितमपि सया इद ज्ञायते । प्राप्तमपि भवति । यदि अभ्यागतस्य यतदिन स्यात् तर्हि तादृशी स्वतन्त्राऽभ्यवहारव्यवस्था विधीयते । परमभ्यवहार-व्यवहार विना नास्ति कस्यापि मोक्ष शक्ति-वर्षाणा सटनात् । अन्यस्मिन् कस्मिन् अपि विषये स्यादनयोर्दम्पत्योर्वैमत्य परमातिथ्यविषये नित्यमेवमत्यमेव ।

एवदा तिल डॉ जोशीसत्त्वारसमारोहे तेषा स्वभावमधिष्ठित्य डॉ ग बा पळमुलेमहोदया अवोचन् यन् - एते तलु अगिलेऽपि पण्डित-मण्डले अजातशत्रव इति । स्यान् एवेद विधान तेषाम् । न वेपामपि मनिमना विमति स्यादत्र विषये । या ते न वञ्चन द्विपन्ति ।

सत्यसाची मौनी विनयायत डॉ पळमुले

सप्रति डॉ पळमुले-महोदयाणा मार्गदर्शनेन प्रवर्तते मदीया प्रत्य-रचना वाणिवात्याम् अप्पाध्यायीन्याख्यामाधित्य । साम्प्रत तेषा विषये विमपि वस्तु साम्प्रतम् । वस्तुनस्तु तेषां चरितमेव बृहदारार लेखमहंति । परमम् तस्य प्रदीयते एवदेशमात्र देशवाग्नी स्मृत्वा ।

ते तावन् प्रवृत्त्या मितमापिण विनयावन्ता ' मौने मौनी पुणिनि गुणयान् ' इतीमा सरणिमनुमृत्य न स्यापयन्त्यात्मन सम्यसाचित्त्व

क्वापि नाम । त किल तत्सकल केवल सदस्येवाविष्कुवन्ति लेखने वा प्रकाशयन्ति ।

तेषां सुभाषितभूषितानि भाषणानि सर्वेषां विदुषा परिचितानि । त एते भर्तृहरेर्वावयपदीये वृत्तमूर्तिपरिग्रहा, मुरम-मुरसरस्वत्मनुवाद-विचक्षणा, ताटकलेखने वृत्तहस्ता, नवनवशब्दरचनाया मुक्तहस्ता, प्रतिभया च दत्तहस्ता प्रीणयन्ति विद्वद्गण मुणगणसम्पन्नया शैल्या । दीर्घ-दक्षिणामपि तेषां सूक्ष्मा दृष्टि सौन्दर्याभिमुखी सती शास्त्रे वाक्ये सञ्च-रत्यनवरतम् । यद्यप्येतेषां साहित्ये समपक्षपातिनी विद्यते प्रवृत्ति तथापि स्वातन्त्र्यमन्त्राभिप्रान्त्रितेषु स्वानन्त्यवीर-सावरकर-याहारेषु वद्धा-दरेयमाविष्करोति किल तास्तान् सावरकर-साहित्यस्य अन्त्यसामान्यान् देशभक्ति-भास्वरान् विशेषान् । वस्या अपि भाषाया अन्यस्या भाषायाम् अनुवादो नामास्तिकठिन प्रज्ञायासकर कर्म । परमते तत्प्रतिभावलेन लीलया सम्पादयन्ति पुनः । अनवद्या हृदारचं विद्यन्ते एते प्रणीता गद्यपद्यानुवादा ।

सप्रत्येकैव अभ्यर्थना विद्यते डॉ० जोशीमहोदयानां पुरतः । ते शरीरस्वास्थ्ये दत्तावधानैर्भवितव्यम् । स्वयं शास्त्रिदर्षा नैव जागरूका भवन्ति शरीरस्वास्थ्यविषये इति प्रायेण सर्वेषामेवानुभवः । भेषजमेवनेऽपि ते उदासीना इव दृश्यन्ते । नैतद्युक्तरूपम् । 'अङ्गकार्यं कृते पुनर्नाङ्ग-कार्यम्'— इति व्याख्यानं । व्यवहारे पुनः भूयोभूय सहस्रह्रदोऽङ्गकार्यं संपादनीयं भवत्यालस्य दूरीकृत्य । परं विदितवेदितव्येषु डॉ० जोशी-महाभागेषु केन वा इदं निवेदनीयम् ?—

तस्मादन्ततः विद्वदेकान्तवशवदानाम् शब्दविद्याविदामेतेषाम् अना-मयसम्पन्नेन पुरुषायुषेण समं सर्वान्मृदय-सम्पत्तयार्थम् अशेषवस्तुस्थितोऽपि शेषे वर्तमानं शब्दमूर्तिधर नारायणं प्रार्थ्यते ।

संस्कृत-प्रगताभ्यास-वेन्द्रम्
पुणं विद्यापीठम्, पुणं ॥

श्री. ल. आठलेकर
एम्. ए.

॥ विडालः यः अनन्यः चरति ॥*

विद्युत्लेखा

शृणुत, पित दत्त, कर्णं कुल्लुत, मम प्रेष्ठा, यत सर्वमिदं तदानी

सजात, सवृत, सपत्र यदा इमे गृहपराव
वन्या आसन् । इवा च वन्य, अश्वश्च
वन्य, घेनुवंन्या, अविर्वन्य, सूकरश्चपि
वन्य एव । तावत् तेषां वन्यत्व, यावत्
वन्यस्य वन्यत्वं सम्भवति । ते च आर्द्रे
वन्यारण्ये स्वे स्वे वन्ये विविकते चरन्ति
स्म । पर वन्यानां वन्यत्वमस्तु आसीत्
विडाल । स तु अनन्यश्चरति । सर्वेषु
च स्थानेषु समदर्शी ।

नरोऽपि तदानीं वन्य एव आसीत् ।
विभीषणं च यः । तेन आत्मानम् अ-
न्यमितुं तावत् प्रारम्भोऽपि न कृतः
यावत् तत्र नारी न दृष्टा, यावच्च तया

श्री विद्युत्लेखा अखनूजकर
नोरा - "तु मे रोरो रजदीय वयमाणि जीवाम्" इति । तया एव
गङ्गा जाद्वर्णात्ता रागे स्थानं दायनार्यं मुनदा अताद्रा गुहां नियुक्ता ।
भूमिं स्वर्गाभिः मित्राभिः आच्छादिता । तत्रैव च गुहायां पदिमभाग
काष्ठं प्रज्वालितं गुहादग्निः । गुहागुहा च तया अदलितं वन्या-
वामं तत्रैव च उत -

"पादो मे प्रमूढ, प्रिय, यदा अत्र जागच्छामि । इति परं गृह्यो
नरात् ।" इति ।

तस्मात् गङ्गा, प्रेष्ठा, श्री अम्बिकायां तत्रैव गङ्गायां यत्नेन

* इत्यादि विष्णुस्मृत्यनुसृतं वचनम् ।

* 'The Cat That Walked By Himself' इति नाम्ना

लघुनेन, वन्येन मरीचेन च संस्कृतं वन्यम् अविम्, वन्यै, तण्डुलै, वन्येन मेथिकेन, वन्येन घानेयेन च संपूरितं वन्यं कादम्बम्, वन्यानां वृषभाणां मेदोस्थीनि, वन्यानि चेरीफलानि, वन्यानि दाडिमानि च ।

तदनन्तरं नरः अपूर्वेनिर्वृतं सन् अग्नेः पुरस्तात् निद्राधीनः अभवत् । नारी तु उपविष्टा एव, कंचान् विजटीकुर्वती । सा अविमोक्षत् स्क्न्धास्थिः अगृहणात् — तत् महत्सपाटम् असिपत्रसदृशम् अस्थि — विप्रचिह्नानि च तद्गतानि आलोचयत् । ततः सा नूतनम् इन्धनम् अग्नीं प्राक्षिपत्, यातु च असाधयत् । जगतः प्रथमा गायन्ती यानु सा अकरोत् ।

वह्निस्तु तस्मिन् आर्द्रं वन्यारण्ये वन्याः पक्षवः तत्र समिलिताः यत्र स्थिताः ते अतिदूरे ज्वलत् अग्नेः प्रकाशं द्रष्टुं प्राभवन्, व्यचिन्तयन् च, विभिन्नं स्थाविति । ततः वन्यः अश्वः तस्य वन्यः पदं भूमौ आहूतः, अवदत् च, — “ओ मम सुहृद्, मम शत्रवः च, विमर्षं तरेण तार्या च कृतं स महान् प्रवासः तस्या महत्या गुहायाम् ? का च हानिः सम्भवति तस्मात् अस्माकम् ? ” वन्यः इवा स्वीया वन्या नासिकाम् उन्नीय श्वाणस्य अविमासस्य गन्धम् आन्विषत् अवदत् च, —

“मये, भद्रं स प्रवासः । अतः अहं गमिष्यामि, प्रक्ष्यामि, आलोचयिष्यामि, वयमिष्यामि च । विडालः, एहि मया सह । ” “नेत्रि ” विडालः अवदत् — “सोऽहं विडालः यः अनन्यश्चरति । सर्वेषु च स्थानेषु समदर्शी । नाहमागच्छामि । ”

“यदि एव तर्हि न आवयोः पुनः मंत्रं सम्भवति । ” — वन्यः इवा अवदत्, धोरितेन गतश्च स गुहाम् । नातिदूरे गते क्षुनि विडालः स्वगतम् अवदत् — “सर्वेषु स्थानेषु अहं समदर्शी । कुतस्तर्हि अहमपि न गच्छेयम्, पश्येयम्, आलोचयेयम्, वयेच्छे च प्रत्यागच्छेयम् ? ” इति । जतः स अन्यैरदृष्टं मृदुमृदुनरे पदे वन्यः श्वानम् अनुगतः, तत्र च निगूडं स्थितं यत्र स निहितः श्योतुं शक्तः ।

यदा वन्यः इवा गुहामुखं प्राप्तः तदा तेन स्वाम् अश्वचर्मं स्वनासिकया उत्थापितम्, आत्हादकं श्वाणमासमन्धं च आघ्रातः । नारी च अग्नौ उपलोपयती श्वानम् आगतं श्रुत्वा अहसन् अवदत् च “अयमागतः प्रथमः । वन्यारण्यस्य वन्यपक्षो, विमिच्छसि ? ” वन्यः इवा अवदत्, —

“हे मद्रिपो, मद्रिपुपत्ति च, किमिदं यत् आर्द्रं वन्यारण्ये एवं रुचिरम् आधोयते ?” ततः नारी एकं थाणम् अव्यस्थि अगृह्णात्, वन्याय शुने च तत् प्राक्षिपत्, अवदत् च,—“वन्यारण्यस्य वन्यपक्षो, ‘आस्वादय, अनुभव ।’” वन्यः श्वा अल्पशः अस्थि अमक्षयत् । तेन आस्वादितपूर्वात् यस्मात् कस्मादपि वस्तुनः तत् स्वादुतरम् आसीत् । स. अवदत् च—“मद्रिपो, मद्रिपुपत्ति च, एकमधिकं मे दीयताम्” । नारी अवदत्—“वन्यारण्यस्य वन्यपक्षो, दिवा मे नरस्य मृगयासहायो भव, नक्तं च गुहामिमा परिपालय, अहं च ते दास्यामि यथेच्छम् थाणानि अस्थीनि ।” “अहो !” शृण्वन् विडालः अवदत्,—“अतिचतुरा तलु इयं नारी । तथापि न सा तथा चतुरा यथा अहम् ।” वन्यः श्वा गुहायाम् उपसृप्य नार्या अङ्गे स्वशिरो न्यदधात्, अवदत् च,—“हे मित्र, मित्रपत्ति च, दिवा ते नरस्य मृगयासहायो भविष्यामि, नक्तं च गुहामिमा परिपालयिष्यामि ।”

“अहो !” शृण्वन् विडालः अवदत्,—“अतिमूर्खोऽयं श्वा ।” प्रत्यगच्छत् च स. आर्द्रं वन्यारण्ये स्वीयं वन्यं पुच्छं धुन्वन्, स्वीये च वन्ये विविक्ते विचरन् । परं स. न कदापि कस्मै अपि किञ्चिदपि अकथयत् । यदा नरः स्वापाद् उत्थितः, तदा सः अपृच्छत्, ‘किंहंतुकः अत्रागतोऽयं वन्यः श्वा ?’

नारी अवदत्,—“न इतः परम् अस्य अभिधानं ‘वन्यः श्वा’ इति, किं तु ‘प्रथमं मित्रम्’ इति, यतः मित्रमय नो भविष्यति शश्वद् शश्वच्च शश्वदेव । नय एनम् आत्मना मार्गं, यदा मृगया गच्छति ।” अन्येद्युः रात्रौ नारी महद् हरितं प्रत्यग्रं तूण जलाशयसमीपात् शादलात् बाहुपूरम् अच्छिदत्, तत् च अग्नेः पुरस्तात् अशोपयत्, यथा च तस्य गन्धः अचिर-च्छिन्नस्य घासस्य इवामवत् । तदनु नारी गुहामुखे उपाविशन्, अश्वच-मंज. च पाशमेकं निरमात् । तन्महन्निम्तुलम् अमिवत् अविव्यन्यास्य अवालोरयत् । सा च यातुम् अकरोत् । जगतः द्वितीयां गायन्ती यातुं सा अकरोत् ।

यस्मिन् आर्द्रं वन्यारण्ये सर्वे वन्याः पशवः समीपे वन्यस्य शुनः किं वृत्तम् इति व्यचिन्तयन् । जन्ते वन्यः अश्वः पदेन भूमिम् आहन्

अवदत् च,— “अहं गमिष्यामि, द्रव्यामि, गमयिष्यामि च कुत खलु हेतो वन्य दवा न पुनरागतोऽस्ति इति । विडाल, एहि मया सह । ”

“नेत्रि” विडाल अवदत्, “सोऽहं विडालः ॥ अनन्यश्चरति । सर्वेषु च स्थानेषु समदर्शो । नाहमागमिष्यामि । ”

तथापि स मृदुमुदुतरम् अश्वम् अन्वगच्छन्, आत्मानं च तत्र न्यगूहयत् यत्र स्थितं स नितिलं धोतुम् अशक्नोत् ।

यदा नारी स्वीयायां प्रलम्बायां मटायां पदानि न्यस्यन्त स्तलम्, च वन्यम् अश्वम् आगच्छन्तम् अक्षुणोत् तदा अहसत् अवदत् च,— “अयमागतो द्वितीयः । वन्यारण्यस्य वन्यपशो, विमिच्छामि भो ? ” वन्य अवदत्,— “हे मद्रिपो, मद्रिपुपलि च, कुत्र खलु वन्य दवा ? ” नारी व्यहसत्, स्वन्धास्य अगृह्णात्, तद् न्यध्यायत् अवदत् च,— “वन्यारण्यस्य वन्यपशो, न खम् अत्रागतं वन्यस्य शुनोऽर्थं, अपि तु अस्य वरस्य तृणम्यायं । ” वन्य अवदत्,— “स्वीयायां लम्बसटायां पदानि न्यस्यन् स्तलम् च अवदत्,— “तथ्यमेतत् । देहि तन्मै भक्षणाय । ”

नारी अवदत्,— “वन्यारण्यस्य वन्यपशो, नामय स्वशिर परिष्वस्व च यत्ते ददामि, ततश्च इदं सुखदसुखदं तृणं प्रतिदिनं त्रिवारं भक्षिष्यसि । ”

“अहो ! ” विडाल अवदत्,— “चतुरा स्वत्विय नारी । तथापि न सा तथा चतुरा यथा अहम् । ”

वन्य अवदत् स्वीय वन्य शिरो अनमयत्, नारी च वेणीकृतचर्मपादां तस्य कण्ठे अवातारयत् । वन्यश्च अवदत् भायां पादयो द्वासम् उदत्तजत् । अवदत् च,— “हे मास्वामिनि, मत्स्वामिपलि च, मृत्युस्ते भविष्यामि सुखदसुखदस्य तृणस्य अर्थं । ” “अहो ! ” अवदत् दृष्ट्वन् विडाल, “महामूर्खोऽयमश्वः । ” प्रत्यगच्छत् च स आर्द्रं वन्यारण्यं, स्वीय वन्यं पुच्छं धुन्वन्, वन्ये विविक्ते विचरन् । न तु कदापि कस्मै अपि किञ्चिदपि अवश्ययत् ।

यदा नरः दवा च मृगयायां प्रत्यागच्छन्तम् तदा नर अपृच्छत्,— “विहेतुः अत्रागतोऽयम् वन्यः अश्वः ? ”

नारी अवदत्,— “न तस्य अग्निधानं ‘वन्यः अश्वः’ इति । अतः परं, किं तु ‘प्रथमं भृत्यः’ इति, यत् स स्थलात् स्थलं नो वक्ष्यति

शश्वद् शश्वच्च शश्वदेव । मृगयां यदा गच्छसि तदा तस्य पृष्ठम् आरुह्य गच्छ । ”

अन्येद्युः स्वं वन्यं शिरः उन्नमय्य वन्य-तरु-शाखाः वर्जयन्ती वन्या धेनुः गुहां प्राप्ता, विडालश्च ताम् अनुप्राप्तः । स च यथापूर्वम् आत्मानं न्यगूहयत् । सर्वं च यथापूर्वमेव संपन्नम् । विडालश्च यथापूर्वमेव सर्वम् अवदत् । यदा च वन्या धेनुः प्रत्यग्रतृणप्राप्त्यै प्रतिदिनं नार्यै, स्वदुग्धदानं प्रतिश्रुतवती, तदा विडालः यथापूर्वम् आर्द्रं वन्यारण्यं, प्रत्यागच्छत्, स्वं वन्यं पुच्छं धुन्वन्, वन्ये विविक्ते विचरन् । परं न सः कदापि कस्मै अपि अकथयत् ।

यदा च नरः, अश्वश्च, श्वा च मृगयायाः प्रत्यागताः, नरश्च यथा-पूर्वम् अपृच्छत्, तदा नारी अवदत्,—“ न अतः परं तस्या ‘वन्या धेनुः’ इति अभिधानं, किं तु ‘सुभोज्यदा’ इति । सा अस्मभ्यं क्षुभ्रोष्णं दुग्धं दास्यति शश्वत् शश्वच्च शश्वदेव । अहं च तां परिपालयिष्यामि यदा त्वं प्रथमेन मित्रेण, प्रथमेन सेवकेन च सह मृगयां गच्छसि ” ।

अन्येद्युः अन्यः कोऽपि वन्यः पशुः गुहां गच्छति न वेति द्रष्टुं विडालः प्रत्येक्षत । परम् आर्द्रात् वन्यारण्यात् न कोऽपि तत्र चलितः । अतः विडालः स्वयं तत्र अनन्यः अगच्छत् । स च धेनुं दुहती नारीम् अपश्यत्, अजिघ्रच्च क्षुभ्रोष्णस्य दुग्धस्य गन्धम् । स. अवदत्, “ हे मद्रिपो, मद्रिपुपत्ति च, वव गता वन्या धेनुः ? ”

“ नारी अहसत् अवदत् च,— “ वन्यारण्यस्य वन्यपशो, प्रत्येहि वन्यारण्यं, ” यतः केशा मया सबाहिताः दूरे च स्थापितं मया यातुकरं स्कन्धास्थि, न च नः प्रयोजनम् अस्ति गुहायाम् एतदधिकैः मित्रैः सेवकैः वा । ”

विडाल. अवदत्,— “ नाहं मित्रः नापि सेवकः । सोऽहं विडालः यः अनन्यश्चरति । इच्छामि चाहं ते गुहां प्रवेष्टुम् ” ।

नारी अपृच्छत्, “ किमयं तर्हि नागनः त्वं प्रथमेन मित्रेण सह प्रथमाया रात्रौ ? ” विडालः भृशम् अक्रुध्यत् अवदत् च,— “ अपि वन्य-शुना पिशुनयितं किञ्चिद् मद्विषये ? ” ततो नारी व्यहसत् अवदत् च,— “ सः त्वं विडालः यः अनन्यश्चरति, सर्वेषु च स्थानेषु समदर्शी । न त्वं

मित्र, नापि सेवक । त्वयैवेतद् उक्तम् । अपेहि, चर च अनन्य निर्विशेष सर्वेषु स्थानेषु ” ।

ततो विडाल पश्चात्तप्तम् इव आत्मानम् अदशयन् अवदत् च,—
“ भो, किं न कदापि प्रवेष्टव्यं मया गुहायाम् ? न कदापि उपवेष्टव्यं
उष्णान्नसमीपे ? न कदापि पेयं शुभ्रोष्णं दुग्धम् ? प्राज्ञा त्वं मूर्खता च ।
न त्वया विडाले अपि अकरुणया भाव्यम् ” ।

नारी अवदत्,— “ ज्ञातपूर्वं मया प्राज्ञाहम् इति, न तु ज्ञातं
मूर्खता इति । अतः त्वया समयमेव करोमि । यदि वस्त्रप्रशसापरम् एकमपि
वाक्यमहम् उच्चरेय, तर्हि गुहा त्वं प्रविशे ” ।

“ यदि च त्वं मत्प्रशसापरे द्वे वाक्ये उच्चरे ” ?— अपृच्छत्
विडालः ।

“ न कदापि उच्चरिष्याम्यहम् । परं यदि त्वत्प्रशसापरे द्वे वाक्ये
अहम् उच्चरेय तर्हि त्वं गुहायाम् अग्निसमीपे उपविशे । ”

‘ यदि श्रीणि वाक्यानि त्वम् उच्चरे ? ’ विडालः अपृच्छत् ।

“ नाहं कदापि उच्चरिष्यामि, परं यदि त्वत्प्रशसापराणि श्रीणि
वाक्यानि अहम् उच्चरेयम्, तर्हि त्वं प्रतिदिनं त्रिवारं शुभ्रोष्णं दुग्धं
पित्रे दाश्वत् दाश्वच्च दाश्वदेव । ” तदा विडालः पुच्छन् धनुराकारम् अक-
रोत् अवदत् च, । “ स्मरन्तु गुह्यामुल्लगता जवनिका, गुह्यान्तर्गतं अग्निं,
अग्निसमीपस्थां दुग्धकुम्भाश्च यदुक्तं भद्रिपुत्रा, भर्तुः पुत्रस्य च ” ।
इत्युक्त्वा स आर्द्रं वन्यारण्यं प्रत्यगच्छत्, स्व वन्यं पुच्छन् धुन्वन्, वन्ये
विविक्ते विचरन् ।

तस्या रात्री यदा नरः श्वा च अश्वश्च मृगयायां प्रत्यागता तदा
नारी विडालेन सह कृतं समयं तेभ्यो न अकथयत्, यतः स तेभ्यो न
शेचेत इति तस्या आशङ्का आसीत् ।

विडालः दूरे अतीव दूरे अगच्छन्, आर्द्रं वन्यारण्यं च स्वीये विविक्ते
भूयास कालं निगूढः स्थितं यावत् नार्या सर्वं तद्विषयकं विस्मृतम् ।
केवलं गुहायाम् अधः शिरस्का लम्बमाना अतुवा जानाति स्म विडालस्य
निगूहनस्थानम् । प्रतिसाय च सा गुहायां सवृत्तं निवेदयितुं विडालं प्रति
व्यपते स्म ।

कस्मिंश्चित् संध्यासमये जनुका अवदत्, — “ शिशुरेकोऽस्ति गुहायाम् । नवीनः सः, पाटलः पीवरश्च । नारी च तस्मै अतीव स्पृहयति । ”

“ अहो ! ” शृण्वन् विडालः अवदत्, “ परं कस्मैचन नाम शिशुः स्पृहयति ? ”

“ स तु स्पृहयति तानि वस्तूनि यानि मृदूनि, यानि च कुनकूयन्ति ” । जनुका अवदत्, — “ कबोष्णानां वस्तूनां बाहुभ्यां धारणाय च दा निद्रामुपैति । यः आत्मानं विड्यते तस्मै अपि स्पृहयति । सः स्पृहयति । सर्वेभ्यः स तु एभ्यः स स्पृहयति । ”

“ अहो ! ” अवदत् शृण्वन् विडालः “ प्राप्तस्तर्हि ममानुकूलः पाटलः । ”

अपरस्मां रात्री आद्रस्य धन्यारण्यस्य पारं चलितः विडालः गुहायां ततिनिगृहे च प्रातः कालं यावत् निगूढः स्थितः । नरः अहम्, इवा च गुह्यायै प्रस्थिताः । तस्मिन् प्रभातकाले नारी पाककर्मणि निरता आसीत्, शिशुश्च अरोदीत्, तां च अन्तरा प्रत्यवधत् । अतः सा तं गुहायाः हिरानयत्, तस्मै च उपलाः मुष्टिमेयाः शीडनाय अयच्छत् । तथापि शिशुः शक्रोद्यत् एव । ततः विडालः स्वीयं सोपबर्हं पदतलं पुरी धृतवान्, तेन शिशुं कपोले परामुष्टवान्, शिशुश्च कूजयितुम् आरभत । विडालः तस्य पीवरीं जानू स्वशरीरेण धृष्टवान्, स्वपुच्छेन च तं हनोरधस्तात् मृगतकृतयत्, शिशुश्च अहमन् । नारी तं हसन्तम् अशृणोत्, स्मिन् च मग्नोत् । तदा जनुका— सा गुहामध्ये लम्बमाना अपि शिरस्का जनुका— प्रयदन्, “ हे मद्गुहिणि मद्गुहस्पति, मद्गुहस्पगुतपातः च, कन्या- एभ्यः कोऽपि वन्यः ते शिशुना सह मनोरमतमं शीडयति । ”

“ शुभेच्छास्तस्मै वन्याय यस्मै कस्मै अपि, ” अवदत् स्वपुच्छेन शिरः परेण कुर्वती नारी, “ यतो व्यग्राहमासम् अस्मिन् प्रभाते, तेन चाहम् उपहृता । ”

तस्मिन्नेव क्षणे तस्मिन्नेव निमेषे, प्रेष्ठाः सा शृण्वता अररचमं- जवनिना या गुहामुखे अपि-पुच्छं प्रतना आसीत्, भूमौ पतिता— वृष्टम् ! — यतः स्मृतस्तथा, नार्या विडालेन हनः समयः । यदा च नारी सामुप्रेतुम् आगता, तदा तया दृष्टं, विडालः गुहान्तः मुनोपविष्टः इति ।

‘हे मद्रिपो, मद्रिपुपलि, मद्रिपुजननि च, सोऽस्म्यह विडाल । यत उच्चरित त्वया मत्प्रशसापर वाक्यमेकम्, अधुना अह गुहायाम् उप वेष्टु प्रभवामि शश्वत्, शश्वच्च, शश्वदेव । परम् अद्यापि सोऽह विडाल य अनन्यश्चरति, सर्वेषु च स्थानेषु समदर्शी । ”

नारी भृशम् अकुप्यत् । ओष्ठी दृढ पिषाय स्वकीय तन्तुकरण चक्रम् अगृह्णात्, तन्तूश्च व्यतनोत् । किं तु विडाल अपसृत इति शिशु पुन अरोदीत्, नारी च न त क्षान्तिम् आनेतु प्राभवत्, यत शिशु आत्मानम् आपासयत्, पादौ प्राक्षिपत्, वदने च कृष्णताम् आपादयत् । विडाल अवदत्— “हे मद्रिपो, मद्रिपुपलि, मद्रिपुजननि च, य तन्तु तनोषि, तस्य सरम् एक गृहाण ॥ तर्कुटी—चकारपद्धत्या बधान, भूमौ च प्रसारय । ततो अह ते तादृशी यातु दक्षं पिप्यामि, यया शिशुस्ते तथा उच्चं हसिष्यति यया उच्चैरधुना रोदिति ” । “तथा वरोमि ” इत्यवदत् नारी, “यत कुण्ठितमतिरस्मि । पर नाह तदर्थं धन्यवादास्ते दास्यामि । ”

सा तन्तु भूतर्कुट्या अबध्नात्, भूमौ च प्रासारयत् । विडालश्च तावत् तम् अनुधावितवान्, स्वपदलेस्त परामुष्टवान्, सर्वात्मना लुठितवान्, स्वस्वन्धात् स पृष्ठतः क्षिप्तवान्, पश्चिमपादयोर्मध्ये अनुधावितवान्, कुशापि लुप्त चेति अलीकमेव दक्षितवान्, जवेन च पुनस्तस्मिन् उत्पन्नितवान्, यावत् शिशु हसितुमारभत । तथा उच्चं अहसत् यथा उच्चं अरोदीत् । स विडालम् अनु यय वयमपि रहितवान् सवन्न च तावन् आनन्दव्रीडा वृतवान्, यावत् परिधान्तोऽभवत्, विडाल च बाह्वो धृत्वा निद्रालुः अभवत् ।

“अधुना ” विडाल अवदत्, “गानमेन शिशवे गास्यामि यन् त होरा यावन् स्वापयेन् । ”

स च घर्गरागिन् प्रारमत—उच्चं, वीचं, नीचं, उच्चं । यावत् शिशु गाढम् अस्वप्न । नारी च तौ अवलोकयन्ती स्मितमवरोत अवदत् च—“निमशय चतुरोऽसि त्व, विडाल । आश्चर्यं वदेतस्त्वया वृतम् । ”

तत्प्राण प्रेष्टा, गुहान्स्थितस्य अग्ने धूम मेघमाह्न इव गुहावितानान् अथ आगत—५२—यत स्मृतस्तेन नारीविडालयो समय ।

यदा च सः विरतः तदा अहो आश्चर्यम्—विडालः अग्निसमीपे निकामं गुप्तासीनः आसीत् ।

“हे मद्रिपो, मद्रिपु-पत्नि, मद्रिपु-जननि च,” विडालः अवदत् “अयमहमस्मि । द्वितीयं खलु मत्प्रसंसापर वाक्यं त्वम् अवदः, अतः गुहान्त-चर्तितः उष्णान्ने, समीपम् उपवेष्टुं प्रभवामि इतः परम्, शश्वत्, शश्वच्च, शश्वदेव । परम् अद्यापि सोऽहं विडालः योजनन्यश्चरति, सर्वेषु च स्थानेषु समदर्शी ।”

तत् श्रुत्वा अतीव वृद्धा नारी वेशान् अवामुञ्चत् । अनीं समधि-कम् दग्धनं न्यदधात् । विशालम् अविस्कन्यास्थि च गृहीत्वा तां यातुम् अतनोत् या तां विडालप्रसंसापरात् तृतीययात् वाक्यात् निवारयेत् । प्रेष्टाः, न सा गायन्ती मातुः, सा विल स्तम्भिका मातुः । गच्छता कालेन च तया स्तब्धा अभूत् सा गुहा यथा कोणात् एवमात् कश्चित् शुद्धावारी मूपकः बहिः निरगच्छत्, भूमौ च धावितुम् आरभत ।

“हे मद्रिपो, मद्रिपु-पत्नि, मद्रिपु-जननि च, अप्ययं मूपकः तव यातो, अंशः ? ”—विडालः अपृच्छत् । “उक् ! ची ! नतराम् ! नैव नैव ! ”—अवदत् नारी । अत्यजत् हस्तात् स्कन्धास्थि, सम्पदा आरोहन् च आने. पुरोर्ननिनि पादपीठे, स्वरया च वेशान् उपरि वेशीचकार, तान् आपारीकृत्य मूपकः उपरि उद्धावेन इति दादवया ।

“अहो ! ” निध्यायन् विडालः अवदत्, “तहि न माम् अपं मूपकः धायेत यदि अहं तं मक्षयामि । ” “न खलु ” वेशान् वेशीकृत्य नारी अवदत्,—“अद्य त सत्तरम्, अहं च ते दादवद् कृणी स्याम् । ” विडालः सम्पदामितम् अकरोत् मूपकम् अवामुञ्चत् । नारी च अवदत्, “दानं धन्यवादाः । प्रथमं मित्रमपि न एतावत् खलु मूपकप्रहणे यावान् त्वम् आनी । निरुपग्रहम् अतिषतुरेण त्वया नाप्यम् । ”

तस्मिन्नेव क्षणे, तस्मिन्नेव निमिषे, प्रेष्टाः, अग्निनिःशब्दवीं दुग्धतूष्णि-पटः शिगच्छमन्तः सञ्जातः—फू—फूफूट्—यत् श्मशानेन विडालेन कृतः समयः । यदा च नारी पादपीठात् नीचं अप्पुत्ता, तदा तया दृष्टं विञ्चिद् आदपयंम् । एवगच्छतां शुभ्रोष्ण दुग्धं विडालः स्पर्शनायने स्न । “हे मद्रिपो, मद्रिपु-पत्नि, मद्रिपु-जननि च, ” अवदत् विडालः, “अयमहमस्मि ।

त्यया श्रीणि मत्प्रशसापराणि वाययानि उच्चरितानि, आ प्रनिदिन
त्रिवारम् अहं शुभ्रोष्णं दुग्धं पातु प्रभवामि, शश्वत् शश्वच्च, शश्वदेव ।
परम् अधुनाऽपि स एवाहं विडालं योजन्यश्चरति । सर्वेषु च स्थानेषु
समदर्शी ।”

तदा नारी अहसत, विडालस्य वृत्ते च शुभ्रोष्णेन दुग्धेन पूरितं
पात्रमेव पुरतो न्यस्यत्, अवदन् च, “ते विडाल, नरो यावान् धनुर
तावान् त्वम् । तथापि स्मरयत् ते समयं न नरेण, न वा दुना वृत्तं
आनीत् । न च जाने यदा ते गुह्यागमिष्यन्ति तदा किं करिष्यन्तीति ।”
“न सम्बन्धस्तस्य मया ?” विडाल अवदत्, “यदि गुह्यायाम् अग्नितिरटे
स्थानं मम, यदि च प्रतिदिनं त्रिवारं शुभ्रोष्णदुग्धपानमपि मम, तर्हि
नास्ति मे चिन्ता किं नरो वा श्वा वर्तुं प्रभवेदिति ।”

सायसमये यदा नरश्च द्वा द्वे गुहा प्राप्ता, तदा नारी ताभ्याम्
अतिला समयवधा न्यवेदयत्, यावत् विडाल अग्निसमीपे उपाविशत्
धम्मपम् च । ततो नर अवदत्, “आम् । परं न स विडाल मया
मत्पश्चिमेभ्यो वा ययार्थनामभि नरं समयम् अकरोत् ।” तदनु स
अपाकुर्वन् स्वीयौ चर्ममयी उपानहौ, हस्ते धृतं म्वीयं लघ्वाकारं शूल-
परम् च, (मिलित्वा श्रीणि वस्तूनि एतानि) दाक्षिण्यमेकम् अगृह्णात्,
कुडालकं चैकम्, (मिलित्वा पञ्च एतानि,) अस्यापयत् एकस्या पद्मकौ
सर्वाणि तानि वस्तूनि, अवदत् च, “अधुना आद्यं समयं करिष्याम ।
यदि गुह्याय त्वं मूपकान् न अवगृह्णासि शश्वत्, शश्वच्च, शश्वदेव, तर्हि
यदा यदा त्वां पश्यामि तदा तदा एतानि पञ्च वस्तूनि स्वयि क्षिपामि ।
तथैव करिष्यन्ति सर्वे मत्पश्चिमा ययार्थनामाने नरा ।”

“अम्भो !” वृष्वती नारी अवदन्, “अतिचतुरोऽयं विडालः ।
तथापि नायं तावान् चतुरः यावान् मे नरः ।” विडालः तानि पञ्च
वस्तूनि अगणयत्, (सर्वाणि च तानि नितान्तं ग्रन्थिमन्ति अदृश्यत),
अवदत् च, “यदा गुह्याय वर्ते तदा शश्वत् शश्वच्च शश्वदेव मूपकान्
अवग्रहिष्यामि । परम् अधुनाऽपि सोऽहं विडालं योजन्यश्चरति । सर्वेषु
च स्थानेषु समदर्शी ।” “न नाम मयि अत्र वर्तमाने ।” नरः अवदत्,
“यदि तद् अन्त्यं त्वं नावदिष्य तर्हि अहम् एतानि सर्वाणि वस्तूनि

विवेकानन्द-प्रशस्तिः ।

विश्वनाथ पिता यस्य माता च भुवनेश्वरी ।
 दत्तवशाच्चतस्रं तं नरेन्द्रं प्रणमाम्यहम् ॥
 सुदिप्यो रामकृष्णस्य सुपुत्रो भारतस्य च ।
 तेन विस्तोषंतां नोत भारतस्य यशो महत् ॥
 बृहस्पतिसमा बुद्धिस्तेजो भास्करसन्निभम् ।
 धर्मं ह्याचिवला श्रद्धा नयमेतत् त्वयि स्थितम् ॥
 वेदानां पुनरुदगाता व्यासस्त्वमसि निश्चितम् ।
 त्वयंयं पुनरुत्थानं भारतस्याभवद् भुवि ॥
 हिमबुधर्माद् ऋते कोऽपि विश्वधर्मो न दृश्यते ।
 इति प्रसीत सर्वेश्वर विश्वधर्मसभासदं ॥
 श्रद्धा हिमबहुतुङ्गा घाणी गङ्गैव शीतला ।
 स्वदीपाऽऽसीप्ररश्मेष्ट असीमा बुद्धिरग्निवत् ॥
 सस्कृतिभारतीयानां प्राचीना नित्यनूतना ।
 त्वया उद्घोषिता नित्य सर्वश्रेयस्करो नृणाम् ॥
 रामकृष्णमुनिप्याय विवेकानन्दशर्मणे ।
 भारतोन्नतिकाराय सदैवास्तु नमो नमः ॥

सातारा

॥ स आपटीकर

शश्वत् शश्वच्च, शश्वदेव दूरे अस्थापयिष्यम् । परम् अधुना यदा यदा त्वा
 पश्यामि, तदा तदा मे उपानहो, लघ्वाकारं शैलपरम् च (-मिलित्वा
 श्रेणि तानि-) त्वयि क्षिपामि । त्वयैव च करिष्यन्ति सर्वे सत्पदिचमा
 ययार्थनामान नरा ।

तत एवावदत्, 'निष्ठ, निष्ठ क्षणं यावत् । नायं रिडाल
 मया, सत्पदिचमेभ्य वा दृश्य समयम् अवरोन् ।' तत स दन्तान्

अदर्शयत्, अवदत् च, “मयि गुहायां वर्तमाने यदि त्वं शश्वत्, शश्वच्च, शश्वदेव शिशो दयालुर्न भविष्यसि तर्हि त्वा मृगयिष्यामि यावत् हस्तगतो न भवसि; यदा च हस्तगतो भवसि, तदा त्वां दृक्ष्यामि । तथैव करिष्यन्ति सर्वे मत्पश्चिमाः यथार्थनामान् । श्वानः ।”

“अम्मो ।” शृण्वती नारी अवदत्, “अतिचतुरोऽयं विडालः । तथापि न तावान् चतुरो यावान् अयं दृष्ट्वा” । विडालः श्रुत्वा दन्तात् अगणयत्, (ते च नितान्त निशिताः अदृश्यन्तः) अवदत् च, “गुहायां वर्तमानोऽहं शश्वत्, शश्वच्च, शश्वदेव शिशो तावत् दयालुर्भविष्यामि, यावत् स पुच्छं मे नातितराम् अपकर्षति । परम् अधुनाऽपि सोऽहं विडालः योजन्यश्चरति । सर्वेषु च स्थानेषु समदर्शो ।” ‘न नाम मयि अत्र वर्तमाने ।’ इवा अवदत्, “यदि तद् अन्यं त्वं नावशिष्यः तर्हि शश्वत्, शश्वच्च, शश्वदेव अहं त्वं मुखं पृथ्वास्याम्यम् । परम् अधुना यदा यदा त्वां पश्यामि तदा तदा त्वा मृगयमाणो वृक्षस्य उपरि धावयिष्यामि । तथैव च करिष्यन्ति सर्वे मत्पश्चिमाः यथार्थनामान् । श्वानः ।”

ततो नरः स्वीये उपानहौ, लघु शैलपरशु च— (मिलित्वा त्रीणि तानि—) विडाले अक्षिपत् । विडालश्च गुहायाः बहिः पलायिनः । इवा च तम् अनुधावन् वृक्षस्योपरि प्रपद्यत् ।

प्रेष्ठाः, तस्मात् दिनात् आरभ्य अद्य यावत् प्रतिपञ्चनरं त्रयो यथार्थनामानः नराः शश्वत्, शश्वच्च, शश्वदेव विडाले वस्तूनि क्षिपन्ति यदा यदा तं पश्यन्ति, सर्वे च यथार्थनामान् श्वानः तं वृक्षस्योपरि अनुधावयन्ति । किं तु विडालोऽपि आत्मवर्तिनः समयाधं पालयति । सः मूषकान् मारयति । गृहे वर्तमानश्च तावत् शिशुषु दयालुर्भवति यावत् ते तस्य पुच्छं नातितराम् अपकर्षन्ति । परं यदा च कृतकृत्यः सः, अन्तरान्तरा च, यदा च चन्द्रः उदयति, निशा च प्राप्नोति, तदा स एवासी विडालः योजन्यश्चरति । सर्वेषु च स्थानेषु समदर्शो । ततः ॥ गच्छति आर्द्रं वन्यारण्ये वा, आर्द्रस्य वनवृक्षस्योपरि वा, आर्द्रेषु वन्येषु गृहविता-नेषु वा—स्वीयं वन्यं पुच्छं धुन्वन्, स्वीये वन्ये विविक्ते विचरन् ।

दो पा व ही न व व प शु भ वि ल न म

यह दीमावली और नूतन वर्ष
हमारे असंख्य श्राहकों एवं
सुमयित्वकों के लिए आनन्दमय
एवं सुख-समुदिदायक हो।
यही हमारी शुभकामना है।

किर्लोस्कर ऑयल इंजिन्स लि.
पूना-३ (महाराष्ट्र)

Form 4 849/KC. 7222 H

शुभ आशाओं
के साथ
नया वर्ष का
आगमन

दो पा व ही न व व प शु भ वि ल न म

॥ ऋग्वेदे संतति-नियमनम् ॥

‘संतति-नियमनम् ऋग्वेदेऽपि वर्तते’ इत्यादिपठनादेव नैवेद्यादिपुत्रा मुत्तानि सस्मितानि भवेयुः । परंतु तं सर्वप्रथमं लेख्यं पठित्वा स्वमनसि विचारणीयं यद् एतत् सत्यमस्ति न वा ।

सतनियमनं त्रिमर्थं वर्तव्यमिति विचार्यमाणे ये आधुनिक विचारो दत्तं ते स एव प्रचारः । तस्मिन्प्रति देशे तत्रत्या प्रजा, तत्रोत्पाद्यमानमन्नं, एतयोर्द्वयोर्मध्ये सामंजस्यम् आवश्यकम् । यदि लोकसंख्यापराप्तं भक्ष्य-भोज्यादिषु तत्र वर्तते, तर्हि तत्रस्था जना मुक्तिरस्य । किंतु यदि देशे लोकानां भरणपोषणार्थमन्नमेवापराप्तं स्यात् अन्येभ्यो देशेभ्यो भिक्षा-वृत्तिमाश्रित्य, तदन्नस्यानयनमावश्यकं भवेत्, तर्हि तत्रस्थायां लोकसंख्यायां नियमनम् अपरिहार्यमेव । भारतवर्षे जनसंख्याया आधिक्यात्, आवश्यक-स्यान्नस्यापराप्तत्वाद्, एतादृशी दशा वर्तते । तस्मात्लोकसंख्यानियम-नार्थं संतति नियमनम् आवश्यकमेव जातम् । तस्य प्रचारः मार्गान्तरा-भ्यात् वर्धमानयुगे योग्य एव ।

पर प्राचीनकाले नासीद् भारतवर्षस्यैवा दयनीया दुर्दशा । अस्मिन्देशे आवश्यकानां भोज्यादि-पदार्थानां नासीदपराप्तता । अपि तु मधुदृग्घृता-दीनां कुल्या बह्वन्ति स्म, इति वर्णनं पठ्यते । तस्मिन् समये संतति-नियमनस्य विचारः कथम् उत्पन्नः स्याद् इति धक्का स्वाभाविकी । तस्मान्नाहंति ऋग्वेदसदृशो ग्रन्थस्तां कल्पनां प्रकीर्तुम्, इत्यपि विचा-रणं न अमापन्ता ।

किंतु विषयः तस्मिन् पुरःप्रदर्शितो विचारः वर्तव्य एव । संतति-निमाणकार्ये पुरुषः स्त्री च उन्मादप्यावश्यकौ । न केवलं पुरुषः न च केवला स्त्री सतानम् उत्पादयितुं समर्था भवति । किंतु तस्मिन् कार्ये पुरुषस्य आवश्यकता तु धीजवपनार्थमेव । गर्भधारणायां पश्चात्, गर्भं धारिण्या स्त्रिया याति दुःखानि अनुभूयन्ते, सतानजननकाले यां मरणप्रायां यातनां सह्यन्ते, तस्मै स्त्रीणाम् एव भागवयमस्ति । अतः पीडा एतां नैकवारं भवेयुः इति यदीच्छा तत्र वर्तते, तर्हि सा स्त्रिया एव मनसि जायेत, न पुनः पुरुषाणां चित्ते । पुनः पुनः संतति-जननार्थं पुरुषो न कदापि निर्विण्णो भवेत्, या

निर्वेदमापद्येत सा तु स्त्री एव । तस्मात् अन्नाद्यभावेन न, किंतु जननदुःख-
निवारणार्थं यदि स्त्री तस्मिन् कार्ये नियमनमिच्छति, तर्हि तस्या सा
कामना न अनैसर्गिकी ।

शीतलं परदुःखम् इति न्यायेन न कोऽपि ऋषिः स्वसुखहारिणी
सत्तान्-नियमन-विषयका प्रार्थनां कर्तुम् अहं । किंतु प्रार्थनामेव प्रकारकां
यदि काचिद् ऋषिका करोति तत्तु नैसर्गिकमेव स्यात् । वर्तते च ऋग्वेदस्य
पञ्चमे मण्डले अष्टाविंशतितमं सूक्तं समिद्धो अग्निरिति पट्टचम् । अस्य
सूक्तस्य विश्ववाराणामिका अत्रिकुलोत्पन्ना ऋषिका । अग्निश्चास्ये
सूक्तस्य देवता । एषा विश्ववारा प्रार्थयत्यग्निं तृतीयस्याम् ऋचि-

‘सं जास्पत्यं सुयममाकृणुष्व ।’

सायणाचार्यैः स्वभाष्ये अस्यार्थः स्पष्टीकृतः । हे अग्ने त्वं जास्पत्यम् । जाः
जाया च पतिश्च जायापती । तयोः कर्म जास्पत्यम् । तत् सुयमं सुष्टु
नियमनोपेतं समा सम्यक् कृणुष्व कुरुष्व । अत्र जा शब्दः जायापत्योः किं
जास्पत्यं कर्म तत् स्पष्टमेव करोति । सुयममित्यस्य शब्दस्य प्रयोगः ऋग्वेदे
नैकवारं दृश्यते । तत्र सर्वेष्वेव स्थलेषु अश्वशब्देन सह प्रयोगात् सूच्यते
एतद् यज्जास्पत्यं कर्म नियमने अश्वविनयनमिव कठिनम् । अत एव
विश्ववारा ऋषिकाया एषा प्रार्थना ।

न केवलं विश्ववारयैव कृता एषा प्रार्थना । अन्यत्रापि दृश्यते एषा ।
सुविदितमेव सर्वेषां विदुषां यद् दशमे मण्डले वर्तते पञ्चाशीतितमं सूक्तं
सत्येनोत्तमिता भूमिरिति । सूक्तस्यास्योपयोगः प्राधान्येन विवाह-
संस्कारे । यथा भोगनियमनेच्छा-स्त्रीणां स्वाभाविकी तथैव विवाहसंस्कारेण
पुरुषं बन्धने स्थापयितुमिच्छापि स्त्रीणामेव संभवति । पुरुषस्यास्मिन्विषये
बन्धनेच्छा न स्वाभाविकी । ‘एकस्य बह्व्यो जाया भवन्ति’ इति तु ऐतरेय-
ब्राह्मणे तृतीयस्या पञ्चिकायां त्रयोविंशे खण्डे कथितमेव । अस्य कारण-
मपि भुस्पष्टं वर्तते । जास्पत्यं कर्म कृत्वा तत्परिणामेन लिप्यते स्त्री, न
पुरुषः । अतो ‘येनैतद्दुःखं मय्यपितं स बन्धने अवश्यं रक्षितव्यः’ इति
स्त्रीणामेवेच्छा भवितुमर्हति । अद्यापि विवाहसंस्कारे ‘धर्मो च अर्थो च कामो
च नातिचरितव्या त्वमेयम्’ इति नियमबन्धो वरस्यैव भवति, न वध्वाः ।
अत एव उपरिनिर्दिष्टं विवाहसूक्तम् अपि न केनचिदृषिणा दृष्टम् । अथ

श्रीखण्डम् + हापूस - आभरस

❶

मधुर - मनोहारि - मिषणम्

❷

श्री ख ण्डा मृ त म्

दूरवाणी

) चितळे स्वीट मार्ट (५५२९७

खुल्या-मुरलीधर-मंदिरम् सदाशिव पेठ पुणे २

❸

दीपावली नववर्षं शुभ चिन्तनम्

❹

सूक्तस्य द्रष्ट्री ऋषिका एव । सप्तचत्वारिंशदुच्चात्मक एतत्सूक्तमपि रचितं
ऋषिकयैकया सूर्यानामिकाया सवित्रनामकस्य ऋषे वन्द्यया । सापि अस्य
सूक्तस्य त्रयोविंशे मन्त्रे एतामेव प्रार्थना करोति यत्-

‘सजास्पत्यं सुयममस्तु देवा ।’

निर्दिष्टयो अनयो प्रार्थनयो न कोऽपि वर्तते भेदः ।

एव विश्ववाराया वचनात् मूर्त्यायाः समर्थनाच्च स्पष्टं ज्ञायते यद्
उभे अपि सतानोत्पत्तिकरणे जाम्पत्ये नियमनमिच्छते । उभयोरपि मतेन
जायापत्योरेतत्कर्म मुष्टुनियमितमेव भवितुम् अर्हति । पुराणकाले अस्य
नियमनस्य उपाय एक एवासीन् मनःसमम् । पूर्वकाले नरा नियमपालन-
रता समयमितमनसदचासन् । अधुना तु वैपाचनापि नियमानां पालना-
भावात् स्थाभाविकस्य सतान-नियमनोपायस्य स्थाने कृत्रिमा उपाया
दिगन्ते ये सुषोपभोगे क्षतिर्न स्यात् तत्परिणामश्च न भवेत् । वैमापि
कारणेन, केनापि प्रकारेण वा सततिनियमनमासौद्वेदिकेऽपि काले । पदार्थ-
विज्ञानस्य प्रभावेण सत्मुलभ सुकरमपि जातं वर्तमानकाले । अतस्तत्सर्वैरपि
भारतवासिभिः मुष्टु प्रयोज्यम् इति अलम् अतिविस्तरेण ।

‘मुद्रिका’ मित्रमण्डलम्
पर्वतीदर्शनं, पुण्यपत्तनम् ९

‘दिवेकरोपाह्वो रामचन्द्रमुतो हरिः’

॥ संयमि-सार्वभौमस्य दिग्विजयः॥

“ तेजस्विमध्ये तेजस्यो दवीयानपि गण्यते ”

आश्चर्याणां हि विविधानामेकमायतनं किल भारतवर्षं । तथाहि —

अतिप्राचीनं सर्वाश्चर्याविह्वलमपोह-
पेयं वेदवाङ्मयमत्रैव आविर्भूतम् ।
यस्य शोकोऽपि पुनः श्लोकात्मकं
अवाप्तं तादृशं पुण्यलोकं कवि-
एनामेव भुवम् अलम्बरोत् स्व-
जन्मना । अत्रैव अल्पाविरासीद-
वेदराशव्यवस्थापकं अष्टादश-
पुराणानां पञ्चमवेदतां प्राप्तस्य
च भारतस्य प्रणतां भगवान्
वादरायणः । अत्रैव रचयामास
स्वहृदिरेण पैशाचीभाषाभूषणाय-
मानां सप्तलक्षश्लोकलक्षणाम्
गुणाद्भुतां बृहत्स्थया गुणाढ्यम् ।
अष्टमे हायनं चतुर्वेदविशारदत्वं
प्राप्ता श्रीमदाचार्या शङ्करा-
चार्या एनमेव देशजन्मना
संचारेण च पवित्रीकृतवन्तः ।
षोडशवर्षे आयातमुबोधया महि-
राष्ट्रगिरां सकलाम्नायसारसंग्रह-
भूतं दुर्विशयार्थमपि गीताथं
व्याचक्षाणां विचक्षाणां ज्ञानदेव-
चरणां अत्रैव अवतीर्णाः । अभिनव-चविकुङ्गुरवः कवीन्द्रा रवीन्द्रा
भारतरत्नगर्भाया एव गभरत्नभूताः । धारातीयपतनधन्या सन्नामदेवना-
भूता, साशीनगरसाम्राज्ञी अस्मैव देशस्य सुकन्या । अथवा वाचाम् इदानीं
किमु विस्तरेण ? सर्वमप्यस्य देशस्यानयसामान्यम् ।

प्रान्तहीना देशभक्तिम्, अतुल्या वैराग्यवृत्तिम् अमोघा वक्तृत्व-
शक्तिम्, असाधारण, च अध्यात्मज्ञानासक्तिं समकालमेव दधानानां
भारतीयतत्त्वज्ञानमालायां नायकायमानानां सुगृहीतनामधेयानां
श्रीशिवेवानन्दस्वामिना जन्मसताप्यहीमहोत्सव निर्वर्त्यतेऽस्माभिः साम्प्रत-
भनन्यमानसं । नारदा एतं ध्यतीतमवचितलभवतीर्णानां त्रिविवानन्द-
स्वामिनाम् । परित्यक्तिं ससारेऽस्मिन् बोद्धिं प्राणिनः समुत्पद्यन्ते
विलीयन्ते च पुनः । परं तेषामेव स्मृतिं स्मृतिवचनमिव हृदि निदधाति
लोकः । योऽस्मिन् लोके लोकाराधनमेव प्रधानं कार्यं भणयन्ति शरीर-
यात्रायाः । ते दुर्लभास्तादृशाः । तादृशेष्वेव गुणरत्नरत्नाकरायमाणेषु
पुरुषोत्तमेषु अन्तर्भवन्ति विलसन्तभवन्तः 'वामुदेव सर्वम्' इति भाव-
यन्तः सन्तः स्वामिनः त्रिविवानन्दाः । अध्यात्मविद्याप्रदीपप्रकाशेन अर्कण्ड-
भूमण्डलं प्रकाशितवन्तः दण्डिप्रवरा एते सत्यमेव वेदान्तस्य मानदण्ड-
भूताः । प्रज्ञाबलेन लीलया राजान्तलक्ष्मीसपादनसमर्था अपि भारतस्या-
ध्यात्मिक सामर्थ्यमाविष्कर्तुं भोगान् आह्वयान् भोगानिव ह्वयान् मत्वा
वापायान्वरधरा धरामण्डलभ्रमणमारभन्तः । ते एते खलु भारतेत-
माद्वगभूतस्य वद्वगदेशस्योत्सङ्गे बालनीडा प्रौढशिक्षा सन्यासदीक्षा च
यथायथं संपादितवन्तः । धन्यास्ते वद्वगा ये तावत् ज्ञान्तर्दक्षिणं कवीन्
निष्ठाशान्तिपरायणं यतिगणं आश्रान्तशास्त्रवर्णणान् शूरवरानवतारमा-
मासुर्नवनवान् ।

प्रातःस्मरणीय-चरिता स्वामिनः गुणवेदाद्वगपुराण (१८६३)-
प्रमिते द्दिस्ताब्दे वद्वगवसुधरा स्वजन्मनाऽऽत्मकुर्वन् । स्वामिना जननी
भुवनेदवरी देवी । जनकश्च विश्वनाथः । पुत्रप्राप्तिधिया स्वामिना
जननीं जननीतिमनुसृत्य तीव्रणं तपसा भगवन्तः स्थिरभक्तियोगसुलभ
नीललोहितं निरुत्तरमर्धयामासः । तेन सुविमलतपःफलायमानं भारता-
भ्युदयावहं स्वामिना जन्म सोमं भूषिते वासरे समभवदित्यपि लक्षणीयं
भवति । स्वामिना नामधेयं 'नरेन्द्र' इत्यभवत् । सोऽयमनभिषिक्तो
नरेन्द्रः । अमिहासनमस्य पुरुषसिंहस्य राज्यम् । अपवाः सवल्लोकहृदयाव-
काशेऽस्य विराजते सिंहासनम् ।

श्रीडासकिर्तिर्हि बालानां स्वभावसिद्धा । परं महता हि सर्वमयया
जनातिगम् । तेन बालो नरेन्द्रोऽपि आसीत्क्रीडासक्तः । परं श्रीडापि तस्य

आश्चर्याविहतपश्चयमिमी आसीत् । एकान्तप्रियता पुनरस्य अनन्यसाधारणो विशेषः । रामचन्द्रपूजा-लक्षणा, शिव-सपर्यारूपा वाऽस्य प्रवर्तते स्म क्रीडा काले काले । मनसश्चेन्द्रियाणां च एकाग्रतास्य यत् किल अभ्यहितं तप तत्सहजमेव आसीत् नरेन्द्रस्य । तेन जन्मसिद्धमस्य तप इति वक्तुं न कोऽपि प्रत्यवायः ।

भगवदवतारभूतानां श्रीशङ्कराचार्यज्ञानदेवप्रभृतीनां विद्याग्रहणं तावत् विद्वद्विषयकरमासीत् । स एव अनुभव नरेन्द्रचरितेऽपि पदम् अकरोत् । अथवा न तादृशा अवतारविशेषाः । विद्या गृह्णन्ति प्रत्युत विद्यया एव ते स्वयं गृह्णन्ते इति परमार्थः । यदाह गीता 'पूर्वाभ्यासेन तेनैव ह्रियते ह्यवगोऽपि स' इति । एव स्थिते नवस्वरधृतिमिते (१८७९) छिस्ताब्दे प्रवेशपरीक्षामुत्तीर्णं नरेन्द्रः । क्रमेण च युगदिग्गजपुराणमिते (१८८४) छिस्ताब्दे युगपुरुषस्यास्य सान्निध्येन बी ए परीक्षा आत्मानं धन्यतां नीनवती । एव परिसमाप्तो लौकिको विद्याव्रतसंस्कारः ।

अथ अलौकिक संस्कारः । तत्र तावद् 'अयातो ब्रह्मजिज्ञासा' इति किल नरेन्द्रजीवनग्रन्थस्यादिमं सूत्रम् । यत् दुरधिगमब्रह्मविद्या-प्रचारायैव तस्य अवतारः । परं तदर्थं ब्रह्मनिष्ठं गुरुं सर्वथावश्यकं । सोऽपि खलु नरेन्द्रेण संप्राप्तः । जगतीतलवर्तिना सर्वेषां भागधेयवशात् कालिकाप्रसादाधिगत-त्रैकालिक-ज्ञान-संपन्नानां रामकृष्णपरमहंसानां नयनसरणिमवनीर्णं क्षिप्रमेव नरेन्द्रः । अपूर्वोऽयं योगः । तत्र तावत् शाब्दे परे च निष्णातः देशिकः । साधनचतुष्टयसपदा अलङ्कृतश्च छानः । अथ वस्तुनि—'चकारिस्त योग्येन हि योग्यसङ्गमः' इत्यतः किमधिकं वक्तव्यं पुनः ?

भूमिवनुवसुभूमि (१८८१) समते छिस्ताब्दे प्रथमं साक्षात्कृता नरेन्द्रेण ब्रह्मविद्वरेण्या विरक्ता भक्ताश्च रामकृष्णपरमहंसाः । विद्यासु शास्त्रेषु विवेकदीपेषु आद्येषु वाक्येषु च वर्तमाना भगवती कालिका तेषां हृदयनरे सन्ततं परिस्फुरन्ती आसीत् । एते परमहंसाः किल रसवसु-वसुवसु-धरामिते (१८८६) छिस्ताब्दे वसुन्धरामत्पजन् महासमाधि-मास्थाय । सोऽयं रस(६)वर्षात्मकः समयः ब्रह्मरसमय इव अनुभूतः सन्ततं नरेन्द्रेण । तत्र तावद् रामकृष्णपरमहंसा बहुभिर्दृष्टा बहुभि-र्पृष्टा बहुभिः स्पृष्टाश्च । परं न वेपाञ्चनं रोमोद्गमः समजनि, न वा

अनिर्वचनीय आनन्द न वा अन्यथावृत्तिचित्तत्वम् । सर्वेऽप्येते विकारा
अनेकजन्मसंसिद्ध-सस्वारसपत्र-मनोवृत्तौ नरेन्द्रे एव मूर्च्छन्ति स्म ।
सर्वोऽप्यय हृदयसवादस्य महिमा । शब्दसवादस्तु केवल निमित्तमात्रमत्र
विषये । अथवा—'गुरोस्तु भौन व्याख्यान शिष्यास्तु च्छिन्नसशया'—
इत्यस्य रामकृष्णविवेकानन्द-व्यतिकर स्फुट निदर्शनम् । अह तावदेव
शक्नीमि—

‘ज्ञात नरेन्द्रमाहात्म्य रामकृष्णैर्यथायथम् ।

श्रीरामकृष्णमाहात्म्य नरेन्द्रेण तथा पुन' इति ।

यद्योक्त कालिदासे रघुदिग्विजये 'राज्ञा हिमवत सारो राज्ञा
सारो हिमाद्रिणा' इति ।

यदि च दिग्विजयमेव लक्ष्यीकृत्य वक्तव्य स्यात् तर्हि रघुदिग्वि-
जयाद्विशिष्यत एवास्य सयमिसावर्भौमस्य दिग्विजय । तेन रघुदिग्विजय
रघुदिग्विजय इव प्रतिभाति ।

अमेरिकाया शिकागो नगरे गुणरत्नवमुभूमिते (१८९३) ख्रिस्ताब्दे
गुणरत्नमण्डितपण्डितसभाया सर्वधर्मसंघर्षासने यत् स्वीयेन ऊर्जस्वतेन भाष-
णेन वाचस्पत्यमाविरवारि, यच्च अद्वैतवेदान्तस्य सर्वसास्त्रमूर्धन्यत्व प्रत्य-
पादि यच्च सर्वधर्माभ्यहितत्व भगवत सनातनहिन्दुधर्मस्य प्रादेशि शान्त-
दक्षिभि त्रिविधानन्दस्वामिभि तत्सर्वस्यापि भारतस्य महामहिमता-
विष्कारकारण भाषण दिग्विजयपर्यायस्य सर्वेषामस्माय पर स्फुटि-
निर्दानम् । तस्या किल सर्वधर्मपरिपदि व्याख्यानसिंहासनमधिष्ठाय
धर्मन्दिवन्दवन्त्या एते समर्थयामासु समर्थया गिरा यत्—

‘तावद् गर्जन्ति शास्त्राणि जम्बुका विपिने यथा ।

न गर्जन्ति महाशक्तिर्यावद् वेदान्तकेसरी' इति ।

परमार्थेन विप्रवृष्टमन्तर भारतस्य अमेरिकायाश्च । पर तत्र
प्रवर्तमानाया तेजस्विना सभाया भारतगत कोऽपि तेजस्वी न केवल
परिगणित विन्तु तेजस्वि-सावर्भौमत्वेन समानिन । यत्तत्त्यम्—

‘तेजस्यमप्ये तेजस्वी दवीयानपि गण्यते' इति ।

समृत-प्रयनाम्याम-के-द्रम्
पुण्यगतनम् १

५ श्री ल. आठलेकर
एम् ए

श्रीविवेकानन्द-शिला-स्मारक-मन्दिर-निर्माणे
चरितार्थतां प्राप्ता कर्तृत्वशक्तिः
श्रीमान् एकनाथजी रानडे

श्री एकनाथजी रानडे

लेखक - डॉ. भा. यशकर

मष्टेम्बर-मासस्य द्वितीये दिनाङ्के श्रीन्याबुमारी-क्षेत्रान्तर्गत-
त्रिवेयानन्दशिलायामा निर्मितस्य श्रीविवेकानन्द-स्मृतिमन्दिरस्य समुद्घाटन-
महोत्सवो भारत-राष्ट्रपते गुणह्रीन-नामधेयस्य सफललोचनमान्यस्य
श्रीमद्-वराहगिरि-वेङ्कटगिरि-महाभागस्य अध्यक्षत्वे समपद्यत इति
वृत्तपद-सहस्रप्रशंसितं वृत्तान्तं को नु गलु न विदावरोति ।

“नान्तोऽस्ति मम दिव्याना विभूतीनां परन्तप” इत्यग्निम्
यत्ने भगवता श्रीमन्नाम् उज्ज्वलिना स्वविभूतीनाम् अनन्तत्वम् उद्घोषि-
यम् । एतां गरां दिव्यविभूतयः भारतवर्षे स्थाने स्थाने हृदयगममूर्तिभ्योऽपि
आविर्भूता एव मनोमन्दिरेषु चिराय चिराजन्तेमाम् । अनादिराज्ये

आरभ्य ब्रह्म-विष्णु-महेश्वर-प्रतीकमूताना तदवतारमूताना च राम-कृष्ण-बुद्धादीनाम् अनादिप्रवृत्ति-प्रतिकृति-स्वरूपाणा श्री-सरस्वती-चण्डिकादीनां जगन्मातृश्रृङ्गा नाना-शतसहस्रा पापाणमूर्तम् मन्दिरेषु प्रपूज्यन्ते सर्वे मास्तोयं परया श्रद्धया । अयोध्या-मथुरा-भाया-काशी-वाञ्छी-अवन्तिका-जगन्नाथपुरी-द्वारावती - कोणार्क - नासिक-तिरुपति-तिरु-अनन्तपुर-प्रभृतिषु पुण्यक्षेत्रेषु प्राचीनार्वाचीनैः धर्मधुरीणैः नृपतिमणिभिः विनिर्मितानां महामन्दिराणां निःशेष परिगणनं सल्लु तारागणनमिव सर्वथा दुष्करं सर्वशक्तिभूतो राष्ट्रगासनस्यापि । अत एव देशान्तरागता भारतपर्यटका मन्दिरमयमिदं भारतराष्ट्रमिति चकितचकिता इव वदन्ति लिखन्ति च ।

एवं सत्स्वपि अपरिगणनीयसु महामन्दिरेषु कन्याकुमारीक्षेत्रे रत्नाकर-नित्य-करलोल माला-भरिचुम्बित मूले भगवतीवरणाम्बुजचिह्न-पवित्रतश्चिखरे नाल्युच्चैः वज्रदृढे पापाणखण्डे विराजमान राजाधिराज-मौलिमालाऽर्चनीयचरणसरोजस्य महामहिमशालिनो नवयूगजगदङ्कगुरो श्रीरामकृष्ण-परमहंस शिष्योत्तमस्य श्रीश्रीविवेकानन्दस्वामिन तज्जगत्-शताब्दीस्मारकत्वेन विनिर्मितं नवमन्दिरं नूतनम् अनुपममेव मे प्रतिभाति ।

शतशः खण्डितम् अपि अखण्डितं राष्ट्रम्

सयाहि मन्दिरस्यास्य निर्माणार्थमावश्यको भूयिष्ठो धनस्रोतः न कस्यचिदेकस्य, न कयोश्चिद् द्वयोः, न वा केषाञ्चित् त्रितुल्यञ्चपाणा धनाधिपाना राजन्यानां वैश्यधेष्ठीनां वा धनकोपतः प्राप्तः, अपितु निखिल-भारतान्तर्गत-पल्ली-पत्तन-नगर-ग्राम-खेट-खर्बटवासिना सकाञ्च-नाना मुक्कणपानेभ्य इव अकिञ्चनाना मृताद्येभ्यः स महता प्रयत्नतः परसहस्रैः कार्यकर्तृभिः सगृहीतः । अपि च हिन्दुधर्ममहिम्नस्तोत्रोद्गातु-अस्य यन्त्रिरेण्यस्य समभ्यर्चनार्थं हिन्दुधर्मान्तर्गत-जैन-बौद्ध-सिक्ख-लिङ्ग-मठ-सम्प्रदायानुयायिभिरिव अहिन्दवीय-हरेस्त-माहम्मदीय-झारतुष्ट्र-साम्प्रदायिकैः सञ्छीलं वदान्यवयं अहमहमिकया धनमर्पितम् । अपि च राज्याधिकारलिप्सया परस्परमनारतलोकसभाया राज्यसभाया वा कलहायमानं राष्ट्रवादि-समाजवादि-साम्यवादि पक्षोपपक्ष-सत्तानुयायिभिर्विस्मृतविरोधभावेरिव परयात्मीयतया स्वीयो देयाशो मन्दिरस्यास्य निर्माणार्थं सश्रद्धवित्तीयं । एवं मन्दिरस्यास्य निर्माणार्थं नानाविधान्तर्गत-

भेदनिमित्तं शतश खण्डितमपि भारत राष्ट्रम् नूनम् एकीभाव प्रपन्नमिव अखण्डितरूप सर्वैरनुभूतम् ।

सोऽयम् अभूतपूर्वश्चमत्कारो यस्य खल्वेवाकिन कार्यधुरन्धरस्य कर्मकौशलेन सर्वे ऐदमुगीर्नैरस्माभि साक्षात्कृत स श्रीमान्-एकनाथरानडे-महाभागः स्वकर्तृत्वेन सुप्रथितनामधेयोऽपि अप्रथितचरित्र खलु बहूनाम् ।

विद्या-क्रीडा-वाद्य-कला-कुशलता

अहं हि १९३० छिस्ताब्दत आरभ्य माध्यमिकविद्यालयच्छात्रत्वेन नागपुरस्थे न्यूइंग्लिशस्कूलनाम्नि माध्यमिकविद्यालये पठन्तमेन पञ्चदश वर्षदेशीय विशोरक स्मरामि । तदानीमेव नागपुरे नवोत्थितस्य राष्ट्रिय-स्वयसेवक-सघस्य केन्द्रस्थाने स्वयसेवक-व्रतमनेन श्रीरामकृष्णपन्तरानडे-महाभागस्य काशीनाथ-रघुनाथ-जगन्नाथ-एकनाथाख्येषु चतुरात्मजेषु चतुर्थेन एकनाथेन स्वभगिनीपते अण्णासोहोनीमहोदयस्य प्रेरणयाङ्गीकृतम् । विद्यालयाध्ययनवत् सधीये द्वागैरिकव्यायामयोग नानाविधासु च भारतीयक्रीडासु असाधारणमस्य नपुण्य वयस्यै सर्वे साश्चर्यं दर्श दर्श निनरा प्राशस्यत । सधीये च रणवाद्य-वादक-वृन्दे सकलवाद्यवादनकौशल्यमप्यस्य सर्वमान्यमासीत् । नागपुरे ररैस्तमतप्रचारकै प्रवर्तिते हिस्लॉपमहाविद्यालये १९३५ तमे सवत्सरे वी ए परीक्षामुत्तीर्य क्रमशः तत्त्वज्ञानविषये एम् ए परीक्षामपि १९३७ तमे वर्षे प्रथम-श्रेण्यामयमुत्तरत् । विद्याध्ययनैक-निष्ठत्वेन विविधक्रीडाकौशलेन च तत्र महाविद्यालयेजनेषा सहोद्धा-यिना प्राध्यापकाना च परमप्रेमादरास्पदमयमेवनाथ आसीत् ।

नैव बन्धु प्राभवन् बन्धनानि

छात्रावस्थायामेव विद्यालयीनाव्ययनादपि राष्ट्रियस्वयसेवकसघस्य साष्ट्रतिके राष्ट्रोत्थानकार्ये द्रष्टव्यसीम् आस्थामसौ विभर्ति स्म । नून राघ-सस्यापवेन परमपूजनीय-डॉक्टर-हेडगेवारमहाभागन गुणवद्भुवजनानि-वत्सलतया पुत्रीकृत इव आसीदयम् एकनाथ । अयमपि वात्सल्यपारावारे तन्मिन् महापुरुषे पितृतोऽप्यधिकमात्यन्तिकी निष्ठा खलु स्वहृदये बध्नाति-स्म । रात्रिन्दिव तत्साहचर्येण तदाज्ञापरिपालनेन, तद्विचारवर्षण-मनन-निदिध्यासनेन, तदितरचिन्तनविवर्जनेन च सघमयमेव जीवनमस्य शक्ति-

बुद्धि विनोप-शालिनो यौवनारम्भे ममपद्यत । सधस्थानमेव नदन,
सध-स्वयसेवका एव भ्रातरः, सधाधिकारिण एव आप्तजना, नित्य-
नैमित्तिक-सध कार्यन्त्रम-सयोजनमेव आहिनक धर्माचरणम् इत्येव मधैक-
निष्ठतया योगाभ्यासिनामपि दुरुच्छेद्यानि पारिवारिक-प्रगणित-प्रणय-
वन्धनानि दूरादिवोच्छिन्नानि भूत्वा नैन युवान वन्धु प्राप्तवन् ।

असाधारण यश संघकार्ये

तदानीन्तने काले सधकार्यविधाया डॉक्टरहंझवारमहानयेन विदर्भ-
राष्ट्रेषु प्रदेशेषु सधशाखाजाल निर्माण-कार्यं सघटनकुशलानां सुविनीतानां
तदणानां सहकार्येण समारब्धमासीत् । तयाहि सधकार्यविस्तारार्थं वैचित्
तदणा महाराष्ट्रेषु वैचन पञ्चनदप्रदेशे वतिपये उत्तरप्रदेशे च सरसध-
चालकादेश शिरसिहृत्वा निरगमन् । अयं हि एवनाथ-रानदेमहाशय १९३८
तमे हिस्ताब्दे समुत्तीर्ण-एम् ए-परीक्षायां महाकोशलविभागे प्रचारकत्वेन
नागपुराद् निरगच्छत् । नचिरादेन तद्वर्षेषु सबल-नगर-ग्राम-नैटेषु गत्वा
गत्वा परगणान् अभिन्नहृदयान् मुहूर्ज्जनान् सधकार्यार्थम् एकीभावमापाद्य
असाधारण यश संघकार्ये प्राप्तमनेन कार्यधुरीणेन ।

एव च १९३७ त १९४७ वर्षपर्यन्तं महाकोशल मध्यभारत प्रदेशे
मुदूड सधशाखाजाल विस्तार्य सरसधचालकानाम् आदेशत श्रीरामहृदय-
विवेकानन्दयो गुरुशिष्योत्तमयो अवतारभूमिभूते वङ्गप्रदेशे द्वितीय-
महायुद्धाघात-परिस्थित्या शिथिलीभूत सधकार्यं मुदूडतामापादयितुं प्रवि-
ष्टोऽयं सघटनकलाकुशल श्रीमान् एवनाथ । तत्र हि नचिरादेव वङ्गोया
भाषा मातृभाषावत् आत्मसात् कृतधानय धीमान् । सार्वजनीनसभासु
चास्य वङ्गभाषीय सादेश युक्तिगुक्ता व्याख्यानं श्रुत्वा बहुधाश्चर्यचकिता
इव आसन् वङ्गभाषाविशारदा अपि श्रोतार ।

अप्रकाशित प्रसिद्धिपराङ्मुखत्वात्

स्वानन्योदयावसरे भारतस्य विभजनेन पूर्व-पश्चिम-पाकिस्थान-
प्रदेशान् सहस्रशोऽप्य लक्षश हृतसर्वस्वा पीडिता ताडिता निर्दालितमातृ-
पितृवान्धवा हिन्दवो भारत प्रत्यशरणा इव शरणार्थमाधावन् । तदानीं
पूजपाकिस्थानेन पश्चिमवङ्गप्रदेशं प्रविष्टानाम् आधिभ्याधिदेव्य-दारिद्र्य-

दावानलदग्धाना निर्वासितहिन्दूना परित्राणाय समास्थापनाय च वाचन वास्तुहारा-सहायता-समिति वङ्गप्रदेशे समायोजिता श्रीमदेकनाथमहोदयेन । प्रतिपाद्य प्रवर्धमानसङ्ख्याकाना तेषा दीनातिदीनबन्धूना विपत्ति-दुःखनिवारणार्थम् अहोरात्रमनारुत तथा खलु प्रयतितमनेन यन्न कोऽपि तद् धर्णयितु शक्नुयान् । श्रीमत एकनाथरानडेमहोदयस्य धुरीणत्वे वास्तु-हारा-सहायता-समित्या किञ्चिद् कार्यं कृतमिति बहवो विजानन्ति वङ्गीया । १९४९ ख्रिस्ताब्देत अङ्ग-वङ्ग-बलिङ्गासम-कामरूप-रूपिण पूर्वाञ्चल प्रदेशस्य सधकार्यभार श्रीमदेकनाथमहोदयेन अङ्गीकृत । तत् पूर्वं सधनिर्वन्धमाले अखिल-भारतीय-सत्याग्रहस्य सञ्चालनम् अपि अनेनैव महाशयन सम्पत् कृतम् । एवभूतो हि देशव्यापी सत्याग्रहो न भूतो न भविष्यति । इत्यमविश्रान्त राष्ट्रोद्धारकार्येकनिरतस्यास्य नामधेय वक्तृत्वं ना न क्वापि वृत्तपत्रे वदाचनापि प्रकाशताम् आगतम् । प्रायेण हि वृत्त-पत्रप्रकाशितनामधेया एव मुविदिता भवन्ति लोका लोकानाम् । राष्ट्रिय स्वयसेवकसधस्य वृत्तपत्रप्रसिद्धिपराङ्मुखतया न कस्यापि सधकार्यधुरी-णस्य नामधेय प्रायेण प्रकाशमायाति । एवमेव अस्यापि एकनाथरानडे-महाशयस्य नामधेयादिव न क्वापि प्रकाशमलभत ।

एवत्रमेव स्वगुणगणगरिष्ठा वृत्तकार्यमहिम्ना च सधकार्यधुरीणाना परमादरास्पदीभूतोऽयं महानुभाव राष्ट्रिय-स्वयसेवक-सधस्य सरकार्य-वाहाभिधम् अत्युच्चैरधिनारपद १९५६ तमे ख्रिस्ताब्दे सर्वानुमत्या प्रापयत । गरिष्ठोऽपि स नार्यानिभारो विविध-महाकार्य-धारण-द्रष्टिष्ठे स्मरन्धे लील्यैयामुना सम्पगूढ ।

“ विविधनिमित्त काशीनगरे गिरिनगरे वा बरखीरे ।

विहितनियामं मातृपुरे वा कृष्णातीरे शुचिनोरे । ”

इमेव वर्णितया श्रीदत्तात्रेयपद्धत्या सधकार्यार्थम् आराधमीराद् आकन्या-कुमाया आ च वायम्पाद आ मीराष्ट्राद् प्रदेशे प्रदेशे, मण्डले मण्डले, नगरे नगरे, ग्रामे ग्रामे आराध-वृद्धवनमपात्रे निरन्तर मचरन् कृत । एव १९३३ ख्रिस्ताब्देन १९६२ ख्रिस्ताब्दपर्यन्त पञ्चविंशतिवर्षाणि सावैत्रिक-मचारेण भारतराष्ट्रस्य सर्वाहरद्रगम् अन्तरद्रगं गम्यगनेन साक्षात्कृतम् ।

हिन्दुराष्ट्रप्रबोधनाह्वानम्

अथ १९६३ तमव्दिस्ताब्दे ऐदयुगीनजगदेकगुरो महामहिमशालिन श्रीविवेकानन्दनस्वामिन जन्मशताब्दीमहोत्सवनिमित्त सघटितया महा-समित्या, फन्माकुमारी-स्रोत्रान्त पाति-श्रीपाद-शिलाया निर्विकल्प-समाधि-ध्युत्थानावस्थाया साक्षात्कृतात्मघर्मणस्तस्य महापुरुषस्य हृदयगम-यग-कीर्तिपताकायमान परम्परागत-भारतीयगिरिपक्काकौशल्य-निष्पाद्यमानम् अद्वा श्रद्धासान्द्रहृदयाना जनाना वार्षणकर्मभूत नूतन मन्दिर विनिर्माणम् ऐकमत्येन निर्णीतम् । तदानीम् अस्य महाकार्यस्य सुदुर्धर भार बोधु समर्थ श्रीमान् एकनाथ-रानडे-महाभाग सर्वेषां तत्कर्तृत्व-विशेषज्ञाना स्मरणसरणीम् अवतीर्ण । सर्वस्मिन् अस्मिन् भारतवर्षे स एक एव महा-शय वार्यभारममु निर्वोदु समर्थो नेतरे नेतार इति निर्णीतसारं सर्वैरेक-मत्येन वार्येऽस्मिन् विनियोजित अनेकयुगसनाथ श्रीमान् एकनाथ-उररीकृततत्कार्यभारेणामुनाऽपि प्रथमत एव समग्र विवेकानन्दवाङ्मया-णं भौताकागाहमवगाह्य तन्मूर्तिसचयमय " हिन्दुराष्ट्रप्रबोधनाह्वानम् " (Rousing Call to Hindu Nation) इत्याख्य ग्रन्थ संप्रयित । विवेका-नन्दस्वामिन राष्ट्रोत्थानसन्देशरहस्यमेव खलु अस्मिन् ग्रन्थे सपिण्डितं वर्तते । हिन्दी-मराठी प्रभृतिषु प्रादेशिकभाषासु च ग्रन्थस्यास्यानुवादा-शीघ्र प्रकाशिता ।

समुज्जृम्भिता पुरुषार्थशक्ति

यस्मात् क्षणादमुनाऽस्ती कार्यभारोद्धारकृत तत् प्रभृति मन्दिरस्यास्य निर्माणार्थं मयङ्गवार प्रयतितमिति साकल्येन वर्णयितुं न प्रयत्ना मे क्षणी न च पर्याप्तये परिमितपत्रसख्याका पाक्षिक-परित्रा-रूपिणो ' शारदा ' । तथा हि आदावेव नानानिमित्त स्व-परजनाना बहूना कार्याणंवेऽस्मिन् समुत्तिष्ठमान विरोधम् अस्थानोत्थित भेनाकमिव प्रसन्नम्य प्राप्तव्यसिद्धि स्वायत्तीकर्तुं प्रस्थितोऽय कर्मवीरः । यत्र श्रीपाद-शिलायाम् एतदभूतपूर्व-मन्दिर निर्माणव्यभासीत् तत्र हि तृणवण पानीयजलविन्दुरपि दुराप आसीत् प्रसरप्रयासेविना किं पुनरन्यदपि विजिह्वद् । तदेव कण्टकाकीर्णमिव वर्तय्यम् अवलोक्य समुज्जृम्भितेवास्य पुरुषार्थशक्ति । सर्वाङ्गसञ्चारिण्या तयाद्भुतशक्त्या, हृदयस्थितया च श्रीविवेकानन्द-स्वामिभक्त्या

पञ्चभि एव वर्षे भावुक-लोचन-चकोर-चन्द्र-मण्डलायमानम् अनुपमानं
विशतितमशताब्दीशेखरायमाणम् इदं परमरमणीयं श्रीविवेकानन्दस्मृति-
मन्दिरं सम्पूर्णं ता नीतम् । अस्य निर्माणे श्रीमत एकनाथ रानडे महाभागस्य
कर्तृत्वं विचिन्तयतो मादृशस्य स्मृतिपथेऽवतरति,

“ अद्भुतगन्धर्वो वसुधा कुल्या जलधिः स्यली च पातालम् ।

वल्मीकश्च सुमेरुः कृतप्रतिज्ञस्य वीरस्य ॥ ”

इतीदं पुभाववाग्देवताया श्रीवाणभट्टस्य सुभाषितम् ।

चरितार्थता प्राप्ता कर्तृत्वशक्तिः ।

भारतवर्षे लब्धजन्मना येन मानवेन नास्त्वो नगाधिराज, नाव-
गाहिता स्वर्णदी, नालोडितं महाभारत, नास्वादितं रामायण, नाकर्णितं
भागवत, न वा समधिगता मुरभारती तस्य जन्म निरर्थकमेव सर्वथा ।
साम्प्रत श्रीपादशिलाधिष्ठितं श्रीमदेकनाथमहोदयस्य कर्तृत्वेन साधारता
गतस्य श्रीविवेकानन्दस्वामिनः स्मृतिमन्दिरस्य सवाङ्गीणं सौख्यं सौष्ठवं
च विचिन्त्य धूमहे यद् येन खलु शताब्दधामस्या लब्धजन्मना मानवेन
मन्दिरमिदं न लोचनगोचरता नीयेत तस्याऽपि जन्म निरर्थकमेव भवि-
ष्यति । धन्यं एतद्ब्रह्मात्मानं मन्ये येन मयाऽवात्यत सुदुर्गं परिचय
नितरां सुहृद्भावश्च प्राप्त एतन्मन्दिर-निर्माणं विचक्षणस्य श्रीमत एक-
नाथरानडे-महाशयस्य । धन्यं खलु स एकनाथो यस्य सघकार्य-सत्कार-
समुद्दीपिता कर्तृत्वशक्तिः, राष्ट्रभक्तिप्रवर्तकस्य महायोगिनः श्रीविवेका-
नन्दस्य प्रवाम-रमणीय-मन्दिरनिर्माणे चरितार्थता प्रापिता जगत्सूत्रधारेण
परमेश्वरेण ।

यागीश्वरी-निवेदनम्
८१ अभ्यवर नगरम्
नागपुरम् ३

न भूतो न भविष्यति ।

दिवेकानन्दयोगिस्तत्त्वज्ञानप्रपण्डितः ।

दिव्यो दिगन्तकीर्तिः स सार्थं राष्ट्रगुरु गुरुः ॥

१

यन्माता स्त्रीजमत्सवं, जन्मदा " भुवनेश्वरी " ।

तया बाल्ये नरेन्द्रोज्यं सुसंस्कारैः सुसंस्कृतः ॥

२

' रामकृष्णो ' गुरुर्यस्य स्नेहो ' श्रीमोक्षमूलरः ' ।

शिष्या ' निवेदिता ' यस्य सोऽङ्गताथमकारकः ॥

३

बभूव भाषणेनैव मुविष्यातो विभूतिमान् ।

मनोजवेन तत्कीर्तिः प्रससार दिशो दश ॥

४

भक्तदृष्टिः सदाऽऽमीञ्च शिवे सत्ये च मुन्दरे ।

तत्समो शिववृत्त् स्वामी न भूतो न भविष्यति ॥

५

सत्यपूजक आसीत् स सत्यवाक् सत्यतत्परः ।

तत्समः सत्यवान् स्वामी न भूतो न भविष्यति ॥

६

वैराग्यमूर्तिमंतिमान् प्रभविष्णु प्रभाववान् ।

षण्णमास्तत्समो स्वामी न भूतो न भविष्यति ॥

७

पाश्चात्या विस्मिता सर्वे दृष्ट्वा तत्समं यमम् ।

तत्समः सयमी स्वामी न भूतो न भविष्यति ॥

८

अग्रे तारा, कविपु कविता, चञ्चला वारिवाहे ।

धर्मं क्षेमं, यमिपु नियम सत्यशीलेषु सत्यम् ॥

९

यावच्च स्तो जनहितकरो सूयचन्द्रो धरायाम् ।

तानधूनं जनगणहितं स्वामिनं पूजयाम ॥

१०

चटपत्तनस्य.

या. वि. देवासकरः

॥ भाषासु मधुरा विद्या पवित्रा सुरभारती ॥

शर्करा

गृहोपयोगाय...

निर्यातकरणाय

भारत-राष्ट्रे शर्करानिर्मितृषु
प्रति-एकर-क्षेत्रम् इक्षु-निर्माणे
शर्करानिर्माणे च अग्रतःसराणाम्
अस्माकम् राष्ट्रोत्कर्षे राष्ट्रविभवे
श्रेयो भागिता
.अभिमानास्पदम् ।

ॐ गोदावरी-शर्करा-कर्मान्तः मर्यादितः ॐ

(दि गोदावरी शुगर मिल्स लि)

कार्यदर्शी प्रतिनिधिः—

के. जे. सोमैया अँड सन्स प्रायव्हेट लिमिटेड
फाजलभाँय बिल्डिंग फोर्ट, महात्मा गान्धी-मार्ग, मुम्बई १

ॐ दीपावली-नववर्ष-शुभचिन्तनम् ॐ

॥ श्रीस्वामिविवेकानन्दपुण्यस्मरणम् ॥

श्रीमता स्वामिना विवेकानन्दपूज्यपादानां जन्मना भारतमाणां धन्यता प्राप्ता एवोन्विशितमस्य शतकस्य त्रिपष्टितमे हिस्ताब्दे ।

भारतीय-तत्त्वज्ञानस्य प्रदीप न केवल स्वदेशे प्रज्वालितो भवद्भिः अपि तु पाश्चात्यानां विद्वद्द्वाराणां बुद्धिर्दृष्टिं च स्थितिमत्ता नीता तत्प्रकाशादश्रमवर्द्धा स्वामिवरेण्यै ।

ज्ञानकर्ममये लोहमार्गे स्वराष्ट्रस्योन्नतिरथ अग्निरथमिव गतिमन्त कृत्वा विशतितमस्य हिस्ताब्दशतकस्य द्वितीये वर्षे स्वामिनः श्रीविवेकानन्दमहोदया परे ब्रह्मणि विलीनाम्भवन् ।

अस्मिन् जगति कालगणनायां प्रत्येक शतक कालरूपिणोऽग्निरथस्य एवैव स्थानवमिव प्रतिभाति । हिस्ताब्दस्य विशतिशतकरूपे स्थानके सर्वेऽपि वयं तिष्ठाम । अस्मिन् स्थानके श्रीस्वामिनः विवेकानन्दमहोदया कचित्कालं स्थिताः तथापि दुर्भाग्यं सर्वेषाम् अस्माकं यद्वयं तेषां पावनं दर्शनं कर्तुम् असमर्था आस्म । अपि सन्ति अधुना केऽपि महाभागा यै तेषां दर्शनं कृतं प्रवचनं वा श्रुतम् । द्वयमपि तद्दिव्यम् अस्माकं भाग्ये न लिखितम् ।

किन्तु येषां पुण्यवता तद्भाग्यम् आसीत् ते सर्वेऽपि एकमल्पेन वर्णयन्ति यत् श्रीविवेकानन्दस्वामिमहोदया ययार्थतया परमेश्वराज्ञा इव प्रत्यदूरयन्त इति । तेषां वाणी दिव्यशक्तिमती । तेषां व्यक्तित्वम् असामान्यं दिव्यम् अनुभावविशेषयुक्तं च । कश्चिद् बालकः स्वामिवरान् स्वगृहद्वारम् उपस्थितान् वीक्ष्य सोद्योप स्वपितरमवययत् पश्य, 'सात, राजा आगतः, अस्माकं गृहं राजा आगतः' इति ।

अमेरिकासंचालितजगद्धर्मपरिषदः पश्चादेव श्रीविवेकानन्दस्वामिचरा जगत्प्रसिद्धा अभवन् । तथापि तत्पूर्वम् अपि यस्य यस्य दृष्टिपथम् आगता इमे स्वामिवरास्तस्य तस्य चेतसि सपदि एकमेव मतं निश्चितं यत् ईवीसपदलङ्घकता इमे महानुभावा इति । जापानदेशगतान् विवेकानन्दमहोदयान् दृष्ट्वा अयमेव भगवान् बुद्धस्तथागत आगत इत्यमन्यन्त तत्रत्या जनाः ।

लोकमान्य-तिलकमहोदयानाम् आतिथ्यशौलेषु गृहेषु इमे अनामि-
संन्यासिरूपेण कञ्चित्कालं वासमकुर्वन् । तदा तेषां व्यक्तित्व-वक्तृत्व-
विद्वत्त्वादिभिः श्रीतिलकमहोदया अतीव प्रभाविता आसन् । जगद्धर्म-
परिपदनन्तरं स्वामिवराणां छायाचित्राणि वृत्तपत्रेषु दृष्ट्वा श्रीतिलक-
महोदयेरभिज्ञातं यत् अयमेव स संन्यासी यो मद्गृहान् तीर्थोक्त्य गत इति ।

स्वामिपूज्यपादानां समकालीनः सद्दर्शनपुनीतात्मानोऽत एव धन्य
जन्मानो नाना जना लिरन्ति यत् स्वामिवराणां नेत्रद्वये वाण्या च दिव्यं
तेजो निवसतीति । तत्सर्वं पठित्वा मन्ये अहं यद् उपनिषदा वाक्यानि
अग्निर्वाक् भूत्वा मुखं प्राविशत् । आन्त्रियश्चक्षुर्भुत्वा अक्षिणी प्राविशत् ।
चन्द्रमा मनो भूत्वा हृदयं प्राविशत् इत्यादि स्वामिवराणां विषये अतीव
उपपन्नानि इति । ऐतरेयवत् गुण्डकोपनिषदपि वर्णयति :-

अग्निर्भूर्धा चक्षुषी चन्द्रसूर्यौ ।

विज्ञः श्रोत्रे वाक् विषुत्तारश्च वेदाः ॥

वायुः प्राणो हृदयं विश्वमस्य ।

पद्भ्याम् पृथ्वी एष सर्वमूतान्तरात्मा ॥

इत्यादि-विराट्-वर्णनं श्रीस्वामिवराणां विषये यथार्थं प्रतिभाति ।

वेदानाम् उपनिषदां सस्कृतमहाकाव्यानां च पावनानि दिव्योदात्तानि
यथनानि श्रीविवेकानन्दमहोदया अतीव मधुरं धीरोदात्तं गायन्ति स्म ।
ननु श्रुत्वा अर्थम् अधिगम्यान्धिगम्यापि आत्मनं कृतार्थं धन्यं पुनीतं
चान्यभुवन्सर्वे श्रोतारः । विवेकानन्दमहोदयः गीतं भजनं श्रुत्वा तेषां
गुरुचरणाः श्रीरामकृष्णवरगहृताः ब्रह्मानन्दस्य परा कोटिं अध्यगच्छ-
न्वारंवारम् ।

सर्वदेव गुप्सु सारं मितं मधुप्रवचनं ध्यायमानं च तेषां समस्तस्य
मित्रस्य चेतसि भारतीयं धर्मं, भारतीयं तत्त्वज्ञानं, भारतीयं संस्कृति
या पूजास्थानम् अगुरुत् । विश्वस्मिन् अस्मिन् सर्वे एव धर्ममार्गा एवमेव
परमेश्वरं गच्छन्ति इति अनेकं श्रुतिवचनैः स्पष्टीकृतं विज्ञदीकृतं तेषां
शिष्यान् पाश्चात्य-विदुषां प्रीतयेज्मन् तथा चानेन विश्ववंधुत्वभावना
वर्धिता ।

विद्याऽविद्ये इति द्वयमपि मानवस्य जीवने नितान्तमावश्यकमस्ति । शरीरस्य मनस बुद्धे उन्नतिं अविद्याशब्देन सूचिता । तथा आध्यात्मिकी मानवोन्नति विद्याशब्देन सूचिता । आधिभौतिकी तथा चाध्यात्मिकी उन्नतिर्मानवजीवने समानतया महत्त्वमर्हति । शरीरमनोबुद्ध्यादिक समर्थम् उन्नतं कृत्स्नैव आध्यात्मिकज्ञानाय नर पात्रं भवति । यत्र शरीरमनोबुद्ध्यादीनां दोषस्य तत्र कथम् आत्मज्ञानं भवेदिति स्वामिवराणां निश्चितं मतमासीत् । 'आप्यायन्तु ममाङ्गानि । भद्रं कर्णेभिः शृणुयाम देवा । भद्रं पश्येम अक्षिभिर्यजत्रा । स्थिरं अग्रे तुष्टुवास्तस्तनूभिर्व्यशेम देवहितं यदायु इत्यादिश्रुतिवचनानुसारिणो विवेकानन्दमहोदया सर्वतो दुर्बलानां भारतीयानां दुर्दशाम् उद्दिश्य तदा विचारमागरे मन्नाडमवनं यदा ते कन्याकुमारी-समूह-तट-वर्तिनि महति शिलाखण्डे समासीना आसन् । दुर्बलं निर्धनम् अज्ञानं पशुकमग्नं च भारतं ज्ञानविज्ञानयुक्तं सपूर्णतया समर्थं च कर्तुम् आमरणं यतिष्ये इति तं प्रतिज्ञातं तत्रैव तस्मिन् शिलाखण्डे । ततश्च प्रतिज्ञापूर्ति-साधनरूपो श्रीरामकृष्णमिश्रनामधेयो विश्वव्यापक-आश्रमं स्थापितस्तं । ततश्च समारब्धा मुक्तस्य अवनतस्य भारतस्य जागृति उन्नतिश्च । रोगजर्जरम् अज्ञानपटक्परिमग्नम् अपेतसारं भारतं सर्वविपद्भ्य उद्धर्तुम् उन्नेतुं च यतते सदा अयम् आश्रम स्वामिवराणाम् ।

विज्ञानाधिष्ठितमाधुनिकं जगत् यद् यत् तर्कमिदं तत् तदेव स्वीकरोति इति ज्ञात्वा श्रीस्वामिवरं प्रवचन-व्याख्यानद्वारा प्रदर्शितं यत् अस्माकं वैदिक-धर्मं तर्कस्य अग्निपरीक्षायाम् अपि यशस्वी भवतीति । भारतीयानां यद् यद् सत्यं शिवं रुदरं तत् तत् स्वामिवरं पादधात्मानां समुज्ज्वलं प्रस्थापितम् । तेषामपि यद् भारतीयैर्ग्राह्यं — अनुशासनशीलता, उद्योगप्रियता, सघटनाचातुरी इत्यादिक स्वदेष्टव्यसिना पुरतः उपस्थापितम् । अतः महतो महीयसः यस्य महात्मनः आनृण्यं न पूर्वोक्त्या न चापि पाश्चात्या गन्तुं प्रभवन्ति तस्मै श्रीविवेकानन्दविभूतये जनन्तमिता-प्रणामाः ।

श्रीविवेकानन्दचरितम्

लेखकः

डॉ. ग. बा. पल्लभुले

M. A. Ph.D.

प्रकाशकः

प. वसन्त अनन्त गारुगीळ

धारदा-गौरव-ग्रन्थमाला

४२५ सदाशिवपेठ, पुण्यपत्तनम् ३०

* * *

सर्वाधिकाराः प्रकाशकाधीनाः

* * *

मुद्रकः

प. वसन्त अनन्त गारुगीळ

श्रीधारदा-मुद्रण-सिद्धि-मन्दिरम्

४२५, सदाशिवपेठ, पुण्यपत्तनम् ३०

यशवन्त-मुद्रणालय.

१८३५, सदाशिवपेठ, पुण्यपत्तनम् ३०

अथातो....

‘शारदा’-संस्कृतमासिकस्य ‘वपारम्भविशेषाङ्कार्यं मया विवेका-
नन्द-चरित-लेखनीयम् इति इच्छा ‘शारदा’कारं श्री बाडगीळ-वसन्त-
शर्मणि. एकवर्षात् पूर्वं प्रकटिता। मयाऽपि तदानीं सञ्चरित-कीर्तन-
लोभान् ‘यत्र देवदूता पदमपि अर्पयितुं विभ्यति, तत्र मूर्खा त्वरमाणा,
प्रविशन्ति’ इत्यर्थकम् आङ्ग्लम् आमाणक विस्मृत्येव झटिति चरित-
लेखनम् अङ्गीकृतम्। मे-मासस्य अन्तं यावत् तु पूर्वार्द्धे वीर-सावरकर
विषयस्य नाटकस्य लेखनकर्मणि अहं व्यापृत आसम्। जून-मासे तस्य
समाप्ता लब्धावकाशो विवेकानन्द-चरितार्थे आधारग्रन्थान् पठितुम्
चरितलेखनसामग्री च सयादधितुं प्रारभे। २-९-१९७० दिने (विवेकानन्द-
शिला-स्मारकस्य उद्घाटन-दिने) ग्रन्थप्रकाशनं भवतु इति सकल्पितम्
आसीत्। तस्य असंभवस्तु नचिरादेव प्रत्येतुम् आरब्धम्। लेखनार्थ-
लभ्यस्य कालस्य मर्यादितत्वेऽपि चरितं यथाशक्यं समूलम्, साधारम्,
अनुजिज्ञात-महत्त्वपूर्णघटनं च भवतु इति हेतुना लेखनं व्यलम्बत। अन्तरा-
न्तरा आपतितस्य मनः शारीरिकस्य अस्वास्थ्यस्य हेतोः तत् व्यलम्बत-
तरम्। गतान् पञ्चपान् मासान् लेखनं मुद्रणं च इति उभयमपि सम-
कालं प्रावर्तत। एवं धावतपलायनरूपस्य व्यापारस्य फलरूपेण यत्
‘विवेकानन्द-चरितम्’-संप्रति वाचकेभ्य उपहारीत्रियते, तस्य गुणागुणयो-
सरमत्व-नीरसत्वयो, ग्राह्यत्वाग्राह्यत्वयोश्च विषये संस्कृतप्रेमिणः शारा-
सारकुशलाश्च समिकवाचका एव प्रमाणम्।

प्रस्तुतस्य ‘विवेकानन्द-चरित’स्य मूलाधारोऽस्ति विवेकानन्द-
स्वामिना ‘पौरस्त्यपाश्चात्यं शिष्यं’ लिखितम्, मायावती-अद्वैताश्रमेण
च प्रकाशितं विवेकानन्द-चरितम् (‘The Life of Swami Vivekananda’
by his Eastern and Western Disciples)। इमं ग्रन्थं प्रमाणोक्त्य,
अन्यैश्च विवेकानन्द-चरितं, तं परिपूर्णं मया प्रस्तुतं ‘विवेकानन्द-चरितम्’
प्रणीतमस्ति। (तम् उद्दिश्य कृता. पृष्ठनिर्देशाः १९४४ ख्रिस्तान्दे प्रका-
शिता द्विस्रष्टा तृतीयावृत्तिः, लक्षयन्ति।), एतं मूलधारं, विहाय रोमां

रोल-लिखित 'The Life of Vivekananda and the Universal Gospel' (6th impression Calcutta 1965) 'राष्ट्रद्रष्टे स्वामी विवेकानन्द' वि. वि. पेंडसे, 'स्वामी विवेकानन्द' श्रय ग बापट, 'स्वामी विवेकानन्द' भीमराव कुलकर्णी इत्येतानि विवेकानन्द-चरितान्यपि मया उपयुक्तानि । श्री महेन्द्रनाथ-मुष्ट चरितस्य 'श्रीरामकृष्ण-वचनानामृत' इत्यस्य विश्वम्भो मराठी-अनुवादोऽपि (श्रीरामकृष्णार्थम, नागपूर) विवेकानन्दाना (तदा-नीतनस्य नरेन्द्रस्य) श्रीरामकृष्ण-परमहंस सह लम्ब-सहवासस्य जीवितस्य वर्णनार्थं मया प्राचुर्येण उपयुक्तता नोद्योऽस्ति । तस्य द्विसहस्रो निर्देश क्रमेण खण्ड पृष्ठ च लक्ष्यीकरोति । वयाचित् मात्रया उपयुक्तम् अन्तिम पुस्तक नाम श्री पेंडसे महोदयाना 'विवेकानन्दकव्या निवेदिता ।' विवेकानन्द-चरित-रत्ने एतं पूर्वसूक्तिं कृतवाङ्मयारत्नान् मम स्पृष्टाऽपि लेखनी मुक्तप्रवेसाऽभूत् इति कुञ्जनेन मया निर्दष्टव्यम् । सस्कृते विवेकानन्द स्वामिना चरित नास्ति, अतः मुद्रोपया सस्कृतभाषया तत् लेखनीयम् इत्यत्र मम अल्पो हेतु आसीत् । (कुत्रचिन् तु घटनाविशेषाणां कालनिर्धारणं मया प्रयतितम् अस्ति, पूर्वसूत्रीणां अल्पस्वरूपा प्रमादाश्च शुद्धीकृता सन्ति ।) अतः एतावन्नि पूर्वलिखितानि चरितानि मया पयाप्तसामग्रीतया अवगतानि । यथास्थितस्य स्वामिना चरितस्य सरलेन निवेदनमात्रेण सन्तुष्टोऽहम् । न मया तत्र सप्रदायदर्शिनि वैयक्तिकमत्यधिष्ठिते व्याख्यानविशेषे लेखनी व्यापारिता ।

अस्मिन् ग्रन्थे विपुला टिप्पण्य उपलभ्येरन् । (प्राय २५०, ग्रन्थमस्याया पञ्चमोऽङ्ग टिप्पणीरूपोऽस्ति ।) यत्र यत्र चरितविषयकं कश्चित् भागं न पर्याप्तं प्रमाणित आसीत्, आख्यायिकान्तर-स्वरूपको वा प्रासङ्गिको वा अन्यत्र वा येन तेन प्रकारेण शोध आसीत्, तत्र तत्र स टिप्पणीरूपेण प्रदत्तोऽस्ति किं च अशक्यम् एकस्या भाषाया सामर्थ्यं सौन्दर्यं वा वास्तव्येन भाषान्तरे सक्रमयितुम् । अतः अनेकानि उद्धरणानि (विशेषतः स्वामिनां वचनानि) टिप्पणीषु आह्वलभाषया प्रदत्तानि सन्ति । मूलग्रन्थनिर्दिष्टा केचन सदग्नि सति आवश्यकं टिप्पणीषु स्पष्टीकृता सन्ति । सन्ति, तेन प्रकृतुल्या प्रसङ्गा विचारा वा तथैव टिप्पणीषु उदाहृता सन्ति । केचित् स्वोपज्ञा शब्दा अपि (वस्त्रकोश, नौकाशय, विगणय-कारिन्, श्वाभभाषित- इ) संस्थापर्यायं तत्र व्याख्याता सन्ति ।

संस्कृतलेखने व्याकरण-शब्दसंग्रहयोर विषये मम काचित् स्वीया शैली अस्ति । (नात्र तस्या प्रपञ्च त्रियते ।) सधिविषये 'बहुलम्' वर्तते (यद्यपि व्यवस्थितविभाषाऽपि क्वचित् दृश्येत ।) पदविवेक सेट्-त्वानिट्त्वादीना विषये क्वचित् शैथिल्य स्यात् । मित्र-शब्द (मुहुद्वाची) सदैव पुंसि प्रयुक्तोऽस्ति । स्कन्धास्वन्वि, नेशानेत्रि इत्यादयः शब्दा कदाचित् वृद्धसमाप्ति नोपलभेरन् । खादतमोदता-सदृशा शास्त्रोक्ता शब्दा प्रयोगेण परिचिततरा कृता सन्ति, तदनुकरणरूपेण च धावतपलायता इत्यादयः शब्दा निर्मिता सन्ति । चिलम्, टेबल, हुक्का, फकीर, दिवाण इत्यादयः शब्दा तथैव स्थापिता सन्ति । अतिशयोक्ति परिहृत्य स्वभावोक्ति आश्रिताऽस्ति । सर्वमिदं संस्कृत सुबोध लोकाभिमुखम् अन्यूना न-निरिक्ततया सूक्ष्मायंवाचकं च कर्तुम् उपकुर्याद् इति मन्ये ।

श्री गाडगीळ वसन्तरायं अहम् अस्मै धापलाय प्रघोदित, उत्त-
मर्ण इव च अधमर्णं भूयो भूयो माम् उपगम्य ते ग्रन्थसमाप्तिं यावत्
विधामस्य नामापि ग्रहीतुं मा नान्वजानन् इत्यत एव एवम् अल्पावकाश
अथ ग्रन्थ समाप्तिं गन्तुम् अशक्नोत् । तेन ते एव वस्तुतः अस्मै प्रघोभाज ।
संस्कृतग्रन्थप्रकाशनं नाम साहसमैव किञ्चित् । तदिदं साहसं तेषां धैर्यं
भवतु । लेखनकार्ये प्रचलति नैवदा फलू-रोगेण आक्रान्तत्वात् लेखना-
समये मयि सति मम पुत्रेण आयुष्मता प्रमोदेन मम लेखनत्वं प्रमोदेन
अङ्गीकृतम्, दीपावली-सुलभा च खादतमोदता स्वेच्छया परित्यज्य
होरानुहोरम् आसनबन्धधीरेण तेन मदुक्तं पत्रार्पितं कृतम् । परिशिष्ट-
रूपेण प्रदत्ता 'विवेकानन्द चरिते निर्दिष्टानां व्यक्तीनां सूचि' मम
क्षिप्यया कु आशा फडवे इत्यनया निर्मिताऽस्ति । तया स्वयमेव लेख-
नत्वसिद्धताऽपि प्रदर्शिता । मम मित्रोत्तमं डॉ वण्डोपन्त गुजर इत्येतं
मम अस्वास्थ्यकाले तस्यै तैर् उपचारं मम उत्साहसपदम् अलण्डा रक्षितुं
प्रयतितम् । श्री अय रा रामले महोदये प्रूफवाचने साहाय्यं कृतम् ।
श्री उल्हे प्रभृतिभिश्च संस्कृताक्षर-संयोजने लब्धकोशलं टङ्क-संयोजके
अकुरकुरायिवा सर्वात्मना सहकार्यं कृतम् । सर्वेषाम् एतेषाम् अहं
कृतज्ञोऽस्मि ।

गतान् पञ्चपान् मासान् अहं विवेकानन्दमय इव आसम् । उत्क-

टैक्नोटिक्म्, प्रवृत्ति-निवृत्तिभ्या च पर्यायेण सततम् उभयया आकृ-
प्यमाणम् विवेकानन्दव्यक्तित्व किमपि गभीर रामणीयक विभक्ति ।
अग्निकुण्ड इव दाहक तत् एकत बलोपासनाम् आत्मविश्वास च आग-
ह्णाति, अपरतश्च दीनद्रुवलान् प्रति परमवारुणिकता विभाण तत्
निजा कोमलशीतलता प्रदर्शयति । साधुसन्तं प्रागेव उपदिष्टायै नरे-
नारायणसेवार्थं स्वामिभि किमपि नवीन परिमाणमिव प्रदत्तम् । समाज-
सेवया मोक्ष -मोक्षार्थं वा समाजसेवाम्-उपदिश्य तं सनातनधर्म-युग-
धर्मयो समन्वय कृत । अस्य ध्ययस्य च सावारीकरणार्थम् अत्यन्त-
परित्यजन स्वार्थाना विरागिणा शुद्धचरिताना अनुशामन-चढाना च
जनाना सघटना मन्त्र तं उद्गीत । विवेकानन्दानाम् उपदेशप्रभाव
न केवल रामकृष्णसघ, अन्यत्रापि दृश्यते । एतादृशस्य, राष्ट्रवादम्
अतीत्यापि राष्ट्रभवन क्षिरोमण चरितस्य अभ्यसने, तस्य च देशवाण्या
अक्षरीकरण मया कोऽपि आनन्द अनुभूत । सप्रति मुद्रितरूढानि परिद-
र्तयमानोऽहं जान 'ते हि मे दिवसा गताः ।' वाचकोऽपि तस्य पठनन
एतादृश कमपि आनन्दम् अनुभवतु । यदि च राष्ट्रस्य पुनरुद्धारार्थम्
आवश्यकस्य विवेकानन्दप्रदत्तस्य मन्त्रस्य एतदुग्रन्यपठनन किञ्चिदपि
पुन स्मरण म्यात् तर्हि तावतापि अहम् आत्मान धन्य मन्यय ।

संस्कृत प्रगताभ्याम केन्द्रम्

पुण-विश्वविद्यालय

पुण्यपत्तनम् ७

१ वा पल्लसुले

प्रकाशकीयम् —

रौप्यमहोत्सव भाग्यम्

शारदा । संस्कृत-पाक्षिकम् । तदङ्गभूता शारदा-भोरव-ग्रन्थमाला ।
गन-दश-वर्षाणि ग्रन्थ-रत्नानि प्रकाशयन्ती विजयते । चरितम्, महाकाव्यं,
नाटक, योगभाष्य, शब्दकोशः इति तत्र वैविध्यं रत्नानाम् । अस्मिन्
दशमे वर्षे माला विवेकानन्दचरितं प्रकाशयति । पञ्चविंशतितमं रत्नम् ।
अत एव रौप्यमहोत्सवभाग्या वयम् ।

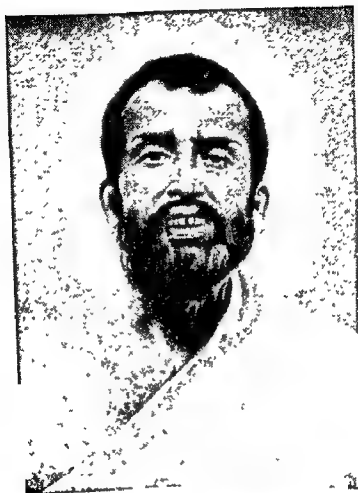
विवेकानन्दमदृश पुरपथेष्ठ चरितनायकः । डॉ. पट्टमुलेमः
शब्दप्रभु. चरितलेखकः । भारते विवेकानन्द-स्मृति-मन्दिरम् अपि
सागर-त्रिवेणी-सगमे नचिरमेव सिद्धम् । अतः सर्वथैव समुचिताले
मालाभाग्योदयेन स्वात्मानं धन्यं मन्यामहे ।

इत्थम् एव प्रार्थयामहे नव-नयीन-सारस्वतान् ग्रन्थनाथं ग्रन्थ-
रत्नानाम् । विविधेषु विषयेषु । विविधानु संलीप्सु । मालामण्डित-
विविध-पुष्पाणां गुणधेनु सुप्रसन्ना परमकारुणिका भगवती शारदाम्ना
तदर्थं नः प्रचोदयात् इत्येव साभिवादनं प्रार्थयामहे ।

— वसन्त अ. गाडगीळ

अनुक्रमणिका

अध्याय.	नाम	पृष्ठानि
१.	जन्म	१- ७
२.	बाल्यम्	८- १३
३.	अपातो देवजिज्ञासा	१४- १९
४.	गुरुशिष्ययो प्रथममेलनम्	२०- ३०
५.	तत्त्वज्ञशिक्षया अभ्यासः	३१- ४०
६.	अन्नचिन्ता चमत्कार	४१- ५२
७.	अन्तिम अन्तेवासः	५३- ६५
८.	श्रीरामकृष्णनिर्वाणम्	६६- ८०
९.	परिव्राजवस्य भारतभ्रमणम् (पूर्वार्धम्)	८१- ९७
१०.	परिव्राजवस्य भारतभ्रमणम् (उत्तरार्धम्)	९८-११६
११.	अमेरिका-प्रयाणम्	११७-१३१
१२.	सर्वधर्मपरिपद्	१३२-१४२
१३.	पश्चिमाया वेदान्तचक्रपरिवर्तनम् (पूर्वार्धम्)	१४३-१६४
१४.	पश्चिमाया वेदान्तचक्रपरिवर्तनम् (उत्तरार्धम्)	१६५-१८३
१५.	पुनरागमनम् सघटनाकार्यम् च	१८४-२११
१६.	पुनरपि विदेशगमनम्	२१२-२१९
१७.	अ हा स मा विः	२२०-२२७
१८.	विवेकानन्द-काव्यम्	२२८-२२९

स्थापकाय च धर्मस्य सर्वधर्मस्वरूपिणे ।
अवतारवरिष्ठाय रामकृष्णाय ते नमः ॥

शिवेकानन्दः

“अहं सः अपारः महासागरोऽस्मि,
यस्य बुद्ध-शिस्तादयः तरङ्गाः सन्ति ।”

विवेकानन्दः

१. जन्म

दत्तान्वये शुद्धिमस्ति प्रसूत शुद्धिमत्तर ।

नरेन्द्र इति योगीन्द्र शिवाश इव मूर्तिमान् ॥

जगन्निघन्ता परमेश्वर तस्मिन् तस्मिन् काले, तस्मिन् तस्मिन् देशे, स्वसूत्रानुसारेण तास्तान् महापुरुषान् इह अवतारयति । गत-शताब्द्यां भारतीय-स्वातन्त्र्य विलोप्य आङ्ग्लसाम्राज्ये अत्र सुप्रतिष्ठिते पारतन्त्र्येण उद्देजिता अनेके महापुरुषा जनजागरणार्थम्, जनमनसि पारतन्त्र्य-विद्वेष स्वातन्त्र्यलालसा च जनयितुम्, प्रयत्नान् अकुर्वन् । स्वस्व प्रवृत्त्यनुसारेण केनचित् राजकीय क्षेत्रे कार्यं कृतम्, केनचित् सामाजिके, केनचिच्च शैक्षणिके । धर्मस्तु भारतीय-जीवनपरंपराया आत्माऽस्ति । सन्ति च सनातनस्यापि धर्मस्य अनेके विशेषधर्मा, येषां तत्तद्-धुगानुसारेण आवश्यकतानुसारेण च अन्यतरस्य गौणत्वप्रदानपूर्वम्, अन्यंतरस्य साग्रहम् उपदेशनम् आवश्यक भवति । एतदनुसारमेव एकत् प्रवृत्तिधर्मम् उपदेष्टुम्, धर्मं लोकाभिमुखं कर्तुम्, - समासेन राष्ट्रधर्मं प्रतिपादयितुम्, अन्यतरश्च वेदान्तमतं पाश्चात्यजगति प्रसारयितुं भगवता रामकृष्ण-परमहंसानां शिष्योत्तमा पूज्यपादा श्रीविवेकानन्द-स्वामिनः गत-शताब्द्याम् आविरभवन् । आधुनिक-भारतस्य जनकेषु अन्यतमानाम् एतेषां विवेकानन्दानां चरितवीर्तिनेन वयम् अद्य आत्मानं पुनीमः ।

लोकोपकाराय वा, जन्मान्तरे आरब्धस्य योगानुष्ठानस्य पूर्तये वा गृहीतजन्मानो योगिनः शुचीना श्रीमता गेहं जायन्ते, योगिना वा कुले सम्पन्नि इति हि आह श्रीमती भगवद्गीता । अस्माकं वयानायकस्य

तया दृष्टम् स सन्यासी दुर्गाचरण आसीत् । ता प्रत्यभिज्ञातवान् दुर्गा-
चरण 'अहो अप्रतर्क्य भगवतो माया ।' इति उदीरितवचनं तत्क्षणम्
अपाकामत् । तत्पत्नी अपि किमपि अनुक्त्वा यथाकालं तीर्थयात्रा समाप्य
कलिकातां प्रति गन्तव्यं । ततश्च सा विश्वनाथं वधनं कम्परा अभवत् ।
दोर्भाग्यात् तु न सा बहुकालम् अजीवत् । एकादशवर्षीयं विश्वनाथं
पृष्ठतो विहाय सा लोचान्तरम् अगमत् ।

अग्रिमे वर्षे प्रयज्याया द्वादश वर्षाणि समाप्य दुर्गाचरणं सकृत्
गृहजनदशानाथं कलिकाताम् आगतं । पत्नी प्रागेव मृता आसीत् । सकृत्
पुत्रमुखं वीक्ष्य पुनरपि स परिव्राट् परिग्रजनाय प्रतस्थे^३ । तत उत्तरं तस्य
जीवितवृत्तान्तं अज्ञातोऽस्ति ।

क्रमेण विश्वनाथं यौवनं प्राप । सस्कृतं तथा पारसीकी इति भाषा-
द्वयं तेन सम्मन् अधीतम् । सोऽपि परंपरागतं विधिज्ञ-व्यवसायम् अङ्गी-
चकार । संगीते तस्य रुचिः आसीत् । वायवले तथा च हाफीज-काव्ये
इत्युभयोरपि तस्य प्रीतिः आसीत् । भुवनेश्वरी नाम तस्य पत्नी आसीत् ।
सा यथैव बुद्धिमती तथैव भवितुमती अपि आसीत् । गृहकृत्येषु निपुणा
आसीत् । मेनस्य, करुणस्य, दानशीलस्य च पत्युः सा अनुरूपा पत्नी
आसीत् । रामायण-महाभारतयोः पठनं तस्य बहु अरोचत । तस्या
गुणसंपत्तिमिता भृत्यवर्गस्य, तथैव च परिवारस्य अपि मनसि ताम-अन्तरेण
बहुमानविशेषः आसीत् ।

एवं मुखेन वसतोऽसौ तयो यथानामं कन्यारत्नम् अजायत । तदनु-
चं तस्याः क्रीडामु सहचरी भवितुमिव अन्यापि एका कन्या समजनि ।
पुत्रलाभस्तु नासीत् । को वा धार्मिको हिन्दु-देवता पुत्राभावे न खिद्येया-
ताम् ? भुवनेश्वरी ईश्वरेकशरणा आसीत् । तया पुत्रप्राप्त्यर्थं शिवाराधना

- ३ अत्र आख्यायिकान्तरम्— दुर्गाचरणं कलिकातां प्राप्य स्वगृहम्
अगत्वा कस्यचित् मित्रस्य गृहे अज्ञातोऽवसत् । विधिवशात्
विदितनदागमवृत्तान्तं ज्ञातिभिः चलात् य आनीय स्वगृहे निरुद्ध-
प्रसरं स्थापितं । किमपि अनुक्त्वा दुर्गाचरणं अन्त्यागमं अक-
रोत् । दिनत्रयानन्तरं तस्य अनिष्टम् आद्यङ्कमानं ज्ञातिभिः
मुक्तं सन् स पुनरपि गृहम् परित्यज्यवान् इति ।

तस्य क्रीडासहचरा आसन् । किं तु एव प्रकृत्या क्रीडाप्रियमपि तम्
अन्तरान्तरा क्रोधावेशा अभिभवन्ति स्म । एव क्रोधाविष्टस्य तस्य क्रोध-
शमनाय मात्रा जलपूर्णा कलशा तच्छिरसि आवर्जनीया वा आसन्,
'न त्वा शिव कंलास नप्यति' इति वा हानि प्रदर्शनीया आसीत् ।
एतादृशेषु अवसरेषु माता परिहासेनेव वदति स्म 'मया शिव
पुत्र देहीति याचित, तेन तु निजपिशाचानाम् अन्यतम प्रेषित ।'
एतादृशेभ्य प्रसङ्गेभ्य अन्यत्र तु सदा प्रकटितस्वाभाविकोल्लासोऽय
डिम्भ सर्वेषामेव सकौतुक लालनाविषय आसीत् । दानसूत्रायाम् असी
बाल पितरम् अन्वहरत् । कदाचित् भिक्षा याचमानाय कस्मैचित् भिक्षवे
भिक्षान्तरम् अपदयता बालनरेन्द्रेण (पञ्चवर्षीयेण) तस्मिन्नेव दिने प्रथम-
परिहिता नवा धोती अपनीय प्रदानीकृता । (तदाप्रभृति याचके आगते
अव्यवहार्यदान प्रतिरोधार्थं यदि कदाचित् नरेन्द्र प्रकोष्ठे न्यहस्यत,
तर्हि हस्ताभ्यासगतानि सर्वाण्यपि वस्तूनि वातायनेन याचकार्यं बहिः प्रक्षिप्य
स गुरुजनम् अर्पयति स्म ।) उत्तरायुषि असंख्याता जनानाम् आध्यात्मिक
सारथ्य करिष्यमाण नरेन्द्र बाल्य सूतो भवितुम् एच्छत् । उष्णीषविभू-
षितशिरा, अन्तरान्तरा च निनावितप्रतोद सारथि तस्य आदर्शपुरुष
आसीत् ।

भूधोर्मध्ये ज्योतिर्वर्शनम्

पष्ठे वर्षे (१८६९) नरेन्द्र पाठशाला प्राविशत् । तत्रागतेभ्यः
असंस्कृतेभ्य कैभ्यश्चित् बालेभ्य अपदशब्दान वाचनं श्रुत्वा सोऽपि
अज्ञानत पित्रो समीपे तान उच्चारयामास । तच्छ्रुत्वा विद्यालयात्
निष्कास्य गृह एव तस्य अध्यापन पितृम्या प्रारब्धम् । आह्वय्याः
तथा च वङ्गीयाया प्राथमिका पाठा भुवनश्वरीदेव्या प्रदत्ताः ।
अन्योऽपि एक अध्यापक गृहम् आगत्य अध्यापयति स्म । निद्राकाले त
स्वापयन्ती तन्माता रामायण-महाभारतादिगता कथा कथयति स्म ।

५ अत्र सन्तवर्षस्य तुकारामस्य 'अपि कोपीनमुत्सृज्य प्रसन्नाश्चेद्द्वी-
महि' इत्यादिवा 'भले तरी देऊ कासेची लगोटी।' इति
अभङ्गपङ्क्ति अपरिहार्यस्मरणा ।

तदानीं मेधावी बालकोऽयम् अनेकान् प्रश्नान् पृच्छति स्म, येषु केचित् प्रश्ना दुरुत्तरा आसन् । निद्राकाले सः प्रायः प्रत्यङ्गं भ्रुवोर्मध्ये ज्योतिः पश्यति स्म । प्रसरता तेन प्रकाशेन स्नात इव स निद्रा प्रविशति स्म । बहु कालं यावत् इत्यमेव सर्वे स्वपन्ति इत्येव सोऽभ्यन्यत । (पश्चात् रामकृष्ण-परमहंस सह समागमे तं पृष्ठेषु प्रश्नेषु अग्न्यनम ज्योति-दर्शनविषयकोऽपि आसीत् ।)

अस्मिन् बाल्ये वयसि देवभवतेर् बीजं तस्य मनसि अद्रुकुरितम् अभवत् । मातुर्मुखात् रामकथां श्रुत्वा मनसि जनितरामभक्तिं नरेन्द्र आपण गत्वा एकां सोनाराम-मूर्तिम् अक्रीणात्, तां च मूर्तिं सौधोपरि प्रतिष्ठाप्य एकैव ब्राह्मणकुमारेण सह स तस्यां पूजनपरोऽभवत् । तां घ्यापन् स तत्र होरानुहोन्म् उपविशति स्म । अर्धैकदा दीर्घं कालं नरेन्द्रम् अदृष्ट्वा अस्वस्थचित्तं गुरुजनेन तस्य अन्वेषणं प्रारब्धम् । नैवकारम् उच्चैर् आहूयापि अलब्धप्रत्युत्तरेण गुरुजनेन अन्ते द्वारं भद्गत्वा उपरितने प्रकोष्ठे प्रविष्टम्, यत्र नरेन्द्रं बाह्यसंज्ञाशून्यं इव ध्यानमग्नं आसीत् । अचिरेणैव तु तेन राममूर्तिः परित्यक्ता । साधकस्य कृते विवाहः मोक्षमार्गे विघ्नभूतः, विवाहकारणादेव रामचन्द्रस्य आपद-सोऽभ्या आसन् इति कस्मचित्^१ मुखात् श्रुत्वा तस्य मनः संधयारुद्धम् अभवत् । अन्ते मातुः उपदेशानुसारेण तेन राममूर्तिः परित्यज्य शिवमूर्तिः आनीता । तत्पुस्तं तेन ध्याने आरब्धे अस्यां 'क्रीडाया' अन्यं बालका अपि समिलन्ति स्म । एकदा इत्यं ध्यानावस्थे तस्मिन् सत्संरायमाणः कश्चित् नागराजः तत्र प्राप्तः^२ । दृष्टमात्रे तस्मिन् अन्ये बालका वेष-मानगात्रा नरेन्द्रं यथाकथञ्चित् शब्दाभ्यं यत्र तत्र पलायिता । कश्चिन् कालं यावत् तत्र भोमीन्द्रः, नरेन्द्राय ध्यानादूर्ध्वं नरेन्द्रः इत्युभावेव आस्ताम् । स सर्वं कश्चित् कालं कृतपणं स्थित्वा यथागतम् अपयात् । तस्मिन् अपयाते मात्रा स बालयोगी कथम् आवेगभरेण क्रोडीकृतः स्यान् तन्

१ सारथ इति केचित् ।

२ किं भुवम् अवनीर्णस्य शिवस्य विभूति-पूरणार्थं त आगतः ?

३ 'नरेन्द्रो विपवत्सेजि' ।

उत्प्रेक्षितुं शक्यम् । तदानीं पृष्टो नरेन्द्र प्रत्युवाच, " नाहं सर्पादिकं
किञ्चित् अवेदिष्यम् । केवलं कमपि आनन्दम् अनुभवन् आस्मि "।

‘स्वयमेव नरेन्द्रता’

ध्यानक्रीडया सह अन्यापि एवा क्रीडा शिशोर् नरेन्द्रस्य अभिमता
आसीत्, या तस्य रत्नगतम् ईश्वरभावं द्योतयति । सा नाम राजक्रीडा ।
सोपानस्य अत्युच्च पदस्थानं सिंहासनम् अभवत् । अनन्यसाधारणे तस्मिन्
आसने नृपो भूत्वा नरेन्द्र उपविशति स्म । अन्येषु पदस्थानेषु अमात्या-
दयः स्वस्वविभवानुरूपम् आसते स्म । न्यायासनोपविष्टश्च नरेन्द्र न्याय-
निर्णयम् अकरोत् । न स अणुमात्रमपि आज्ञाभङ्गम् असहत् । मुक्ताम्रात्रे
तु न्यायासने धावत्-पलायताक्रीडासु अन्यं सह स्वन्धास्वन्धि नरेन्द्रोऽपि
समिलति स्म । एकदा इत्थमेव प्रासादस्य डिम्बक्रीडापरं असी भ्रष्ट-
पाद सोपानमार्गेण गडगडायमानः अधः पतितः, तीक्ष्णेन च शिलाग्रेण
विद्धत्वात् तस्य दक्षिणाक्षिसमीपे महान् व्रणः अभूत् । तद्विषये पश्चात्
रामकृष्ण-परमहंसा अवदन् 'साधु अभवत् । तस्य शक्तिरोगो यदि एव
नामविष्यत्, स जगत्संहारम् अकरिष्यत् ।'

नरेन्द्र अधुना सज्ज-वर्षीयः आसीत् । गृहे यावद् अध्येतुं शक्यम्,
तावत् तेन अधीतम् आसीत् । तस्य धारणाशक्तिः असामान्या आसीत् ।
स 'एकपाठी' इवासीत् । अस्मिन् वर्षसि समग्रं भृग्यबोध-व्याकरणं
तस्य वण्टस्थप्रायम् आसीत् । रामायण-महाभारतयोः अनेकानि खण्डानि
तस्य जिह्वाग्रस्थितानि आसन् । (एकदा गृहागतानां ग्रामात् ग्रामान्तरं
संचारिणां रामायण-पाठकानां पठनगताः केचित् दोषा तेन प्रदर्शिता
आसन् ।) अतः अधुनाऽयं विद्यालयप्रवेशयोग्य इति वृत्त्वा नरेन्द्रः
पण्डित ईश्वरचन्द्र विद्यासागराणां 'मेट्रोपॉलिटन्' विद्यालये दशम्या
वर्षायाः प्रवेशितः ।

* * *

१. कतिपयदिनोत्तरं बोधिवृक्षस्य अधस्तात् उपविष्टस्य कमण्डल-
भरस्य भण्डनो वृद्धस्य अपि साक्षात्कारं नरेन्द्रेण अनुभूत इति
आख्यायते ।

२. बाल्यम्

विवेकानन्दानां चरिते नेतृत्वम्, ईश्वरभावः, बुद्धिप्रामा-
ण्यवादिता, निवृत्तिवृत्तिः, उपायज्ञता, प्रत्युत्पन्नमतित्वम्,
उत्पटवृत्तित्वं च इत्यादयो ये गुणाः प्रकर्षेण अवभासन्ते,
तेषां बीजावस्थां चालीयजीवनेऽपि स्पष्टतया द्रष्टुं शक्यते ।

प्रायेण ये विद्यार्थिनः वर्गशालायां च वासति, ते त्रीडा-
ङ्गने न दृश्यन्ते, ये च त्रीडाङ्गने प्रवाशन्ते ते वर्गशालायां
निस्तेजस्वा भवन्ति । नरेन्द्रस्तु अपवादभूतः सव्यसाची
आसीत् । स्वभावतो बुद्धिमान् सन्नपि अयं बालः क्वचिदेव
स्वस्थानेऽदृश्यत । तस्य स्वस्थानं स्थितिर् नाम अवतप्ते-
नकुलस्थितम् । अल्पोपाहारार्थं माध्यदिनं विरामे खाद्यं यथा-
वयचित् अभ्यन्तरीकृत्य स त्रीडाङ्गनं यावति स्म । त्रीडा-
नेऽप्युपार्थं तेन पारितोषिकमपि लब्धम् । नारद इव कलह-
प्रियः सः अन्योग्यं कलहान् उत्पादयति स्म, स्वीयया
'स्वयमेव-नरेन्द्रतया' च शब्दप्रभावद्वलात् क्षमयति स्मापि ।
किं तु इदं त्रीडेकनिमित्तकम् आसीत् । तस्य हृदयं शुद्धम्
आसीत् । वृष्णानां सहाध्यायिना स तथैव शुश्रूषापरः आसीत् ।
त्रीडास्विव मुष्टियुद्धेऽपि तेन कौशलम् अवाप्तम्, भारतीया
मल्लविद्याऽपि च अभ्यस्ता । तस्य स्वरः मधुरः आसीत्, त-
च्च संगीतम् अध्यापयितुम् अहमदखी नाम एको गायना-
चामोऽपि निवृत्तः अभवत् । (अस्मिन् बाल्ये वयस्यपि
तेन 'न स्वर-नालमात्रं संगीतम् । तत् खलु संगीतं यत्
भायकस्य भावनाविष्कारं कुर्वत् श्रोतुर मनस्यपि समाना
भावना जनयति,' इति त्रीडं मतं प्रकटीकृतम् आसीत् ।)

१ पश्चात् नरेन्द्रस्य गानं श्रुत्वा श्रीरामकृष्ण-परमहंसा एव वदन्ति
स्म, 'अस्य गानं श्रुत्वा हृदयस्य परमात्मा कृतफणो नाग इव
दोलयते' ।

स स्वभावतो नावीन्यप्रिय आसीत् । नवनवासु क्रीडासु, नवनवेषु च क्रीडनकेषु स अरमत ।

अद्भुता स्मरणशक्तिः.

वर्गशालायामपि न स सदैव पाठैकचित्त आसीत् । अध्यापकेषु अध्यापयत्सु ससु अयं समीपस्थितेभ्य छात्रेभ्य जनान्तिक रामायणादिकथा वा, स्व-‘पराक्रम’ कथा वा मन्दध्वनिना कथयति स्म । एकदा पाठे प्रचलति भाषणध्वनिं श्रुत्वा नूनम् अयमेव भाषते इति शङ्कमानेन अध्यापकेन ‘कथय यद्यत् मया उक्तम्’ इति नरेन्द्र आदिष्ट । नरेन्द्रेणापि उत्थाय अध्यापकोक्तं सर्वम् अनुजिज्ञताक्षर यथावत् अनुब्रूयन् । तत् श्रुत्वा तं निरपराध मत्वा उपवेश्य ‘वस तर्हि भाषमाण आसीत्?’ इति अध्यापकं अपृच्छत् । पुनरपि नरेन्द्र उदतिष्ठत् । तस्य सत्यप्रियता वा प्रशंसनीयतरा, नैकावधानिता वा, इत्यत्र विषये यदि अध्यापकं सभ्रान्तोऽभवत् किमत्र चित्रम् ?

अस्मिन् काले घटित एक प्रसङ्ग यथा नरेन्द्रस्य निर्भयता द्योतयति, तथैव तस्य बुद्धिवादितामपि । कस्यचित् मित्रस्य उद्याने एको वृक्ष आसीत्^१ यस्य आरोहावरोहणन, शाखा च अवलम्ब्य अधोमुखं भूत्वा दोलाक्रीडया, नरेन्द्र आत्मानं विनोदयति स्म । अथैकदा तमेवम् आरोहणप्रवृत्तं दृष्ट्वा वार्धक्यमुलभपरिदेवनशीलतया वा, बालवगतचिन्तया वा वृद्धो गृहस्वामी आगत्य “मा, मेन वृक्षम् आरोह । अस्मिन् वृक्षे कश्चित् ब्रह्मराक्षसो निवसति, स च वृक्षमारुढानां जनानां गीर्णभङ्गं करोति” इति प्रदर्शितभयं अपयात । नरेन्द्र तत् सर्वं तद्वचनं सविनयम् अशृणोत्, अपयाते च गृहस्वामिनि पुनरपि वृक्षम् आरोढुम् आरभत । यदा च नरेन्द्रस्य मित्रं तं निपेक्षुं प्रवृत्तं, तदा नरेन्द्र शान्तम् उवाच, “अयि भृग्ध ! कतिवारं नु इमं वृक्षम् आरुढपूर्वोऽस्मि । यदि अत्र सत्यमेव कश्चित् ब्रह्मराक्षसोऽभविष्यत् किं स एतत्पूर्वमेव मम गिरोभङ्गं नाकरिष्यत् ?” प्रारब्धा च पुनरपि शाखावलम्बितस्य अवाङ्मुखस्य तस्य दोलालीला । उत्तरायुषि विवेकानन्द-स्वामिन एव भणन्ति स्म, ‘मा केवलं अन्यविशेषकथितम् इदम्, पुरुषविशेषेण उक्तम्

१ इयमेवा कविता आसीत् इत्याहु ।

२ चम्पकवृक्ष इति केचित् ।

इति वा तत्र श्रद्धात् । स्वयं सत्यम् अन्विष्यत^१ । तेषां बुद्धिप्रामाण्यवादित्वस्य परिचय एव बाल्येऽपि भवति । अन्योऽपि एतादृश प्रसङ्गः अत्र प्रकरणे निवेदनाहं । तदानीं जातिभेदा कठोरा आसन् । स्पर्शास्पर्श-नियमानां पालनम् अशिथिलतया भवति स्म । नरेन्द्रस्य पितरः प्रति अनेके जनाः व्यवहारनिमित्तम् आगच्छन्ति स्म । तेषां कृते तत्तद्धर्मनियता तत्त-ज्जातिनियनाश्च भिन्ना गुडगुडिका (धूम्रपाननलिका) निहिता आसन् । गुडगुडिकाव्यत्ययेन कथं जातिभ्रंशो भवति इत्येतत् नरेन्द्रस्य मनसि किञ्चित् गूढमिव आसीत् । अतः एकदा प्रयोगं कर्तुमना स क्रमेण एकं कया गुड-गुडिकया धूम्रपानं कर्तुं प्रारभत । केनचिच्च एतदर्थं निर्मांसितं स प्रत्यु-वाच, 'न किमपि अभवत् । नास्ति कोऽपि उभयोर्' अत्योन्यसंबन्धः ।'

उपायज्ञता

एतत्कालगतान् वाश्चनः प्रसङ्गान् विवेकानन्द-चरितलेखका निर्दिशन्ति, यैः बालस्यापि सतः सस्य उपायज्ञता सूच्यते । एकदा सप्त-मस्य एडवर्डस्य (तदानीं तनस्य प्रिन्स ऑफ वेल्स इत्यस्य) भारतागमना-वसरे नौकाशये एका युद्धनौका आगताऽसीत् । तां द्रष्टुं अनुज्ञापत्रं गृहीत्वा जनाः गच्छन्ति स्म । तदर्थं प्रार्थनापत्रहस्तं नरेन्द्रः पङ्क्तिस्थः अभवत् । द्वारपालेन तु बालोऽयम् इति कृत्वा स अन्नं प्रवेष्टुं निषिद्धः । अधुना किं कार्यम् ? किञ्चित् चिन्तयित्वा, द्वारपालदृष्टिं परिहृत्य, स पृष्ठस्थितेन मोपानेन उपरितर्फी भूमिकाम् आरोहत्, तच्च कक्षं प्राविशत्, यत्र अनुज्ञापत्राणि दीयन्ते स्म । तत्र स्थितेन आङ्गलाधिकारिणा किमपि अनुक्त्वा प्रदत्तम् अनुज्ञापत्रं गृहीत्वा नरेन्द्रः मुख्येन बहिर्द्वारेण निष्क्रमितुं प्रवृत्तः । अनुज्ञापत्रहस्तं तं निष्क्रामन्तं दृष्ट्वा पोष्ट-वेदिकायमानमुखः द्वारपालम् उद्दिश्य 'ननु अहं मायावी अस्मि' इत्युक्त्वा प्रमोदनिर्भरया गत्या नरेन्द्रः अपाक्रामत् । अन्तरान्तरं नरेन्द्रः मित्रं सह प्रमोदयात्रार्थं गच्छति स्म । एवदा इदं मित्रमण्डलं मेटियाबुरुजस्थं नवावीयं प्राणि-समूहालयं द्रष्टुं नावाः अगच्छत् । तद् दृष्ट्वा प्रनिवृत्तेषु तेषु मध्येमानं सहसा वरिचन् बालः वान्त्यादिपीडितः अभवत्, नौरचः तेन अस्वच्छा

अभवत् । बाले तदर्थं दत्तं द्विगुणं शुल्कम् अस्वीकृत्य नाविकं स्वयमेव नाव स्वच्छीकर्तुं बाला आदिष्टा, तावच्च ते निरुध्य स्थापिता । अत्रान्तरे नौ तीरं प्राप । तस्या तीरप्राप्तमात्राया नरेन्द्र तीरम् उत्प्लुत्य यदृच्छया दृष्टो आङ्गलसैनिको उपगतः । तयोर् अन्यतरस्य हस्तं स्वीयेन कोमलेन हस्तेन गृहीत्वा, स्वीयया त्रुटितया आङ्गलभाषया वृत्तान्तं निवेदयन् स तौ आकर्षन् घटनास्थलम् आनिनाय । आङ्गलसैनिको दृष्ट्वा भयभीतानां नाविकानाम् अनिच्छतामपि बाला मोक्षतव्या आसन् । — यत्तत्पुत्रम् विशालनेत्रं, मासलतनुं, मधुरामापी, चतुरश्रं च अयं बालकः सर्वेषामेव कमनीय आसीत् । तस्य प्रत्युत्पन्नमतिभिः परिहासैः, डिम्भ-मुलभाभिश्च लीलाभिः वृद्धजनोऽपि विनोदितचित्तः अभवत् । भगिनीति वा, पितृवसेति वा, पितामहीति वा वयोमानानुसारेण शब्दे संबोधतः तस्य अवगुण्ठनवति स्त्रीजनोऽपि अनिरुद्ध संचार आसीत् ।

निसर्गदर्शनं समाधिः ।

१८७७ ख्रिस्ताब्दे विश्वनाथ बाबु स्थानान्तरम् अयरोत् । स मध्यप्रदेशे रायपुरम् अगच्छत् । पूर्वप्रस्थितं तं पश्चात् नरेन्द्रनेतृकं परिवारं अन्वगच्छत् । तदानीं लोहमार्गस्य अपूर्णत्वात् कश्चित् अध्वा बलीवर्ध्यानेन गन्तव्य आसीत् । अथैकदा बलीवर्धकण्ठगताभिर् घण्टिकाभिः दत्ततालं शकटं विन्ध्यस्य अधित्यकाम् आक्रमन् आसीत् । उभयतः गगनभेदीनि उत्तुङ्गानि शिखराणि आसन् । सर्वतोदिशं हरिर्द्वर्णः प्रसृत आसीत् । तंस्ते वन्यपुष्पगन्धं वामितो वायुः मन्दमन्दं संचरन् आसीत् । अन्तरान्तरा धूममाणा पक्षिगणस्य आरावा अरण्यसहजा नीरक्षताम् गम्भीरतराम् इव आपादयन्त आसन् । निसर्गस्य प्रसन्नगम्भीरं वेशात् हृदयं स्पृशति स्म । सहस्रं नरेन्द्रस्य दृष्टिः दरीसनिविष्टे एकस्मिन् बृहति मधुकोशे पपात । तदानीं विश्वभरस्य ईश्वरस्य अतर्क्या विधानचानुरो रचनाकोशलं च ध्यायतः तस्य मनः बाह्यसंज्ञाशून्यमिव अभवत् । वियतं बालं स एव समाधिमानः अतिष्ठत्, नासौ अज्ञासीत् । प्रतिलब्धचेतनेन, कमपि अनिर्वचनीयम् आनन्दम् अनुभवता नरेन्द्रं पश्चात् ज्ञानम् यत् अत्रान्तरे अनत्यो मार्गं अनिकान्त आसीत् ।

५ तदानीं नरेन्द्रं चतुर्दशवर्षीय आसीत् ।

रायपुरे कोऽपि विद्यालयो नासीत् । अतः पितापुत्री अध्यापन-
निमित्तेन घनिष्ठसंबन्धौ अभवताम् । तयोः अनकदा तेषु तेषु विषयेषु
वादा भवन्ति स्म, यत्र पित्रा पुत्रस्य तीक्ष्णा बुद्धिः अवलोक्य सा प्रयत्नेन
सर्वार्थिता, पुत्रेण च पितुः साकल्यविमर्शिनी, मर्मग्राहिणी च विचारपट्वति
अङ्गीकृता । विश्वनाथबाबु जानाति स्म, यत् ज्ञानदानं नाम न सिद्धा-
स्तानाम् क्षिप्य शिरसि आरोपणम्, किं तु तस्मै बुद्धेः प्रबोधनेन विमर्श-
क्षमतायाः उत्पादनम् । तं नरेन्द्रस्य बुद्धिविकासाय मुक्तावसरं प्रदत्तः ।
अनकदा मित्रं सह पितुर्वादेषु प्रचलन्तु कदाचित् नरेन्द्रोऽपि तत्र
समिलति स्म । अग्रतो गत्वा नरेन्द्रेण यत् वादकोशलम्, या वस्त्यापि
विषयस्य सर्वंकषा अध्ययनरोति या च सारग्राहिना प्रदर्शिता तस्मै
भूलारम्भ एव पितुः पादमूले अभवत् ।

१८७९ हिःस्ताब्दे विश्वनाथबाबु कलिवाता पुनरागच्छत् ।
सत्यपि वर्षद्वयात्मके अध्ययनखण्डे नरेन्द्रस्य अलौकिकी बुद्धिः स्मरद्भिः,
तस्मिन् च वात्सल्यबाद्ध अध्यापके अपवादोक्त्या तस्मै 'प्रवेशः' वक्ष्या-
प्रवेशो दत्तः । त्रयाणां वर्षाणाम् अध्ययनम् एवस्मिन् वर्षे समापनीयम्
आसीत् । किं तु परिश्रमवशात्, ऐकान्यबलाच्च नरेन्द्रेण तदपि अनुष्ठि-
तम् । इदानीं तेन तादृशी ग्रहणशक्तिः संपादिता आसीत् यद्वलात्
समग्रग्रन्थपठनं तस्य आवश्यकं नासीत् । आद्यन्यायोः पद्धत्योः पठनं
परिच्छेदस्य, अत्र च पृष्ठस्मापि तात्पर्यग्रहणं कर्तुं स भमर्चोऽभवत् ।
अस्मिन् वर्षे आङ्ग्ल-वङ्गीय साहित्यमध्यात् अनेके प्रमाणभूता ग्रन्थाः
तेन पठिताः, भारतेतिहासविषयकाश्च अनेके ग्रन्था अधीताः । अस्य
अवान्तरवाचनस्य कारणात् नियताभ्यासस्य काचित् हानिः अभवत्,
परिणामतश्च तस्य भूरि-परिश्रमाः कर्तव्या आसन् । द्विषि दिनासप्ताद्या
परीक्षायामपि भूमितेर् अभ्यास आरब्धव्यः आसीत् । तदानीम् अहनिश
आसनवन्धधोरो नरेन्द्रः चतुर्विनत्या होराभिः समग्रं भूमित्यध्ययनं समा-
पयामास^१ । प्रवेशपरीक्षा तेन प्रथमथण्याम् उत्तीर्णा ।

नरेन्द्रः इदानीं षोडशवर्षीयः आसीत् । स्वगृहस्य समीपवर्तिन्यां
व्यायामशालायां तेन विविधो व्यायामः सेवितः आसीत् । परिणामतः

तस्य देहो व्यूढोरस्क सपन्न । बालभाव परित्यज्य अधुना यौवनोन्मुखस्य
नरेन्द्रस्यापि विषये

महोक्षतां वत्सतरः स्पर्शन्निव द्विपेन्द्रभाव कलमः शयन्निव ।

रघु. क्रमाद्यौवनभिन्नशंसवः पुपोय गाम्भीर्यमनोहर वपु ॥

इति कालिदासोक्ति चरितार्था अमविष्यत् । न केवल धीरोद्धताया
गत्याम्, किं तु प्रायेण तेषु तेषु सर्वेषु व्यवहारेषु तस्य नरेन्द्रभाव स्पष्टी-
भवितु प्रारब्ध । उत्तरायुषि मया महत् कार्यम् अनुष्ठेयमस्ति इति
काचित् गूढसूचना इव तेन अवोद्यपूर्वम् आसादिता । तस्य स्वभावेऽपि
वयोनुसार परिवर्तनं भवितु प्रारम्भत । पुरा ऋडासक्त नरेन्द्र अधुना
गभीरपठनप्रवणं अभवत्, व्याख्यानानि च श्रोतु प्रारम्भत । मित्राणाम्
अङ्गीकारे दक्षता, चिकित्सकता च प्रादशंयत् ।

प्रवेशपरीक्षोत्तर नरेन्द्र महाविद्यालय प्राविशत् । सोऽयं तस्य
आयुषो महत्त्वपूर्णं बालखण्ड अग्रिमे अध्याये प्रन्तूयते ।

* * *

७ रघुवश ३ ३२

८ बाल्येऽपि नरेन्द्र परिव्राजकानां भक्त आसीत् । 'उत्तरायुषि
मया सन्यासिना भवितव्यम् । अस्ति तादृश हस्तसामुद्रिकोक्त
भविष्यकथनम्' इति स वदति स्म । — बालेन सतापि नरेन्द्रेण
अलौकिक-ग्रहण-स्मरण-शक्तिवत् काचित् अलौकिकी प्रत्यभिज्ञा-
शक्तिरपि अन्तरान्तरा अनुभवितु प्रारब्धाऽसीत् । कस्मिंश्चित्
पुरुषविशये स्थानविशेषे वा प्रथममेव दृष्टे, अयं पुरुष इदं स्थानं
वा मया दृष्टपूर्वम् अस्ति, कस्मिंश्चित् सभापणे वा जाते, इत्यमेव
सभापणं घटितपूर्वम् अस्ति इति अवोद्यपूर्वम् काचिन् प्रत्यभिज्ञा
नरेन्द्रमनसि उत्पन्ना भवति स्म । एतद्विषयं पश्चात् त्रिवेकानन्दे
उक्तम् आदौ तावत् पुनर्जन्मसिद्धान्तानुरोधेन मया समाधानं
त्रियते स्म । अधुना तु मह्यम् इत्य भाति, यत् द्रष्टव्यमाणानां
पुरुषाणाम्, वर्तितव्यमाणानां च घटनानां प्राग्दर्शनं केनापि प्रकारेण
जन्मत पूर्वमेव मया अनुभूतम् आसीत् । (' Now I believe
that before I was born I must have visions somehow, of
those subjects and people with whom I would have to
come in contact in my present birth ')

३. अथातो देवजिज्ञासा

१८७९ ख्रिस्ताब्दे प्रवेशपरीक्षाम् उत्तीर्य नरेन्द्र महा-विद्यालये प्राविशत् । आदौ तावन् तेन प्रेसिडेन्सो कॉलेज इत्यारभ्य महाविद्यालये नाम निवेशनम् । अनिवास्ते तु एवम्पै स त परित्यज्य स्कॉटिस जनरल मिशनरी बोर्ड इत्यनया संस्थया प्रचालित (पश्चात् स्कॉटिस चर्च कॉलेज इति नाम्ना प्रसिद्धम्) महाविद्यालयं प्राविशत् । तत्र प्रा विल्यम हेस्टी नाम पण्डित प्राचार्य आसीत् ।

‘नास्ति जर्मन-विद्यापीठेष्वपि नरेन्द्रनाथ-सदृश. छात्रः’

महाविद्यालयेऽपि नरेन्द्रस्य अध्ययनं तस्य निजं शैलीविशेषम् अनु-सृत्य प्राचलत् । अवान्तरवाचने व्यग्रमना. स प्रायः निपताभ्यासात् प्रमा-द्यति स्म । प्रथमयोर् वर्षयोः तेन पाठ्यात्मा सर्वशास्त्रविषयका अनेके ग्रन्था आलोडिता । अन्तिमयोर् वर्षयोः तेन पाठ्यात्ववृत्तज्ञानस्य नैके मप्रदाया अभ्यस्ता, युरोपीयाना च देशाना प्राचीनसु तथा च अवांचीन इत्युभयोऽपि इतिहास अनुशीलितः । परीक्षाया समीपगताया चहादि-पानपूर्वं यथापूर्वम् अहर्निश जागरणं कृत्वा तस्य अभ्याससमाप्तिं कर्तव्या आसीत् । तस्य प्रवृत्तिर दुर्दिमता तु विदुषामपि ममता आसीत् । ‘नरेन्द्र-नाथस्य दुर्दिमता लोकोत्तरकोटिकाऽस्ति । जर्मन विद्यापीठेष्वपि तत्त्व-ज्ञानम् अधीयानेषु छात्रेषु न मया तत्सदृशं छानो दृष्टं’ इति नरेन्द्रविषये प्राचार्य हेस्टी वदति स्म । समीपसाधनाया तथा च व्यायामशीलने इत्युभयत्रापि तस्य रतिः पूर्ववत् आसीत् । अहमद खाँ त तेन हिन्दी, उर्दू-तथा च पारसीकभाषागतानि अनेकानि गीतानि, विशेषतः भक्ति-गीतानि, अधीतानि । (पश्चात् तस्य अन्यतरेण मित्रेण सपाठिनस्य

१ एतत्कालगतम् एकाम् आस्थापयिवाम् आचक्षते । एवदा महा-विद्यालये एक पाठः समाप्तः । द्वितीयं प्राध्यापकः अद्यापि नागच्छत् । कुतश्चित् कारणात् स व्यलम्बत । अत्रानरे नरेन्द्रस्य

गतस्य तस्य मनश्चक्षुषं पुरतः भाविजीवनविषयके द्वे चित्रे पर्यायेण उपतिष्ठत स्म । एवस्मिन् चित्रे सुखपूर्णं सासारिकं जीवनम् आसीत् धनम्, अधिकारः, समानः, मनोरमाः पतिव्रताः, वशवदानि अपत्यानि । अन्यस्मिन् आसीत् वैराग्यदीपितः सन्यासः — अनासक्तिः, मायावरताः, यत्रवचनसायिताः, यत्रसायनिवासः, यदृच्छालाभसतोषः, रागद्वेषशून्यता, मानापमानसमता, नित्यसुखास्वादः^१ । उभे अपि चित्रे तम् आवृणोत स्म । स आत्मानम् उभयोरपि अनुभवसमर्थम् अमन्यत । क्रमेण तु पूर्वं चित्रम् अस्पष्टम् अभवत्, द्वितीयं च स्पष्टतरम् अभवत् । सन्यासी ध्यजयत । नरेन्द्रेण श्रेयो वृत्तम् ।

ब्राह्मसमाज

एष्वेव दिनेषु तत्त्वजिज्ञासया गृहीकृतमना नरेन्द्रः ब्राह्मसमाजं प्रति आकृष्टः अभवत् । पाश्चात्यं सह सपर्वोत्तरभारतीयेषु जनेषु ये परिणामाः अभूवन्, तत्र अन्यतरो नाम आत्मसंशोधनम् । पाश्चात्येषु किम् अतिरिच्यते, अस्मासु च किं हीयते, ते कुत विजयिनः अभवन् वयं च कुत पराभूताः, इत्यादिविषयाणां भीमासाः कर्तुं हिन्दुसमाजस्य धुरीणाः प्रारभन्त । हिन्दुसमाजस्य रक्षणार्थं तस्य च प्रगत्यर्थं केषां दोषाणाम् अपनयनम् केषां गुणानां च अध्यानम् आवश्यकम्, अस्माकं धर्मसमाजयोः कालानुसारेण किं परिवर्तनम् आवश्यकम्, इति चिन्ता प्रादुर्भूतः । अत्र वङ्गः अग्रसरः आसीत् । तस्य सुपुत्रेण प्रातस्मरणीयतः राजा राममोहनः राम इत्यनेन 'ब्राह्मसमाज'स्य निमित्तिः कृताः । तदुत्तरं महर्षिः देवेन्द्रनाथ-ठाकुरः तथा च केशवचन्द्रः सेन इत्येताभ्याम् इदम् आन्दोलनम् अग्रेसरीकृतम् । अयं समाजः निराकारम् एकेश्वरम् अद्वयीचकार । अतः

२ अस्य परिव्राजकजीवितस्य शोभनं शब्दचित्रं शंकरभगवत्पादा एवम् आलिखन्ति—

चिन्ताग्रन्थमदन्त्यभक्षमशनं पानं सौन्दर्यरिपुं
स्वानन्त्येण निरहङ्गुशा स्थितिरभीनिद्रा श्मशानं वनम् ।
वस्त्रं क्षालनशोषणादिरहितं दिग् वास्तु शय्या मही
संचारो निगमान्तबोधिषु विदा श्रीडा परे ब्रह्मणि ॥
(विवेकचूडामणि)

तस्य मूर्तिपूजा समता नासीत् । ईश्वरस्य अवतारेषु तस्य विश्वास नासीत् । न च स मोक्षार्थं कचिद् गुरुम् आवश्यकम् अमन्यत । सामाजिके स्तरे समताया स्थापन तस्य उद्दिष्टम् आसीत् । जातिभेदस्य निर्मूलनम्, तथा च स्त्रीणा दास्यविमोचन तस्य विशेषतः अभिप्रेतम् आसीत् । लब्धाद्भ्यस्तिक्षणे युवजने स्वभावत एव ब्राह्मसमाज प्राप्तम् ।

नरेन्द्रस्य यौवनप्रवेशावसरे ब्राह्मसमाज विभज्य दलद्वये विभक्त आसीत् । शिवनाथशास्त्री तथा च विजयकृष्ण गोस्वामी इत्येताभ्या साधारण-ब्राह्मसमाज इत्याख्य नवीन ब्राह्मसमाज निर्मित आसीत् (१८७८) । नरेन्द्र एतेन साधारण-ब्राह्मसमाजेन सलग्न अभवत् । ब्राह्मसमाजोपदिष्टेन मार्गेण गत्वा तत्त्वजिज्ञासाया क्षमन स्थात्, सत्य-दर्शन भवेत्, इति तस्य विश्वास आसीत् ।

अत्रान्तरे वय प्राप्तस्य नरेन्द्रस्य विवाहचर्चा पित्रा प्रारब्धा । न तादृशाना यधूपितृश्रुणा वापि न्यूनता आसीत्, ये प्रभूता वरदक्षिणा दातुम्, जामातर च आय सौ एस परीक्षार्थम् आङ्गलभूम्यै प्रहितु सिद्धा आसन् । नरेन्द्रस्तु विवाह नैच्छत् । न केवल विद्याधिगमायम्, अन्तिमस्य सत्यस्य साक्षात्कारार्थमपि स ब्रह्मचर्यम् आवश्यकम् अमन्यत । शुचिता तस्य भैरवदण्डायमान मूलाधार आसीत् । सुलभवाममार्गे महा विद्यालयीने जीवने, सत्सु अपि प्रभूतेषु मोहनिमग्नणषु, तेन शुचित्वव्रत पठोरत्नया पालितम् आसीत् । एकत मातृवृत्ता सत्कारा, अपरतश्च तत्सर्व अन्नरात्मगत 'किञ्चिन्' इत्युभय त सन्मार्गे धृतव्रतम् अस्थापयत् । प्राणेश्योगि प्रियतरम् इद शुचित्व विवाहेनापि भङ्ग्यु नरेन्द्र नैच्छत् । यदा यदा विवाहप्रस्ताव आगत तदा तदा उपस्थितस्य यस्य पत्न्यापि भवत्पितृस्य विघ्नस्य वारणात् स कालान्तरित नर्तव्य आसीत् ।

‘महाशय ! अपि भवता ईश्वर साक्षात्कृतोऽस्ति ?’

किञ्चाल नरेन्द्र ब्राह्मसमाजे अरमन् । तत्रस्यामु प्रार्थनानु, भक्तिगीताना च गायने, स वाचित् चित्तोन्नतिम् अन्वभवत् । किं तु

दिनेषु गच्छन्तु न तावन्मात्रं तस्य समाधानात्र अलम् आसीत् । ब्राह्म-
समाजे प्रवेगात् पूर्वम् अहं यावान् दूरसाक्षात्कार आसम् तावानेव
अधुनापि अस्मि, इति तस्य मनसि आयातु प्रारभत । स अस्वस्थचित्त
अभवत् । एकस्मिन् दिन इत्यमेव अस्वस्थताकान्तमना नरेन्द्र महर्षि
देवेन्द्रनाथम् अगच्छत् । सकृत् मिलितपूर्वम् महर्षिभिः स ध्यातुम् अनु-
ष्ठातुम् उपदिष्ट आसीत् । तस्य अर्नकितागमनेन विस्मयोपहतान् देवेन्द्र-
नाथान् उपगम्य नरेन्द्र महर्मा अपृच्छन्, 'महाशय, अपि भवता ईश्वर
साक्षात्कृतोऽस्ति ?' तस्य आकस्मिकेन प्रश्नेन सभ्रान्ता देवेन्द्रनाथा
केवलम् इदमेव ऊचुः—'वत्स ! त्वं योगिनेत्रोऽसि' । निराशो भूत्वा
नरेन्द्र न्यवर्तत । तत उत्तरं स अनेकान् अन्यान् धर्माचार्यान् अगच्छत् ।
न तु केनापि ईश्वरः साक्षात्कृत आसीत् । अधुना किं कर्तव्यम् ? क
प्रपत्तव्यं ? सहस्रं रामकृष्ण परमहंसानां नाम तस्य स्मृतिपथम् अगच्छत्,
यत्तन प्राचार्य-हेस्टीना मुत्तान् श्रुतम् आसीत् ।

स प्रसङ्ग इत्यम्—

एवदा आङ्ग्लभाषायाः प्राध्यापकः अनुपस्थित आसीत् । तत्स्थाने
प्राचार्या आगता । वर्ड्स्वर्थ कवे 'एक्सकर्सन्' इत्याद्या कविता
अध्यापयितुं तैः प्रारब्धा । वर्ड्स्वर्थस्य मनसि निसर्गे प्रति अनन्यसाधारण
प्रेम आसीत् । इन्द्रधनुं दृष्ट्वा तस्य मन उच्छलति स्म । मन्दमार्ग-
तान्दोलितानि स्वर्णपुष्पाणि (Daffodils) दृष्ट्वा तस्यापि मन नृत्यति
स्म । घृतहलं धर्पकं, तृणच्छेदनपरा जनपदस्त्री, अजाविक प्रेरयन्
अविपाल इत्यादीनां दर्शनेन तस्य प्रतिभा गुञ्जितुं प्रारभते स्म । कोवि-
लस्य कूजितं श्रुत्वा तम् अन्वेष्टुकामः कविरय वृक्षात् वृक्षान्तरम् उन्मत्त-
यत् भ्रमति स्म । निसर्गोन्मत्त वर्ड्स्वर्थः तस्य सनिधौ समाधिमिव
अनुभवति स्म । समाधिविषये छाया अनभिज्ञा आसन् । 'समाधिर्
नाम कस्मिन्नपि वस्तुनि ऐवाभ्यर्चनमित्तकं शुद्धचित्ते जनित परिणाम-
विशेषः' प्राचार्या स्पष्टीचक्षुः । ते अग्रे अवोचन्—'दुर्लभोऽस्ति एषु

४ न मया ईश्वरः दृष्टोऽस्ति, तव नेत्रे तु योगिनः नेत्रे इव स्तः,
अतः त्वं योगाभ्यासवशात् ईश्वरं द्रष्टुं प्रमद्विषयस्यपि इति
महर्षीणाम् आशयः स्यात् ।

दिनेषु अनुभूतसमाधि पुरुष । मया एक एव तादृशो महात्मा दृष्टोऽस्ति । स नाम दक्षिणेश्वरस्य कालीपूजक । रामकृष्ण-परमहंस इति नाम्ना स प्रसिद्धोऽस्ति । यदि युष्माकम् अत्र त्रिपये कुतूहलम् अस्ति, त गच्छत । स युष्माक सर्वाङ्गानि सशयान् उच्छेत्स्यति ।'

नेद नरेन्द्रेण विस्मृतम् आसीत् । एकदा १८८१ ख्रिस्ताब्दस्य नोव्हम्बर मासे श्रीरामकृष्ण-परमहंसा सुरेन्द्रनाथ मित्र इत्याख्यस्य भक्तस्य गृह गता आसन् । नरेन्द्रोऽपि तत्र गायनार्थं गत आसीत् । तस्य गायनं प्रभावितचित्तं रामकृष्णं तद्गतं पृष्ट्वा स दक्षिणेश्वरे आगमनार्थं निमन्त्रित आसीत्^५ । साक्षात्कृतपरमेश्वरस्य पुरुषस्य अन्वेषणे अग्यत्र सर्वत्र निराशीभूतेन नरेन्द्रेण अधुना रामकृष्ण-दर्शनार्थं दक्षिणेश्वरं गन्तुं निर्णीतम् ।

* * *

५ एव प्रायः सर्वे चरितकाराः । श्रीरामकृष्ण-खवनामृते (३ ६७१-६७२) निर्दिष्टं स्वयं नरेन्द्रस्य कथनम् अनुसृत्य तु प्रथमं दर्शनं दक्षिणेश्वरे एव जातम् आसीत्, द्वितीयं राजमोहनानां गृहे, तृतीयं च पुनर् दक्षिणेश्वरे ।

४. गुरुशिष्ययोः प्रथममेलनम्

ज्ञानाभ्योधिप्रकटित-महातत्त्वमुपताफलाशी
भक्तिश्रद्धाकमल-विलसन्-मानसान्तर्विहारो ।
सारप्राही गगनसदृश-ग्रहसचारशाली
गङ्गातीरे ध्यवहरदनिशं कोऽप्यसौ राजहंसः ॥

(श्रीरामकृष्णपरमहंसोपम्, * दलो ३६)

वैराम्यस्य ईश्वरेकनिष्ठायाश्च परमम् आदर्शं निदर्श-
यितुमिव, सर्वधर्माणां च समन्वयं वर्तुमिव भगवता श्रीराम-
कृष्ण-परमहंसानां जन्म^१ आसीत् । तेषां समाध्यनुभवस्य
आरम्भं वाल्य एव अभवत् । जगत आध्यात्मिकप्रबोध-
नार्थं गृहीतजन्मना तेषां लौकिकशिक्षणे रुचिर् नासीत् ।
रामकुमारेण नाम ज्येष्ठेन भ्रात्रा सह मलिवाताम् आगतं
तं दक्षिणेश्वर इत्यत्र राणी रासमणि इत्याख्यया धर्म-
निष्ठया स्त्रिया निर्मिते कालीमन्दिरे भ्रातु पश्चात् पूजक-
पदं लब्धम् । वि. सु. नाथ कश्चित् सामान्य, गन्धपुष्पा-
क्षतादीनां समर्पणमात्रेण कृतकृत्यमन्यं पूजकं आसीत् ।
अन्ततो गत्वा आत्मसमर्पणायापि उद्यतो भूत्वा स आराध्य-
दैवतेन सह ऐकात्म्यम् आपद्यत^२ । नैकानि दिनानि साध-
नाम् अनुष्ठायापि अलब्धदेवीसाक्षात्कारेण, अतश्च जीवितं
निष्फलं मन्यमानेन तेन एवदा समीपवर्तितं खड्गं गृहीत्वा
मादत् आत्मघाताय स उद्गूरितः, तावत् देव्या मूर्तिमत्मा
आविर्भूय स निवारितः । तदाप्रभृति रामकृष्णा सर्वं

* श्री भा. वर्णेकररचितम् ।

१. कामारपुकूर इत्यत्र, १८-२-१८३६ दिने । गदाधर इति तेषां प्रथमं नाम ।
२. इत्थं ऐक्याग्राप्ता रामकृष्णा जनवदा देवीपूजनार्थम् उप-
हृतानि पुष्पाणि निजशिरसि स्थापयन्ति स्म, स्वयमेव च देव्यै
निवेदनात् प्राक् नैवेद्यं भक्षयन्ति स्म ।

जगदम्बाया जीवत्सनिधिम् अनुभवन्त^३, आनन्दरसपायिनश्च अतिष्ठन् । योगिन 'बालोन्मत्तपिशाचवत्' व्यवहरन्ति । रामकृष्णाना बालभाव आसीत् । 'अम्बया' अहं बालभावे स्थापितोऽस्मि' इति ते वदन्ति स्म । बालकवत् ते तथा सह सभाषन्ते स्म, तस्याश्च शब्दं तेषां परमं प्रमाणम् आसीत् । ईश्वरदर्शनार्थं वैराग्यस्य कियती तीव्रता अपेक्ष्यते, जलोद् धृतस्य मत्स्यस्येव कियती व्याकुलता अपेक्ष्यते इति जिज्ञासा चेत् राम-कृष्णचरितम् अवगाहनीयम्^४ ।

आध्यात्मिकी प्रयोगशाला

पश्चात् रामकृष्णं तास्तान् साधनाविशेषान् अनुष्ठाय तेन तेन प्रकारेण ईश्वरसाक्षात्कारं अनुभूतं । तेषां जन्मैव

हृदीना वैचित्र्याद् ऋजुकुटिलं नानापथजुषा

नृणामेको गम्यस् त्वमस्ति पयसाम् अर्णव इव^५ ।

इति सिद्धान्तस्य निदर्शनार्थम् आसीत् । आध्यात्मिकी प्रयोगशालैव सा यच्छित् आसीत् । तदर्थं च आवश्यका देशिका अपि ययाकालम् आगता । भैरव्या ब्राह्मण्या ते वैष्णव भक्तिसंप्रदायम्, तान्त्रिकी च साधनाम् अध्यापिता । तोतापुरी इत्याख्यो गुरुः तान् अद्वैतवेदान्ते निष्ठितान्

३ पूजाकाले ते स्वहस्तोपरि देव्या उच्छ्वासस्पर्शमपि अनुभवन्ति स्म, तीक्ष्णं आरोहणत्वाश्च तस्यां नूपुरशब्दमपि शृण्वन्ति स्म ।

४ जगदम्बाया भगवत्या कालीदेव्या ।

५ श्रीरामकृष्णानां साधनाविवासं विवेकानन्दचरितकाराः (Eastern and Western Disciples) एव वर्णयन्ति The boy became the devotee, the devotee became the ascetic the ascetic became the saint the saint became the man of realisation, the man of realisation became the prophet, the prophet became merged in the Divine Nature which is God

६ महिम्नस्तोत्रम् ।

अवरोत् । यस्य निर्विवेकस्य समाधे अनुभवार्थं गुरो ४० वर्षाणि साधना अनुष्ठेया आसीत्, ॥ रामकृष्णं त्रिभिर्दिने अनुभूतम् । कचित् कालं तं यथावत् स्त्रीभावेन स्थित्वा भवते शिरोमणिभूता मधुरा भक्ति आविरता । हनूमन्तं च आदर्शं कृत्वा दास्यभक्तिरपि तं अनुष्ठिता । वस्तुन सर्वाङ्गम् एतासां साधनानाम् अनुष्ठानेन रामकृष्णानां किं बन्ध-
विनक्त प्रयोजनम् आसीत् ? किं तु सर्वेषां धर्माणाम् ईश्वरैकसाध्यना दर्शयितुम्, तस्याम् तस्याश्च साधनायां परपराम् अपरञ्चा स्थापयितुं तं सर्वां ता साधना अनुष्ठिता इत्येव मन्तव्यम् ।

ज्ञानं ज्ञानं रामकृष्णानां कीर्तिपरिमलं प्रसर्तुम् आरभत । ससार-
तापतप्ता जना तेषाम् उपदेशामृतथषणेन आत्मानं शीतलयितुम् आगच्छन् । रामकृष्णा अधिकारभेदानुसारेण उपदिशन्ति स्म । तथापि अयं तेषाम् उपदेशस्य साधारण अर्थ आसीत् ईश्वरप्राप्तिरेव मानव-
जीवितस्य उद्देशः । अन्यत् सर्वं — लोकसेवापि — गौणम्, अतश्च पश्चात् वर्तव्यम् । यद्यपि ईश्वरप्राप्ते अनेके मार्गाः सन्ति, तथापि अग्निम् कल्पितुं नारदीयो भक्तिमार्गं श्रेष्ठः । एवान्ते व्याकुला भूत्वा ईश्वरार्थं रुदितः । तेन आनन्दोदतेन स लभ्यः, न तर्कविचारेण । स सावागोऽपि अस्ति, निराकारोऽपि । स एव यदा निष्प्रियावस्य भासते तदा ब्रह्मेति उच्यते, यदा च सृष्ट्यादिवृत्तं तदा शक्तिः (बाली) इति उच्यते । कामिनीकाञ्चनमेव भाया । ता तीव्रैव ईश्वर प्राप्स्यथ । ईश्वरं धाम-
यध्वम् । तस्मै अधिकारपत्रं दत्तम् । अपरिहार्यं अहंकारः, अतः 'भवतो

७ तेषां तस्मात् व्युत्थानं लोककल्याणार्थम् ।

८ अस्याम् अवस्थायां तेषां स्त्रीभावेन तथा नाम सात्त्विकम् आपन्नम् आसीत्, यया कश्चित् मासिवा स्त्रीधर्ममपि ते अन्वमवन् ।

९ तदानीं दास्यभक्त्या आविष्टा रामकृष्णा हनूमन्तं वृक्षस्य आरोहावरोहाम्ना मोदन्ते स्म । तेषां मरुटास्य अपि तदानीं प्रसूदम् आसीत् ।

१० धीमती शारदामणि ('माताजी') नाम रामकृष्णानां सहधर्म-
चारिणी आसीत् । अखिलायां स्त्रीजातो जगन्मातु आविष्कारं पश्यन्तं रामकृष्णं स्वधर्मपत्नीमपि मातृभावेन पश्यन्ति स्म ।

इति द्वे गाने गीते " " ।

गानोत्तर नरेन्द्र हस्ते गृहीत्वा जनसबुल तत् स्थान विहाय राम-
कृष्णा तम् उत्तरस्या दिशि वर्तमान वशान्तरम् अनयन् । प्रविश्य
च तं द्वार पिहितम् । कमपि रहसि प्रदेयम् उपदेयम् अपेक्षमाणो नरेन्द्र-
ततो घटितेन वृत्तान्तेन विस्मयस्तिमित अभवत् । सहस्रैव अनवरत प्रवृत्त-
आनन्दाधुप्रवाहा रामकृष्णा त चिरपरिचितमिव बोलयता दशा अव-
लोक्य, पुन पुन तस्य हस्त पीडयित्वा 'आगतोऽसि तर्हि । ननु विय
चिरापिन त्वया । अयि निष्ठुर । नियन्त नु दीर्घ काल त्वा प्रनीक्षमाण
स्थितोऽस्मि' इत्यादिक वक्तु प्रवृत्ता । यावच्च नरेन्द्र किञ्चनव्यधिमूढस्
निष्ठति तावत् साञ्जलियन्त्र रामकृष्णा पुनरपि वक्तुम् आरभन्,
'अयि प्रभो ! जानामि त्वाम् । नारायणस्य अवतार. यो नर, स एव
त्वमसि । मनुष्यजातेर् दुःखापनोदनाय' इत्यम् अवतीर्णोऽसि' ।

अधिकतरविस्मयोपहत नरेन्द्र मनसि अचिन्तयत् 'अपि अयम्
उन्मत्तकः ? ननु अहं विद्वन्नाथदत्ताना पुत्र । अयं तु मां नारायणम्
अवतीर्णं मन्यते ।' एव चिन्तयत्येव तस्मिन् स्वकक्ष गत्वा रामकृष्णं
किञ्चित् मिष्टान्नम् आनीतम्, नरेन्द्र च स्वहस्तेन भोजयितुं ते प्रारभन्त ।
'ननु दीयता तत् मम हस्ते । बहिर्गत्वा मित्रैः सह भोक्ष्ये' इति वदन्त
नरेन्द्रम् अनादृत्य, 'ते पदचात् लप्स्यन्ते' इत्युक्त्वा तं नरेन्द्र तत् सर्वं
भोजित । ततश्च 'अचिरमेव एकाकी आगमिष्यामि इति प्रतिजानीहि'

(२३ पृष्ठतः)

यास्मिन्ति ?' इति गीताशय । नरेन्द्रस्य स्वीया आर्तता अस्मिन्
गाने कथं प्रतिविम्बिता स्यात् इत्येतत् उत्प्रेक्षितं न कठिनम् ।
रामकृष्णास्तं तावत् गानश्रवणन भावाविष्टा अभवन् । उत्तरत्र
नरेन्द्रस्य गानश्रवणेन रामकृष्णानां भावावेश-नित्य इवामवन् ।

१४ श्रीरामकृष्ण-वचनामृत २ ३७५ । नरेन्द्रे देहबुद्धे अभावोऽस्ति
इत्यपि रामकृष्णो तदानीम् अवलोकितम् । (श्रीरामकृष्ण-
वचनामृत १ ३०२)

१५ 'मनुष्यजातेर् दुःखापनोदनाय' इत्यस्य स्थाने 'मम कृते' इति
श्रीरामकृष्ण-वचनामृत ३ ६७२

इति ते नरेन्द्र सनिर्वन्धम् अब्रुवन् । गत्यन्तराभावात् 'तथा' इति नरेन्द्रेण उक्ते उभौ तौ यत्र भक्तवृन्द स्थितम् आसीत् तं वक्ष्य पुनरपि न्यवर्तेताम् ।

आतंरोदनेन ईश्वरलाभः

तत्र गत्वा भक्तवृन्दस्य पुरतः नरेन्द्रस्य ज्ञानप्रभा प्रशस्य रामकृष्णा पप्रच्छु 'वत्स नोरेन् । अपि त्वं निद्रावसरे किञ्चित् ज्योतिं पश्यसि?' नरेन्द्रेण 'आम् । पश्यामि' इत्युक्ते रामकृष्णा अबोचन्, 'सत्यं तर्हि । अयं ध्यानसिद्ध अस्ति । अयं जन्मसिद्धो ध्यानयोगी अस्ति ।' रामकृष्ण-गत विचारगम्यन् नरेन्द्र कश्चित् क्षणं तान् उपसृत्य पिपूच्छिपित प्रश्नम् अपृच्छत् 'महाशय, अपि भवता ईश्वरं दृष्टोऽस्ति?' 'आम् । यथा अहं त्वां पश्यामि, तथैव ईश्वरमपि पश्यामि । यत्सत्यम्, तं स्फुटतरं पश्यामि,' रामकृष्णा अबोचन् । ईश्वरदर्शनस्य किं साधनम् इति नरेन्द्रस्य जिज्ञासान् उत्प्रक्षयेव ते अग्रे अबोचन्, 'यथाऽहं त्वां पश्यामि, तथा सह च सभाषणं करोमि, एवमेव ईश्वरमपि द्रष्टुं तेन सह च सभाषणं कर्तुं शक्यते । किं तु कस्य तेन प्रयोजनम् ? जना पुत्रदारार्थं वा, धनसंपत्त्यर्थं वा अधुञ्जरीं विसृजन्ति, न तु ईश्वरार्थम् । यदि तु कश्चित् आर्तो भत्वा तथैव भुक्तकण्ठम् ईश्वरार्थमपि रुद्धात्, ईश्वरं तस्मै अवश्यम् आत्मानं दर्शयत्' ।

रामकृष्णानाम् एतेन वचनेन नरेन्द्रस्य मनसि पदं दृढम् । अतएव तेन अधुना स पुरुष आसादित आसीत्, येन ईश्वरं दृष्टं आसीत् । धर्मं तर्हि साक्षात् अनुभवनीयो विषयः अस्ति, न केवलं श्रद्धेयः । नरेन्द्र रामकृष्णानां शुचितया, वैराग्येण, आत्मविश्वासेन च प्रभावित आसीत् । तथापि तेषां तं प्रति अनाकलनीयव्यवहार-जनितया, अयं पुरुष उन्मत्तः, न्यूनतो न्यूनम् अशोन्मत्तः स्यादपि इति शङ्कया स सर्वथा मुक्तो नासीत् । अन्योन्यविरुद्धे विचारं उभयथा आकृष्यमाणोऽपि वाचितं निर्वृतिम् अनुभवन् नरेन्द्र रामकृष्णान् आमन्त्र्य स्वगृहं न्यवर्तत ।

एको मासो व्यतीतः । रामकृष्णा नरेन्द्रस्य प्रतीक्षापरा आसन् । न तु नरेन्द्र आगतः । तस्य कृते रामकृष्णा व्याकुला अभवन् । यथा आर्द्रवस्त्रं क्षोपणार्थं निष्पीडयेत्, तथा नरेन्द्रस्य विद्योगेन रामकृष्णानां

हृदय निष्पीडयमानमिव आसीन् । एकान्ते गत्वा ते मुक्कण्ठम् आश्रो-
शन्नपि ' हे प्रिय । एहि, एहि । नाह त्वा विना जीवितु शक्नोमि । ' एक-
मासोत्तर नरेन्द्र पुनरपि आगतः । कलिवातात् दक्षिणेश्वरपर्यन्त दीर्घम्
अध्वान (मत्त-किलोमीटर प्राय) पदा दलयन् स्थान्त एकाकी आगतः ।

स्वप्नो नु माया नु मतिभ्रमो नु

प्रविश्य च नरेन्द्र रामकृष्णान् सट्विकायाम् उपविष्टान् अपश्यत् ।
रामकृष्णं त प्रविशन्त दृष्ट्वैव ' एहि, एहि ' इति प्रेम्णा आहूय स्वीये
आसने समीप एव स उपवेशितः । यावच्च किम् अयम् ' उन्मत्तक '
इदानी करोति इति उत्प्रेक्षितु नरेन्द्र आरभते, तावत् रामकृष्णा,
केनापि भावेन आविष्टा, तस्मिन् दृष्टि बद्ध्वा किमपि अस्फुट भणन्त
उपसृत्य त निजेन दक्षिणेन पादेन अस्पृशन् । रामकृष्णं एव स्पृष्टमात्रस्य
नरेन्द्रस्य या अवस्था सजाता ता तस्यैव शब्दं वर्णयितु युक्तम् ; नरेन्द्रो
वक्ति

" एव स्पृष्टोऽहं सहसैव कामपि अननुभूतपूर्वाम् अवस्थाम्
अन्वभवम् । तस्य कोष्ठस्य भित्ती, अन्यच्च कोष्ठगत वस्तुजात,
सर्वमपि महता वेगेन भ्रान्त्वा कुत्रापि शून्ये विलीनम् एताभ्या
विवृताभ्याम् अग्निभ्याम् अपश्यम् । सर्वमेव विश्वम्, तेन सह च
मम ' अहम् ' अपि कुत्रापि विश्वघस्मरे महाशून्ये विलीयमान
आसीत् " । तेन च मरणात् अभिघ्नेन अनुभवेन भयचकितो भूत्वा,
आत्मन प्रभवितुम् अतमर्थोऽहं, ' ननु भो ! किमिदं मयि भवान्
करोति ' ननु गृहे मम मातापितरौ स्तः । ' इत्याक्रोशम् । तत्
श्रुत्वा विहस्य ' भवतु । भवतु । तथैव अस्तु । सर्वं यथाकाल

१६ पूर्वस्मिन् समये (मित्रं सह) म वाहनाधिरूढ आगत आसीत् ।

१७ ' The touch at once gave rise to a novel experience within
me With my eyes open I saw that the walls, and every-
thing in the room, whirled rapidly and vanished into
naught, and the whole universe together with my indivi-
duality was about to merge in an all-encompassing my-
sterious Void '

भविष्यति' इत्युक्त्वा रामकृष्णा मा वक्षसि अस्मृशन् । अहो आश्चर्यम् । तैरेवम् उक्तमात्रे सति निमेषमात्रेण अन्तर्बहिः सर्वमपि यथापूर्वम् अभवत् । ता एव भित्तयः । तदेव कोष्ठगतवस्तुजातम् । स एव च मम 'अहम्' । "

अयं प्रकृतिम् आपन्नो नरेन्द्र यदिदं मया अनुभूतं तत् 'स्वप्नो नु माया नु मतिभ्रमो नु' इति चिन्तयितुं प्रारभत । अहो प्रभावः अस्य पुरःस्थः । अस्य इच्छामात्रेण तद् अदभुतम् अवस्थान्तरम् आधिर्भूतम्, तिरोभूतम् च । अपीय कापि मोहिनी विद्या स्यात् ? अशक्यं तत् । नाहं तथा हृदयदुर्वलोऽस्मि । यदि अयम् उन्मत्तः, कुतोऽस्य इयती शक्तिः ? कुतो वा इदं नैर्मल्यम् ? कथं तर्हि तस्य मयि सः अनावलनीयो व्यवहारः उपपादनीयः ? किमपि निर्णेतुं नरेन्द्र असमर्थः आसीत् । अन्ते 'तत् यथाकथमपि अस्तु, नास्य पुनरपि अवसरो देयः' इति निश्चित्य नरेन्द्र जागरूक इव अतिष्ठत् । लब्धं प्रथमं प्रतीक्षायाऽपि तस्य तार्किकी बुद्धिः इदं गूढं समाधातुं कृतनिश्चया आसीत् । न तु तस्मिन् दिने तदुत्तरं कोऽपि विशेषः समपद्यत । रामकृष्णानां तेन सह व्यवहारः चिरपरिचितेन मित्रेण इव स्नेहपूर्णः आसीत् । अयं अस्तम् अभिलषति सवितरि अचिरं पुनरागमनं प्रतिज्ञाय रामकृष्णं अनिच्छया अनुमतगमनं नरेन्द्र स्वगृहं न्यवर्तत ।

गतेषु कतिपयेषु दिनेषु नरेन्द्र तृतीयवारं दक्षिणेश्वरम् अगच्छत् । तस्य जन्मपूर्वं वृत्तान्तम्, अवतारकार्यम् इत्येतदादि तन्मुखादेव श्रोतुम् इच्छन्तं रामकृष्णा तं समीपवर्ति यदुनाय-भल्लिकस्य उद्यानम् अनयन् । तत्र भावाविष्टैस् तं स्पृष्टमात्रो नरेन्द्र बाह्यसंज्ञाशून्यः अभवन् । कियन्तं कालं स तदवस्थं अतिष्ठत्, किं वा तदानीम् अभवत्, न किमपि स अजानात् । यदा तु स प्रत्यागतचेतनः अभवन्, तदा रामकृष्णं स्पृश्यमानवक्षसम् आत्मानम् अपश्यत् । अत्रान्तरे रामकृष्णं स अनेकान् प्रश्नान् पृष्ठः आसीत्, तेन च ते प्रश्नाः प्रत्युक्ता आसन् । अस्मिन् विषये रामकृष्णं पश्चात् एवम् उक्तम् 'नरेन्द्रगतं यत् मया पूर्वमेव ज्ञातम् आसीत्, तत् तस्य उत्तरे दृढीभूतम् । तद् रहस्यं तथैव तिष्ठतु । इदमेव वक्षि-तदानीं मया ज्ञातम् यत् नरेन्द्रः प्रागेव सिद्धः कृपि अस्ति

यदा च स निजं सत्यं स्वरूपं ज्ञास्यति तदा योगेन स तनुत्यागं करिष्यति' इति ।

नरेन्द्रावतारस्य अद्भुतदर्शनम्

वस्तुतः, यथा उपरि उक्तमस्ति, नरेन्द्रस्य दक्षिणेश्वरगमनात् पूर्वमेव रामकृष्णं तद्गतं ज्ञातुम् आसीत् । समाध्यवस्थायां तं तत् ज्ञान-चक्षुषा दृष्टुम् आसीत् । रामकृष्णैरेव स्वयं कथितस्य तस्य अद्भुतस्य वृत्तान्तस्य अयं साराशोऽस्ति —

“एकदा अहं समाधिस्थः आसम् । तदानीं दृष्टुम्, यत् मम मनः उपरि उपरि गच्छति । ज्योतिर्मयेण मार्गेण आरोहत् तत् तारकालोकम् अतिशयं सूक्ष्मलोकं प्राविशत् । ततश्च ऊर्ध्वमूर्ध्वं गच्छति तस्मिन् उभयतोमार्गे सूक्ष्मशरीरा देवता अपश्यम् । तस्यापि लोकस्य अन्तः प्राप्य, तेजोमयी भित्तिम् अतिशयं, मग्नं उपरिष्ठं निराकारलोकं प्राविशत् । अशरीरी स लोकः देवतानामपि अप्रवेक्ष्य आसीत् । तत्र अहं मत्तं ध्यानस्थान् ऋषीन् अपश्यम् । तेषाम् ऋषीणां अतीतदेवता माहात्म्यं मयि चिन्तयति तस्य अद्यावत्तस्य ज्योतिर्मयस्य लोकस्य कश्चिन् भागं घनीभूय दिव्यबालवरूपेण परिणतः । क्षणेन स दिव्यो बालकः अन्यतमम् ऋषिम् उपसगम्य, आत्मनः कोमलाभ्यां बाहुभ्यां तं कण्ठे अदिलप्यत्, स्वेन च मधुरेण शब्देन तं व्युत्थापयितुम् आरभत । तेन दिव्येन स्पर्शेन व्यत्थितः स ऋषिः तमेव साक्षात् पुरतः अपश्यत्, यः स ध्यानावस्थितेन मनसा पश्यन् आसीत् । प्रसादस्तिमितया दृशा प्रेक्षमाणं तं बालकं अब्रवीत्, ‘अहं भुवम् अवतरामि । त्वयापि मया सह आगन्तव्यम्’ । स्नेहमय्या दृशेन प्रदर्शितानुमतिः स ऋषिः पुनरपि समाधिगमनं अभवत् । ततोऽहं विस्मयेन पश्यामि, यत् तस्य ऋषेः शरीरमनसो कश्चिदश्च पृथक् भूत्वा ज्योतीरूपेण तं बालकम् अनुगच्छति । नरेन्द्रं दृष्ट्वा अहं सति अस्मिन्नर्थे अभ्यजानाम् — स ऋषिरेव अयम् इति” ।

१८ One day I found that my mind was soaring high in Samadhi along a luminous path. It soon transcended the

किं तु एव सिद्धं सन्नपि, ईश्वरीयकार्यार्थं च अवतीर्णं सन्नपि,
नरेन्द्र अज्ञात-निजस्वरूप आसीत् । तस्य च तथैव मायावद्वत्त्वेन स्थापन

(२८ पृष्ठतः)

stellar universe and entered the subtler region of ideas. As it ascended higher and higher I found on both sides of the way ideal forms of gods and goddesses. The mind then reached the outer limits of that region, where a luminous barrier separated the sphere of relative existence from that of the Absolute. Crossing that barrier, the mind entered the transcendental realm, where no corporeal being was visible. Even the gods dared not peep into that sublime realm, but had to be content to keep their seats far below. The next moment I found seven venerable sages seated there in Samadhi. It occurred to me that these sages must have surpassed not only men but even the gods in knowledge and holiness, in renunciation and love. Lost in admiration I was reflecting on their greatness when I saw a portion of that undifferentiated luminous region condense into the form of a divine child. The child came to one of the sages, tenderly clasped his neck with his lovely little arms, and addressing him in a sweet voice attempted to drag his mind down from the state of Samadhi. The magic touch roused the sage from his superconscious state and he fixed his unmoving half-open gaze upon that wonderful child. His beaming countenance showed that the child must have been the treasure of his heart. In great joy the strange child said to him, 'I am going down. You too must go with me.' The sage remained mute but his tender look expressed his assent. As he kept gazing on the child he was again immersed in Samadhi. I was surprised to find that a fragment of his body and mind was descending on earth as well.

रामकृष्णं आवदयत् माम् । मामान्यगुरुष्वस्य इव तत्स्यापि धिक्ताम
प्रमत्ता, साधनायाश्च परम्परा भवतु इत्येव ईदृक्खण्डा आसीत् । अन्यस्य
यस्य यस्यापि बुद्धिसंशयस्य साधकस्य इव नरेन्द्रस्यापि साधनमार्गं
आदौ तमोऽवृणो भूत्वा सशय, अनिश्चय, अश्रद्धा, निराशा इत्यादीन्
गतांशेषोपान् अनिश्चयम् अन्ते निसर्गस्य ज्ञानज्योतिं प्राप्नोत् । आशौ
गुरुम् अनायस्यैव मन्यमानः, मूर्तिपूजायाम् अश्रद्धयान्, जगत्प्रसादा
मन्दिररामनाथं रामकृष्णानां कृतापह्वागं, तेषां च अद्भुतानि दर्शनानि
मूर्तिविभ्रमरूपाणि मन्यमानः, अद्वैतवादिभिश्च ऋषिभिः नूनम् उन्मत्तं
प्राप्यम् इति दास्यमानो नरेन्द्र अन्ननोगरया गुह्यतरणी भूत्वा आध्या-
त्मिमागिद्वे परा वाट्टाम् अन्यभवत् । मानसिश्चमयं बहून् इदं नरेन्द्रस्य
साधनाजीवितम् अत एव तादृशमयं उभयत आकृष्यमाणानां
साधनानाम् आश्वासनं भवति, क्षीपन्तश्चायते ।

नरेन्द्रस्य मनसि अन्ननोगरया यत् आमूलबूल परिवर्तनम् अभवत्,
तत् वदा, केन त्रयेण, विशिष्य वस्मात् कारणत् इत्यादीनां ययान्
सीदम्यन् निवेदनं न शक्यम् । रामकृष्णान् प्रति नित्यं गच्छन्नपि, ताश्च
गुह्यतन्त्रैर्हमयत्वादिनिमित्तं च बहु मन्यमानोऽपि न तेषां किमपि वाक्यं
नरेन्द्र तावत् अद्विगीचकार, यावत् तस्य बुद्धिमसाधनं न जातम् । केनापि
कारणेन नरेन्द्रस्य सर्वश्रद्धा बुद्धिं रामकृष्णान् गुरुत्वेन अद्विगीचकार ।
तावत्पर्यन्तं तु रामकृष्णानां तं प्रति अमीम स्नेह एव तस्य निजघ्नी
गज्जु अभवत् । नरेन्द्रस्य साधनेतिहासे गुह्यशिष्ययो अत्र सवन्ध
किमपि विशेषं महत्त्वं धारयति ।

* * *

(२९ पृष्ठे)

of an effulgent light No sooner had I seen Naren than I
recognised him to be that sage " (Life of Swami Viveka-
nanda, pp 61-62)— स दिव्यो बालक रामकृष्ण-परमहंस-
रूपेण अवतीर्ण इति पश्चात् रामकृष्णानामेव मुखात् अवगतम्
अभवत् ।

५. तत्त्वज्ञशिक्षया अभ्यासः

इलंभं त्रयमेवंतद् देवानुग्रहेतुकम् ।

मनुष्यत्वं मुमुक्षुत्वं महापुरुषसंश्रय ॥

(विवेकचूडामणि)

इति पूज्यपादा श्रीशंकराचार्या वदन्ति । नरेन्द्रे (न केवलं नरमात्रे) उत्कटा मुमुक्षा, सत्यसाक्षात्कारेच्छा, प्रागेव उत्पन्ना आसीत् । अद्युना तेन रामकृष्ण-परमहंस-सदृशस्य महापुरुषस्य आश्रयो लब्धः । श्रीरामकृष्णानां मार्गदर्शनानुसारेण नरेन्द्र इदानीं साधनामार्गम् आरु-
मितुं प्रारभत ।

अनन्यसामान्य गुरुशिष्यमबन्ध

एतयोः गुरुशिष्ययोः अन्योन्यमबन्धः अनन्यसामान्य आसीत् । प्रायेण शिष्येण गुरु उपसत्तव्यः, तथा तथा च सेवया परिचरणीयः, स्तोष्टव्यश्च भवति । 'गुरुवाक्यं प्रमाणं' कृत्वा, बुद्धिस्वीकृतं वा अबुद्धिस्वीकृतं वा तस्मै अङ्गीकर्तव्यं भवति । न स गुरुणा सह विवादितुं शक्नोति । प्रवृत्ते तु सर्वं विपरीतम् आसीत् ।

नरेन्द्र प्रायेण सप्ताहस्य एकवारं, द्विवारं वा, रामकृष्णदर्शनार्थं दक्षिणेश्वरं गच्छति स्म । यदि कदाचित् तु स कार्यवशात् गन्तुं नाशक्नोत्, तर्हि रामकृष्णा व्याकुला भवन्ति स्म । बालस्वभाव्याम् ते अधीरा भूत्वा नरेन्द्रं प्रेषयितुं क्वमपि पुनः पुनः प्रार्थयन्ति स्म^१ । समीपवर्ति उद्यानं गत्वा एवान्ते मुक्तपृष्ठं रुदन्ति स्म । देवीसमीपे वा नरेन्द्रागमनार्थं प्रार्थयन्ति स्म । कदाचित् असाह्यविरहवेदनात् ते नरेन्द्रं द्रष्टुं स्वयं कलिकातायां तस्य

- १ एवदा रामदयालः तथा च बाबुराम इत्येतौ भक्तौ दक्षिणेश्वरे रात्रौ म्भवसन्नाम् । तदानीम् अनवान् दिवसान् नरेन्द्रं दक्षिणे-
द्वरम् आगतं नासीत् । तस्या रात्रौ निद्रितौ तौ रामकृष्णं
अनेकवारम् उत्थापितौ, याचितौ च 'यदा श्वं युवा कलिकाता
गमिष्यथ, तदा नरेन्द्रम् अत्र प्रेषयतम् । मा विस्मरतम्' इति ।

गृह गच्छन्ति स्म—परब्रह्म इव पुण्डलीकदन्तनाय^१। यदि सा नरेन्द्रस्य ब्राह्मसमाजे गमनवेला आसीत्, तर्हि जनजल्पनिर्भया रामकृष्णा नत्रापि अगच्छन्^२। अनेकदा नरेन्द्रस्य ध्यानमात्रेण रामकृष्णा भावसमाधिं प्रविशन्ति स्म। तं बालनवत् स्वहस्तेन भोजयन्ति स्म^३। तं लालयन्ति स्म। तं सर्वेषां पुरतः स्तुवन्ति स्म।

अन्ये शिष्याः शिष्यधर्मम् अनुमृत्य धौजनेन वा, पादराधायाः वा, अन्येन वा तेन तेन प्रकारेण गुरुं पर्यचरन्। नरेन्द्रस्तु तथा वनं, उष्ण-बोऽपि स्वयं रामकृष्णं निषिद्ध^४। 'तव मार्गं अन्यः अस्ति' इति तं तं

२ पुण्डलीको नाम महान् मातापित्रो भवन आसीत्। एवदा तस्मिन् पित्रो सेवापरे सन्नि स्वयं भगवान् तं द्रष्टुं गतः। तदानीं 'तिष्ठतु भगवान् यावदहं पित्रो सेवां समापयामि' इत्युक्त्वा पुण्डलीकेन भगवत्स्वत्ययम् एषा इष्ट्वा प्रक्षिप्ता इति कथा महाराष्ट्र प्रसिद्धा।

३ एकदा इत्यमेव नरेन्द्र इष्टुं रामकृष्णा ब्राह्मसमाजं गताः। तेन तत्र जनितस्य सभ्रमस्य, नरेन्द्रस्य च असतोपस्य वृत्तान्तं चरित्रकारैः (Eastern and Western Disciples) वर्णितोऽस्ति (पृ. ७१-७२)।

४ एतादृशेषु विषयेषु रामकृष्णा बालनिर्बिणेषां, जनजल्पनिर्भयाश्च आसन्। एवदा (२४-४-८५) श्री गिरीश-धोषणा गृहे सर्वे प्रसाद-ग्रहणार्थम् उपविष्टा आसन्। रामकृष्णा एकस्यां पट्टकनी आसन्, अन्यस्यां च नरेन्द्रः। अधसमाप्ते भोजने सहसा रामकृष्णा स्वीयया स्थालीतं काञ्चित् तादृशदार्थान् गृहीत्वा उदतिष्ठन्, नरेन्द्रः च गत्वा 'नरेन्द्र' इदं तावत् भक्षणम्' इत्युक्त्वा तत् दत्त्वा पुनरपि स्वस्थानम् अगच्छन् इति वृत्तान्तं श्रीरामकृष्ण-वचनान्तरे (३१७३) निवेदितोऽस्ति। रामकृष्णो नरेन्द्रस्य स्वहस्तभोजनस्य अनङ्गे वृत्तान्ताः सन्ति।

५ 'स्वयं शिष्योऽस्ति, मयि शक्तिरस्ति, उभौ च अभित्री' इत्येकदा रामकृष्णा नरेन्द्रम् अत्रुवन्। कथं नाम शिष्योऽपि सेवां करोतु? अनेन परिचरणनिषेधप्रसङ्गतं किञ्चित् प्रासङ्गिकं स्मर्यते। लोकमान्यैः तिलकैः न कदापि स्वीया धर्मपत्नी आत्मनः पाद-संवाहनं कर्तुम् अनुमता।

वदन्ति स्म । अन्येषां शिष्याणां कृते भक्ष्याभक्ष्य-नियमा आसन् । शीचा-
शौच पालनीयम् आसीत् । नरेन्द्रस्तु एतेभ्यो नियमेभ्य निर्मुक्त आसीत् ।
'तस्मिन् चटचटायमानं ज्ञानाग्निं सर्वमपि अशुद्धिं अतत्क्षणं भस्मसात्
करोति' इति ते वदन्ति स्म । तेषां नरेन्द्रे निसीम विश्वास आसीत् ।
न क्वमपि आत्मनः पुरतः नरेन्द्रं निन्दितुं ते अन्वजानन् ।

नरेन्द्रे नारायण

रामकृष्णानां मनसि नरेन्द्रविषयकं योग्यम् अपारं स्नहसागरं
सततरेच्छलितं आसीत्, कोऽपि अपूर्वं पक्षपात आसीत्, तस्य स्वरूपं
सर्वथा विमृष्टम् आसीत्, अपारिवर्धम् आसीत् । तस्य च प्रेम्णा कारणं तं
प्रथममेलने एव प्रकटीकृतम् आसीत् । ते नरेन्द्रे नारायणं पश्यन्ति स्म ।
अनश्च नरेन्द्रस्य भोजनं नाम नारायणभोजनम् इति तेषां श्रद्धा
आसीत् । आत्मानं प्रति प्रददयमानस्य अस्य 'अन्धप्रेम्णा' कारणम् ध्या-
नानां नरेन्द्रं रामकृष्णान् निर्भर्त्सयते स्मापि । 'एवं मदेकचित्तानां
युष्माकम् अन्यस्मिन् जन्मनि माद्वारेण परिणतिर् भविष्यति । यथा
गृहीतमृगजन्मनः भरतस्य' इति स तान् वदति स्म । आदौ तावत् नरे-
न्द्रस्य वचनं श्रद्धावानां रामकृष्णा एतेन विचारेण दूयन्ते स्म । पश्चात्
तै एवदा जगदभ्या गत्वा, तथा सह मन्त्रयिवा, सानन्दं निवृत्य नरेन्द्रं
उक्त्वा, 'शठ ! अभ्या वदति, यस्मात् अहं त्वयि ईश्वरं पश्यामि, अनस्
त्वयि एव स्निह्यामि । यदा त्वयि ईश्वरं न पश्येयम्, तदा त्वयि दृष्टि-
पातमपि कर्तुं न शक्नुयाम्' इति ।

रामकृष्णा सर्वेषां पुरतः नरेन्द्रं निःसंकोचं स्तुवन्ति स्म । नरेन्द्र-
सदृशा शुद्धचित्ता बालका निःसंदिग्धा सन्ति, तेषां यत् देहधारणं, या
या साधना, सा लोकाधिकारार्थम् इति ते वदन्ति स्म । वैराग्यस्य जन्म-
मिद्वतया अनुत्पन्न कामिनीवाञ्छनमोहं नरेन्द्रं ते 'होमा' पक्षिणां

६ राखाल प्रभृतीनां विषयेऽपि रामकृष्णानाम् इयं धारणा आसीत् ।

७ अथ पक्षी अत्युच्चं वसति, भेदोन्मुखं तस्य अण्डम् अधः पतितुम्
आरम्भते, अथ अतस्तत् तरणात् क्षतिपादकं निषिञ्जति, भूमि-

उपमिमते स्म । तस्य विनाले लोचने, मधुरः शब्दः, घोरोद्धता च गतिः
पितृवात्सल्यभाजः तान् सदैव हरति स्म । मधुराधिपतेः इव नरेन्द्रस्य
सर्वमेव तेषां मधुरं प्रत्यमात् ।

नरेन्द्रे अष्टादश दशतयम् .

एकदा विख्याताः ब्राह्मसमाजनेतारः श्री केशवचन्द्र-सेन महोदयाः
तथा च श्री. विजयकृष्ण गोस्वामिनः रामकृष्णान् द्रष्टुं दक्षिणेश्वरम् उप-
स्थिताः आसन् । नरेन्द्रोऽपि तदानीम् उपस्थित आसीत् । रामकृष्णा. पर्यायेण
उभावपि आलोकयन्त आसन् । अयं केशवचन्द्र-प्रभृतिषु अपमातेषु राम-
कृष्णाः अबोचन्, 'यदि केशवे माहात्म्यस्य एकं लक्षणम् अस्ति, नरेन्द्रे
तादृधानि अष्टादश लक्षणानि सन्ति । केशवे तथा च विजये मया मन्द-
प्रकाशा ज्ञानदीपिका दृष्टा, नरेन्द्रे तु जाज्वल्यमानो ज्ञानसूर्यः' इति ।
अनया 'आपातत. अतिशयोक्तिभूतया प्रशंसया अनृतिसक्तेन, प्रथितयश-
सोश्च तयो तुलनया आत्मान सत्यमेव लघु मन्यमानेन नरेन्द्रेण यदा
स्वीया असंमतिः प्रकटीकृता, तदा रामकृष्णाः अबोचन्, 'किं करोमि ।
तत् मम वाक्यम् आसीत् । यत् जगदम्बया मह्यं दर्शितम्, तत् मया
केवलम् अनूदितम् । न च सा कदापि असत्यं दर्शयति' । तुल्यनिन्दा-
स्तुतिर् नरेन्द्रः न स्तुत्या दूष्येत इति तेषां विश्वासः आसीत् । न च तैः

(३३ पृष्ठतः)

प्राप्ते. पूर्वमेव आकाशे तस्य अक्षिणी विद्यते भवतः, नूतनोत्प-
न्नाभ्या च पक्षाभ्यां स प्रस्पृष्टभूमि. एव पुनरपि आकाशं गच्छति
इतीयं होमापक्षिविषयिणी कथा वेदे श्रूयते इति रामकृष्णाः
वदन्ति स्म । यथा होमापक्षी सदैव भूमिस्पर्शतीतः, तथा नरेन्द्रा-
दयोऽपि कामिनीकाञ्चनरूपाया. मायायाः अतीताः इति ते
उदाहरन्ति स्म ।

श्रीरामदासस्वामिभिः दासबोधे (१५.८) 'येन प्राणी अंत-
रिणी अस्ती । तेही नाही देखिली क्षिती । वरीच्या वरी उडोन
जाती । पक्ष फुटल्यानतरे ।' इति वदद्भिः एतादशा. पक्षिणः
निर्दिष्टाः सन्ति ।

केनापि आत्मन पुरतः कृता नरेन्द्रनिन्दा अनुमता । 'नरेन्द्रनिन्दा नाम शिवनिन्दा' इति ते वदन्ति स्म । .

'वादो नावलम्ब्य' इति सूत्रं रामकृष्णानां समतम् आसीत् । सर्वे धर्मा ईश्वरमेव प्रापयन्ति, सर्वाणि च मतानि तस्या तस्या भूमिकायाम्, साधकस्य च तत्तद्-अधिकारानुसारेण सत्यानि सन्ति इति तेषां विश्वास आसीत् । अतः ते वाद न वदापि प्रोत्साहयन् । नरेन्द्रस्तु अत्रापि अपवाद आसीत् । नरेन्द्र परपक्षमतानि काण्ड काण्ड खण्डयति इति ते सकौतुक वदन्ति स्म । उत्तरायुषि नरेन्द्रेण जगते धर्मशिक्षा प्रदातव्याऽस्ति, युद्धि-वादिनो जगतः शङ्कानिरासपूर्वकं समाधानं कर्तव्यम् अस्ति, अतः तस्यैव शङ्कानिरसनं प्रथमं भवतु, तस्य च वादकीशलं वर्धताम् इतीव हेतुना रामकृष्णा नरेन्द्रस्य वादप्रीतिं न व्यरुन्धन् ।

यस्मिन् काले नरेन्द्र रामकृष्णान् प्रति गन्तुं प्रारभत, तदानींतनो तस्य मानसिकी अवस्था अवधेया । अन्तिमसत्यस्य अन्वेषणस्य, तस्य च

८ नारदभक्तिसूत्रम् ७४

९ तदानीं नरेन्द्रस्य सहकारिण्ड डॉ. ब्रजेन्द्रनाथ सील महोदया अपि आसन् । पश्चात् १९०७ ख्रिस्ताब्दे एतं डॉ. सील महोदयं 'प्रबुद्धभारत' पत्रिकायाम् एकं लेखं विलिख्य स्वयम् अवलोकितं तदानींतनो नरेन्द्र अन्तरङ्गबहिरङ्गतया वर्णितोऽस्ति । प्रथमं ते बहिरङ्गम् एव वर्णयन्ति—

Undeniably a gifted youth, sociable, free and unconventional in manners a sweet singer, the soul of social circles, a brilliant conversationalist, somewhat bitter and caustic piercing with the shafts of a keen wit the shows and mummeries of the world, sitting in the scorner's chair but hiding the tenderest of hearts under the garb of cynicism, altogether an inspired Bohemian but possessing what Bohemians lack, an iron will, somewhat peremptory and absolute, speaking with accents of authority and withal possessing a strange power of the eye which could hold his listeners in thrall

साक्षात्करणस्य तीव्रेच्छा तस्य मनसि समुत्पन्ना आसीत् । तदर्थं यत्किमपि मूल्यं प्रदातुं स सिद्ध आसीत् । किं तु अद्ययावत् न कोऽपि निश्चितो मार्गः, न वा कोऽपि आत्मविश्वासी मार्गदर्शकः तेन उपलब्ध आसीत् । तस्य वाल्यसुलभा आस्तिकता तावत् प्रागेव संचूर्णिता आसीत् । तत्त्व-ज्ञानस्य अध्ययनकारणात् स स्पेन्सर-प्रभृतीनाम् अज्ञेयवादेन आकृष्ट आसीत् । कचित्कालं तस्य चित्तं समाहितमपि अभवत् । किं तु तस्य स्वाभाव्यम् अन्यदेव आसीत् । यः तत्त्वज्ञानस्य वैवलम् अध्ययनेच्छुः, स अज्ञेयवादेन तुष्यतु नाम । न तु सः, यः तत्त्वज्ञानस्य अनुभवेच्छुः । असह्या भवति तस्य अज्ञेयता । नरेन्द्र अनुभूत्ययम् अताम्यत् ।

किं तु एव सत्यपि, रामकृष्णानां शुचित्वेन, स्नेहमयत्वेन, आत्म-विश्वासेन च प्रभावितः सन्नपि, प्रमाणं विना न तेषां किमपि वाक्यं स्वीकर्तुं नरेन्द्रः सिद्ध आसीत् । व्यपगत-मूर्तिपूजाविश्वासाय तस्मै राम-कृष्णानां कालीमन्दिरगमनम् देव्याश्च पुरतः तेषां प्रणमनं नारोचनं । स तदर्थं परिहसति स्मापि । अथैकदा 'यदि काली न श्रद्धासि, किमर्थं तर्हि इह आगच्छसि ?' इति रामकृष्णैः पृष्टं, 'न इहागमनमात्रात् मया किमपि अवश्यश्रद्धयम्, युष्मदर्थम् आगच्छामि' इति स्पष्टम् आचष्ट नरेन्द्रः । ग्राह्यतमाज्ञे अद्यगीकृता निराकारस्य उपासना अद्यापि तस्य मनसि कृतपदा आसीत् । रामकृष्णं शनैः शनैः स इदं ग्राहिनः, यन् भगवान् वस्यचित् (=ज्ञानिनः) कृते निराकारोऽस्ति, वस्यचित्च

(३५ पृष्ठतः)

एव नरेन्द्रस्य बहिरङ्गं वर्णयित्वा तस्य मनसि वात्स्यायमानम्, अन्येच्च प्रायः अलक्षितं भावसंघर्षं ते एव प्रस्तुवन्ति -

This was patent to all. But what was known to few was the inner man and his struggles,—the 'sturm und drang' of soul which expressed itself in his restless and Bohemian wanderings. इयं प्रस्तुत्य डॉ. सीर महोदयं विस्तरतं वर्णितं नरेन्द्रस्य मानसिकं संघर्षं विशेषज्ञज्ञानसुभिः मूलम् एव द्रष्टव्यम् । Eastern and Western Disciples विरचितम् Life of Swami Vivekananda, पृ. ९२-९८ इत्यत्र अयं लेखः उद्धृतोऽस्ति ।

(= भक्तस्य) कृते साकारोऽपि । गोपी-कृष्ण-यथा स्वीकर्तुं नव्यशिक्षितो नरेन्द्र नैच्छत् । स तत्र अनैतिकतामपि अपश्यत् । रामकृष्णा वदन्ति स्म, 'अयं वृत्तान्त एतिहासिक स्यात्, न वा । अन्यत् सर्वं विहाय किमिति राधाया भक्ते ओत्कट्यमात्रं त्वं नावलोकयसि ? ' १०

अद्वैतानुभवः

नरेन्द्र ज्ञानमार्गस्य अधिकारी अस्ति इति रामकृष्णं ज्ञातम् आसीत् । अतः तं स अप्टावन्नसहितादिकान् अद्वैतग्रन्थान् स्वसन्निधौ पठितुम् आदिष्ट आसीत् । तत्रस्य जीवात्म-परमात्मनो अद्वैतप्रतिपादनं नाम परमात्मन अवमान इति नरेन्द्रस्य मतम् आसीत् । ईदृश 'पाल्प-मत' प्रतिपादयद्भिर् मुनिभि नूनम् उन्मत्तकैर् भाव्यम् इति स आदौ तावत् वदति स्म । तस्य औद्धत्येन अविचलिता रामकृष्णा प्रशान्तमनसा ब्रह्मात्मैक्यभाव युक्तिवचोभि तं प्रतिपादयन्ति स्म, 'ईश्वर स्वरूपदर्शनार्थं पुन पुन प्रार्थयस्व' इति नरेन्द्रम् उपदिशन्ति स्म । एकदा एतादृश ब्रह्मात्मैक्यप्रतिपादनं रामकृष्णमुखात् श्रुत्वा तद्वचसि अप्रतीतो नरेन्द्र ततो निष्क्रान्तः । समीपे श्री प्रतापचन्द्र हाजरा नाम पुरुष आसीत् । तम् उपगम्य 'अहो अद्वैतवाद ! घट ईश्वर ! पात्रम् ईश्वर ! त्वम् ईश्वर ! अहम् ईश्वर ! किमौद्धत्यमतं परम् ? ' इति उपहसितुं नरेन्द्रं प्रवृत्तः । समीपवसि स्थितं रामकृष्णं ततः श्रुतम् । अर्धभावाविष्टा ते बहिरागता ! 'किं रे, किं भणसि ? ' इति सस्मितम् उक्त्वा ते तम् अस्पृशन् । तं एव स्पृष्टस्य नरेन्द्रस्य या अवस्था जाता सा स्वयं नरेन्द्रेण निवेदिताऽस्ति । अयं तत्र सारांशः —

“गुरुणा एव ऐन्द्रजालिकेन इव स्पृष्टमात्रस्य मम मनः किमपि अद्भुतम् अवस्थान्तरम् अगच्छत् । विस्मयस्तिमितेन मया दृष्टम्, यत् विश्वस्मिन्नपि जगति परमात्मानं विहाय न किमपि विद्यते । तस्मिन् दिने अहीयमाना सा अवस्था तथैव आसीत् । गृहागतोऽहं

- १० पश्चात् श्रीविवेकानन्द-स्वामिन एव 'ये गोपी-कृष्ण-सबन्ध-निमित्तं भारतं निन्दन्ति, न तैः भक्तिमार्गस्य रहस्यम् अनगतं न वा कृष्णावतारस्य' इति वक्तुं प्रवृत्ताः ।

सर्वं ब्रह्मययम् अपश्यम् । भोजनाय उपविष्टोऽहं अन्नपात्राणि, तत्र-
स्थम् अन्नम्, तस्य परिवेषकम्, भोक्तारं च स्वयं माम्, सर्वं ब्रह्मैव
अपश्यम् । कदाचित् द्वित्रान् शासान् भुक्त्वा उपारमम्, कदाचित् तु
अविदितपरिमाणम् अभुञ्जि । यथा कश्चित् मद्मिश्र एव भुञ्जान
आसीत् । तत् दृष्ट्वा मम माता अविभंत् । मार्गेण गच्छन् अहं
'धावमानानि वाहनानि अपश्यम्; किं तु समीपगतानि अपि तानि
परिहृतुं न मनसि इच्छा उदेत् । तानि मया सह एकात्मनि इत्य-
पश्यम् । . . अस्याम् अवस्थायां किञ्चिदिव उपशान्तायां जगत् स्वप्न-
वत् प्रतिभातुं प्रारभत । कॉर्नवॉलिस-चतुष्केण गच्छन्नहं तत्रस्यायाः
वृत्तेः लोहसालाका सस्याः वा स्वप्नभूता वा इति निश्चेतुं ताः शिरसा
आहन्मि स्म ।' इयमपि अवस्था कानिचित् दिनानि अतिष्ठत् । ”

इमं वृत्तान्तं निवेद्य नरेन्द्रो वक्ति, 'यदा अहं प्रकृतिस्थः अभवम्,
तदा मया ज्ञातं यत् मया अद्वैतभावः आस्वादितः आसीत् । ततश्च शास्त्र-
वचनं सत्यमेव इति सहसा मम प्रत्यभात् । न ततः प्रभृति मया अद्वैत-
सिद्धान्ताः प्रत्याहृताः ।'

रामकृष्णानां मार्गदर्शनानुसारेण तेन ध्यानमपि आरब्धम् । दक्षिणे-
द्वारे पञ्चवट्या स ध्यानम् आचरति स्म । गृहेऽपि रात्रौ सर्वेषु मुक्तेषु स
ध्यानम् आतिष्ठत् । शनैः शनैः अभ्यासेन तस्य ऐकान्त्यम् अवर्धत । स
तेन कामपि मनःशान्तिम् अन्वभवत् । अनेकदा ध्यानोत्तरम् अनिच्छयैव स
आसनस्यागम् अकरोत् । तेन दृष्टाः स्वप्नाः अपि असामान्याः आसन्,
अनुभूता च निद्रापि न सामान्येव आसीत् । ध्यानकाले अनुभूतानां दर्श-
नाना कारणात् आहितबली भूत्वा तस्य विद्वांसः वधिष्णुर् अभवत् ।
'अन्यो देहः, अन्यश्च अहम्' इति आत्मनः देहात् पृथक्त्वमपि सः
अनुभवितुं प्रारभत ।

रामकृष्णानां पद्धतिः

एवं श्रीरामकृष्णसदृशस्य तत्त्वज्ञस्य शिक्षया नरेन्द्रस्य आध्या-
त्मिकोऽभ्यासः अग्रतः सारः आसीत् । रामकृष्णानाम् अध्यापनपद्धतिरेव
अनन्यादृशी आसीत् । न तत्र व्यासपीठियवस्तृत्वस्य आङ्ग्वर आसीत् ।
तेषां स्वरूपाः शास्त्राणि अभवन् । सहजसुबोधया शैल्या, असंख्येयैश्च

दृष्टान्तं ते प्रतिपाद्य विषय सुगमम् अकुर्वन् । 'इदमेव सत्यम्' इति
तेषाम् आग्रहो नासीत् । 'इदमपि सत्यम्, तदपि सत्यम्' इति तेषां
अधिकारानुसारेण समन्वयव्यवस्था आसीत् । 'अनन्तविभव परमात्मा ।
यस् तस्य ऐश्वर्यं इत्युक्त्या जानीयात् ? मा एकादशी भू । मा आग्रहैक-
शरणो भू । परमात्मान स्वरूपदर्शनाय सतत प्रार्थयस्व । यकिमपि च
स्वरूपं स दर्शयेत्, तेन सतुष्य' इति ते नरेन्द्रम् उपदिशन्ति स्म । राम-
कृष्णानां दृष्टि सूक्ष्मा आसीत्, वाणी तु सौम्या । शिष्येषु दृष्टानां दोषा-
णाम् अपनयनार्थं ते सौम्यैः शब्दैः उपदिशन्ति स्म । रामकृष्णानां प्रेम
किमपि अपूर्वम् आसीत् । पञ्च वर्षाणि यावत् तत् नरेन्द्रेण अनुभूतम् ।
प्रारम्भिके कियत्पि काले बुद्धिवादिना नरेन्द्रेण रामकृष्णानां गुह्यतया
वात्स्न्येन स्वीकार न कृत । तस्याम् अवस्थायापि नरेन्द्रो रामकृष्णान्
यत् बहु अमन्यत, तत् तेषां दिव्यप्रेमनिमित्तमेव । उभाभ्यामपि गृह-
शिष्याभ्याम् अन्योन्यो परीक्ष्य स्वीकृतौ" । नरेन्द्र रामकृष्णेषु वैराग्यम्,

११ काञ्चनस्य स्पर्शोऽपि न मे सह्य इति रामकृष्णा वदन्ति स्म ।
इदं परीक्षितुकामेन नरेन्द्रेण तेषु अनुपस्थितेषु तेषां शय्यायाम्
एक लघ्व्यकानां गृह स्थापितम् । पश्चात् प्रतिनिवृत्ता राम-
कृष्णा शयनीये उपाविशन् । उपविष्ट-मात्रास्तु ते सहसा विद्युत्-
स्पृष्टा इव प्रतिसह्य अपासरन् । नरेन्द्र निशब्दम् अवलोकयन्
आसीत् । ततः केनचित् शय्यायां अन्वेषणे कृते नाणक लघ्यम् ।
रामकृष्णं अवगतम् यत् नरेन्द्रेण एव परीक्षा कृता ।—रामकृष्णै-
रपि अन्यशिष्या इव नरेन्द्रोऽपि क्षरीरतः मनस्तद्वत् परीक्षितः ।
न केवलं विशाले इत्येव नरेन्द्रलोचने तेभ्यः अरोचताम् । 'स
वयमन यत् न त्वं शृण्वन्निमात्रं । त्वयि गभीरेण ज्ञानेन मृदु-
एव सश्रयाम् आद्रीं भक्तिमपि ते द्योतयन् ।' इति ते नरेन्द्रम्
अवदन् । नरेन्द्रस्य निष्ठा जिज्ञासुभिः रामकृष्णं एकदा तेन सह
सभाषणं परित्यक्तम् । आगत्य प्रणामं कृत्वा समीपोपविष्टः
नरेन्द्रम् अनादृत्य ते अन्ये सह सभाषणपरम् अनदन् । इत्य-
कतिपयवारम् अभवत् । नरेन्द्रस्य तु वनं यथागच्छन् ।
एवम् एवमासे व्यतीते रामकृष्णा नरेन्द्रम् अवदन्, 'इदं त्वं
अहं त्वया सह सन्दमपि न भाषे, यथा नाम त्वं वदति तद-

शुचिताम्, ईश्वरभक्तम्, अनन्यसाधारणं च आत्मविश्वासम् अपश्यत्; रामकृष्णाश्च नरेन्द्रे उत्कटां तत्त्वजिज्ञासाम्, पौरुषम्, स्वावलम्बनम्, निर्भयत्वम्, सत्यनिष्ठां च अपश्यन् । उभयोः संगमात् एकः नवीन एव युगधर्मः उदैष्यन् आसीत् ।

एवं नरेन्द्रस्य उभयमपि अध्ययनम् अग्रतःसरम् आसीत्—एकतः महाविद्यालयीनम्, अपरतश्च दक्षिणेश्वरीयम् । तस्य संगीतसाधनाऽपि अखण्डिता प्रावर्तत । अन्तरान्तरा तस्य विवाहविषये चर्चा भवति स्म । तदा तदा च केनापि अकल्पितेन कारणेन विवाहः विधितोऽभवत् । एवं काले गच्छति सहस्रैव एका घटना समपद्यत, या नरेन्द्रस्य दैनंदिन-जीवने नान्तिकरी अभवत् । सा नाम तस्य पितुः आकस्मिको मृत्युः ।

* * *

(३९ पृष्ठतः)

आगच्छसि ? ' ' किमहं युष्माकं सद्दशवर्णार्थमेव आगच्छामि ? ' नरेन्द्रः प्रत्यवाचत्, 'अहम् आगच्छामि, यतः अहं युष्मासु स्निह्यामि, युष्माश्च यतो द्रष्टुम् इच्छामि' । एवमुक्ते रामकृष्णः वस्तुस्थितिं निवेद्य निष्ठागातत्पार्थ नरेन्द्रस्य प्रशंसा कृता ।

६. 'अन्नचिन्ता चमत्कारा'

दत्ताना कुलपरपराम् अनुसृत्य नरेन्द्रेणापि विधिज्ञेन भवितव्यम् इति तस्य पितु - विश्वनाथवावूनाम् - इच्छा आसीत् । तं विधे साक्षात् परिचयार्थं नरेन्द्र निमाईचरण वमु इत्याख्यस्य विधिज्ञस्य सहायकं कृत आसीत् । नरेन्द्रस्य अनिच्छतोऽपि, तस्य विवाह कलिकातास्थस्य कस्यचित् धनिकस्य कन्यया सह तं सकल्पित आसीत् । किं तु ईश्वरेच्छा अन्यैव आसीत् । सकल्पितस्य विवाहस्य संपादनात् पूर्वमेव विश्वनाथवावूना हृदयविकारवशात् देहान्तं अभवन्^१ (१८८४) । तदानीं नरेन्द्र बी ए परीक्षायाम् उपविष्ट आसीत् । निर्णयस्य प्रकटनार्थम् अवकाश आसीत् । अस्याम् अवस्थाया मनोविमोदनार्थं नरेन्द्र बराहनगरस्थस्य कस्यचित् मित्रस्य गृहं गत आसीत् । खादतमोदता प्रवर्धमाना आसीत् ।^२ सहस्रं केनचित् आगत्य नरेन्द्राय तस्य पितु आकस्मिक निघन निवेदितम् । नरेन्द्र गृहं न्यवर्तत । तस्य माता, द्व ज्येष्ठे भगिन्यौ, कनिष्ठौ च भ्रातरौ रुदन्तौ आस्ताम् । दुःखाहतेन नरेन्द्रेण यथाकथञ्चित् तेषां सांग्त्वनं कृतम्, पितुश्च और्ध्वदेहिकम् अनुष्ठितम् ।

खादतमोदता समाप्ता

अनेन पितुर् निघनेन तस्मिन् दिने नरेन्द्रस्य खादतमोदता या अकस्मात् विरामं नीता, सोऽयं न तात्कालिकोऽभवत् विरामः । कश्चित्

१. इयं घटना १८८४ ख्रिस्ताब्दस्य प्रारम्भिके काले अभवत् इति सामान्येन विवेकानन्द-चरितकारा लिखन्ति । श्रीरामकृष्ण-वचनामुक्ते (२५७) विश्वनाथवावूना मृत्योः, नरेन्द्रेण च आप-भाया कष्टाया दशाया प्रथमो निदेश २-३-८४ दिनाये वृत्तान्ते उपलभ्यते । तदनुसारेण १८८४ ख्रिस्ताब्दस्य फेब्रुअरी मासे विश्वनाथवावूना देहान्तोऽभवत् इति अनुमातुं शक्यम् ।

काल यावत् तस्य जीवनादेव खादतमोदता अपहृतेव अभवत् । नवोत्पत्तया
अन्नचिन्तया तस्य स्वाभाविकः प्रमोदः अपहृतः । नरेन्द्रस्य कुटुम्बे तस्य
पिता एवमात्रं पनोपार्जनं आसीत् । तस्य जीवनपद्धतिः व्ययशीला
आसीत्, येन सचयः अगत्रयः आसीत् । अनन्य आधिनजनः पोरणीय
आसीत् । निश्चिन्तायवानुषु मृनमात्रेण उत्तमवर्णायाः पीनगुन्येन गृहे आगमन
प्रारब्धम् । अस्याम् अपस्यायाः वाग्यवाः अपि क्षते धारमिव धेप्सु प्रार-
भन्त । तेषां साहाय्यं तावत् दूरापास्तमेव, तं नरेन्द्रस्य गृहविभजनार्थं
गरीयसो भागस्य च प्राप्त्यर्थं न्यायारूपे प्रार्थनापत्रं प्रदत्तम् ।

कूरसत्तमस्य प्रथमः परिचयः.

जगत् प्रयासाः काश्चात्तावा महं नरेन्द्रस्य इत्येव प्रथमः परिचयः
यमयत् । अतीव अममाप्ते एव जीवितार्थं द्वारान् द्वारं भ्रमणम् आरभ्य-
यम् अभवत् । तेषां प्रार्थनापत्रं बन्धुबन्धुना निधाय न प्रतिदिनं पार्श्व-
स्थात् पार्श्वान्यम् अगच्छत् । यत्र यत्र तु स अगच्छत्, तत्र तत्र 'न'-
गार एव तस्य ग्राह्यतीव्रतः । अनेके विनेयः पादपान भ्रमिष्यम् अभ-
वत् । अमुका, अयमुका, या एव भ्राम भ्राम स ग्राहयति स्म । अस्मिन्
कारे जातनः प्रथमेन आदत्तरेण नरेन्द्रस्य गृहं निदिशन् अगि अभवत्
यत् अस्मिन् जगति निःशर्का यस्या अतीव निरुणः अस्ति । नास्ति च
मत्र दीनदुर्बलता कृते निमित्तं ग्राह्यम् । यत्र जगत् नाम वाचित्
पितामह्येव कृति ग्राह्य इत्यपि कदाचित् न अर्हत् । एतादृश्या स्वार्थे-

२ एनद्वन्द्वेन एतादा (३-८-८४) रामकृष्णः अत्रुवा, यत् तावते
(यात्रा) अस्वीकारस्य परिणामभूता इयं राजद्वार-भ्रमणापत्तिः ।
(श्रीरामकृष्ण-वचनानामृत, २२१६)

३ जेव, जिमा, Packer

४ "But every time the door was slammed in my face. This
first contact with the reality of life convinced me that
universal sympathy was a rarity in the world—there was
no place in it for the weak, the poor and the destitute. . .
the world sometimes seemed to me to be the harsh work
of the devil." (Packer, p. 12)

लक्षणाया जगत्-पृष्ठभूमौ नरेन्द्रस्य चित्तोदायं स्पष्टतरं भवति । अनेकदा तस्मिन् मित्र-दर्शनार्थं गते सुखसवादोत्तरम् आतिथ्यरूपेण मिष्टानम् आनीयते स्म । एषु दिनेषु प्रायः सदैव अर्धभुक्तस्य नरेन्द्रस्य जठरे वुमुक्षाग्निः स्वभावतः एव सततप्रदीप्तः आसीत् । किं तु मिष्टान-दर्शनस्य समकालमेव अर्धभुक्तः गृहजनोऽपि तस्य मनश्चक्षुषः पुरतः आयाति स्म । ‘गृहजने अभुक्ते सति को वा मम अधिकारः इदं मिष्टानं भोक्तुम् ?’ इति च चिन्तयित्वा, किमपि त्वय्यं कार्यं व्याजीकृत्य, क्षमा-पयित्वा च, तत् स्थानं विहाय स अन्यत्र गच्छति स्म । गृहागतस्तु अन्ये किंचिदिव अधिकं भोजनाशं लभन्ताम् इति बुद्ध्या ‘भया अद्य मित्रगृहं प्रभूतं भुक्नमस्ति, अधिकं किमपि भोक्तुम् अधुना अशक्यम्’ इत्युक्त्वा स भोजनं परिहरति स्म वा, अत्यल्पं वा खादति स्म । — तस्य केचन मित्रा अनुचिन्तयेन् उपायं घनार्जनं कुर्वन्ति स्म । तैः नरेन्द्रोऽपि तथा कर्तुम् उपदिष्टः । एषया एकाकिन्या, धनिकया, तद्रूपसपदा च आकृष्टया स्त्रिया स्वसहवासः उपायत्वेन संसूचितः । नरेन्द्रेण तु कठोरनिर्धारवता एतादृश्यं सूचनां पादप्रहारेण दूरापसारिता ।

मानमहताम् अप्रेसर, शिष्य, गुणनीतश्च गुरुः

जीविकायां अन्वेपणमभ्यन्यायालयेने च कार्यं व्यग्रो नरेन्द्रः न वारं वारं रामकृष्णान् उपगन्तुम् असक्तोत् । तस्य नवागतेन दारिद्र्यघणं व्यथित-चित्तं रामकृष्णौ नरेन्द्रस्य कृते वृत्तिगवेपणार्थम् ईशानप्रभृता भक्ता उक्ताः । एकदा (११-३-८५) ‘अधुना नरेन्द्रनाथ न अत्र (दक्षिणे-द्वरे) मुहुर्मुहुः आगच्छति’ इति केनचित् भक्तेन उक्ते रामकृष्णा अवोचन्, “वर्तते एव आगच्छति — ‘अन्नचिन्ता चमत्कारा बालिदास होंप बुद्धिहारा’,’ (अन्नचिन्ता नाम अतीव आश्चर्यम् । सा बालिदास-स्यापि बुद्धिम् अपहरति) । तत्पूर्वम् एकदा (२५-६-८४) चिन्ताप्रस्तनं नरेन्द्रेण श्री ईशानानां गृहे गीतं गानं न रामकृष्णानां स्वयमेव आसीत् । गानं समाप्तो ते नरेन्द्रम् अवोचन्, ‘त्वम् इदानीं वृत्तिचिन्तया आशिष्यमना

असि । तेन तव गीतम् अलवणम् इव अभात् । 'नरेन्द्र एव दारिद्र्य-
पीडितोऽपि 'मानमहताम् अशंसत् ' आसीत् । न स नदापि स्वीय दारिद्र्य
प्रादर्शयन्, न वा केनापि कृत तस्य निर्देशम् असहत् । एवदा दक्षिणेन्द्रे
नरेन्द्र उपस्थित आसीत् । तदा तस्य दुःखं व्यानुला रामकृष्णा उप-
स्थितम् अन्यतम घनिक भक्तम् अवोचन्, 'नरेन्द्रस्य पितु भरणकारणात्
तस्य गृहजन दारिद्र्येण क्षुत्क्षामवण्ड सजातोऽस्ति । अत युक्त तस्य
सुहृद्भिः तस्य साहाय्यम् आचरितुम् ।' पश्चात् तस्मिन् भक्ते अपयाते
रुष्टेन नरेन्द्रेण एतत्त्वयनार्थं रामकृष्णसन्निधौ स्वीया असमिति प्रकटीकृता ।
तत ध्रुत्वा तस्य मानभङ्गकरणेन दारिद्र्यनिर्देशेन कृतापराधम् इव
आत्मान मन्यमाना, अध्रुमुत्तरेण रामकृष्णा अवोचन्, 'वत्स नरेन्द्र, किं
न जानासि त्वम्, यत् नास्ति मम तव कृते किमपि अर्थं नाम ? ननु
तव अर्थे गृहात् गृह मिश्रामपि अट्टेयम् ।' रामकृष्णानाम् एतेन निर-
तिशयेन प्रम्णा नरेन्द्र अवाक् इव अभवत् । अस्मिन् विषये उत्तरायुपि
नरेन्द्र अवदत्, 'रामकृष्णं स्वीयेन प्रेम्णा अह दासीकृत ।' किं तु न
केवलं गुह्या शिष्य प्रम्णा दासीकृत आसीत्, गुह्यरपि आत्मान शिष्येण
गुणक्रीतम् इव अमन्यत, अतश्च तदर्थं भिक्षाटनस्यापि सिद्धना तेन
प्रदर्शिता ।

ईश्वरविषयकस्य सशयस्य प्रादुर्भावः,

एषु दिवसेषु गृहजनेन अनुभूयमानाया दुर्दशाया कारणात् नरेन्द्र-
मनसि ईश्वरविषय सशयस्य प्रादुर्भावः अभवत् । यदि ईश्वर स्यात्, यदि
च स दयालु स्यात्, तर्हि कुतो मया मम च कुटुम्बीयं जनं एतावत्
दुःखम् अनुभूयते, कुतो वा स मम प्रार्थना न शृणोति इत्येतत् ज्ञातुं स

७ श्रीरामकृष्ण-वचनानामृत, २२२२

८ तुल्यता भगवत श्रीकृष्णस्य अर्जुनविषयिणी युधिष्ठिर प्रति
उक्ति -

तव आता मम सखा सबन्धी शिष्य एव च ।

मासान्मुक्त्य वं दद्यामर्जुनार्थं महीपते ॥

(महाभारतम्, ६ १०३ ३३)

अममथं आसीत् । अथैवदा ‘मैदान’ सञ्ज्ञके स्थाने स मित्रं सह छायाम्
 आश्रित्य उपविष्ट आसीत् । मनोविनोदनार्थं केनचित् गानम् आरब्धम् ।
 ईश्वरस्य परमकारुणिकत्ववर्णयत् तत् गान — कदाचित् तत् नरेन्द्रस्य
 सान्त्वनार्थमेव उद्दिष्टं स्थात् — नरेन्द्रस्य कर्णयो तप्तरसमिव प्राविशत्,
 आत्मानं च धारयितुम् असमर्थं स उदरयत्, ‘तिष्ठ ! अलम् एतेन ।
 अक्षमोऽहम् इदं श्रोतुम् । आसीत् कश्चित् कालः, यदा मयापि एवम्
 अमन्यत । मप्रति तु अनुभूतजगत्त्रुयस्य मम सा विडम्बनेव भाति ।’
 किं तु एवम् उदितसंशयस्यापि तस्य ईश्वरद्वारा न सर्वथा नष्टा आसीत् ।
 प्रतिदिनं वृत्तिगवेषणार्थं निर्गमनवेलायाम् ईश्वरस्य नामग्रहणपूर्वकं स
 प्रातिष्ठत् । एकदा तस्य भात्रा इदं नामकीर्तनं श्रुतम् । श्रुतमात्रेणैव
 दारिद्र्यदुःखेन आत्मनः अप्रभुः सा आक्रोशत्, ‘घिड, मूर्ख ! आ जन्मनः
 त्वया तारस्वरेण ईश्वरं प्रार्थ्यते, किं तस्य फलं त्वया लब्धम् ?’ अनेन
 मातुर्वचनेन नरेन्द्रस्य ईश्वरविषयकं संशयं दृढीभूतः । स्वीयं च उत्कटक-
 कोटिकं स्वभावम् अनुसृत्य स प्रकाशम् ईश्वरस्य सत्तां तस्य च दयामय-
 त्वम् अन्तरेण संशयं प्रतिपादयितुम्, ईश्वरप्रार्थनायाश्च वैयर्थ्यं प्रचार-
 यितुं प्रारभत । भयात् लोभाद्वा कस्यापि अङ्गीकारं तस्य स्वभाव-प्रति-
 पिद्ध आसीत् । क्रमेण नरेन्द्र नास्तिक्यबुद्धिपिशाचिकया गृहीत इति
 वार्तां रामकृष्णान् प्रति प्राप्नोत् । तस्य निःसर्कोचेन मतप्रकटनेन जनिता
 सद्गता काचित् व्यसनपात-विचदन्ती अपि रामकृष्णान् प्राप्त्यन्दत ।
 रामकृष्णं अत्र विषये न किमपि मतं प्रकटीकृतम् । तेषां केचन शिष्यास्तु
 एतद्वृत्तान्तविषयकं सत्यं स्वयं परीक्षितुं नरेन्द्रम् उपागताः । तदानीं सभा-
 पणप्रसङ्गेन तं नरेन्द्रगतेषु प्रवादेषु ध्वनितविश्वासकारणात् नरेन्द्र अधिक-
 तर-कटुमानसः अभवत् । तेन उदीरितं आततायिचन्द्रे दृढीभूत-
 संशयाः, सद्गतेषु च प्रवादेषु सर्वथा उपजातविश्वासाः ते न्यवर्तन्त, सर्वं
 च वृत्तान्तं गुरवे न्यवेदयन् । नेचन दुःखिता अभवन् । यदा तु भवनायो
 नाम रामकृष्णानाम् अन्यतमं प्रियशिष्यं अधुमुखो भूत्वा ‘हा हन् ।
 वयं नाम तयामृतो नरेन्द्र इत्यम् अथ पतितः’ इति सदुक्तम् अवदत्,
 तदा रामकृष्णाः सकोचम् अवोचन्, ‘घिड, मूर्ख ! नेदं सत्यम् इति अम्बया
 अहम् उक्तोऽस्मि । यदि पुनः कदाचित् एतादृशं भाषेया, नाहं त्वयि
 दृष्टिपातमपि कुर्याम् ।’ शिष्येषु विश्वस्य रामकृष्णा यदि मा परि-

त्यक्ष्यन्ति, तर्हि एवम् असमीक्ष्यकारिभिस् तै ममापि न किमपि प्रयोजनम् अस्ति इति नरेन्द्रेण चिन्तितम् आसीत् । पश्चात् रामकृष्णं प्रकटितं स्यन्निपयकं विद्वांसं श्रुत्वा स कथं लज्जया वृत्तज्ञतया च भाराभिभूतः स्यात् तद् उत्प्रेक्षितुं शक्यम् ।

सहसा सशयनिरास

इत्थम् एवतः परित्यक्तिसमुत्पन्नया नास्तिक्यबुद्ध्या, अपरतश्च वाल्यात् आरभ्य—विशपतश्च रामकृष्णानां सहवासे—अनुभूतं दर्शनं बुद्धीकृतया आस्तिक्यबुद्ध्या इति उभयतः आकृष्यमाणो नरेन्द्रः नित्य-व्यवहारपरं वृत्तिगवेपणपरश्च आसीत् । अस्याम् अवस्थायाम् एकस्मिन् दिने दयालो पारमेश्वरस्य सृष्टौ यदिदम् अपारं दुःखं दृश्यते तस्य स्पष्टीकरणं सहसा तस्य बुद्धौ स्फुरितम्, सर्वं च तस्य सशया निरास्यन्तः । सोऽयं वृत्तान्तः पश्चात् स्वयं नरेन्द्रेण इत्थं कथितोऽस्ति —

“आसीत् स अचिरप्रवृत्तः वर्षाकालः । एकदा वृत्ति-गवेपणाय निखिलं दिनं भ्रमन्त्वा सायं गृहं निवर्तितुम् अहं प्रातिष्ठे । तस्मिन् समग्रे दिने अहम् अभुक्वा आसम्, ततः उपरि च पर्जन्य-सृष्ट्या अन्तर्बाह्यं आर्द्राद्रं अभवम् । आन्तर्गात्रं खिन्नमनाश्च अहं पदात्पदमपि गन्तुम् अशक्नन् सन् कस्मचित् गृहस्य अद्वे अवसदम् । न जाने किमहं सचेता आसम्, उत अचेता । तैस्तैर् अनेकैः विचारैः आत्रान्निष्ठं तान् अपनोदितुम्, मनश्च एवाप्रीवर्तुं सर्वथा असमर्थं आसम् । सहस्रैव कयापि दैव्या शक्त्या मम आत्मोपरि दत्तंभानानि आवरणानि एवंश्च अपनीतानि इव अन्वभवम् । पथं नाम पारमेश्वरो न्यायं पारमेश्वरी च दया सह वसेताम्, कथं च आनन्दमयस्य तस्य सृष्टौ इह दुःखम् वर्तते इत्येतद्विषयका मम सर्वेऽपि सशया स्वयमेव कुत्रापि विलीना अभवन् । येनापि गम्भीरेण अन्तःपरीक्षणोऽनन्तस्य सर्वोऽपि अन्वयायं मम बुद्धौ आरोहत्, मम समाधानं च जातम् । यदा अहम् उत्थाय गृहं प्रस्थितः, तदा घरीरे धर्मस्य ऐशोऽपि अवशिष्टः नासीत् । कस्याः अपि अद्भुतायां घातान्ते, बलम्य च आघातहेतोः मनोऽपि नवीकृतम्

आसीत् । तदानी रात्रिः अतीतप्राया आसीत् । ”

अनेन प्रसङ्गेन न मे जन्मः सामान्यपुरुषवत् द्रव्यार्जनेन कुटुम्ब-
पोषणार्थं; नतराम् इन्द्रियभोगार्थः इति नरेन्द्रस्य दृढा मतिः अभवत् ।
यथा पितामहेन — दुर्गाचरणेन — संसारं परित्यज्य संन्यासः गृहीत आसीत्
तथा कर्तव्यम् इति इच्छा तस्य मनसि उदैत् । स गूढं तत्सिद्धतापरोऽपि
अभवत् । यदृच्छया तस्मिन् काले एकदा रामकृष्णाः कलिकाताम् आगताः
आसन् । तान् आगृह्यैव परिव्रजितव्यम् इति विचार्य नरेन्द्रः तत्र गतः ।
रामकृष्णैः आगृहीतश्च सः तैः सह दक्षिणेश्वरम् अगच्छत् । तत्र अन्येऽपि
भक्ताः आसन् । किञ्चित्कालोत्तरं रामकृष्णाः भावाविष्टाः अभवन् ।
सदवस्थाश्च ते सहसा नरेन्द्रम् उपगताः, तं च अतीव कोमलेन भावेन
स्पृष्ट्वा अधुपूणंनयनास्ते

कथा बलिते डरार्ड, ना बलिते ओ डरार्ड

‘आमार मने संदेह हय बुझि तोमाय हारार्ड हारार्ड’ ॥

इत्यादिकं गीतं गातु प्रवृत्ताः । नरेन्द्रेण ज्ञातम् : मम निर्णयः रामकृष्णैः

९. ‘Suddenly I felt as if by some divine power the coverings
of my soul were removed one after another. All my former
doubts regarding the co-existence of divine justice
and mercy, and the presence of misery in the creation of
a Blissful Providence, were automatically solved. By a
deep introspection I found the meaning of it all and was
satisfied. As I proceeded homewards I found there was
no trace of fatigue in the body and the mind was refresh-
ed with wonderful strength and peace. The night was
well-nigh over.’ अत्र दुःखसमस्यायाः कारणस्य स्पष्टीकरणम्
अन्तर्ज्ञानेन लब्धम् इत्येतावदेव नरेन्द्रः निर्दिशति । किं नाम तत्
स्पष्टीकरणम् इति नु दीर्घायात् साक्षात् निर्दिष्टं नास्ति ।

१०. ‘वक्तुं धैर्यं नास्ति । अवक्तुमपि धैर्यं नास्ति । या वयं त्वत्तो
वञ्चिताः भूम’ इत्यर्थः । अन्यासां घटनानामिव अस्या अपि

तर्वितोऽस्ति । तस्य नेत्राभ्या अश्रुधारा प्रवृत्ता । गुरुशिष्ययो
अनेन जनान्निर्णेन 'समापणेन' उपस्थितो जन विस्मितोऽभवत् ।
पदवात् रात्री अन्य भक्तजन विसृज्य एवान्ते नरेन्द्रं रामकृष्णा साधु
अवोचन्, 'जानाम्यहम्, यत् त्वम् अम्बाया वार्यायम् इह आगतोऽसि ।
न त्व ससारे स्थास्यसि । तथापि भयि अनुग्रहबुद्ध्या, यावद्ह जीवामि
त्वमपि इह निः ।' नरेन्द्रेण तद् वाक्यम् जङ्गमीकृतम् । तस्या रात्री
तत्रैव दक्षिणेश्वरे स्थित्वा अपरेद्युः नरेन्द्र स्वगृहं न्यस्रत ।

जीविवाचिन्ता पुनरपि प्रावर्तत । कस्मचित् विधिज्ञस्य वार्याये
विचित् कार्यं कृत्वा, ग्रन्थाश्च अनूद्य जठरदरीपूरणार्थं यावन् न्यूनामम्
आवश्यम्, तावन् धनम् नरेन्द्र आर्जयन् । किं तु नासीत् तावता किमपि
स्थैर्यम् । एव काले गच्छति एवदा तेन एव चिन्तितम् - रामकृष्णानां
प्रार्थना भगवान् शृणोति । अतः मम दारिद्र्यापनोदनार्थं देवी प्रार्थयितुं ते
याचनीया, इति । यदा तु दक्षिणेश्वरगतं नरेन्द्रेण रामकृष्णा तथा वक्तुं
प्रापिना, तदा ते अश्रुयन्, 'नाहम् एव वक्तुं समर्थः । यतस्त्व जगदम्ब्याम्
अममन्यसे, अत एव इत्य क्लिश्यसे । तमेव गत्या ता प्रार्थयस्व' इति ।
आरमा प्रतिनिधीभूय पुनरपि देवी प्रार्थयितुं नरेन्द्रेण निर्वन्ध याचिता-
रामकृष्णा सदयम् अवोचन्, 'वत्स ! कतिवारं नु त्वदर्थं मया जम्बा
प्रायिना । यतस्तु त्व ता नाङ्गीकरोषि, अतः न तां मम प्रार्थनाम् अभ्यु-
पगच्छति । आस्ता तावन् । अद्य मद्गल्बासर अस्ति । अद्य रात्री स्वयं
कालीमन्दिरं गत्वा त्वं ताम् ईप्सितं याचस्व । तत्र इच्छापूर्तिर् भविष्यति ।'

(४७ पृष्ठा)

षट्ताया दिनादय विवेकानन्द-चरिते गोपलभ्यते । वर्षां
प्रारम्भकाले निष्पन्नाया नरद्वय्य मनीषविराजषट्ताया अनन्तरं
मंसिदश दिने एतयापि षट्तिना भाष्यम् । श्रीरामकृष्ण-यचना-
मते (३४८) तु १-३-८५ दिनादयस्य वृत्तान्तवर्णनागरे
मन्त्राष्टक-गुणमहादया रामकृष्णे नरेन्द्रम् उद्दिश्य गोपलभ्य
जम्बा भाष्य ('कथा वार्ता हरार्थ ..') निर्देशं कुर्वन्ति । अपि
सहस्र-षट्कोत्तर ६-७ भागे इयं षट्ता पुनरायुक्ता ।

विवेक देहि

नरेन्द्र तत्सर्वं विश्वस्य रात्रिं परिपालयन् तस्यौ । रात्रौ नव-वादन-
वेलाया रामकृष्णं आदिष्ट, केनापि स्वर्गीयेण मदेन मत्त इव विसृष्ट-
चरण, किमपि किमपि च उत्प्रेक्षमाण नरेन्द्र कालीमन्दिरं प्रातिष्ठत ।
प्रविश्य च स यावत् मूर्तो दृष्टिं क्षिपति, तावत् तत्र जीवन्ती, चैतन्यमयी,
सदाप्रसूत-दिव्यप्रेमा, सतत-सौन्दर्यपरिवाहिणी च देवी साक्षात् अपश्यत् ।
‘एव दृष्टमात्राया तस्याम् उच्छलद्भ्या भक्तिप्रेममहातरङ्गाभ्याम्
अभिभूत, दिव्यानन्दमत्तश्च नरेन्द्र सा पुन पुन दण्डवत् प्रणम्य प्रार्थया-
च्चक्र, ‘अम्ब ! देहि मे विवेकम् । देहि मे वैराग्यम् । देहि ज्ञानम् । देहि
भक्तिम्* । यया मया तव अलण्डं दशनं स्यात्, तथा अनुमन्यस्व’ । अधुना
विस्मृतजगतः सशान्तचित्तस्य च तस्य मनसि केवलं जगदम्बा व्यराजत” ।

* पठ्यताम्

साक्षात् काली शुचिजनमनं कामनाकल्पवल्ली
सा यस्याग्रे स्वयमुपगताभीष्टकामप्रपूर्त्य ।
येनापस्तिप्रदितमनसाऽर्पयितातंस्वरेण
विस्मृत्याग्न्यग्निजसुखमहो भक्तिरेवातिशुद्धा ॥

(रामकृष्णपरमहंसीयम् इली ८६)

११ ‘About 9 o'clock the Master commanded me to go to
the temple. As I went I was filled with a divine intoxica-
tion. My feet were unsteady. My heart was leaping in
anticipation. Reaching the temple as I cast my eyes
upon the image, I actually found that the Divine Mother
was living and conscious the Perennial Fountain of Divine
Love and Beauty. I was caught in a surging wave of
devotion and love. In an ecstasy of joy I prostrated my-
self again and again before the Mother and prayed,
‘Mother, give me discrimination ! Give me renunciation !
Give unto me knowledge and devotion ! Grant that I may
वि च ४

देवालयात् निवृत्तः, 'अपि त्वया दारिद्र्यनिवारणार्थं जगदम्बा प्रार्थिता?' इति च रामकृष्णं पृष्ठ नरेन्द्र निज चिकीर्षितप्रार्थनाविस्मरण विभाव्य रामकृष्णानां वचनानुसारेण पुनरपि कालीमन्दिरम् अगच्छत्। पुनरपि च स एव वृत्तान्त आवर्तत। पुनश्च तृतीयवारं देवालय-प्रविष्टः स लज्जातिशयेन अभिभूतः अचिन्तयत्, 'यथा राजसमीपे गत्वा वक्षिन्तु शाकमुष्टिं प्रार्थयेत्, तथैव ममेमां जगदम्बाम् उपगम्य इयं क्षुद्रा प्रार्थना। अहो मे मोक्ष्यम्।' एव चिन्तयन् पश्चात्तापदग्धो नरेन्द्रः सम्भवत्युन्मेषं देवीं प्रणम्य, 'अम्ब! ज्ञानं भक्तिं च विहाय नान्यत् किमपि अपेक्षे' इति च ताम् उक्त्वा रामकृष्णान् प्रति न्यवर्तत। सर्वोऽप्य रामकृष्णानामेव प्रभाव इति स व्यजानात्। तान् गत्वा स उवाच, 'भवत्प्रयुक्तात् मोहिनीमन्त्रादेष अहम् एव विस्मरणशीलः अभवम्। अतः इतः परं यथा मम गृहजनस्य दारिद्र्यपीडा न स्यात् तथा वरं भवानेव ददातु'। रामकृष्णास्तु 'नैनादृशो आदो मम मुखान् कदापि निर्गच्छति। यतः तथापि मुखात् अभीप्सिता प्रार्थना न निर्गता, अतो न सासारिकं सुखोपभोगं तव विधिलिखित इव इति भानि' इत्यवोचन्। पश्चात् नरेन्द्रेण निबन्धप्रार्थितास्ते 'भवतु। न्यूनतोऽन्यूनं कदत्नेन स्थूलवस्त्रेण च तव कुटुम्बं न परिहास्यते' इति आश्वासयामासुः।

तस्यां रात्रौ नरेन्द्रस्य मनसि देवीम् अन्तरेण कोऽपि भक्तिविशेषः प्रथममेव अजायत। रामकृष्णानां सवासान् एकं देवीस्तोत्रम् अधीय विगतान्धस्रजः स सर्वां रात्रिं तदेव स्तोत्रं गायन् तस्यौ। अन्येषु अपराह्णे दक्षिणेश्वरं प्राप्य वैकुण्ठनाथ-सन्ध्याल इत्यान्य अन्यनमो भवनं नरेन्द्रं तत्र मुष्णम् अपदमन्। पूर्वरान्त्रे घटिता नरेन्द्रविषमता सर्वा घटना तस्मै रामकृष्णे निवेदिता। ततश्च परमसंतुष्टास्ते अवदन्, 'नरेन्द्रेण अधुना जगदम्बा अङ्गीकृता। किं नैदम् आश्चर्यम्?' वैकुण्ठनाथेन तथेति

(४९ पृष्ठेन)

have an uninterrupted vision of Thee! " A serene peace reigned in my soul. The world was forgotten. Only the Divine Mother shone within my heart " (Vivekananda)

उक्तेऽपि मोदमेदुरा रामकृष्णा पुन पुन तमेव प्रदन पृच्छन्तस् तस्यु ।
चतुर्वादन-वेलायाम् उत्थाय नरेन्द्र तान् आमन्त्रयितुम् उपस्थित । त
दृष्ट्वा तु रामकृष्णा भावाविष्टा अभवन् । आत्मन नरेन्द्रेण सह अभेद
ते शब्दं कृत्वा “ च प्रतिपादयन्त चिर तस्यु । अन्ते अष्टवादन-वेलाया
तेषु प्रकृतिम् आपनेषु नरेन्द्र-वंकुण्ठनाथौ तान् आमन्त्र्य कलिकाताम्
उद्दिश्य प्रातिष्ठेताम् ।

महत्त्वपूर्णं प्रयाणकम्

विवेकानन्दानां जीवितारयाने इदं दारिद्र्योपारथान किमपि महत्त्व
विभक्ति । भारतीयसमाजे प्रभूत दारिद्र्य नरेन्द्रेण अनन प्रसङ्गेन एव
साक्षात् अनुभूतम् । कथं बुभुक्षित न प्रति भाति किञ्चित्, कथं च क्षीणा
नरा न वैवल निष्करुणा निरीक्षरा अपि भवन्ति इत्येतत् तेन स्वयम्
अनुभूतम् । अग्रे विवेकानन्दं दारिद्र्यापसारणस्य, दारिद्र्याणाम् उदरपूर्तञ्च
य साग्रह पुरस्कार कृत, तस्य मूलं ते पूर्वजीवन स्वयम् अनुभूतायाम्
अस्या दारिद्र्यावस्थायाम् अस्ति । अनुभूत दारिद्र्य सामान्य पुरप
वैयक्तिक-सपन्नता-सपादनेन आत्मानं कृतकृत्य मन्यते, सा तस्य प्रतिक्रिया
अस्ति । वदित्वा तु विवेकानन्दसदृशो महा-भा ‘आत्मवत् सर्वभूतानि’
पश्यन्, स्वीय दुःख सामाजिकस्तर सत्रम्य नितिलसमाजस्य दारिद्र्या-
पसारण निज वनं व्य मन्यते । ‘यदि नरेन्द्र सुखसर्वधितोऽभविष्यत्, यदि
तस्य दारिद्र्यानुभवो नाभविष्यत् तर्हि स वदित्वा अन्य एव अभ-
विष्यन् — नीतिज्ञो वा, विधिज्ञो वा, वाग्मी वा, समाजसुधारको वा’
इति एकदा रामकृष्णा अब्रुवन् । तत्काल-दुःखसदाऽपि इय घटना अन्ततो

१० तदानीं रामकृष्णं विलम्बितं धूम्रपानं कृत्वा स्वहस्तधृतया
तमेव ‘चिन्म’तं नरेन्द्र धूम्रपानं कारित, पुनरपि ते तमेव
स्वयं धूम्रपानं कृतम् । शीचाशीचविषये अतीव दशाणां राम-
कृष्णानाम् इमं व्यवहारं प्रेक्ष्य तेषां नरेन्द्र-त्रिपक्वं अलौकिक-
प्रमा, उभयोश्च उल्लोकाधारणं सवन्धविशेषं मया ज्ञात इति
वंकुण्ठनाथो वर्णयति (Eastern and Western Disciples जित्ति
The Life of Swami Vivekananda, पृ ११६-११७) ।

गत्वा विवेकानन्द निर्मिती उपकारिणी अभवत् । — अन्यच्च । एतावत्काल-
पर्यन्त नरेन्द्रस्य मूर्तिपूजाया श्रद्धा नासीत् । कालीमन्दिरे गमननिमित्तम्,
तत्र च कालीमूर्ते उपासनानिमित्तं स रामकृष्णान् अनवदा उपाहसत्
अपि" । उपरिनिर्दिष्टात् प्रसङ्गात् प्रभृति तु तेन मूर्तिपूजाया रहस्यम्
अवगतम् । विद्यन्त तस्य मूर्तिपूजाविरोध । तेन भगवती काली-ब्रह्मण
सक्रिय रूपम् — अद्भुतकृता" । दक्षिणेश्वरे प्रथमगमनात् आरभ्य या
नरेन्द्रस्य विवेकानन्दे परिणतिप्रक्रिया आरब्धा तस्याम् इदम् एक महत्त्व-
पूर्णं प्रमाणकम्" अस्ति ।

* * *

१३ श्रीरामकृष्ण-वचनानामृत १ २९१, ४१२ ४२९ इत्यादि । अस्मिन्
विषय प्रथमखण्ड ५६१ पृष्ठगतानि रामकृष्णानाम् एतानि
वाक्यानि पठनीयानि—

"श्रीरामकृष्ण — दृश्यता तावत् नरेन्द्र । अहो तस्य स्वभाव
सौन्दर्यम् । आदौ तु स मम कालीमातरस् उद्दिश्य किमपि
किमपि निरगल प्रलपति स्म । एकदा क्रोधाविष्टोऽहं तम् अग्नवम्
' धिक् दुष्ट । मा अत्र पुनरपि पद निधा । ' तदानीं स शनकै
वहिर् निरगच्छत्, मा च प्रसादयितुं प्रायतत । '

१४ एष दिनपु नरेन्द्र श्री अग्नदा गुहाना गृह गच्छति स्म । एकदा
नरेन्द्रेण तेषां गृहे आगमनी गीता । (आगमनी नाम मातृगृहम्
आगता दुर्गाम् उद्दिश्य गीयमान पारपरिक् गीतम् ।) एकदा
(१४-९-८४) सोऽयं वृत्तान्त हाजरामहोदये रामकृष्णभ्य
कथित । नरेन्द्र तत्र दक्षिणेश्वरे उपस्थित आसीत् । तत् श्रुत्वा
रामकृष्णं पृष्ठम् ' अयि, किं सत्यमेव त्वया आगमनी गीता ? '
नरेन्द्रेण ' तथा ' इत्युक्त्वा पुनरपि आगमनी गीता । तां शृण्वन्त
एव रामकृष्णा भावाविष्टा अभवन् । (श्रीरामकृष्ण वचनानामृत
२ ३५८-३५९)

१५ टप्पा, landmark

७. अन्तिमः अन्तेवासः

पूर्वस्मिन् प्रकरणे निवेदितात् उपाख्यानात् अनन्तर पुनरपि नरेन्द्रस्य दैनन्दिनजीवितश्रम यथापूर्वं प्राचलत् । धी ए परीक्षोत्तर तेन प्रारब्ध विघेर् अध्ययनम् अग्रत-सरम् आसीत् । तत्तत्काल-लब्धं तैस् तैर् उपायैः स उप-जीविकाम् अकरोत्^१ । तस्य यावज्जीव ग्रहाचर्यपालनस्य निर्धार स्थिर आसीत् । आध्यात्मिकानुभूते पात्रतासपाद-नार्थं ग्रहाचर्यस्य आवश्यकता स रामकृष्णं सम्मक् प्राहित आसीत् । गृहे विवाह-प्रस्तावे उपस्थिते 'किं मा मज्जयितुम् इच्छस्य ?' इति नरेन्द्र सत्रोधम् आक्रोशति स्म । अनेकदा निर्णीतप्रायो विवाह^२ रामकृष्णं अम्बा प्राप्यं विधित आसीत् । 'कुशाग्रबुद्धि नरेन्द्र प्रभूत धनम् अर्जयितु समर्थ । दक्षिणेश्वरीयेण तु तेन महत्त्वेन मन्त्रमोहित इव नरेन्द्र व्यर्थमेव स्वीय जीवितम् अवसादयति । तेन इद मौढ्यं परित्यज्य धनोपार्जने प्रवर्तितव्यम्' इति तस्य मित्रा वदन्ति स्म । नरेन्द्रेण तु श्रेय प्रेयसो निर्णय प्रागेव कृत आसीत्^३ । किं च अधुना 'कामिनीवाञ्छनमैव माया' इति रामकृष्णानाम् उपदेशस्य सार तस्य मनसि दृढ कृतपद

-
- १ प ईश्वरचन्द्र-विद्यासागराणा विद्यालये मासार्धमास तेन अध्या-पकत्वम् अपि अनुष्ठितम् ।
 - २ श्रीरामकृष्ण-वचनामृत ३६५९ श्री विश्वनाथबाबूना मरणोत्तर मासार्धमासेन (मार्च १८८४) श्री आर मित्राणा कन्यया सह नरेन्द्रस्य विवाह समन्व्यमाण आसीत् (श्रीरामकृष्ण-वचनामृत २७६) ।
 - ३ दृश्यता तृतीय प्रकरणे 'श्रेयश्च प्रेयश्च मनुष्यमेत' इति-शीर्षक परिच्छेद (पृ १५-१६) ।

आसीत् । कदन्न-स्थूलवस्त्रयो कृते यावदेव आवश्यक तावन्मात्र कर्म कृत्वा समये लब्धमान सति नरेन्द्र दक्षिणेश्वरम् आधावति स्म ।

दक्षिणेश्वरस्था कालीवाटिका साधनाया अनुष्ठानार्थम् उचित स्थानम् आसीत् । कोलाहल-बहलाया कलिवाताया बहिर्भूतम् इदं स्थानं समीपवाहिन्या पापतापहारिण्या पुण्यसलिलया भगवत्या भागीरथ्या पवित्रितम् अस्ति । ततोऽपि च तत् पवित्रितम् आसीत् तीर्थानामपि तीर्थ-भूतानां रामकृष्णानां पावनेन निवासेन । पञ्चवट्या रामकृष्णानां साधनया प्राप्तमाहात्म्यानि, अत एव साधकानां साधनानुकूलानि 'वित्त्वनल' प्रभृतीनि स्थानानि आसन् । कण्व-जावालि-प्रभृतीनाम् आश्रमेभ्य न अङ्गीयत अयं रामकृष्णानाम् 'आश्रमः' । तत्र केवलं रुद्धा शास्त्रचर्चा नासीत् । हास्यविनोद नासीत् निषिद्धः । वृक्षाणाम् आरोहावरोही आस्ताम् । दौलाक्रीडा आसीत् । धावतपलायता आसीत् । वनभोजनम् आसीत् । रामकृष्णा अपि अत्र समिलन्ति स्म । ते गन्धर्वदुर्लभेन कण्ठन स्वयं गायन्ति स्म, गापयन्ति स्म च । हसन्ति च, हासयन्ति च । चित्तचमत्कारिण्य आख्यायिका तेषां तत्त्व-कथासु रोचकता संपादयन्ति स्म ।

परिप्रश्नाः

आदित प्रभृत्येष नरेन्द्रस्य दिव्यो भविष्यकालः रामकृष्णानां मनश्चक्षुषः पुरतः आसीत् । अयमेव मम सदेशहरः, अस्य मुखेनैव मम सदेशः जगति प्रसरिष्यति इति तैः ज्ञातम् आसीत् । अतः तस्य व्यक्तित्व-निर्मितो रामकृष्णा सदैव दक्षा आसन् । तस्य विकासायै तैः पूर्णावसरः प्रदत्तः । अन्ये शिष्यास्तु तावत् रामकृष्णानां मुखात् निसृतम् एकैकं शब्दं वेदवाक्यवत् अविशदकया अद्रवीकुर्वन्ति स्म । नरेन्द्रस्तु गुरुवाक्यं मनसि अतुल्यत्, पर्यालोचयत, आक्षिपन् च । स एव प्रष्टुम् अधृणोत् । प्रमाणं विना न किमपि स्वीकर्तुं स ऐच्छत् । अनेकदा रामकृष्णानां समीपे शिष्याणां प्रवण्डानि वादकाण्डानि अभवन् । नरेन्द्रस्य निर्मया निसर्गोच्चा च प्रदन्शीलता तेषु स्पष्टाऽभवत् ।-१-५-८५ दितीये वृत्तान्ते 'ईश्वरः नररूपेण अवतरति इत्यत्र वि प्रमाणम् ? प्रमाणा-

भावे च तत्र कथं विश्वासः कार्यः ' 'देवानाम् अमरत्वे किं प्रमाणम् ? ' 'शास्त्राण्यपि विप्रतिपेधवन्ति दृश्यन्ते । कथं तत्र विश्वासः वर्तये ? ' 'भवतु नाम गीता स्वयं कृष्णन कथिता । किं तावता ? ' इति प्रश्नमनु प्रश्नं पच्छन् नरेन्द्रोऽवलोक्यते । अन्यत्र वादप्रतिकूलंरपि रामकृष्णं नरेन्द्रस्य ईश्वरादिष्ट भावि धर्मप्रसारकायं मनसा अवदधद्भिः तस्य शङ्काभ्यः प्रदनेभ्यश्च मुक्तावसरं प्रदत्तं, तस्य वादकीश्वरं च प्रशंसितम् ।

' इह इहगितेन, चेष्टितेन, निमित्पितेन, महता वा सूत्रप्रबन्धेन आचार्याणाम् अभिप्रायो गम्यते, ' इति महामाप्यकारः पतञ्जलि आह । रामकृष्णावाम् अध्यापनपद्धतिविषयेऽपि द्वयम् उक्तिं चरितार्थं भवति । सत्यपि द्विसहस्र-मृष्टमिते त्रिखण्डात्मके श्रीरामकृष्णवचनमूते मुद्रिते (तस्य च कतिपयगुणे अमुद्रिते), रामकृष्णा साक्षाच्छब्दैः यावत् उपादिशन्, तस्य कतिपयगुणमपि प्रकारान्तरेण उपादिशन् । तेषां कटाक्षः, तेषां मुखमण्डले वर्तमानो भावः, तं गीतं गानम्, तेषां मौनमपि अर्थपूर्णम् आसीत् । तैः व्याहारात् अपि आचारेण अधिकतरम् अध्यापयन् । अनन्तरं वादरतां शिष्या वादसमाप्तीं प्रवृत्तिम् आगता गुरुदेव समाधिमग्नम् अपश्यन् । अयं रामकृष्णावाम् अशब्दो वादनिषेध इति कालेन शिष्या अजानन् । एकदा अवतारविषयके उग्रविवादे उपारते (यत्र नरेन्द्र विजयी अभवत्) रामकृष्णा भक्तजनम् उपगम्य गीतं गायन् प्रवृत्ताः । गीतस्य आशयः आसीत् — भगवान् न वेदेषु उपलभ्य, न दर्शनेषु, न तन्त्रेषु । स केवलं प्रमथं मधुररसस्य अभिलाषुः, इति । शिष्यैः अवगतम् ।

गभीरम् अवगाहस्व

रामकृष्णा वदन्ति स्म — भोजनोपविष्टानो अनाना कोलाहलं वियत्कालं प्रचलति ? यावन् न भोजनं प्रारब्धम् । अमरस्य गुरुजारवं वियत्कालं प्रचलति ? यावन् न मधुपानम् आरब्धम् । तद्वत् वादस्य 'कुरुकुरा' अपि तावदेव भवति, यावत् ईशदर्शनं नास्ति । तस्मिन् जाते सर्वं शान्तम् । एतादृशं दृष्टान्तं रामकृष्णा अपरोक्षानुभूते माहात्म्यम्,

तदुत्तरकालिक च विवादासह्य प्रतिपादयन्ति स्म । भक्तिशून्यानां नाम्नां कपाण्डित्यानां कामिनीकाञ्चनसक्तानां पण्डितानां विषये तेषां मनसि अणुमात्रोऽपि आदरः नासीत् । 'गृध्रा अपि प्रीन्वं उडुयन्ते । दष्टिस्तु अधो भूमिपतितेषु भूतिगन्धिषु शवेषु' इति ते उदाहरन्ति स्म । अनं तै केवल शास्त्रपाण्डित्यं न प्रोत्साहितम् । नरेन्द्रस्य तु ज्ञानमार्गं इति जानद्भिस् तै भक्ति-ध्यानाभ्यास इव अद्वैत-शास्त्राभ्यासमपि कर्तुं न उपदिष्टः । ध्यानाभ्यासकाले तेन अनुभूतानां विघ्नानां निरसनार्थं तै संप्रात्यक्षिक भाग्यदर्शनं कृतम् । नरेन्द्र प्रवृत्त्या विगणम्यकारी आसीत् । अथ तस्य स्वभाव आदौ तावत् तं ध्याने आत्मानं सर्वथा मज्जयितुं नाम्बजानात् । ध्यानातिरेकेण वाचित् मनोविकृतिः सजायत इति स आशङ्कतः । रामकृष्णं तस्य भीतिम् अपसारयितुं स एवदा एवम् उक्तः, 'नरेन्द्र, यदि एकं मधुपूर्णं पात्रं वर्तते, यदि च त्वं मक्षिका स्या, तर्हि क्व उपविष्टस् त्वं मधुं पास्यसि ?' 'ननु प्राप्तोऽपि विष्टः, 'नरेन्द्र' प्रत्ययदत् 'यदि मध्यं प्रविशेय तर्हि अथ' पतित्वा मधुमग्नः

७ श्रीरामकृष्ण-वचनानामृत १ ५८

८ प्रातःकाले ध्यानापविष्टस्य नरेन्द्रस्य चित्तकायता जूट निर्माण्या (Just mill) वर्कशेन ध्वनिना भग्ना भवति स्म । नरेन्द्रेण तथा निवेदिते रामकृष्णे तस्मिन् ध्वनौ एव ऐकान्यं कर्तुं स उपदिष्टः । एवदा ध्यानावसरे देहबुद्धः सर्वथा अपसारणं कठिनम् इति अनुभूते नरेन्द्रेण तत् रामकृष्णेभ्यः वयितम् । तदानीं रामकृष्णं स एव उपायः आस्यितः यः तेषां गुरुणा-तोनापुरीमहोदयेन-तेषां विषये आम्बित आसीत् । तै नरेन्द्रस्य भ्रष्टोर्मध्ये स्वनयनं निवीड्य उक्तम्, 'या इयम् वेदना, तस्याम् ऐकान्यं कुरु' । एतादृशा उपाया देहबुद्धिपरित्यागे उपसारा आसन् इति नरेन्द्रेण उक्तमस्ति ।

९ हिरोवी, calculating

१० आरमन् विगणम्यकारित्व-धारणान् परिवारचिन्ताग्रस्तः नरेन्द्र सप्तारे विचिदिव सक्तोऽस्ति इति एष-द्व-वारं रामकृष्णं उक्तम् ।
(रामकृष्ण-वचनानामृत २, ५२५, ५०४)

ध्रुवमेव अहं मरिष्यामि' । तदा रामकृष्णा अवोचन् 'अयि वत्स ! अन्योज्य सच्चिदानन्द-सागर । अयं खलु अमृतसागर । नात्र पतित कश्चित् म्रियते, प्रत्युत अमरो भवति । नास्ति कश्चित् भक्ते प्रेम्णश्च अतिरेको नाम । अतः सच्चिदानन्द-सागरे गभीरम्" अवगाहस्व" ।

रामकृष्णानां सहवासं नरेन्द्रेण किञ्चिद्नानि पञ्च वर्षाणि अनुभूत । अस्मिन् काले तस्य हृदयकमल क्रमेण विकासम् अगच्छत् । ब्राह्मसमाज-प्रभावात् क्रमेण निर्मुक्तः स हिन्दुधर्मस्य" शाश्वतं माहात्म्यं प्रत्यभिजानात् । सामाजिक-परिवर्तनं विषये ब्राह्मसमाजस्य उपयोगित्वे सत्यपि आध्यात्मिकव्या अनुभूते कृते स अपर्याप्त इति सः अबुध्यत । आत्मनः पश्चान् स एव नता भविता इति ज्ञात्वा तस्मिन् नेतृत्वनिर्माणार्थं, अस्य च वस्तुनः प्रकाशनार्थं रामकृष्णं प्रयतितम् । अन्यं अलक्षितं नरेन्द्रस्य माहात्म्यं ते शिष्यसन्निधौ प्रकाशयन्ति स्म । एकदा (१५-७-८५) ते एव नरेन्द्रं प्राशंसन् —

'नरेन्द्र उच्चैस्तरे स्तरे वर्तते । निराकारराज्यगतः स । पुरुष-स्वभाववाचकः । अनेके भक्ता अत्र आगच्छन्ति, न तु एकोऽपि तत्सदृशः । अन्तरान्तरां सर्वान् मनसा आलोचयामि । तदा दृश्यते, यत् केचित् भक्ता दशदलेन पद्मेन समा, केचित् षोडशदलेन, केचित् द्वादशदलेन, नरेन्द्रस्तु सहस्रदलः पद्मम् । इतरे तावत् घट-कलशीतुल्या, नरेन्द्रस्तु महाकुम्भः । अन्ये पल्लवायन्ते, नरेन्द्रस्तु महान् जलाशयः, 'यथा 'हालदार'-पुष्करिणी । इतरे क्षुद्रमत्स्याः, नरेन्द्रस्तु लोहिताक्षः मत्स्यराजो रोहितः । नरेन्द्रस्य पुरुषभावः । अतः स याने दक्षिण-पार्श्वम् अध्यास्ते । — तस्मिन् समाया सति मम बलाघातः भवति ।"

११ तुल्यता कवीरोक्तिः

जिन खोजा तिन पाइया गहरे पानी पंठ ।

१२ धीरामकृष्ण-वचनमृत २२१५, ७१२

१३ रामकृष्णे वर्णव्यवस्थायां उपरि ३ कदापि आघाता कृता इत्यपि अत्र निर्देशार्हम् ।

१४ धीरामकृष्ण-वचनमृत ३२६४-२६५

रामकृष्णा नरेन्द्रगता शक्ति 'शिवशक्ति' शब्देन निर्दिशन्ति स्म । एकदा नरेन्द्र निर्दिश्य रामकृष्णा उपस्थित भक्तवृन्दम् अबोचन्, 'पश्यत । पश्यत । एष नरेन्द्र । अहो अस्य अन्तर्भेदिनी प्रज्ञा । अपार तेज सागर एव अयं कश्चित् । न हि स्वयं जगदम्बा, सा महामामापि, दगपदेभ्य अधिकं तम् उपगन्तुं शक्नोति । स्वयमेव तस्मै प्रदत्तेन ऐश्वर्येण सापि सयताञ्जस्ति' । नरेन्द्र कर्मानुकूलं विधातुं तं अम्बा तस्य तेजसं किञ्चिदिव उपशमनार्थं प्रार्थिता । नरेन्द्र कदाचित् स्वीयया स्वरसं प्रवृत्त्या सदैव समाधिगमनं तिष्ठेत्, स उच्चैस्तमं वंशकितम् आध्यात्मिकशिखरम् अधिरोहत्, जपसु तेन वञ्चितं स्यात् इति आशङ्कमानं रामकृष्णं 'अयि अम्बा' तव मायायां कचिदंशं नरेन्द्रे निधेहि' इत्यपि प्रार्थितम् । यथा एकार्धयाञ्चि शक्त्या पुरुषं जगति विहयातो भवेत्, तादृश्यं अप्टादशं अद्भुतं शक्तयः नरेन्द्रे सन्ति इति ते वदन्ति स्म । रामकृष्णानां दिव्यदृष्टेर् जातप्रत्यया भक्ताः तेषां सर्वमपि नरेन्द्रगतं वाक्यम् अशङ्कमाना अद्भ्युत्कर्षं, यथाकालं च नरेन्द्र नेतृत्वेन स्वीकर्तुं ते मनसा सिद्धा अभवन् । यत्तत्तत्तम् असाधारणबुद्धिशालिनं, गौरोनत-सुबद्ध-गरीरवतं, महोत्साहस्य, बालस्येव च निष्कपटं स्वभावस्य अस्य यूनं विषये सर्वेषामेव मनसि कीञ्चि प्रेमस्निग्धं आदर आसीत् । वृद्धस्य वन-राजस्य समीपे कीडारतं सिंहशावकमिव, प्रशमस्त्रिनस्य पूर्वपार्थिवस्य रथो पार्श्वे विराजमानं नवाभ्युदयम् अजमिव, मुखदेवानां पार्श्वस्थं 'ध्रुवगुरु' नरेन्द्रम् अन्ये शिष्याः कीतुकोन्मेषेण ददर्शुः ।

भूतसेवा, न भूतदया

रामकृष्णानां माहात्म्यस्य यथा नरेन्द्रं याधार्यविद् आसीत्, तथा स एव तेषाम् उपदेशस्य सारग्राही अपि आसीत् । ईदृशं एकं प्रसङ्गं अत्र सविशेषम् उपवर्ण्यते, यत् अन्तर्गतत्वा विवेकानन्दानां स्वीये अवतारकार्यनिर्णये स किमपि महत्त्वं विभति । एकदा (१८८४ ख्रिस्ताब्दे) कथाप्रसङ्गेन रामकृष्णं वेंणवधर्मस्य निरूपणं कृतम् । ते अबोचन्, 'एतद्वर्मानुयायिना कर्तव्यत्रयं विहितम् अस्ति — एकं नाम नामप्रीतिः, द्वितीयं भूतदया, तृतीयं च वेंणवजनसेवा इति ।' अस्य गूढार्थं रामकृष्णा एव स्पष्टीचक्रुः — 'नास्ति नाम-नामिनोर् भेदः ।

अतः सदैव भगवन्नाम ग्राह्यम् । नास्ति च देवभक्तयो, विष्णु-वैष्णव-जनयो अपि कश्चित् भेद । अतः सर्वेषां साधुसन्तानां समानं कार्यम् । यतश्च सर्वमपि इदं जगत् भगवत् कृष्णस्यैव, अतः सर्वेषु भूतेषु दया कर्तव्या । ' एतेषु शब्देषु उच्चारितमात्रेषु रामकृष्णा समाधिगता अभवन् । ततश्च विचित्रकालोत्तरम् अर्धमानावस्याम् आगतास्ते आत्मानमेव उद्दिश्य ऊचुः, ' भूतदया ! भूतदया ! रे मूर्ख ! धरण्या वलवलायमानं त्वं क्षुद्रकोटं, कस्त्वं भूतदयां कर्तुम् ? भूतानां न दया, किं तु सेवा । मनुष्यमात्रस्य ' सेवा ' कर्तव्याऽस्ति, यतः तस्य रूपेण साक्षात् भगवान् आविर्भूतोऽस्ति ' । तत्र उपस्थितं सर्वेभ्य इदं रामकृष्णानां वचनं श्रुतं स्यात् । किं तु तस्य मर्मं यथा नरेन्द्रेण गृहीतम्, तथा बभूविदेव अन्येन केनापि गृहीतं स्यात् । पश्चात् इदम् अन्तरेण नरेन्द्र एवम् अवोचत् —

‘ अहो गुरुदेवानां अद्भुते वचसि मया दृष्टं स अपूर्वं प्रकाशम् । अहो भक्ति-वेदान्तज्ञानयोः तं कृतं स मनोज्ञं समन्वयम् । प्रार्येण वेदान्तप्रोक्तं ज्ञानं कठोरम्, मानुषमुलभानां भावभावानां च प्रतिकूलम् इति मन्यन्ते । अहो विशालता, स्वाभाविकता, मधुरता च गुरुदेवकृतायां एकवाक्यतायाः । भावाविष्टानां श्रीरामकृष्णानां श्रीमुखात् निःसृतेन तेन वचनेन अहम् अधुना जानामि, यत् समाजात् बहिः क्वापि विजने यत् वेदान्तोपदिष्टं आदर्शजीवनं मन्यासिना जीव्यते, तत् गृहपरिवारेऽपि जीवितुं, दैनंदिनजीविते च तत् आदर्शं प्रसारयितुं शक्यम् । यदि कश्चित् मनुष्यमात्रं भगवतो रूपत्वेन दृष्ट्वा सेवेत, तर्हि क्षीघ्रमेव तस्य साधकस्य चित्तशुद्धिर् भवेत्, आत्मानं च स सच्चिदानन्दात् ब्रह्माणं अभिन्नत्वेन अनुभवेत् । श्रीरामकृष्णानां तद् वचनं भक्तिमार्गस्य किमपि अपूर्वं स्वरूपमेव प्रकाशयति । ईश्वरस्य सर्व-व्यापकत्वं यावत् नानुभूतम् तावत् यथार्थां भक्तिं दूरेव । तं सर्वभूतेषु अनुभूय, मनुष्यमात्रसेवया च तं सेविष्यन् भवतः परा भक्तिं लभते । ये कर्मयोगिनः, ये वा (ध्यान) योगिनः तेऽपि श्रीरामकृष्णानाम् इदं वचनं लाभदम् उपलभेरन् ।

१५ ' What a strange light have I discovered in those wonderful words of the Master ! How beautifully has he recon-

रामकृष्णानां वचनस्य आत्मना दृष्टं गूढार्थम् एव विशदीकृत्य मनसि तत्कालस्फुरित भाविकार्यनिश्चयं नरेन्द्र एव प्रकटयति—

‘यदि तादृशी ईश्वरेच्छा स्यात्, तर्हि शीघ्रमेव स दिवस आगमिष्यति, यदा अहम् इदं महासत्यं निखिलस्य जगतः पुरतः उद्घोषयिष्यामि । सज्जपण्डितानाम् आब्राह्मणगूढाणाम्, सधननिधनानां सर्वेषां तन् निजस्व करिष्यामि^{१५}’ ।

(५९ पृष्ठतः)

cited the ideal of Bhakti with the knowledge of the Vedānta, generally interpreted as hard austere and inimical to human sentiments and emotions ! What a grand natural and sweet synthesis ! from those words of wisdom which Sri Ramakrishna uttered in an ecstatic mood, I have understood that the ideal of Vedānta lived by the recluse outside the pale of society can be practised even from hearth and home and applied to all our daily schemes of life. Service of man, knowing him to be the manifestation of God purifies the heart and in no time such an aspirant realises himself as part and parcel of God, Existence-Knowledge Bliss Absolute. Those words of Sri Ramakrishna throw an altogether new light upon the path of devotion. Real devotion = far off until the aspirant realises the immanence of God. By realising Him in and through all beings and by serving Him through humanity, the devotee acquires real devotion. Those following the paths of work and Yoga are similarly benefited by those words of the Master. However, if it be the will of God, the day will soon come when I shall proclaim this grand truth before the world at large. I shall make it the common property of all, the wise and the fool, the rich and the poor, the Brahman and the Pariah *

(Life of Swami Vivekananda, pp 128-129)

दिव्यदर्शनानि

‘मया किमपि अनितरसाधारण कर्म कर्तव्यम् इति ईश्वरेच्छा अस्ति, निज जन्म कस्यापि लोकोद्धारकार्यस्य कृते वर्तते इति कापि अन्त-सूचना इव नरेन्द्रेण रूढ्यु प्रारब्धा । ‘यूय तावत् विधिज्ञा वा, वैद्या वा, न्यायाधीशा वा भविष्यथ । मया तु आत्मार्ये निर्धार्यमाणा जीवन-सरणिम् अचिरेणैव द्रक्ष्यथ ’ इति स सकृत् निजान् मित्रान् अवदत् ।’ गुरुदेवाना शब्द इव अधुना तेन ध्यानाभ्यासवशात् अनुभूयमानानि दर्शनान्यपि तस्य बलाघाने प्रयत्नसातत्ये च कारणानि स्युः । कदाचित् स ध्यानस्य रामकृष्णान् साक्षात् अकरोत् । कदाचित् स्वसदृश त्रियाकारिणम् आत्मन प्रनिरूपम्, ‘द्वितीयम्’ इव, स पश्यति स्म । एकदा रात्रौ निजगृहे सुप्त स रामकृष्णं आगत्य, उत्थाप्य च, ‘एहि । तुभ्य राधा दर्शयामि ’ इत्युक्त्वा बहिर् नीत । विचिद् अन्तरं गत्वा ‘क्व वा अन्यत्र राधा द्रक्ष्यसि ’ इत्युक्त्वा आत्मानमेव अद्भुतरमणीयेन राधारूपेण परिणमस्य नरेन्द्र राधादर्शनं कारित । अनन्तरं च प्रतिबुध्य ‘स्वप्नोऽयम्’ इति नरेन्द्रो ज्ञातवान् । ‘अपि ईदृशेषु प्रकारेषु त्वं विश्वसिपि ? ’ इति केनचित् पृष्ठे ‘वाढ विश्वसिमि ’ इति नरेन्द्र प्रत्यवदत् । सशयशीला तस्य बुद्धि इदानीं क्रमेण कथं षट्कालतया परिणता आसीत् इत्यस्य निदर्शनमिव इदम् । अन्ये केचन भक्ता नामोच्चारणमानेन काष्ठवत् जडीभूय भूम्या पतन्ति स्म । नरेन्द्रोऽपि ताम् अवस्याम् अनुभवितुम् ऐच्छत् । रामकृष्णस्तु ‘ननु दीर्घल्यचिह्ननम् इदम् आधारस्य अल्पता दर्शयति । त्वं तु महाधारोऽसि, अतः समर्थोऽसि भावावेशं सोढुम् ’ इति स प्रतिबोधित ।”

१६ रामकृष्णा वदन्ति स्म, ‘यदि नरेन्द्र सुखसर्वाधित अभविष्यत्, तर्हि स नयज्ञो वा, विधिज्ञो वा, वाग्मी वा, समाजसुधारको वा अभविष्यत् । तेन अनुभूतस्य दारिद्र्यस्य कारणात् तु तन्मनसि दारिद्र्यं अन्तरेण करुणा सजाता अस्ति ।’

१७ एतत्कालगता एका घटना आख्यायते, यत्र नरेन्द्रस्य वैराग्यस्य परीक्षेव अभवत् । तस्य कश्चित् धनिके मित्रे एकदा उपवन-विहारार्थं नाम स बहिर् नीत । सर्वे किमपि उद्यानं प्रविष्टाः । कचित्कालं तत्र गायनम्, खादतमोदता च प्रावर्तत । अनन्तरं

रामकृष्णानां रोगप्रादुर्भाव

१८८५ ख्रिस्ताब्दस्य मध्यावसरे रामकृष्णानां वण्डे वरिचिद्

(६१ पृष्ठतः)

श्रान्तो नरेन्द्र विग्रामहेतोः समीपवर्तिन वक्ष गन्तु मित्रं उप-
दिष्ट । तत्र गत्वा यावत् नरेन्द्र विग्रामितुम् आरभते, तावत्
काचित् नृत्याङ्गना तत्र प्रविष्टा । तस्य 'मित्रे' तस्य मनो-
विनोदायै सा प्रणिना आसीन् । तया आगत्य आदौ तावत् स्वीय
दुःखजीवितं निवेदयन्त्या नरेन्द्रमनसि करणाम् उत्पादयितुं प्रय-
तितम् । स्वभावोत्तानहृदय नरेन्द्र तत्सर्वं सत्यबुद्ध्या अशृणोत् ।
यदा तु 'एषोऽधुना मम हस्तगतः' इति मन्वानया तया निज
सत्यस्वरूपं प्रवर्तयितुम् आरब्धम्, तदा नरेन्द्र प्रत्यबुध्यत । स्मृत-
परमेश्वर गुरुचरणे स क्षटिति उत्थाय 'दूये अहम् एतेन तव
शोचनीयेन जीवितेन । यदि त्वमपि परमार्थतः तेन उद्विग्नोऽसि
नहि शयस्यसि प्रमत्तलात् तत् परित्यक्तुम्' इत्युक्त्वा अप-
यात । सापि निवृत्य 'अहो मोक्षं एतावद्य साधुपुरेण विमोह-
यितुं मा व्यापारयता युष्माकम्' इति नरेन्द्रस्य मित्रान् निरभ-
संयत । — अन्योऽपि एतत्पूर्वकालिक एव सदृश परीक्षावसर
वरिचिन् चरितकारं निवेद्यत । तदानीं नरेन्द्र श्री ए कथायाम्
आसीत् । निविग्नाध्ययनीयं स मातुलगृहं गच्छति स्म । तस्मिन्
निमित्तकं स वदचित् गायति स्मापि । एकदा एकमेव तेन
गायनं प्रारब्धम् । तस्य दिव्या ध्वनिलहयं समीपवर्ति गृहं
प्राप्ता, यत्र नरेन्द्रस्य रूपमपदा तस्मिन् लब्धमना एवा रूप-
यमी वाग्विधवा यमति स्म । तस्मिन् दिने नरेन्द्रस्य गानशब्दे
ध्रुवमात्रं विप्लविवेका, आत्मानम् अविभावयन्ती प्रधाविना मा
आत्ममर्षणच्छमा नरेन्द्रस्य वक्ष सहसा प्राविशत् । नरेन्द्रेण तु
'अयि भगिनि' इति दृढचेतसा संबोध्य प्रणता सा प्रत्यागतमाना,
प्राप्तविवेका, लज्जाविलीनेव स्नग्धं न्यवर्तत । तस्या गताया
नरेन्द्र श्रीरामकृष्णचित्रम् अनुरूपं, प्रणम्य, सर्वाणि पुस्तकानि
अयच्च तानपूरादिकं वस्तुजातं सक्तित्य, द्वारं विधाय, अनुतरा-
गमनाय ॥ वक्षं व्यज्रहात् । इयं प्रसङ्गम् अधिवृत्त्य मराठीभाषाया
विवरणं श्री गिरीश इत्येनं एव वाक्यं प्रणीतम् अस्ति ।

विकारोऽभवत्^{१८}, य अन्ततो गत्वा घातुक कर्करोग इति निर्णीतोऽभवत् । ऊष्मातिशयस्य उपशमार्थम् उपसेवितस्य अतिरेकिण वक्त्राशनस्य अय परिणाम आसीत् । भिषग्वर्येण उपचारा प्रारब्धा । अति-भाषणम्, तथा च समाधिसेवनम् इति द्वय प्राधान्येन अपथ्यतया वैद्येन प्रतिपिद्धम् । रामकृष्णौ अन्येषु पथ्येषु परिपालितेष्वपि इदम् अपथ्यद्वय न परिहृतम् । तेषां जन्मैव ससारतापतप्तानां जनानां तत्त्वज्ञानोपदेशार्थम्, आध्यात्मिक-साधनायाश्च परिपूर्णदर्शस्य निदर्शनार्थम् आसीत् । कथमिव ते 'कोश' मात्रस्य क्षुब्धदेहस्य कृते स्वभावभूतात् उपवेशनात् ध्यानाभ्यासाच्च विरमेयुः । एकदा पानिहाटी (कलिकाताया उपनगर-विशेष) इत्यत्र भजनानन्दोन्मत्तं तं समग्रं दिनं भजनं मननाभ्यां समाधिगमनेन च नीतम् । रोगस्य प्रकोपने इदमपि अशेन कारणता ययौ । अन्ते दक्षिणे-श्वरे वैद्यकीय-उपचाराणां न तथा सौकर्यं यथा कलिकातायाम् इति हतो वचित् कालं रामकृष्णे कलिकातायां वस्तव्यम् इति निरणीयत । आदौ कतिपयदिनानि ते वागवाजारे तेषां भक्तोत्तमानां बलराम-वसु इत्येतेषां गृहे अवसन्^{१९} । शीघ्रमेव तु ते श्यामपुकूर इत्यास्ये विमानं तेषामर्थे भाटकगृहीते गृहे वस्तु नीता । भगवती माताजी पाकनिष्पादनार्थम् आगता । डॉ० महन्द्रलाल सरकार इत्यारयस्य विख्यातस्य होमिओपाथ-भिषज् चिकित्सा प्रारब्धा । उपचाराणां, शारीरविषयाश्च सेवायां भारं नरेन्द्रप्रभृतिभिः युवभक्तैः आनन्देन स्वशिरसि गृहीत, गृहस्थैश्च अर्थभारः । ब्रह्मचारिभिः श्रमदानं कृतम्, गृहस्थैश्च अर्थदानम् । नरेन्द्रेणैव युवमि अध्ययनमपि परित्यक्तम् । श्रीरामकृष्णा सर्वेषामेव भक्तानाम् असीम्ण प्रमणः, आदरस्य भक्तैश्च भाजनम् आसन् । सर्वस्वस्यापि प्रदानसिद्धास्तैः भक्ता अधुना रामकृष्णानाम् आरामलम्भनार्थम् आस्थित-प्रयत्ना अभवन् । गुरुदेवानां सेवा नाम किञ्चित् परमं तप एव तेन आत्मोद्धारोऽपि शक्य इति तेषां श्रद्धा आसीत् । किं च अधुना कलिकातायामेव निवासेन

१८ अस्यां घटनायां प्रथमोल्लेख श्रीरामकृष्ण-वचनमृते १३-६-८५ दिनीये वृत्तान्ते (३२०४) उपलभ्यते ।

१९ दक्षिणेश्वरं परित्यज्य निवासार्थं कलिकातां गमन् प्रायः ऑक्टोबर-मासस्य प्रारम्भे अभवन् ।

जनितसामीप्यहेतोः अनेके भक्ता सौकर्येण तान् गन्तुम् अशक्नुवन् ।

डॉक्टर-महोदयाः आधुनिक-मतवादिन आसन् । अवतार-कल्पनायां तेषां विश्वासो नासीत् । अस्मिन् विषये गिरीश-प्रभृतिभिर् भक्तैः सह तेषाम् अनेकदा विवादो भवति स्म । रामकृष्णान् अन्तरेण तु तेषां मनसि प्रगाढ आदर आसीत् । ते वदन्ति स्म 'As a man I have the highest regard for him' । नरेन्द्रेण रामकृष्णानाम् अद्भुत सामर्थ्यम् अनेकदा साक्षात्कृतम् आसीत् । तेषाम् आध्यात्मिक जीवनं परमादर्शं मन्यते स्म । एव सत्यपि सोऽपि तान् अवतारं मन्तुं सिद्धं नासीत् । एकदा (२७-१०-८५) रामकृष्णविषयकस्य निजस्य प्रगाढादरस्य प्रतिपादनं तेन डॉक्टर-महोदयान् प्रति इत्थं कृतम् । स अवदत्, " वयम् एतान् ईश्वरसदृशान् मन्यामहे । वनस्पतिसृष्टि-जीवसृष्टयोर् मध्ये अस्ति एक अवस्थाविशेषः, यो न वनस्पति इति वक्तुं शक्यते, न वा जीव इति । जीवेश्वरयोर् मध्येऽपि अस्ति तादृश कश्चित् अवस्थाविशेषः, यो न जीव इति वक्तुं शक्यते न वा ईश्वर इति । वयम् एतान् न God इति मन्यामहः, किं तु Godlike man इति । . . We offer to him worship bordering on Divine worship " एतेन एवेनापि वाक्येन नरेन्द्रस्य रामकृष्णगता तदानीतनी धारणा स्पष्टा भवति ।

ईश्वरज्ञानम् GRANDEST OF ALL SCIENCES

डॉक्टर-महोदया रामकृष्णान् पुनः पुनर भावावेशात् निवारयन्ति स्म । तेन तेषां रोगं वर्धेत इति ते अविभयम् । ते स्वयं विज्ञानेकनिष्ठा आसन् । प्रयोगशीला आसन् । इदम् उल्लिख्य उपर्युक्त-सभाषणावसरे नरेन्द्रः तान् एवम् अवदत्, " इदमेकं प्रेक्षतां भवाम् । scientific discovery निमित्तं भवान् life devote कर्तुं शक्नोति । न शरीरस्वास्थ्यम् अवधत् । ईश्वरज्ञानं तावन् grandest of all sciences अस्ति । किमिति तर्हि एते (रामकृष्णाः) तदयं शरीरस्वास्थ्यं नावगणयेयुः ? " नरेन्द्रस्य मधुरेण गायनेन, तस्य च बुझापीमया बुद्ध्या प्रीता डॉक्टर महोदया तस्मिन्

अस्निह्यन्त, त च रामकृष्णसनिधौ प्राशसन् ।

एषु दिवसेषु नरेन्द्रस्य आर्थिकी दुर्दशा तदवस्था एव आसीत् । कुटुम्बं भरणीयम् आसीत् । तद्गतया चिन्तया नरेन्द्रस्य मनः कदाचित् द्विधा भवति स्म । कुटुम्बस्य काचित् व्यवस्था विधाय सर्वात्मना साधना अनुष्ठातव्या इति तेन चिन्तितम् आसीत् । एतद्-विगणय्य-कारिस्वार्थं रामकृष्णाः कदाचित् तं सौम्योपहासस्य आस्पदमपि कुर्वन्ति स्म । एकदा (२७-१०-८५) ते अबोचन्—“नरेन्द्रः यदा तावत् एवम् उच्चकोटिगतः, किमिति अद्यापि तस्य न सिध्यति ? यदि अशेषं सर्वं मनः ईश्वराय समर्प्येत, स सर्वं साधयिष्यति । ‘आदौ गृहव्यवस्थां विधास्यामि, पश्चात् साधनाम् अनुष्ठास्यामि’—त हि तीव्रं वैराग्ये सति एव मतिर् भवति” । “एव सत्यपि “दृश्यता तावत् नरेन्द्रः । अधुना तस्य अशेषं मनः माम् अभ्येति” इति तेः दिनत्रयात् पूर्वं (२४-१०-८५) तद्विषयं उक्तम् आसीत्” । -

सपाद सार्धं वा मासद्वयं रामकृष्णाः श्यामपुकूरे न्यवसन् । न तु तेषां प्रकृतौ कोऽपि विशेष आसीत् । प्रस्युत प्रतिदिनं सा अधिकतर क्षीयमाणा आसीत् । कलिकातीयं जनबहुल वातावरणं न तेषाम् आरोग्या-वहम्, तैः मुक्तवाते कुत्रापि उपनगरे वस्तव्यम् इति वैद्येन उपदिष्टम् । तदनुसारेण अनुकूलस्थानान्वेषणं प्रारब्धम्, अन्ते च काशीपुरे उपनगरे एकम् उद्यानगृहं निश्चित्य भाटकेन गृहीतम् । ११-१२-१८८५ दिने राम-कृष्णाः तत्र निवस्तु गताः । रामकृष्णैः स्वनिवासेन पवित्रितम् इदम् अन्तिमं स्थानम् । अधुना अष्टमासावशेषं तेषां जीवितम् आसीत् ।

८ श्रीरामकृष्ण-निर्वाणम्

रामकृष्णे अधुना अध्युषितम् इदम् उद्यानगृह श्री गोपालचन्द्र-
घोष इत्येतेषां स्वभूतम् आसीत् । गृह विशालम् आसीत् । तस्य सर्वतः
पुष्पवृक्षा फलवृक्षाश्च आसन् । उद्याने द्वौ जलाशयौ आस्ताम् । तत्रत्या
मार्गा सुविभक्ता आसन् । नासीत् अत्र नगरसुलभ कोलाहल । उद्यान-
पुष्पाणां गन्धहर मुभगो वायु अवात् । रमणीये अस्मिन् स्थाने आदौ
तावत् रामकृष्णौ किञ्चिदिव आराम अनुभूत ।

तै अधुना समीपवर्ती निजदेहान्ता ज्ञात । अनेकवर्षेभ्य पूर्वम्
आरब्धम् अध्यात्मघनवितरण तै अधुना मुक्तहस्तेन अग्रतः कृतम् ।
'यथा करिष्यत् फलविजयी पूर्वाह्णे तावत् मूल्यविषये बहु विवदेत्, अस्ता-
भिलापिणि सूर्ये सति तु यस्मै वस्मै अपि ग्राहकाय येन केनापि मूल्येन
विक्रीणीत, तथैव रामकृष्णानाम् अवस्था अभवत्' । तै वृत्तपूर्वम् 'इतो
निर्याणात् प्राक् अह सर्वं प्रकटीकरिष्यामि,' 'यदा बहवो जना आगन्तुम्,
अस्य (मम) माहात्म्यम् (अवतारत्वम्) अन्तरेण च वक्तुम् आरभ्यन्ते
तदा अन्वा तत पर नैव शरीरधारणम् अनुमस्यते,' 'अन्तिमेन दिवसेषु
भक्ता अन्तरङ्ग ग्रहिरङ्गलक्षणे विभागद्वय विभक्ता भविष्यन्ति' इत्या-
दिक भविष्यकथनम् अत्रैव चरितार्थम् अभवत् । नरेन्द्रनाथनेतृका केचित्
युवभक्तविशेषा यथाकालम् ईश्वर प्राप्त्यर्थं मानवसेवार्थं च सर्वस्वत्याग-
पूर्वं सन्यासग्रहण करिष्यन्ति इति सिद्धादेश तै अत्रैव प्रकटीकृत' ।

पूर्ववत् युवभक्तवर्गः गृह परित्यज्य रामकृष्णशुश्रूषार्थम् अत्र वस-

१ श्रीरामकृष्ण-वचनामृत ३ ५३९

२ तत्रैव ।

३ एतावता कालेन नरेन्द्र, राखाल, बाबुराम, निरञ्जन,
योगीन्द्र, लाटू, तारक, गोपालो (ज्येष्ठबनिष्ठो), काली, दाशी
तथा च शरद् इत्येते युवान (एतेषां केचित् बालका आसन्)
रामकृष्णानां नित्यसन्निधौ न्यवसन् । हरि-पूर्ण प्रभृतय, केचन
अन्तरान्तरा उपागच्छन् ।

तुम् आगत । अध्ययनादिकात् नियतकार्यान् तेषां योज्य प्रमादोऽभवत्, तेन तेषां पालकवर्गं असंतुष्टं अभवत् । न तु तं तत् गणितम् । अयं नरेन्द्रादि युवभक्तजनगुरुदेवार्थम् अन्तिमस्य रक्तविन्दो समर्पणायापि सिद्ध आसीत् । किं तु गुरुदेवानां निर्याणकालप्रत्यासनोऽस्ति इति नरेन्द्रेण ज्ञातमासीत् । अतः गुरुदेवानां शुश्रूषया सहैव ध्यानादिकी साधनाम् अनेकगुणितां कर्तुं तेन अन्ये शिष्या प्रचोदिताः । न हि सृष्टौ सूर्यो अस्तमिते मार्गदर्शनस्य काचित् आशा आसीत् । अदूरवर्ती चासीत् सूर्यास्ति ।

इतो रामकृष्णा अपि अल्पावशिष्टजीवितावधिम् आकलय्य नरेन्द्रादीनां भक्तविशेषाणां सत्स्कारविशेषाधाने वक्षा आसन् । एकदा 'मम गुरुणा अयं प्रदत्तोऽस्ति' इत्युक्त्वा तं नरेन्द्राय रामनाममन्त्रं प्रदत्तं । तेन नरेन्द्रः तथा नाम उद्दीपितोऽभवत्, यथा तारस्वरेण रामनाम उच्चारयन् स अविरतं गृहं प्रदक्षिणीकर्तुं प्रारभत । रामकृष्णानाम् उत्प्रेक्षणानुसारं केनचित् कालेन स प्रकृतिम् आपद्यत ।

१८८६ हिस्ताब्दे प्रारब्धः । नरेन्द्र एषु दिनेषु कदाचित् काशीपुरे उद्याने साधनाम् अनुतिष्ठति स्म, कदाचित् च दक्षिणेश्वरमपि गच्छति स्म । प्रायः काली तथा च तारकं तत्र तत्र अन्वगच्छताम् । ध्यानार्थं पञ्चवटी अनुकूला इति रामकृष्णं प्रशंसिता । एकदा (३-१-१८८६) काशीपुरीये उद्याने ध्यानम् अभ्यस्यतस् तस्य वक्षसि सहसा किमपि अपूर्वं स्फुरणं जातम् । इडापिङ्गलयोः स स्पष्टतया अभिन्नः अभवत् । 'स्पृश्यतां तावत् मम वक्षसि' इति च स समीपवर्तिनं हाजरा-महोदयम् उक्तवान् । दिनद्वयानन्तरं नरेन्द्रेण अयम् अनुभवः श्रीमहेन्द्रनाथ-गुप्तेभ्यः (श्री-रामकृष्ण-वचनामृत-कारेभ्यः) निवेदितः । 'कुण्डलिनी जागरिता स्यात्' इति तं उक्तम् ।

‘समाधितोऽपि उच्चतराम् अवस्थां गच्छ !’

एषु दिनेषु नरेन्द्रः निर्विकल्प-समाध्ययम् अताप्यत । अस्मिन् विषये ३-१-१८८६ दिने तस्य रामकृष्णं सह यत् सभाषणम् अभूत् तत् उत्तरेण तेन श्रीमहेन्द्रनाथ-गुप्तेभ्यः निवेदितम् । तद् यथा -

नरेन्द्रः — पूर्वद्यु गृत्वा मया तेभ्य (रामकृष्णेभ्य) सर्वं वदितम् । मया उक्तम्, 'अन्ये सर्वे वृत्तार्थां सजाना । मय्यपि प्रसीदतु भवान् । सर्वे सिद्धार्था । किम् अहमेव असिद्धार्थं तिष्ठेयम् ?

महेन्द्र — ततस्ततः ?

नरेन्द्रः — ते अवोचन्, 'त्वं गृहजनस्य कामपि व्यवस्था तावन् सपादय । सर्वं भविष्यति । किं त्वं वाञ्छन्ति ?' मया उक्तम्, 'अहम् अविरतं त्रिचतुरान् दिवसान् समाधिमनो भवितुम् इच्छामि । विचिञ्जतरूपी विगमयजम् ।' तदा ते अवोचन्, 'अहो ते क्षुद्रबुद्धित्वम् । ननु त्वमेव तन् गीतं गायसि नु—ओ कुछ हं सो तू ही हं इति ?' त्वं कामपि गृहजनस्य व्यवस्था सपाद्य आगच्छ । समाधितोऽपि उच्चं अवस्थां प्राप्तुं शक्या । तां प्राप्नुहि ।'

इदं समाप्य निवेद्य नरेन्द्र तदनन्तरं वदितं वृत्तान्तम् एव न्यवेदयत् —

'तदनुसारेण अद्य प्रभाते अहं गृहम् अगच्छम् । तत्र प्रत्यासन्नाया विधि-परीक्षायाम् अध्ययनप्रमादार्थं सर्वं मा निरभर्त्सयन् । ततोऽहं मातुलगृहं गत्वा मम परिचितं च तं वक्ष्य प्रविश्य अध्येतुम् ऐच्छम् । किं तु मन एव न प्रवर्तते । सहसा केनापि भयेन आविष्टः इव अभवम् । अताम्यत् हृदयम् । अभूतपूर्वं अरोदिषम् । अन्ते पुस्तकादिवानि दूरं क्षिप्तानि, साधु च काशीपुरम् उद्दिश्य प्रधावितुं प्रवृत्तोऽहम् । मध्येमार्गे पादत्राणे क्व नष्टे, तदपि न जाने ।'

'शान्तिर्नास्ति । ताम्यन्ति प्राणा ।'

कचित्कालं तृष्णीं स्थित्वा नरेन्द्र पुनरपि वक्तुम् आरभत —

'अद्य विवेकचूडामणिं पठित्वा मनः अधिकतरमेव विघ्नताम् आपद्यत । तथा विचार्यमाणे मया त्रयमपि लब्धम् अस्ति । अनल्पाया तपस्यायाः फलरूपेण मनुष्यत्वे मया लब्धम् अस्ति । अनल्पाया तप-

५ एतस्मिन्नेव दिने रामकृष्णं अध्ययनम् अतरेण पृष्ठं नरेन्द्रः प्रत्यवदत् 'शोभनं भवेत् यदि तादृशं विचिद् ओषधं लभ्येत यत् अलयावत् यत्किमपि अधीतम् तत्सर्वं विस्मारयेत् ।'

(श्रीरामकृष्ण-वचनानामृत ३ ५४९)

स्याया फलरूपेण मयि मुमुक्षुत्व वर्तते । अन्त्याया तपस्यायाश्च फल-
रूपेण महापुरुषसत्त्वयोऽपि मया प्राप्तोऽस्ति । तथापि शान्तिर्नास्ति ।
ताम्यन्ति प्राणा । धन्या यूय लब्धशमा ।'

एषु दिनेषु कष्टगताया वेदनाया कारणात् भाषण रामकृष्णाना क्लेश-
करम् आसीत् । तथापि तस्या रात्रौ अशत श्वासभाषितेन 'अशतश्च सजा-
भि नरेन्द्रम् अन्तरेण ते अवोचन्, 'अग्रे नरेन्द्रस्य विस्मयावहा अवस्था।
य एवायम् आदौ तावत् साकार न अङ्गीकुरुते स्म, स एवायम् अधुना
ईश्वरार्थं ताम्यति । दृष्टुं नु ?' अङ्गोदय जातोऽस्ति, अचिरेणैव
नरेन्द्रस्य ज्ञानमूर्धं उदेप्यति, इति तं समूचितम् । तस्यामेव रात्रौ किञ्चि-
त्कालोत्तरं नरेन्द्र द्विप्रं मुख्यन्धुमि सह साधनार्थं दक्षिणेश्वरम् अगच्छत् ।

मदनन्तरं नरेन्द्र नेता भविष्यति इति रामकृष्णं अनेकदा ज्ञापि-
तम् आसीत् । एवदा तं नरेन्द्र स्पष्टमेव आदिष्ट, 'नरेन्द्र । एतान्
(शिष्यान्) तव हस्ते निक्षिपामि । मयि इतो नियतिऽपि मया ते साध-
नाम् अनुतिष्ठेयु, न च स्व स्व गृहं निवर्तेरन्, तथा कुरु ।' एकदा सन्या-
सिजीविनस्य अम्यसनार्थं तं युवकं भिक्षाटनार्थम् आदिष्ट । तं भिक्षया
यद् धान्यम् उपाजितं तद् उद्याने पक्वम् । 'साधु । पवित्रम् इदम् अन्नम्,'
रामकृष्णा अत्रोचन् ।

रामकृष्णाना व्याधिना जना दुःखिता आसन् । दर्शनाय आगता
जना कदाचिन् उपचारविशेषं सूचयन्ति स्म । एवदा तर्कचूडामणय जगधर-
शास्त्रिण अत्रदन्, 'भवत्सदृशा मुक्तात्मान इच्छामात्रेण रोगापनयने
समर्था । यदि भवार् रोगग्रस्ते शरीरावयवे चित्तस्य समयं कुर्यान्,
क्षटिति भवान् नीरोगो भवेत् । विमिति एव न श्रियते ?' रामकृष्णा,
तत्क्षणम् अवोचन्, 'पण्डितो भवान् । तथापि एव वक्ति ? ननु सहृत्
दत्तं मया स्वचित्तं परमेश्वराय । कथंवारं तद् अधुना प्रत्यादाय मया
अस्मिन् पूनिगन्धौ रक्तास्थिपञ्जरे एवाप्रोक्तुं शक्यम् ?' पण्डित-
महोदया निरुत्तरा अभवन् । पश्चात् तेषु अपयातेषु 'युष्माभि रोगा-
पनयनार्थं देवी याचिनव्या' इति नरेन्द्रप्रभृतिभि शिष्यै रामकृष्णा

मुञ्च । त्वयि मार्गे मुक्ते एव मम ब्रह्मज्ञान भविष्यति । '...भाषावाद शुष्कोऽस्ति ।' ततस्ते नरेन्द्रम् अपृच्छन्, 'किमुक्त मया ?' नरेन्द्र-
प्रत्यवदत्, 'शुष्क ।' तत नरेन्द्रस्य मुख परामृशन्त रामकृष्णा, अवो-
चन् 'एतानि (नरेन्द्रस्य) सर्वाणि भक्तलक्षणानि । य (केवल) ज्ञानी
तस्य मुच्यवर्णं शुष्कोऽस्ति ।'

रामकृष्णानां स्वास्थ्यं प्रत्यहं क्षीयमाणम् आसीत् । दुःसहा च
आसीत् गलवेदना । एकदा (१४ मार्च) ते अवोचन्, 'युष्माकं व्याधा
मास्तु इति अहम् इदं सहे । यदि तु एतस्मात् दुःखात् देहपात एव वरम्
इति युष्माकं मतं स्यात्, तर्हि तथा करिष्ये ।' एतेन वचनेन भक्तजनस्य
हृदयं व्यदीर्यत । किं तु एव तीव्रायाः वेदनायाः सत्यामपि स्वभावभूतात्
उपदेशात् ते न प्रमाद्यन् । उत्तरेषु (१५ मार्च) ते श्वासभाषितेन,
अशतद्वयं सज्जया अवोचन्, 'स (ईश्वर) एव सर्वं जातोऽस्ति । वधकोऽपि
स, वध्योऽपि स, वधस्तम्भोऽपि च स एव ।' पुनश्च ऊचुः, 'यदि (अयं)
देहं काश्चिन् (अधिकान्) दिवसान् अधरिष्यत, तर्हि अन्येषामपि चैत-
न्यम् अजागरिष्यत् । न तु तादृशी अम्बेच्छा वर्तते ।' 'ननु युष्माकम्
इच्छा अम्बेच्छया एकीभूताऽस्ति,' इति नरेन्द्रेण उक्ते रामकृष्णा क्षण-
मात्रं तूष्णीं स्थित्वा अवोचन्, 'अधुनाऽहं पर्यामि, यत् मम इच्छा तस्या-
इच्छया कात्स्न्येन विलीनाऽस्ति ।'

भक्ता तूष्णीम् आसन् । ततः स्वहृदये हस्तं निधाय पुनरपि
रामकृष्णा अवोचन् —

'अत्र द्वौ स्तः । एकः स (ईश्वर) । एकश्च तस्य भक्तः । अयं
द्वितीय एव रणोऽस्ति । अवगतम् ?'

पुनरपि रामकृष्णा ऊचुः —

'कस्मै कथनीयम् ? को वा इदम् अवगमिष्यति ? स (ईश्वर) ।
नररूपेण आगच्छति, अवतरति । भक्तैः सह अवतरति, तेन सहैव भक्ता
अपि निवर्तन्ते ।'

‘अत एव युष्माभिः वयमपि न पृष्ठतो हातव्या,’ राखाल उवाच ।

रामकृष्णा अस्मयन्त । ‘वाउलाना’ दल सहसा आगच्छन् । अनु-
त्यन् । अगायन् । यथैव आगच्छन् तथैव अकस्मात् न्यवर्तत । आगतं निवृत्तं
न वेनापि अभिज्ञातम् ।’

विविद्-इतरभाषणोत्तरं रामकृष्णा अधुना नरेन्द्रम् उपदेष्टुं
प्रवृत्ता ।

विवेकं कुरु !

श्रीरामकृष्णः - चाण्डालेन स्पृष्टा शकराचार्या अत्रुध्यन् । चाण्डा-
लस्तु शान्तम् उवाच । ‘प्रभो ! न त्वयाहं स्पृष्टः, न वा मया त्यम् ।
विवेकं तावन् कुरु । वस् त्वम् ? देह ? मन ? बुद्धि ?’ शूद्र
आत्मा त्रिगुणानीत । यथा वायुः, सर्वगन्धर्दं अल्पितः ।

नरेन्द्र - यथा गुरुदेव आह ।

श्रीरामकृष्णः - ज्ञानम्, वैराग्यम्, भक्ति - इदं सर्वं विद्यामायाया
ऐश्वर्यम् । विद्यामायाधोपानेन अज्ञानम् प्रामादशिखरम् आरोह्य
ज्ञायते । केचित् सृष्ट्वा प्रामादशिखरम् आरुह्यापि आरोहावराहौ
बुवंति । लोभनिक्षणार्थम् । यथा शकराचार्या ।

नरेन्द्र - अहं गम्यासि प्रतिपादयामि । अतः केन मह्यम् अमूयन्ते ।

श्रीरामकृष्णः - सन्धासि आयस्या । अत्र उपरितनं यन्तु
अनपमार्थं अयमनं यन्तु ग्रहीतुं शक्यते ?

नरेन्द्र - युक्तमाह गुरुदेव ।

श्रीरामकृष्णः - यदा तु सर्वमेव तन्मयम् (ईश्वरमयं) भवति, तदा
दृश्यते वा श्रूयते किमपि ?

नरेन्द्र - अपि मंगारं प्रवक्ष्ये त्वाम् ?

श्रीरामकृष्णः - यथा मया उक्तम्, यदा सर्वमेव तन्मयं भवति,
दृश्यते वा श्रूयते किमपि ?

‘अहं सर्वस्य प्रभवः’

तत्र विविद्-इतरभाषणोत्तरं रामकृष्णा पुनर् अवाप्तुं -

१. मयागिणीं नायकमिनोपासाम् ।

‘पश्यामि, यच्च यावच्च तत् सर्वम् (आत्मानं निर्दिश्य) अस्मादेव सृष्टमस्ति ।’ ततस्तं ‘अपि अवगतम् ?’ इत्यथिवा नरेन्द्रम् उद्दिश्य सज्ञा कृता ।

नरेन्द्र — यच्च यावच्च सृष्टमस्ति तत् सर्वं युष्मत् एव निर्गतम् अस्ति ।
श्रीरामकृष्ण — (राखाल प्रति, सहर्षम्) — श्रुतम् ? (नरेन्द्र अव-
गच्छति इति भावः ।)

ईश्वरः, तस्य सत्ता स्वभावश्च, अवताररूपेण ईश्वरस्य आविर्भावः अव-
तारज्ञानेन ईश्वरज्ञानम्, समारम्भः ईश्वरस्यैव रूपं ज्ञात्वा ज्ञानोत्तरमपि
अधिकारानुसारेण लोकोपदेशार्थं ससारे स्थितिः, रामकृष्णानाम् अवता-
रत्वम् इत्यादिषु अनेकेषु विषयेषु हृदं समापणं किमपि महत्त्वं धारयति ।
नूनं नरेन्द्रस्य मनसि तत् किमपि पदम् अकरोत् ।

बुद्धगया यात्रा

एषु दिवसेषु भगवंता गौतमबुद्धेन नरेन्द्रः आकृष्टचित्तः आसीत् ।
गौतमस्य वैराग्यम्, सन्यासः, सत्यप्रियता, दयालुता इत्यादिगुणनिमित्तं तं
प्रति नरेन्द्रस्य मनसि प्रगाढा भक्तिः आसीत् । तथागतम् अन्तरेण स
अनकदा सोत्साहं भाषते स्म । एकदा बुद्धस्य बोधस्थानभूता बुद्धगया प्रति
गन्तव्यम् इति संकल्प्य नरेन्द्रस्य मनसि उदपद्यत । कालीतारकी तमनुगन्तुं
सिद्धौ । तारकेण कथञ्चित् प्रवासद्वयस्य व्यवस्थायां सपादितायाम्
एप्रिलमासस्य प्रारम्भे त्रितये प्रातिष्ठत । न तं स्वगमनविषये कोऽपि
गृहीताय कृतः आसीत् । अतः आश्रमस्था सर्वे चिन्ताकुला बभूवुः । राम-
कृष्णास्तु एते अवश्यं निवर्तिष्यन्ते इति बुद्ध्या निश्चिन्ता आसन् ।

लोह्यानेन गयां गत्वा, तत्र च अवतीर्य, तत्र पद्भ्यां सप्त-मैल-
मितम् अन्तरम् आक्रम्य बुद्धगयां प्राप्नुवन् । तत्र गत्वा नीरव-प्रशान्ते
रजनीमुखे बोधिवृक्षस्य अधस्तात् त्रयोऽपि ज्ञानार्थम् उपाविशन् । एव
तेषु उपविष्टेषु सहस्रं तथागतस्य स्मरणेन पुलकितगात्रं, तद्गुणगरिष्णा
च अभिभूतहृदयं नरेन्द्रः आत्मनः अप्रभवन् समीपवर्तिनं तारकम् अनिर्व-
चनीयं कोमलिम्ना आलिलिङ्गम् । बुद्धगयायां तत्रस्थस्य महन्तस्य अति-
थित्वेन त्रिचतुराणि दिनानि न्युष्य, बुद्धमूर्त्यादिकं दृष्ट्वा, पुनरपि
संजातं रामकृष्णदर्शनेच्छां, महन्तेन अशत-सपादिन-प्रवासव्ययव्यवस्थां

ते प्रस्थाय गया गता । तत्र विश्वनाथवाग्ना परिचित उमेशवावु नाम सज्जन आसीत् । तस्य निमन्त्रणानुसारं तस्य गृहं गत्वा सायंतन्या संगीत-समाया ते उपातिष्ठन् । नरेन्द्रेणापि कनिचित् गीतानि गीत्वा सामाजिकानाम् आनन्दं वृद्धिं नीत् । प्रमुदितेन यजमानेन सानन्दम् अवशिष्ट-प्रवास-ध्यवस्थाया वृताया ते त्रयं पुनरपि काशीपुरं न्यवर्तन्त ।

तेषां निवर्तनोत्तरम् एकदा (१-४-१८८८) भगवान् बुद्ध सभा-पणस्य विषयीभूतः ।

श्रीरामकृष्ण - (नरेन्द्र) तत्र (बुद्धगया) गत्वा प्रतिनिवृत्तोऽस्ति ।

महेन्द्र - बुद्धदेवानां मतं किम् आसीत् ?

नरेन्द्र - तपश्चर्योत्तरं यत् तं अधिगतम्, न तत् ते शङ्के वक्तुं समर्था आसन् । केवलम् एतावता केचन तान् नास्तिकान् ब्रुवन्ति ।

श्रीरामकृष्ण (सज्जया) - कुतो नास्तिक ? न वक्तुम् अशक्नोत् इत्येव । ज्ञायते किं नाम बुद्धत्वमिति ? बोधस्वरूपस्य चिन्तनेन तदा-कारभावि, स्वयमेव बोधीभवनम् ।

नरेन्द्र - एवम् । तेषां त्रिविधो भेदोऽस्ति - बुद्धः, अहंन् तथा च बोधिसत्त्व इति ।

श्रीरामकृष्ण - सर्वा तस्यैव (ईश्वरस्यैव) लीला, एका नवीना लीला । कुत न नास्तिक स्यात् । यत्र स्वरूपावबोधो भवति, सा अस्तिनास्त्योर् मध्यमा अवस्था ।

नरेन्द्र - ससारिणस्तु तावत् सर्वास्तित्ववादिनः । माया-वादिनस्तु नास्तित्ववादिनः । बुद्धानाम् अवस्था एतयोर् उभयोरपि परतरा आसीत् ।

श्रीरामकृष्ण - उभौ एतौ प्रकृतिधर्मौ, 'अस्ति' 'नास्ति' इति च । यत्र सत्यज्ञानम्, तत्र न 'अस्ति,' न वा 'नास्ति' ।

वचित्कालं भक्ता तूष्णीम् आसन् । रामकृष्णा पुनरपि वक्तुम् आरभन्त ।

श्रीरामकृष्ण -- (ईश्वरविषये) तेषां (बुद्धदेवानां) किं मतम् ?

नरेन्द्र — ईश्वर अस्ति, नास्ति वा, इति बुद्धदेवा न किमपि अवोचन् । किं तु आमरण परमकारुणिका आसन् । कस्यचित् पक्षिण जीवनाणार्थं ते स्वमास श्येनाय दत्तम् । अहो तेपा वैराग्यप्रवर्पं । लब्धनिर्वाणेषु ते गृहमागते पुनदारादयोगे सन्यास ग्राहिता । एतद्विपरीतं तु व्यासदेवा । 'वत्स ! ससारे एव स्थित्वा धर्मम् आचर' इत्युक्त्वा ते शुकदेवा सन्यासग्रहणात् निपिद्धा । (रामकृष्णा तूष्णीं गृण्वन्ति ।) नासीत् तेपा सिद्धिषु विश्वासः । केवलं निर्वाणम् अभ्यलप्यन्त । अहो तत् वैराग्यम् । 'यदि निर्वाणलाभः न स्यात् तर्हि इहैव श्रुप्यतु मे शरीरम्' इत्युक्त्वा वृक्षस्थ अधस्तात् तपस्वार्थम् आसनवन्धघोरा अभवन् ।

किंचिद् अमन्नर रामकृष्णं सज्जया पृष्टम्—

'अपि (बुद्धदेवानां) शिरसि जटाजूट आसीत्' ? '

नरेन्द्र — न । पिण्डीकृता अनेका वद्राक्षमाला यथा दृश्येरन्, तथा किमपि तेपा शिरसि दृश्यते ।

धीरामकृष्ण — नेत्रे ?

नरेन्द्र — समाधिस्थस्य इव ।

कचित्कालं तूष्णीं स्थित्वा रामकृष्णा पुनरपि वक्तुं प्रयत्नमिरे ।

धीरामकृष्ण (नरेन्द्र प्रति) — भवतु । अत्र (मयि) सर्वं वर्तते, एवमु' ? आतण्डुलचणकम् ?

नरेन्द्र — ता सर्वा अवस्था अनुभूय भवान् इदानीम् अधस्तने स्तरे तिष्ठति ।

११ न हि निन्दा निन्द्य निन्दितुं प्रवर्तते, किं तु स्वव्यस्तोतुम्' इति न्यायन इदं नरेन्द्र भाषितं बुद्धस्तुतिफलकं स्यात्, न व्यासनिन्दा-फलकम् ।

१२ मन्ये रामकृष्णं कदाचित् समाध्यवस्थायां बुद्धदेवस्य दर्शनं कृतं स्यात् । अनोप्य प्रश्नः ।

१३ यं बुद्धरूपेण अवतीर्णं स एवाहम् इति कदाचित् रामकृष्णाः ध्वनयन्ति ।

श्रीरामकृष्ण (महेन्द्रहस्तात् व्यजनम् आदाय) — यथा इदं व्यजनं पश्यामि तथैव, तथैव, (ईश्वरोऽपि) मया दृष्टोऽस्ति । दृष्टं च दृष्टं च यत् स (ईश्वरः), यच्च अत्र हृदये वर्तते, उभौ एका एव व्यक्तिः ।

नरेन्द्र — ह । 'सोऽहम् ।'

श्रीरामकृष्ण — तथापि अस्ति सूक्ष्म व्यवधानम् ।

नरेन्द्र (महेन्द्र प्रति) — महापुरुषा आत्मोद्धारानन्तरमपि जीवोद्धारार्थं रक्षिताह्वारा देहगतं सुखदुःखं सहन्ते । भारवाहवमेव तन् । किं तु प्रीतिकरम् ।

सहणभक्षणा सन्यासे दीक्षयितव्या इति रामकृष्णानाम् इच्छा आसीत् । एकदा ज्येष्ठ-गोपालेन सन्यासिषु वितरणार्थं रत्नाक्षमाला, कापायवस्त्राणि च आनीतानि । तदानीम् 'अकामहतान् एतान् बालान् विहाय क्व वा अन्यत्र मुषोम्या सन्यासिनं लभ्येरन् ?' इत्युक्त्वा तेष्वेव तानि वितरीतुं ते गोपाल आदिष्टः । एकदा सायं तान् सर्वान् आहूय रामकृष्ण तान् विधिवत् सचस्वरः । रामकृष्णं एव स्वहस्तेन दत्त-सन्यासदीक्षा^१ ते प्रसन्ना अभवन् ।

'क्व मे शरीरम् ?'

यत्र प्रभृति नरेन्द्र ओपनिषदेन अद्वैतसिद्धान्तेन सत् परिचिनं अनूत्, तदारभ्य स अद्वैतस्य अपरोक्षानुभवार्थं लालसमानम आसीत् । सर्वदा अशान्तमना स निर्विरल्पममाद्ये लाभार्थं जलोद्धृतं मत्स्यं इव अताम्यन् । तदर्थं तेन नैकदा रामकृष्णा प्रार्थिता आसन् । एषु दिवसेषु प्रायः प्रत्यहं रात्रौ ध्यानार्थं स दक्षिणेन्द्वरे पञ्चवटीम् अगच्छन् । अन्य-दाऽपि च काशीपुरे साधनाम् अन्वनिष्ठन् । किं तु नाद्यापि तस्य साधना फलेग्रहि आसीत् । नाद्यापि स माशान् अनुभवम् अधिष्ठाय 'अहं श्रद्धास्मि' इति यत्तुम् अगच्छत् । किं तु एकदा सहमेव स क्षणं प्रागत् । गायाहने

काशीपुरे ज्येष्ठ-गोपालेन सह नरेन्द्र ध्यानाभ्यासपर आसीत् । सहस्रैव गोपाल नरेन्द्रस्य 'गोपालदा ! गोपालदा ! क्व मे शरीरम् ?' इति आर्तवाक्यं श्रुत्वा ।

सत् इत्थम् अभूत् । ध्यानम् अभ्यस्यन् नरेन्द्र सहसा स्वशिरसः पृष्ठवर्तिनः कस्यापि ज्योतिषि अभिज्ञं अभवत्, यथा केनचित् प्रदीप इव स्यापितः आसीत् । प्रतिक्षणम् आकारेण, तेजसा च वर्धिणी तस्मिन् ज्योतिषि स्फोटोन्मुखे इव सति तत्रैव नरेन्द्रस्य चित्तं व्यलीयत । तदानीं तेन यद् अनुभूतम्, तद् अर्थादेव शब्दातीतं वर्तते^{१५} । तस्या अवस्थात व्युत्थाय वृत्तिम आगच्छतो नरेन्द्रस्य शरीरसंज्ञाया लोपः तस्मिन्क्षणे तदेवस्य एव आसीत् । अत एव भानागतमात्रं स हस्तपादादिकम् अनु-पलभमानः 'गोपालदा ! गोपालदा ! क्व मे शरीरम् ?' इति उक्त्वैव आक्रोशत् ।

तत् श्रुत्वं विस्मयोपहृतं गोपालः 'ननु अत्रैव । ननु इव ते शरीरम्' इत्युक्त्वा सर्वाङ्गस्तथैव नरेन्द्रं वीक्ष्य अभ्यभीतः इमं वृत्तान्तं रामकृष्णान् निवेदयितुं प्रधावित । तेषां कक्षं प्राप्य स तान् गम्भीरमुखवर्णान् अपश्यत् । समीपकक्षगतौ वृत्तान्तं तं ज्ञात इव आसीत् । नरेन्द्रस्य साहाय्यार्थं याचनापरं गोपालः ते अवोचन्, 'तिष्ठतु क्वचित् कालं स अस्यान अवस्थायां । एतदेवस्थाधिगमार्थं बहु आयासितोऽस्मि तेन ।'

रात्रौ नव-वादनावसरे प्रकृतिम् आगतं नरेन्द्रं अत्मानं चिन्ता-कुलं गुरुदन्धुभिः परिवृतम् अपश्यत् । लब्धस्मृतिः स कस्मिन्नपि अनिर्व-चनीये आनन्दहृदे अवगाढमिव आत्मानम् अविन्दत् । कृतार्थं स्वसमीपागतं तं स्निग्धदृशा निर्वर्णयन्तं रामकृष्णं अवोचन्, 'दर्शितोऽसि तर्हि सर्वं त्वम् अम्बया ! अधुना अयं ते अनुभूतिनिधिः पुनरपि भञ्जोपावदो भविष्यति, तस्य च कुञ्चिका मसमीपे स्थास्यति । त्वया कार्यम् अनु-प्यम् अस्ति । यदा तु त्वं मम कार्यं समार्पितं नेष्यसि, तदा अयं निधिः पुनरपि उद्घाटितो भवेत् । तदानीम् अधुनेव पुनरपि त्वं सर्वं ज्ञास्यसि ।'

१५ पश्चात् नरेन्द्रेण एताम् अवस्थाम् उद्दिश्य एकः 'समाधिस्तोत्रं' प्रणीतम् यत्र तस्या अवस्थायां शोभनं वर्णनं उक्तमस्ति ।

नरेन्द्रस्य निर्विकल्प-समाधौ अनुभवेच्छा एव रामकृष्णं पूरिता^{१६} । न तु ते तथैव तस्य स्थितिम् अन्वमन्यन्त । तस्य हि जन्म लोकोद्धाराय आसीत् । कर्मयुग्म आसीत् । न च सर्वे एव रामकृष्णवत् निर्विकल्पसमाधौ स्वेच्छया गमनागमनं कर्तुं शक्नुवन्ति । अतः नरेन्द्र सकृत् निर्विकल्प-समाधिम् अनुभाव्य रामकृष्णं स प्रत्याहृत । पश्चात् नरेन्द्रम् अन्तरेण रामकृष्णा अन्यान् भक्तान् अबोधन्, 'नरेन्द्र स्वेच्छयैव इतो निर्यास्यति । स्वरूपज्ञाने जातमात्रं सति स अत्र क्षणमपि न स्याम्यति । स्वबुद्धिविभवेन, आध्यात्मिकेन च सामर्थ्येन स निखिलं जगत् आमूल-चूलं कम्पयिष्यति । नरेन्द्रस्य स्वरूपानुभवः तस्मात् व्यवहितं तिष्ठतु इति मया जगदम्बा प्राधिताऽस्ति । किं तु इदं व्यवधानं तथा नाम सूक्ष्मम् अस्ति, यथा यदा कदापि तत् छिद्येतापि ।'

‘नरेन्द्र अन्यान् उपदेक्ष्यति’

जुलै मासस्य अन्तिमेषु दिनेषु रामकृष्णानां व्याधिः तथा अति-भूमिम् अगच्छन्, यथा भाषणं सर्वेषां अशक्यम् अभवत् । रामकृष्णा अनेकदा बालशिष्यान् स्वसमीपम् आहूय कात्सल्यभरेण तेषां मुक्तानि परामृशन्त निःशब्दं च स्नेहालापं कुर्वन्तः अनिष्ठन् । प्रायः सप्ताभिः तेषां सर्वोऽपि स्वाभिप्रायं आविधत्तव्यं आसीत् । यत्र प्रभृति सार्ध-वपंद्वयात् पूर्वं तं नरेन्द्रं देव्या अङ्कितं कृतं, तदारभ्य तेषाम् उत्तराधिकारी निश्चित इव आसीत् । यदाप्रभृत्येव तेषां शारीरिकं बलं हीयमानम् आसीत् । यथा ऐश्वर्यां शक्त्या एतावत्पर्यन्तं रामकृष्णानां शरीरम् आश्रित्य कार्यम् अनुष्ठितम्, सा अधुना नरेन्द्रशरीरद्वारा वार्धो-न्मुखी आसीत् । स्वशिष्यवर्गं नरेन्द्रहस्ते समर्प्य ते निश्चिन्तां सजाना आमन । एकदा ‘नरेन्द्र अन्यान् उपदेक्ष्यति’^{१७} इति लिखित्वा तं स्वनि-

१६ अस्यां महत्त्वपूर्णया घटनायां दिनाङ्कस्मिन् दुर्दैववशात् विवेकानन्दचरितेण नोपलभ्यते । श्रीरामकृष्ण-वचनामूलेऽपि नास्ति जस्यां घटनायां दिनाङ्कस्य उल्लेखः ।

१७ न हि (ईश्वरस्य) आदेशं विना कोऽपि धर्मोपदेशं कुर्यात् इति रामकृष्णानां निश्चितं मतम् आसीत् ।

णंय सोपचारमिव उद्घोषित । अभिलषणीयम् इदं पदं स्वयम् उपनतं
सदपि स्वीकर्तुं नरेन्द्र उत्सुकः नासीत् । रामकृष्णस्तु 'त्वया अवश्यं तत्
करणीयम्' इति आज्ञप्तम् । 'मयि वर्तमाना सिद्धयः कालेन त्वयि आवि-
र्भावयन्ति' इति लोकोपदेशार्थम् आवश्यकीनां सिद्धीनां विषये तं पूर्व-
मेव नरेन्द्राय प्रतिश्रुतम् आसीत् । इदानीं प्रत्यहं सायं नरेन्द्रम् आहूय
तेषु तेषु आध्यात्मिकेषु विषयेषु, शिष्याणां सङ्गहे तेषां च मार्गदिशने तम्
उपदेष्टुं ते आरभन्त ।

ऑगस्ट-मास प्रवृत्त्य तृतीयाशत्राय व्यतीतः । रामकृष्णानां महा-
समाधि त्रिचतुरदिनान्तरितः आसीत् । अस्याम् अवस्थायाम् एकदा राम-
कृष्णं नरेन्द्र आहूतः । उपागतं तम् अनिमेषं प्रक्षमाणां रामकृष्णां गम्भीरे
समाधौ अमज्जनः । इतो विद्युत्प्रवाहमिव कमपि शक्त्योद्यमम् आत्मनि
प्रविशन् नरेन्द्र अन्वभवत्, सहसा च स बाह्यसंज्ञाभूम्य अभवत् । यदा
नरेन्द्र पुनरपि प्रकृतिम् आपन्नः, सदा स रामकृष्णान् रुदतः अपश्यत् ।
तेन च विस्मितेन एतद्गतं पृष्ट्वा ते अवोचन्, 'अयि नरेन् ! अद्य मया
निजं सर्वस्वं तुभ्यं प्रदत्तम् अस्ति । अधुना अहं कश्चित् 'फकीरः' "
सद्वृत्तोऽस्मि । मया अद्य त्वयि सक्रान्तायां शक्तेर् वशात् त्वया महान्ति
कायाणि अनुष्ठास्यन्ते । तदुत्तरमेव यत् आगतोऽसि तत्र निवर्तित्यसे ।'
अनेकानि वर्षाणि अश्रान्तं कठोरं च परिश्रम्य, तीव्रं च तपः आस्थाय
रामकृष्णं यः आध्यात्मिको निधिः अधिगतः आसीत्, स सर्वंस् तं
स्वेच्छमा नरेन्द्रे सक्रमितः । अस्तं गच्छतां सवित्रा हुताशने इव निजं
तेजः निहितम् । कालिदासेन सदैवविशेषे उक्तौ तैजोद्वयस्य युगपद्
व्यसनोदयो अत्रापि अर्थान्तरेण समपद्यताम् । अत्रापि च केनाप्यर्थेन वर्ध-
मान-परिहीनतेजसो देवतावतारो " जनना अपश्यत् ।

१८ अविच्छिनो मिश्रुक् ।

१९ आत्मनः अवतारत्वं रामकृष्णं स्वमुखेन अनेकवारम् उक्तम्
आसीत् । तेषां निर्याणात् दिनद्वयपूर्वं गम्यासमीपस्थं नरेन्द्रं अचि-
न्तयन्, "यदि ममूर्ध्वं वेदनापीडिताश्च एते अद्य 'अहम् ईश्वरः
अवतीर्णोऽस्मि' इति प्रतिजानीयुः, अहं तेषाम् अवतारः

महासमाधि.

पञ्चदशो दिनाङ्क प्राप्त । रामकृष्णानां वेदना तीव्रतराः अभवन् । प्राप्तोऽपि वैद्य न किमपि कर्तुम् अशक्त् । सायवाले रामकृष्णा, श्वासकृच्छ्रेण पीडिता अभवन् । सहसा ते कमपि अपूर्वं समाधि प्राविशन् । केचित् भक्ता रोदितुं प्रवृत्ता । मध्यरात्रे अतिशान्ते प्रकृति प्रत्यापन्ना रामकृष्णा 'क्षुधिनोऽस्मि' इत्युक्त्वा किंचिदिव कान्जिकाम् अभक्षयन् । ततश्च किंचिदिव लङ्घारामा ते पञ्चपै उपधानं आत्मानम् अवष्टम्भ्य उपविष्टा सन्त क्षीणस्वरेण नरेन्द्रम् अन्तिमम् उपदेश संप्रादुः । तदनन्तरं कालीनाम त्रि उच्चार्यं ते शनैः शय्यायाम् अशेरत । ततश्च एकवादनोत्तरं मिनिटद्वये जाते (१६-८-१८८६) तेषां रोमोद्गम अभवत् दृष्टि नासाग्रं स्थिरा अभवत्, अपुनरागमनाय च रामकृष्णा महासमाधि प्राविशन् ।

नरेन्द्रप्रभृतिश्च भक्तगण अनाय सवृत्तः ।

★ ★ ★

(७९ पृष्ठे)

करिष्यामि ।" एव चिन्तयत्येव नरेन्द्र रामकृष्णा तदभिमुखीभूय यत्नम् आस्थाय स्पष्टम् ऊचुः, 'अयि वत्स, नरेन । अद्यापि न प्रत्येपि ? य राम अभूत्, यश्च कृष्ण, स एव अद्युना अत्र शरीरे रामकृष्णं सजातोऽस्ति-न तु तप वेदान्तमतानुसारेण' । एतत् श्रुत्वा आत्मनः सशयात्मत्वनिमित्तं नरेन्द्र लज्जाविलीनः, पश्चात्तापदाघश्च अभवत् ।

१. परिधाजकस्य भारतभ्रमणम् (पूर्वार्धम्)

अस्तमिते सूर्ये वनान्ते वर्तमानाना पथिकाना या दशा भवति श्रीरामकृष्ण-परमहंसेषु निजघाम गतेषु ता दशा तेषा भक्तजन आपन्न । कचित्काल स तमश्छन्नदृष्टिः, किञ्चित् व्यथिमूढश्च अभवत् । अपेक्षितमपि रामकृष्णाना निर्वाण भक्ताना पुरतः 'अतः किम् ?' इति महत् प्रश्न-चिह्नम् इव उपास्थापयत् । 'सुहृदः सर्वभूताना मातर पितरः प्रभुम्' श्रीरामकृष्ण निर्वाणप्राप्तम् अवलोक्य न केवलं बालशिष्या, गृहस्थाश्रमिणोऽपि अनाथमिव, नष्ट-सर्वस्वमिव च आत्मानम् अमन्यन्त । कः इदानीम् अस्मा-कम् अश्रूणि प्रमाक्ष्यति ? कः सान्त्वनाहस्तेन स्पर्शयति ? कः अमृतवर्षिभ्या नयनाभ्या द्रक्ष्यति ? कः स्नहपूर्णं मुक्ति-वचोभिः आश्वासयिष्यति ?

कालेन तु विधेव जजागार । व्यक्तिरूपेण प्रभूत्वाऽपि शक्तिरूपेण, सत्त्वरूपेण, आन्दोलनरूपेण रामकृष्णा चिरस्थायिनो भवितार आसन् । 'किं पार्थिवरूपेण नष्टा अपि रामकृष्णा चिन्मयरूपेण सर्वव्यापिनः न सन्ति' अधुना प्राणान् पणीकृत्यापि तेषाम् उपदेशस्य परिपालनम् अस्माकं कर्तव्यं वम नास्ति किम् ?' इति ते अनुयायिनः अचिन्तयन् । 'भगवत्-प्राप्त्यर्थं कामिनीकाञ्चनस्य आत्यन्तिकं परित्यागः' रामकृष्णानाम् उपदेशस्य सार आसीत् । स तेषां मूलमन्त्र आसीत् । तम् इमं मन्त्रम् आच-रिषुम्, कठोरा तपस्याम् अनुष्ठानं युवशिष्यं व्यवसितम् । किं तु कथं नाम स्वगृहं स्थित्वा इदं कर्तुं शक्यम् आसीत् ? रामकृष्णाना निर्वाणोत्तरं बहवो युवशिष्या अनिच्छया स्व-स्व गृहं निवृत्ता आसन् । किं तु केषा-चित् स्वगृहमेव नासीत् । केचित् स्वगृहं निवर्तितुं नैव सिद्धा अभवन् ।

१. ज्येष्ठ गोपाल - लाटू-तारकाणाम् ।

पि च ६

किं च गृहस्थभक्ता अपि तादृशं किञ्चित् स्थानम् अपेक्षन्त, यत्र आगत्य
 कचित्कालं ससारतापं विस्मृत्य भजनपूजनादिकं कर्तुं शक्येत, मनसा-
 न्तिश्च लभ्येत । अतः श्री सुरेन्द्रनाथ-नेतृर्वा भक्तं एतदर्थं गृहग्रहणं
 निश्चित्य वराहनगरे एकं गृहं भाटकेन^२ स्वीकृतम् । श्रीरामकृष्णानां
 पार्थिवदेहोपरि अन्तिमां सत्कारां यत्र अभूवन्, तस्मात् इमंशानात् इदं
 गृहं न बहुदूरम् आसीत् । यं उदारमनस्वं सुरेन्द्रनाथं काशीपुरीयस्य
 उद्यानगृहस्य भूयिष्ठं अर्घ्यभारं स्वेच्छया सोढुं आसीत्, त एव इतः पर-
 मपि तथैव कर्तुं सिद्धतां प्रादर्शयन्^३ । काशीपुरीयस्य उद्यानगृहस्य
 भाटक-कालावधौ समाप्ते युवभक्ता अस्मिन् वराह-नगरीये गृहे निवा-
 सार्थम् अगच्छन्^४ । इदमेव गृहं पश्चात्

वराहनगर-मठ^५

इति नाम्ना प्रख्यातिं जगाम । काशीपुरीयात् उद्यानगृहात् रामकृष्णानां
 वस्तूनि^६ कनिष्ठ-गोपालेन तत्र आनीय स्थापितानि । अस्य गृहस्य
 विभूतिः (१) वर्णनीयाऽस्ति । द्विभूमिकम् इदं गृहं पुराणम् आसीत् ।
 तस्य भित्तयः पातोन्मुख्य आसन् । भूमिः आर्द्रा आसीत् । समन्तप्रदेशः
 जनशून्यः आसीत् । सर्प-सरटादिभिः गृहम् अशून्यम् आसीत् । तस्य
 एकस्मिन् पार्श्वे गुल्मघनं गहनवनम् आसीत् । पृष्ठे शैबलेन आक-
 ण्ठपूर्णं सदाहरितश्च जलाशयः आसीत्, यत्र दश-मशकानां काऽपि न्यूनता
 नासीत् । किं च भूताविष्टम इदं गृहम् इत्यपि जनानां किंवदन्ती श्रूयते

२ भाटकं प्रतिमासम् एकादशं हृष्यकाणि आसीत् ।

३ आदौ तावत् सुरेन्द्रनाथमहोदया अस्य मठस्य अर्थे प्रतिमासं ३०
 हृष्यकाणि प्रायच्छन् । मठवासिनां सख्यायां बुद्ध्या तु ५०-६०
 हृष्यकाणि, ततोऽप्यत्र च १०० हृष्यकाणि अपि ते दातुं प्रवृत्ताः ।
 मुनतमेव एतदौदार्यं निमित्तं श्रीरामकृष्ण-वचनानुसृतकारं (३ ६४९)
 तं भूरि प्रशंसिताः सन्ति ।

४ प्रायः सेप्टेम्बर-मासान्ते ।

५ बडानगर इत्यपि (अपभ्रंश)प्रयोगः ।

६ शय्या, वस्त्राणि, पात्राणि इत्यादीनि ।

स्म । एवगुणविशिष्टे स्थाने मठस्थापना अभूत् । सर्वतः पूर्वं ज्येष्ठगोपालः । तत्र निवस्तुम् आगतः । मठस्थापनाकाले लाटू, योगीन्द्र, काली तथा च राखाल इत्येते माताजीभिः सह वृन्दावनं गता आसन् । तारकोऽपि तत्रैव गत आसीत् । पश्चात् ततो निवृत्तास्ते क्रमेण न्यूनाधिकेन वर्ष-प्रायेण कालेन मठम् आगत्य सन्निवासिनः बभूवुः । शरदः, शशी, निरञ्जनः, बाबूरामः तथा च नरेन्द्र इत्येते आदौ तावत् क्षयतानुसारेण आवश्यकतानुसारेण च, मठं तथा च गृहं इत्युभयत्र उपित्वा गतागतः कुर्वन्ति स्म । गच्छता कालेन तु तेऽपि यथाक्रमं मठवासिनः अभवन् । तदनन्तरं शारदाप्रसन्नः तथा च सुबोधः, अन्ते च गङ्गाधरः, हरिः तथा च तुलसी इत्येते मठम् अध्वषन् । गृहस्थभक्ता नित्यं मठम् आगच्छन्ति स्म । तत्रत्ये च कार्यकलापे समिलन्ति स्म । अयं पश्चात् प्रथितस्य 'रामकृष्ण-संघ'स्य प्रारम्भः ।

मठजीवनम्

अत्र स्थिता युवानः अपरिग्रहा आसन् । मठे ते प्रायः कौपीन-मात्रधारिणः अभवन् । रज्ज्वाम् एका घोती तथा च प्रावारकः अतिष्ठत्, यः कोऽपि कार्यवशात् नगरं गन्तुम् ऐच्छत् स इदं सभ्यं वस्त्रयुगलम् उपायुद्धत्, प्रतिनिवृत्तश्च पुनः कौपीनधरः अभवत् । बटमात्रा तेषां शय्या आसीत्, स्वीयो हस्तश्च उपधानम् । अत्र सर्वदा अलभ्यतैव इति न । किं तु न ते अन्नोपजीविनः इव आसन् । भक्त्युन्मादमत्तास्ते भजन-पूजनोप-जीविनः इव आसन् । शरीरम् अनवेद्यं, रामकृष्णोपदिष्टं जीवितोद्दिष्टं साधनीयमेव इति तेषां करोरी निर्धारः आसीत् । अनेकप्रकारिका साध-नाम् आप्राप्तं आसाद्य तत्र ते अन्वतिष्ठन् । तत्र ध्यानम् आसीत्, केचित् मठे अकुर्वन्, केचित् गङ्गातीरे वेचिच्च श्मशानेऽपि । जपः आसीत् । सकीर्तनम् आसीत् । शास्त्रचर्चा अभवत्, यत्र पौरस्त्य-पाश्चात्यानि इत्युभयानि मतानि अवर्च्यन्त । गीता उपनिषद् योगवासिष्ठादिकानां वाचनम् अभूत् । सायंकाले आरात्रिकम् अभवत्, यत्र वराणस्या गीयमानः -

जय शिव ॐकार भज शिव ॐकार

ब्रह्मा विष्णु सदाशिव हर हर हर महादेव

इति आराधयन्तीनमपि गम्भीरेण रवेण अगीयत ।

मठवासिना नेतृत्वं स्वभावत एव नरेन्द्रे आपतितम् । तस्मिन् बाले
तस्य बान्धवैः प्रचान्दिनः तस्य गृहत्रिभाजनविषयकः अभियोगः न्यायालये
प्रावर्तन । तन्निमित्तं नरेन्द्रस्य बलिकानाञ्चराहनगरयोः गमनागमनं वर्त-
न्यम् अभूत् । मठवासिनाम् अवेक्षणम्, तेषां घट्टनानिरसनम्, तेषां प्रेर-
णम्, प्रोत्साहनम्, सक्षेपनः तेषां मार्गदर्शनं तस्य गुरदेयादिष्टं कार्यम्
आनीत् ।

रा. नित्यज्ञः स्तोत्राणि पठति स्म । तस्य मुखात् ब्रह्मवित्
बाल्ये कुःसातिरेको मललुलितवपुः स्तन्यपाने पिपासा
नो शक्तश्चेन्द्रियेभ्यो भवगुणजनिता जन्तवो मां तुदन्ति ।
नानारोगादिदुःखाद् ददनपरयशः शंकरं न स्मरामि
शान्तव्यो मेऽपराधः शिव शिव शिव भो धीमहादेव क्षमो ॥

इत्यादिषु 'अपराधमज्जनन्तोऽत्र' वा, ब्रह्मवित्

वेदान्तवाक्येषु सदा रमन्तः, भिक्षाप्तमात्रेण च तुष्टिमन्तः ।

अशोभन्तःकरणे चरन्तः कौपीनयन्तः सलु भाग्यवन्तः ॥

इत्यादिषु 'कौपीनाञ्चकः' वा, ब्रह्मवित्

मनोयुष्यहंवारचित्तानि माहम्, न च शोत्रजिह्वे न च घ्राणनेत्रे ।

न च व्योम भूमिर्न तेजो न वायुः, विद्वानन्दरपः शिवोऽहं शिवोऽहम् ॥

इत्यादिषु 'निर्वाणवत्' वा, ब्रह्मवित्

न निर्विद्यते माय त्वमेकः हरणं प्रभो ।

वाप्यद्वये निमग्नोऽस्मि ब्राह्मि मां मधुसूदन ॥

मोहितो मोहजालेन पुत्रदारगृहादिषु ।

तुल्यया पीडयमानोऽहं ब्राह्मि मां मधुसूदन ॥

इत्यादिषु मधुसूदनवाच्योऽयं वा धृष्टा तस्य मधुरेण स्पर्शेन, भारत्येन च
स्पर्शेन शोकात् स्वदमृगता इव भवन्ति स्म ।

वाप्यद्वये मधुसूदनेन तेषां पास्तृणाः स्वभावात् एव रष्टा अभवन् ।

ते आगत्य बालान् गृहं नेतुं प्रापयन्तः । नरेन्द्रः नायकत्वात् तेषां कोपभाजनम् अभवत् । तेषां यथावयमपि समाधानं तेन कर्तव्यम् आसीत् । नरेन्द्रः नेतृके तस्मिन् कठोरे मठजीवितेऽपि विनोदं वहिष्कृतो नासीत् । कदाचित् मुखे रसगोलकं घृत्वा नरेन्द्रः समाधिस्थ इव निस्पन्दोऽभवत्, यथा रामकृष्णः । कश्चिच्च अन्यं तम् आधारयत् नाम^८ । कदाचित् कश्चित् मठवासी ईश्वरस्य विरहेण आर्तं नाम भूत्वा आत्महृत्यार्थं छुरिकाम् अयाचत । नरेन्द्रः कृतकगाम्भीर्येण अवदत्, 'ननु समीप एव छुरिका वर्तते । किञ्चिदिव प्रसारय तावत् हुस्तम्' ।

एवम् आसस्ते दिवसाः ।

अन्तपुरे सन्यासप्रतिज्ञा

मठस्थापनाद् अनन्तरं द्वित्रा मासा व्यतीयुः । डिसेम्बर-मासे बाबूरामस्य यात्रा निमग्नतास्ते सर्वे अन्तपुरास्य तस्य ग्रामं गत्वा कानिचित् दिनानि तत्र अवसन् । सोऽयं निवासः तेषां सध्वृत्तं अनल्पाय पोषणाय अभवत् । तत्र ध्यान-भजन-प्रार्थनादिकं नित्यं कार्यकलाप आसीत् । नरेन्द्रः अनेकदा रामकृष्ण-विपयिणीं यथा श्रवयत् । नरेन्द्रस्य स्फूर्तिस्फारं शब्दैः श्रोतृशृणाम् अन्तःकरणानि वैराग्योत्कटानि भवन्ति स्म । एकदा रात्रौ अग्निसमीपे ध्यानोत्तरं नरेन्द्रः रिशस्त्रचरितं न्यवेदयत् । निवेदनोत्तरं जगद्धिताय स्वार्थस्य अत्यन्तत्यागरूपं छिस्तत्त्वम् आत्मनि भावयितुं तेन स्वे गुरुबन्धवः प्रचोदिताः । नरेन्द्रस्य ज्वलद्भिः शब्दैः उद्दीपितास्ते उत्थाय अग्निदीप्तमुखा ईश्वरम् अन्योन्यं च साक्षीकृत्य सन्यासव्रतं प्रतिज्ञातवन्तः । सा 'रिश्मस ईव्ह' (२४ डिसेम्बर) आसीत् इति पश्चात् तैः अवबुद्धम् । तारकेश्वर-शिवस्य यात्रां कृत्वा ते सर्वे 'सन्यासिनः' वराहनगरं न्यवर्तन्तः । वराहनगरे केनचित् कालेन तैः विधिवत् विरजेष्टिपूर्वकं सन्यासदीक्षां गृहीताः । आभरणं ब्रह्मचर्यपालनम्, अपरिग्रहं

८ श्रीरामकृष्ण वचनामृत ३ ६५७

९ श्रीरामकृष्ण वचनामृत ३ ६८२

१० अयं सस्कार १०-५-१८८७ दिनाङ्कात् अनन्तरं कदाचित् सम्पद्यत इति भाति । यत् तावत्कालपर्यन्तेषु श्रीरामकृष्ण वचनामृत-गतेषु वृत्तान्तेषु अस्या घटनायाः निदर्शो न विद्यते । 'about 1888 or 1889' इति रोमार्न रोल् ।

च प्रतिज्ञाय तं स्वजीवितम् ईश्वरसाक्षात्काराय समर्पितम् । पूर्वार्थम-
जीवितं कात्स्न्येन विस्मर्तुमिव अन्यं सर्वं पूर्वं स्व नाम परित्यज्य नवीन
गृहीतम्", तच्च आमृत्यु घृतम् । नरेन्द्रेण तु स्वीयासु भारत-यात्रासु
अज्ञाततानिमित्तं नैकानि नामानि (स्वामी विविदिषानन्द, सच्चिदानन्द
इत्यादीनि) स्वीकृतानि । यत्तु 'विवेकानन्द' इति तस्य नाम पश्चात्
सर्वत्र खडम् अभवत्, तत् तेन अमेरिका-गमनावसरे खेत्रीनरेशाना
प्रायंनाम् अङ्गीकृत्य स्वीकृतम् ।

नरेन्द्रस्य मनसि द्वयो विचारप्रवृत्त्यो परस्परसवर्पं सदा अविद्यत ।
एकतः तस्य मनः निर्विकल्पसमाधिं प्रति, स्वानन्दसुखं प्रति अधावत् । सा
तस्य स्वरसप्रवृत्तिः आसीत् । अन्यतश्च तस्य जगत्सेवाऽपि कर्तव्या
आसीत्, न केवलं गुर्वज्ञया, किं तु स्वरसप्रवृत्त्यैव । जनतारूपेण आवि-
र्भूतस्य जनार्दनस्य सेवेव ईश्वरसेवा इति तेन गुरुरूपदेशस्य सारं गृहीतं
आसीत् । एताभ्यां प्रवृत्तिं निवृत्तिभ्याम् उभयथा आकृष्यमाणो नरेन्द्रः
अनेकदा अस्वस्थचित्तः आसीत् । प्रतिबद्धं सकृदनुभूतनिर्विकल्पसमाधिं स
अशान्तः आसीत् । एकदा (७-५-१८८७) स महेन्द्रनाथ-गुप्तान् अवदत्,
'एव भाति, नास्ति ईश्वरो नाम कश्चित् । कतिवारं नु प्रायितम्, किं तु
नास्ति उत्तरम् । कियन्ति नु दर्शनानि अनुभूतानि ! कियन्तो नु देवी-
प्यमाना सुवर्णाक्षरा मन्त्रा दृष्टा ! कियन्ति नु कालोरुपाणि अन्यानि
च दृष्टानि साक्षात्कृतानि ! तथापि शान्तिर् नास्ति' !' ईश्वरप्राप्त्यर्थं

११ नवीनानि नामानि एवम् आसन् ।

राखाल	= स्वामी ब्रह्मानन्द	योगीन्द्र	= स्वामी योगानन्द
बाबूराम	= " प्रेमानन्द	निरञ्जन	= " निरञ्जनानन्द
शशी	= " रामकृष्णानन्द	हरि	= " तुरीयानन्द
काटू	= " अद्भुतानन्द	शारदाप्रसन्न	= " त्रिगुणातीतानन्द
तारक	= " शिवानन्द	वाली	= " अभेदानन्द
शरद्	= " शारदानन्द	गङ्गाधर	= " अखण्डानन्द
ज्येष्ठ-गोपाल	= " अद्वैतानन्द	सुबोध	= " सुबोधानन्द
तुलसी	= " निर्मलानन्द	हरि-प्रसन्न	= " विज्ञानानन्द

१२ श्री लक्ष्मण-वचनानामृत ३ ६७९

प्रायोपवेशन-विचारोऽपि अन्तरान्तरा तस्य मनसि उत्पद्यते स्म^{१३} । राम-
कृष्णं अन्येषां गुरुबन्धूनां भार-नरेन्द्रे निक्षिप्त आसीत् । 'इयमपि मम
बन्धनकारिणी काचित् सुवर्णशृङ्खला' इति कदाचित् सखेद स अभ्यन्यत ।

परिव्रजन-परंपरा

अस्याम् अवस्थायां तीर्थयात्रा कर्तव्या, भारत साक्षात्कर्तव्य इति
विचार तस्य मनसि उदैत । तीर्थयात्रा भारतीयानां रक्तगता अस्ति ।
भारतीये इतिहासे क्वचिदेव स काल स्यात्, यदा परिव्राजका, याया-
वरा, यहूदका वा नासन् । 'चरैव' इत्यादेश परिपालयन्त एते परिव्राजका
यत्रसामगृहा, यत्रक्वचनशायिन, यदृच्छालाभसमुप्टाश्च आसन् । तेषां
'शय्या भूमितल द्विशोऽपि वसनम्' आसीन् । एकस्थाननिवासजनिता
तद्गताम् आसक्तिं ते परिहर्तुम् ऐच्छन् । श्रीशकराचार्ये वेदान्तमसप्रमा-
रार्थं समग्रो भारत पादाक्रान्त कृत । श्रीरामदासस्वामिभिरपि पद्भ्यां
सर्चयं भारतीयो जन साक्षाद् अवलोकित । वराहनगर-मठवासिना
सन्धासिना मनस्यपि तीर्थयात्रेच्छा उदैत् । श्रीरामकृष्णानां निर्याणोत्तर
केचन शिष्या माताजीभि सह प्रागव वृन्दावन गता आसन् । ततो
निवृत्त अभेदानन्द (बाली) प्रेमानन्द शारदानन्दाभ्यां (बाबूराम शारद-
भ्याम्) सह पुरी गत । त्रिगुणातीतानन्द (शारदाप्रसन्न) पद्भ्यां
वृन्दावन प्रस्थित, कचिद् अन्तरं गत्वा तु वराहनगरं प्रतिनिवृत्त ।
अखण्डानन्द (गद्गगाधर) हिमालयम् अतिश्रम्य त्रिविष्टप गत । ब्रह्मा-
नन्द (राखाल) नर्मदां गन्तुकाम आसीत् । (एकं रामकृष्णानन्दस्तु
(दासी) धुन्नापि अगत्वा मठे एव अतिष्ठत् । सद्गुरुपादुकाद्वयमेव तस्य
सर्वस्वम् आसीत् ।) नरेन्द्रोऽपि निर्गन्तुम् ऐच्छत् । तेन स्ववलपरीक्षा
भवेन्, स्वातन्त्र्यं लभ्येत, निर्भयत्वम् अधिगम्येत, नवानुभवा प्राप्येरन्,
गुरुबन्धवश्च स्वावलम्बनं शिक्षेरन् इति सोऽचिन्तयत् ।

भ्रमणारम्भ

एव चिन्तयित्वा प्रस्थाय स वाराणसीम् अगच्छत्^{१४} । प्रेमानन्द

१३ श्रीरामकृष्ण वचनामृत ३ ६५१, ६७८

१४ तत पूर्वं स वैद्यनाथम्, सिमूलतलम्, अन्तपुरं च गत्वा निवृत्त आसीत् ।

तथा च फकीरवायु तेन सह अगच्छताम् । तत्र स सदाध्यानरत त्रैलिङ्ग-
स्वामिनम् अपश्यत् । विख्यात पण्डिततापस भास्करानन्दमपि द्रष्टुं सः
अगच्छत् । सभाषणप्रसङ्गेन कामिनीकाञ्चनस्य आत्यन्तिक त्याग,
शक्यो वा न वा इति विषये नरेन्द्रस्य तेन सह वाद अभूत् । 'न' इति
भास्करानन्दस्य मति आसीत् । देवालयवहुले साधुप्रचुरे श्रीविश्वनाथ-
सन्निधि पवित्रिते गौतमबुद्ध-शकराचार्ययो उपदेशपूते तस्मिन् तीर्थे
सप्ताहं रमित्वा नरेन्द्र बराहनगरं प्रतिन्यवर्तत^{१५} ।

कचित् कालं बराहनगर-मठे उपित्वा नरेन्द्र पुनरपि प्रातिष्ठत् ।
प्रथमं वा राणसीम् अगच्छत् । तत्र प्रमदादास मित्र इत्याख्येन पण्डि-
तेन सह तस्य मैत्री अभवत् । तत्र तत्र तीर्थानि अटन् नरेन्द्र सास्त्रार्थम्
अन्तरेण तस्मै पत्राणि प्रेषयामास । बाराणसीतः स लखनौं ययौ यत्र
प्रासानोद्यानादीनां दर्शने तस्य मनः अरमत । लखनौतः स आप्याम् अग-
च्छत् । तत्रस्य दुर्गं (Fort) भोगलविभवस्य उपस्थापनेन तस्य इतिहासे
कुतूहलम् अजागरयत् । तत्रस्य हस्तकीशल्यं तं व्यस्मापयत् । राजमहालं
दृष्ट्वा अस्य यथोचित-निरीक्षणार्थं न्यूनतो न्यूनं पण्मासा आवश्यकं
इति सोऽवदत् ।

आप्यातः प्रस्थितः स वृन्दावनम् अगच्छन् (ऑगस्ट १८८७) ।
अन्तिमा ५० किलोमीटरा एव-द्व-पुस्तकमात्रपरिग्रहेण दण्डकमण्डलधुरेण
तेन पद्भ्यामेव आक्रान्ता । किलोमीटर-त्रयावशिष्टे वृन्दावने स कचित्
पुरुषं 'चिलम्'तं धूम्रपानं कुवाणम् अपश्यत् । अश्वघ्नमलिनो नरेन्द्र
धूम्रपानेन आत्मानं नवीकर्तुम् इच्छत् तस्मात् 'चिलम्'तं द्वित्रान्
फूत्वापानं कर्तुम् ऐच्छत् । तस्य प्रार्थना श्रुत्वा तु 'ननु अहं मलबाहो'-

१५ बाराणस्याम् एकदा जानरे अनुसृत नरेन्द्र 'तिष्ठ' सदैव पशून्
अभिमुखीभव' इति कस्यचित् बृद्धस्य सन्यासिनः शब्दान् श्रुत्वा
धर्मम् आहार्यं अतिष्ठत्, तं च निर्भयस्थितं दृष्ट्वा जानरा अपा-
श्रामन् । पश्चात् न्यूयार्के इमं प्रसङ्गम् आख्याय विवेकानन्द-
स्वामिनः एव तस्य तात्पर्यम् ऊचुः, "So face Nature ! Face
ignorance ! Face illusion ! Never fly !"

अस्मि, ' इति भयचकितेन तेन पुरुषेण उक्ते नरेन्द्र पुनरपि मार्गम् आक्रमितुं प्रवृत्तः । कचिद् अन्तरं गत्वा तु ' धिक् ' गृहीतसन्ध्यासत्रतोऽपि नाहम् अद्यापि वर्णाश्रमादिकृतान् सस्कारान् अतीतः, ' इति विचिन्त्य पश्चात्तप्तं पुनरागत्य, अनिच्छन्तं तं पुरुषम् अनादृत्य, तस्य 'चिलम्' तं धूम्रपानम् अकरोत् । एतं प्रसङ्गम् आख्याय एवदा नरेन्द्र अवोचत, 'सकृद्-गृहीतसन्ध्यासेन पुरुषेण प्रतिक्षणम् अहं वर्णाश्रमादिकृतेभ्यः सस्कारेभ्यो मुक्तो वा न वा इति जागरुकेण परीक्षितव्यम्' । न कोऽपि अवज्ञया द्रष्टव्यः, यतः सर्वेऽपि ईश्वरस्य सत्तानभूता इत्यहं तदा अशिक्षे ।' कौपीनवन्तः खलु भाग्यवन्तः ।

बृन्दावनं प्राप्तस्य नरेन्द्रस्य तत्र सवृत्तानां गोपालकृष्णस्य बाल-लीलानां स्मरणेन कोऽपि भक्तिपूरः उत्ललास । गोवर्धनपर्वतं प्रदक्षिणी-कुर्वन् स 'अयाचितोपनतम् अतमेव बोधये' इति प्रतिजज्ञे । प्रथमं एव दिने तु माध्याह्नावसरे स क्षुधादितो बभूव । क्षते क्षारं क्षिपन्निव पञ्चन्योऽपि वृष्ट्या तम् आर्द्रचिकारः । तथैव अग्रतो गच्छन्तं व्याकुलं तं पश्चात् कोऽपि पुरुषः आहूय स्थातुं प्रार्थयाचक्रे । अधिकजिज्ञासया पलायितुं प्रवृत्तं नरेन्द्रं क्रोशार्धम् अनुधाव्य स पुरुषः तम् आसादयत्, स्वानीतं च अत्र स्वीकर्तुं साग्रहं प्रार्थयाचक्रे । अन्ते नरेन्द्रेण अत्रस्वीकारे कृते स पुरुषः शब्दमपि अनुक्त्वा न्यवर्तत । ईश्वरस्य भक्तवत्सल्येन मित्राश्रु नरेन्द्रं ततो राधानुष्ठं जगाम । तत्र एकमानं कौपीनं क्षालयित्वा, शोषणार्थं च स्थापयित्वा स्नानार्थं स जलम् अवततारः । यदा तु स्नातोत्थितः प्रत्याजगाम, तदा वृक्षस्थितेन केनचित् वानरेण अपहृतं कौपीनं ददर्श । बहुकालं प्रतीक्ष्यापि कौपीनस्य प्रत्यर्पणपराङ्मुखं वानरं दृष्ट्वा स्यान्देवतायै राघायै क्रुद्धः सन् प्रायोपवेशनमतिर् भूत्वा नरेन्द्रः

१७ पठ्यता 'न मे मृत्युशङ्का न मे जातिभेदः, पिता नैव मे नैव माता न जन्म' (आत्मपट्कम्), 'नाहं मनुष्यो न च देवयक्षी, न ब्राह्मणक्षत्रियवैश्यशूद्राः । न ब्रह्मचारी न गृही वनस्थो, भिक्षुर्न चाहं निजबोधरूपः' (हस्तामलकस्तोत्रम्), 'जातिनीतिकुलगोत्र-दूरेण ब्रह्म तत् स्वमसि भावयात्मनि' (विवेकचूडामणिः) ।

अरण्य प्राविशत् । वनान्तं प्रविष्टं तु तं नवशाटिकाहस्तं कश्चित् पुरुषः
उपगम्य तस्मै तां शाटिकां किञ्चिद् अन्नं च समर्पयत् । तत् स्वीकृत्य पूर्व-
स्थानं निवृत्तं नरेन्द्रः पुनरपि तस्मिन्नेव स्थाने स्थितः कोपीनः ददर्श, यत्र
तेन तत् स्थापितम् आसीत् ।

वृन्दावनात् हरद्वारं प्रस्थितो नरेन्द्रः मध्येमार्गं हाथरसे अतिष्ठत्,
यत्र स प्रथमशिष्याणाम् अन्यतमम् अलभत । नरेन्द्रः स्थानके भूम्याम्
उपविष्टः आसीत् । तं दृष्ट्वा शरच्चन्द्र-गुप्तो नाम तत्रत्यः स्थानकाधिकारी
उपगम्य नरेन्द्रस्य आध्यात्मिकेन तेजोबल्येन आकृष्टः तं स्वगृहं निनाय,
तस्य च ययोचितम् आतिथ्यं चक्रे । तत्र शरच्चन्द्रद्वारा अनेके तत्रस्था
बह्वर्गीयजनाः “नरेन्द्रस्य परिचिता अभवन् । अयंकदा ‘किमिति भवान्
एव सचिन्त इव दृश्यते?’ इति शरच्चन्द्रेण पृष्टं नरेन्द्रः प्रत्यवदत्,
‘अयि वरस! मम गुह्या एकं महत् कार्यं मयि निक्षिप्तमस्ति । निखिलाया
मातृभूमेः पुनर्जन्मं प्रदातव्यमस्ति । एकतः अध्यात्मं नितरां परिक्षीणमस्ति,
अन्यतश्च दारिद्र्यं सर्वत्र नरीनृत्यते । भारतेन निजेन आध्यात्मिकेन
बलेन जगद्विजेना भवितव्यम् । न जाने अल्पबलोऽहं कथं मयि निक्षिप्तं
कायभारम् अनुष्ठातुं पारयेयम् ।’ एतच्छ्रुत्वा ‘स्वामिन् ! एष मया
आत्मा तुभ्यं समर्पितः । किं करवाणि?’ इति तत्क्षणं शरच्चन्द्रः अवदत् ।
‘अपि त्वं भिक्षापात्रम् आदाय गृहात् गृहं भिक्षितुम् उद्यतोऽसि?’ इति
नरेन्द्रेण पृष्टे ‘वाङ्म’ इत्युक्त्वा भिक्षापात्रं गृहीत्वा निर्गत्य शरच्चन्द्रः
भारवाहानाम् आवासं भिक्षायाम् अगच्छत् ।

अथ कतिपयदिवसेषु व्यतीतेषु ‘अनुचिन्तम् अस्मादज्ञाना सन्ध्यासि-
नाम् एकत्र स्थाने निवस्तुम् । तत् अनुजानीहि भा गमनाय,’ इत्युक्त्वा
नरेन्द्रः प्रस्थातुम् उद्यतः अभवत् । दुःखादिनां शरच्चन्द्रः आरमानः शिष्य-
त्वेन स्वीकृत्य सह नेतुं प्रार्थयत । प्रथमम् अनुत्सुकोऽपि नरेन्द्रः तस्य

१८ नटवृष्णं प्रभृतयः । एतद्दिनविषये पश्चात् नटवृष्णेन लिखितम्,
‘तेन (स्वामिना) सह आध्यात्मिकान् विषयान् अधिकृत्य सन्तः
सनापमाणं अस्माभिः आमुषं शिवनमानि दिनानि नीतानि ।
तस्य पुण्येन सन्निधिना अस्माकं दुःखाः साप्रदायिका अन्ये च
वरहा शान्तिं नीताः ।’

तीव्रेच्छा दृष्ट्वा तस्मै सन्यासदीक्षा दत्त्वा शिष्यत्वेन अङ्गीचकार । ततः उभौ गुरुशिष्यौ हिमालयाय प्रातिष्ठताम् ।

मुखोचित शरच्चन्द्र सन्यासजीवनं न सुखं इति शीघ्रमेव अजानात् । हिमालययात्रा क्लेशकरो आसीत् । कदाचित् क्षुधातृष्णाभ्यां पीडितः शरच्चन्द्र नरेन्द्रेण स्वीयेन स्वन्वेन ऊढः । कदाचित् सपादबाणः तस्य उपकरणमपि । कदाचित् स्वप्राणभयमपि निरस्कृत्य तेन शरच्चन्द्रः प्राणा रक्षिता । 'अयि सुहृद ! प्रम-प्रेम प्रेमेति एक शब्द विहाय कथं वा स्वामिनः वर्णयितुम् अहं समर्थं स्याम,' इति एकदा पश्चात् नरेन्द्रम् अन्तरेण शरच्चन्द्रः अवबोत् । एकदा अरण्ये चरन्तीं तौ वानिचित् अस्थीनि कापायवस्त्रखण्डानि च अपश्यताम् । तानि प्रदर्श्य नरेन्द्रः अवोचत्, 'पश्य ! एष कश्चित् व्याघ्रमक्षितः सन्यासी अत्र शतैः । अपि भीतोऽसि ? ' 'न त्वयि सति,' शिष्यः हटिति अवादीत् ।

हृषीकेशो पापतापहारिण्या मन्दाकिन्या मर्मरश्मवर्णेन, हिमाच्छादितानां च दूरस्थानां हिमालयशिखराणां दर्शनेन प्रमुदितमानसो उभौ वानिचित् दिनानि ध्यानप्रार्थनादिभिः अनयताम् । नरेन्द्रः तत्र वानिचित् अधिवानि दिनानि यस्तु ततश्च वेदारनाथ-वदरोनारायणौ गन्तुम् ऐच्छत् । किन्तु आकस्मिकोपनतया शरच्चन्द्रस्य रुग्णतया स विचारः परित्यक्तव्यः आसीत् । उभौ पुनरपि हाथरसं न्यवर्तताम् । तत्रागतस्तु नरेन्द्रः स्वयमेव मलेरिया-रोगेण आक्रान्तः अभवत् । ताम् इमां वार्तां श्रुत्वा वराहनगरं गच्छतां तस्य गुरुस्वन्धवः ॥ गच्छन्ति साग्रहं प्रार्थयामाचमिरे । तदनुसारेण 'नीरोगमात्रं त्वं वराहनगरं गच्छ,' इति शरच्चन्द्रम् आदिश्य नरेन्द्रः वराहनगरम् १८८८ ख्रिस्ताब्दस्य अन्तः-वसरे प्राप्नोत् । ततः वैश्विन् मासं नीरोगतां प्राप्नोत् शरच्चन्द्रः सेवावृत्तिं परित्यज्य वराहनगरं गच्छन् । तत्रत्येव गच्छतां महता आनन्देन स्वागतं व्याहृत्य आत्मनः अन्यनमत्वेन स अङ्गीकृतः अभवत् । सदानन्दः इति च तस्य नाम कृतम् ।

चराहनगर-मठे वेदाभ्यास

नरेन्द्रस्य पुनरागमनेन मठवासिनः प्रमुदिता अभवन् । नरेन्द्रेण तेभ्यः प्रवासवृत्तान्तः निवेदितः । प्रवासे यत् तेन दृष्टम्, तेन भारतस्य इतिहासः तस्य मनश्चक्षुषः पुरतः सावारीभूतः आसीत् । भारतस्य आध्यात्मिकी एकता तेन प्रतीता आसीत् । सर्वम् इदं तेन गुरुबन्धुभ्यो निवेदितम् । अत्र मठे नरेन्द्रः वर्षेभ्यः कालम् उवास । अस्मिन् काले तेन गुरुबन्धूनाः प्रशिक्षणार्थं यतितम् । स्वीयः जीवितार्थेयः तेषु सक्रामयितुं प्रयत्नाः कृताः । हिन्दुधर्मस्य सिद्धान्तान् सम्यग् ज्ञात्वा यथा ते तस्य समर्थाः समर्थकाः भवेयुः तथा सः प्रयत्नशीलो बभूव । वेदानाम् अभ्यासः तेन प्रोत्साहितः । वेदाभ्यासार्थं पाणिनीय-व्याकरणस्य ज्ञानम् आवश्यकम् इति मत्वा वाराणसीनिवासिभ्यः प्रमदादास-बाबुभ्यः पत्रं लिखित्वा तेन अष्टाध्यायी प्रेषयितुं ते प्रार्थिताः । अस्मिन्नेव काले नरेन्द्रः हिन्दूनां सामाजिक-संस्थानां निरीक्षणपरोऽपि आसीत् । जातिसंस्थया सः अमनुष्टः आसीत् । शास्त्रकृतं शूद्राणां वेदाभ्यासनिषेधः न तस्य समतः आसीत् । न हि वेद-

(९१ पृष्ठतः)

त्रिभिः शब्दैः सूत्रयन्ति (पृ. २११) । — विवेकानन्द-स्वामिनः *the child of my spirit* इति वर्णयन्ति स्म । तेन कुष्ठरोगिणा सेवा कृता, एकदा च देवी रोगण (smallpox) पीडितम् एकं पुरुषम् आश्वासयितुं सः सर्वां रात्रिं तम् आश्लिष्य अशेत । (Romain Rolland, 'The Life of Vivekananda,' P. 16, note 1)

- २० 'So believing that a full measure of proficiency in the Vedic language is impossible without first mastering Panini's grammar, which is the best available for the purpose, a copy of the latter is felt to be a necessity. Thus Math is not wanting, in men of perseverance, talent and penetrative intellect. I can hope that by the grace of our Master, they will acquire in a short time Panini's system and thus succeed in restoring the Vedas to Bengal' (Eastern and Western Disciples, 'The Life of Vivekananda,' p. 216)

वेदान्त-प्रोक्तानाम् अमरसत्यानाम् आ शूद्रेभ्यो वितरणं विना भारतस्य पुनर्जन्म शक्यम् इति तस्य निश्चिता मतिः आसीत् ।

किं तु प्राचीनेषु हिन्दुशास्त्रेषु अनष्टश्रद्धस्यापि तस्य मनसि शान्तिर् नासीत् । स लिखति, " भाग्यवशात् मया आदर्शशास्त्रं प्राप्तमस्ति । आदर्शपुरुषं दृष्टोऽस्ति । तथापि नाहं किमपि साधयितुं शक्नोमि । इदं मे प्रगाढं दुःखम् । ' तात्त्विका इव तस्य व्यावहारिका अपि दुःखहेतव आसन् । समीपे कलिकाताया स्थिताया मातुः, भ्रातृ-भगिनीनां च आर्थिकी दुरवस्था न स दृष्टामपि भद्रदृष्टा कर्तुम् अशक्नोत् । एकतः गुरुदेशनिक्षिप्तं गुरुवन्द्यभारं, अन्यतश्च स्वकुटुम्बभारं, उभाभ्याम् एताभ्यां शूङ्खलाभ्यां बद्धपादद्वयं स आत्मानम् अमन्यत । प्रतिदिनं कलिकाताजीवनं तस्य अधिकाधिकम् असह्यम् अभवत् । भ्रम-णाभिलाषः " पुनरपि तं जग्राह । अनेके मठवासिनः प्रागेव हिमालयं गताः आसन् । अलखण्डानन्दस्य पत्रगतं तिबेटीयवर्णनं आकृष्टचेता नरेन्द्रः तत्र गन्तुम् अकामयत् । वाराणस्यां पुनरपि कचित्कालं वस्तव्यम् इत्यपि तस्य इच्छा आसीत् । अन्ते १८८९ रिःस्तान्दस्य डिसेम्बर-मासे औदीच्यतीर्थ-यात्रां कर्तुं वराहनगरं विहाय स वैद्यनाथम् अगच्छत् । ततः स वाराणसीं गन्तुमना आसीत् । ' वाराणस्यां स्थित्वा ब्रूयामि तावत्, किम् अन्नपूर्णा-विश्वेश्वरी मम भाग्यलिखितं निर्धारयत । इदानीं कार्यं वा साधयिष्यामि, देहं वा पातयिष्यामि । प्रसीदतु मयि श्रीकाशीदेव । ' इति स वैद्यनाथात् लिखति ।

किं तु विधिनिमित्तम् अन्यदेव आसीत् । वैद्यनाथे वसन् स प्रयागे योगानन्दं रोमाक्रान्तम् अशृणोत् । तच्छ्रुत्वा सपदि प्रस्थाय नरेन्द्रः प्रयागं गताः । तेन शूश्रूषितो योगानन्दः कैश्चिदेव दिने रोगमुक्तः अभवत् । तत्रस्थं यद्यपीयं जनं सह नरेन्द्रस्य अनेकदा चर्चा अभवत्, यत्र नरेन्द्रेण

२१ प्रमदानन्द-बाबुभ्यो लिखिते पत्रे ।

२२ शार्मण्यभाषायाम् अयं Wanderlust शब्देन प्रसिद्धः । नरेन्द्रस्य इमा परिव्राजकावस्था वर्णयितुं रोमां रोलां Wanderjahre इति शब्दं प्रयुज्यते (पृ ११) । ' भ्रमणवर्षाणि ' इति वाच्यार्थकोऽयं शब्दः Goethe इत्यस्य ग्रन्थविशेषस्य नामतः उपात्तोऽस्ति ।

सामाजिकानाम् अन्यायानां वंषम्यस्य च तीव्रा निन्दा कृता । नरेन्द्रस्य पाण्डित्येन व्यविनमहात्मतया च ते विस्मिता अभवन् । अत्रैव स गान्धी-पुरस्थस्य

पवहारी-बाबा

इत्याख्यस्य सत्पुरुषस्य नाम अश्रूणोत्, तद्दर्शनेच्छया च स नूतनवर्षस्य (१८९०) जानुअरी-मासे (तृतीयसप्ताहे) गान्धीपुरम् अगच्छत् । बाबासु भक्तिपाण्डित्ययो विरल सगम आसीत् । ते न्यायव्याकरणयो तथा च रामानुजोय वेदान्ते अधोतिन आसन् । गिरिनार-पर्वते ते योगदीक्षा लब्धा आसीत् । बाबानाम् आहारः अतीव अल्पः, कदाचित् कतिपय-निम्बपत्रमात्र आसीत् । तेन जना तान् 'पवनाहारी' (= वायुभक्ष) इत्यपि वदन्ति स्म । बाबाना 'यद्यन् कर्म करोमि तत्तदखिलं शम्भो तवा-राधनम्' इति वृत्ति आसीत् । सर्वस्मिन्नपि प्राणिनि ते ईश्वरस्य आवि-ष्कारं पश्यन्ति स्म । एकदा तीव्रविषेण नागराजेन दष्टास्ते 'प्रियतमात् दूत आगत आसीत्' इति वर्णयामासु । तीर्थयात्रां कृत्वा अन्ते ते स्वीय गान्धीपुरं स्थानम् आगत्य तत्रैव एका गतां गृहीकृत्य तत्र कृतवस-तय अभवन् ।

गान्धीपुरगत नरेन्द्र राम-गगनचन्द्र रायवहादुराणां गृहं वसतिम् अकरोत् । तत्र स्थित स अनेकदा बाबान् द्रष्टुम् अगच्छत् । किन्तु तेषां दर्शनं सुकरं नासीत् । यदा यदा तु दर्शनम् अभूत्, तदा तदा 'अज्ञोऽप्य जन "किं जानाति?" इति, 'पुनः कदाचित् आगच्छ' इत्युक्त्वा वा तं स मुदुतया प्रतिप्रपित । एतेषु दिवसेषु नरेन्द्रस्य मानसिकसंघर्षं तीव्रतरः सजात आसीत् । तस्य असमाधानम् अतिभूम्नि गतमासीत् । 'परशमि तावत् यदि नाम राजयोगस्य अनुष्ठानेन मग्नशान्तिं लभेय' इति तेन चिन्तितम् आसीत् । पवहारी-बाबानाम् उपासतौ अयमेव तस्य उद्देश आसीत् । तेषां सहागात् राजयोगस्य अधिगमः शक्यः स्यात् इति आदौ लब्धाशं नरेन्द्र बाबाना व्यवहारेण क्रमेण तद्विषये निराश्रीभवितुं प्रवृत्तः । अन्ते तु राजयोगस्य प्राप्ता दृढलग्नमना नरेन्द्र यदि एतदयं बाबाना

दीक्षापूर्वकं शिष्यत्वम् अङ्गीकर्तुम् आवश्यकं भवेत् तर्हि तदपि कर्तुं सिद्धं अभवत् । यदा तु नरेन्द्र एव निश्चयम् अवरोत्, तस्मिन्नेव क्षणे श्रीराम-कृष्ण-परमहंसा तस्य पुरत आविर्भूय नि शब्दं तम् अनिमेषं निर्वर्णयन्त तस्यु । अशब्दप्रकटितमपि तेषाम् अभिप्रायं ज्ञात्वा नरेन्द्र विलज्जितः, पश्चात्तप्तश्च अभवत् । किन्तु तथा नाम तस्य योगामिलापं दृढं आसीत् यथा एतदुत्तरमपि अनेकवारं स बाबाणां शिष्यत्वस्वीकारे मतिम् अकरोत् । कतिपयं दिनस्थिते अस्मिन् सप्ते तु यदा यदा नरेन्द्रस्य मनसि एव विचार उत्पन्नः तदा तदा रामकृष्णा तस्य पुरत आविर्बभूवुः । अन्ते रामकृष्णानां निश्चितं मतं ज्ञात्वा स स्वविचारं पर्यत्यजत् ।

२४ 'एकविंशति-दिनानि इत्यम् अष्टट इति रोमां रोलौ लिखति - 'Naren was for twenty-one days within an ace of yielding. But for twenty one nights the vision of Ramakrishna came to draw him back' (The Life of Vivekananda || 15, note)

२५ पवहारी-बाबाभिः स्वसमीपे पूजार्थं स्थापितं रामकृष्णचित्रं दशं-यित्वा नरेन्द्र स्वविचारात् परावर्तितः, रामकृष्ण-शिष्यत्वे च एकं दृढीकृतं इत्यपि आख्यायते । इदं चेत् सत्यं स्यात्, नात्र किमपि चित्रम् । कः कस्य गुरोः शिष्यभावम् अर्हति, इति सन्त एव जानन्ति । प्रसिद्धमेव इदं यत् सन्तवरेण तुकारामेण शिष्यत्वेन प्राप्तं शिवनृप 'रामदासस्वामी तव गुरुः' इत्युक्त्वा तं गन्तुम् आदिष्टः । - पवहारी-बाबाभिः स्वसमीपे स्थापितस्य रामकृष्णानां चित्रस्य निर्देशं श्रीरामकृष्णं वचनामृतेऽपि लभ्यते । (अत्र एकं दैवयोगं निर्दिश्यते । यस्मिन् दिने अयं वृत्तान्तः मया लिखितः, तस्मिन् सायंकाले यदुच्छ्रया नागपुरात् आगतं मम मित्रं डॉ० म० त्र्यं सहस्रबुद्ध इत्येतं प्रकृतप्रसङ्गगता एका आख्यायिका मया निवेदिता । पवहारीबाबा - रामकृष्णयोर्मध्ये दोलयमानेन नरेन्द्रेण 'यद्यत् ग्वालियर-नरेन्द्रस्य सकाशात् यः कोऽपि सदेशः आगच्छेत्, तर्हि रामकृष्णान् विहाय न कदापि गमिष्यामि' इति सकल्पितमात्रं सत्यमेव तं प्रति ग्वालियर-नरेन्द्रस्य दूतं केनापि कार्येण प्राप्तं । नरेन्द्रस् तावत् आश्चर्येण अदीकृत इव अभवत् । नेपथ्यं आख्यायिका मया श्रुतपूर्वा पठितपूर्वा वा । (ग. बा. प.)

नास्ति रामकृष्णतमः अन्यः

प्रमदादासबाबुभ्य लिखिते पत्रे नरेन्द्र एव भणति, 'नाहम् इत पर कमपि अन्य साधुपुरुषम् उपसीदेयम् । नास्ति कश्चित् अन्यः रामकृष्णे समो नाम' । 'अत्रान्तरे नरेन्द्र पवहारी-बाबान् प्रति गुरु-पदेशार्थं गतोऽस्ति इति वार्ता अन्यान् गुरुवन्धून् प्रास्यन्दत । न तत् केचित् अन्वमन्यन्त । ते इमं गुरुरोहम् अमन्यन्त । प्रेमानन्द नरेन्द्रस्य मन परिवर्तयितुं गाझीपुरम् आगत । नरेन्द्रेण स कठोरम् उक्त्वा प्रतिप्रेषित । अखण्डानन्दाय लिखिते पत्रे नरेन्द्र स्वमुद्देशम् एव विवृणोति— 'भक्ति-ज्ञानयोः कुलभवनभूतायाम् अस्या वङ्गभूमौ योगस्य नामापि न ध्रूयते । . . अतोऽहम् अस्मिन् राजयोगिनि वसामि । अस्ति तेन मह्यम् आद्या प्रदर्शिता । यत्र कुत्रापि किञ्चित् श्रीमद्भक्ति भवतु, प्रकृत्याऽहं तद्-ग्रहणप्रवणोऽस्मि । केचित् सुहृद अत्र गुरुदेवविषये भक्तिहानिम् आशङ्कन्ते । उन्मत्तवेषु आग्रहकबुद्धिषु च पुरुषेषु इत्य मति उपपद्यते । सर्वे गुरुव अभिन्ता, एकभूताश्च, यत सर्वेऽपि ते परमगुरो ईश्वरस्य अशभूता ।'

पवहारी-बाबा-प्रकरणे समाप्ते नरेन्द्र गाझीपुर परित्यज्य गुरु-बन्धुभ्य किमपि अनिवेद्य कुत्रापि एवान्ते ध्यानधारणार्थम् अगच्छत् । तत्रस्थस्तु स कैश्चिद्दिनैः अभेदानन्दस्य रोगवार्तां धाव धाव वाराणसीम् अगच्छत् । यावच्च तत्र अभेदानन्दस्य शुभ्रुषाभ्यवस्था सपादयति, तावत् बलिवातात् बलराम-बसूना निधनवार्ता आगता । ते हि रामकृष्णानां परमभक्ता आसन् । मन्यासिनः सतोऽपि नरेन्द्रस्य तयो वार्ताया यो दुःखाभिपद्य सजात, स दृष्ट्वा प्रमदादास-महोदया विस्मिता बभूवुः । तान् आमन्थ्य सपदि बलराम-बाबूना गृहजनस्य सान्त्वनार्थं नरेन्द्र बलि-वाताम् उद्दिश्य प्रस्थित ।

२६ 'To no great one am I going again . So, now, the great conclusion is that Ramakrishna has no peer', अस्मिन्नेव पत्रे रामकृष्णानाम् अद्वितीया पूर्णता, दयालुता, सानुशीलता इत्यादीन् गुणान् प्रसस्य आत्मनि तेषां स्नेहातिशयं नरेन्द्रेण वर्णितोऽस्ति ।

कलिकाता प्राप्तस्य तस्य यथापूर्वं मठजीवन प्रारब्धम् । मठस्य आधारभूताना सुरेशनाबूना मृत्युकारणात् (२५-५-१८९०) मठ कष्टा दशाम् आपन्न आसीत् । नरेन्द्रेण तत्र अवधानं दत्तम् । मठवासिना प्रशिक्षणम् अनुवर्तनीयम् आसीत् । नरेन्द्रेण तत् प्रारब्धम् । एवमेव दिनेषु रामकृष्णाना स्मारकं निर्मानव्यम् इति विचारं तस्य मनसि उदत्तम् । तदर्थं स बाबु प्रमदादास प्रभृतिभिः पत्रव्यवहारमपि प्रारभत । एव प्रवृत्तिपरं तु तं मानसिकी अशान्तता पुनरपि जघ्राह । स्वातन्त्र्याप-
हारिण सामाजिक कार्यभारं स अद्वट् । कुत्रापि एकान्ते यं वा आत्मनः, स्वदेशस्य च समस्यानाम् उपरि प्रगाढं चिन्तनम् अनुष्ठातव्यम् इति विचारं बलवान् अभवत् । भ्रमणलालसा उल्लालासः । द्वौ मासौ एव स मठे स्थित आसीत् । अखण्डानन्दं गृहीत्वा जुलं मासे स हिमालयाय प्रतस्थे । 'स्पर्शमात्रेण जनानां परिवर्तनक्षमम् आध्यात्मिकं सामर्थ्यं यावत् नासादितम्, न तावत् अहं निर्वर्तिष्ये', इति स प्रस्थानसमये गुरुबन्धून् अबोधत् ।

प्रयाणात् पूर्वं स घुमुरी गत्वा, माताजीम् उपगम्य, 'नाहं ज्ञानस्य परा कण्ठाम् अनासाद्य निर्वर्तिष्ये' इत्युक्त्वा स भगवतीम् आशिषम् अया-
चत । साऽपि रामकृष्णाना प्रतिनिधीभूय तस्मिन् आशिषं प्रयुयोज । 'वत्स, किं न स्वा मातरम् आप्रक्ष्यसे ?' इत्युक्त्वती माताजी 'अम्ब ! त्वमेव मे माता' इत्युक्त्वा नरेन्द्रं प्रातिष्ठत ।

२७ 'I shall not return until I acquire such realisation that my very touch will transform a man' (Eastern and Western Disciples, 'The Life of Swami Vivekananda,' p 231) वाराणस्या प्रस्थानसमये स प्रमदादास-श्रावून् अवदत्, 'When I shall return here next time I shall burst on society like a bomb shell and it will follow me like a dog ' (ibid p 236) रोमां रोलां (पृ १८) तु किञ्चित्-पाठान्नरयुक्तम् इदं वचनम् उद्धृत्य '... speech over which his pious disciples have drawn a veil' इति कुतो वदति, न ज्ञायते ।

१०. परित्राजकस्य भारतभ्रमणम् (उत्तरार्धम्)

इदानीं प्रस्थित नरेन्द्रस्वामी अक्षरशः आसेतुहिमाचलं भारतं वभ्राम । अशतं गुरुवन्धुभिः अनुगतोऽपि भूयिष्ठम् एकाकी । विस्तीर्णस्य अस्य देशस्य अनल्पो भागः तेन पद-भ्याम् आक्रान्तः । वर्षद्विकायां अपि असंग्रहं सन्यासि-साधारणम् आविष्कृत्य तत्र परिपालितम् । क्वचित् राज-महाराजानाम् आतिथ्यसत्कारं अनुभूतं, क्वचित् कुटीस्थस्य मिश्रकस्य । कदाचित् राजप्रासादे उषितम्, कदाचित् हवापदावीर्णे बने । कदाचित् साधुसज्जनानां संगतिं अनु-भूता, कदाचित् चौरदुर्जनादीनाम् । तत्तत् जनविशिष्टं, तत्तत्-वातावरण-विचित्रितं, तत्तद्-आचार-विभिन्नं, तत्तत्-भूविशेष-भूषितं भारतदेशं तेन स्वाभ्यां विशालाभ्यां नेत्राभ्याम् ईक्षितम्^१ ।

१ तत्तत्-जन-प्रदेशादीनां निरीक्षणपरस्य भ्रमतः परित्राजकस्य वर्णनार्थं पठ्यतां शंकरभगवत्पादानां जीवन्मुक्तानन्दलहरी —

पुरे पौरान् पश्यन् नर-सुवर्ति-नामाकृति-मयान्
सुवेधान् स्वर्णालकरण-कलितान् चित्र-सदृशान् ।

स्थयः साक्षी द्रष्टेत्यपि च कलयस्ते सह रमन्
मुनिर् न व्यामोहं भजति गुरुदीक्षा-क्षत-तमा ॥

बने वृक्षान् पश्यन् दलभरभरान् नम्र-सुशिलान्
घनच्छाया-च्छन्नान् बहुल-कलकूजद्-द्विजगणान् ।

भजन् घस्त्रे रात्रौ अवनितल-तल्पकशयनो
मुनिर् न व्यामोहं भजति गुरुदीक्षा-क्षत-तमा ॥

कदाचित् प्रासादे क्वचिदपि च सौधे च घवले
कदाचाले शैले क्वचिदपि च कूलेषु सरिताम् ।

यच्च तेन पूर्वस्मिन् अल्पीयसि भ्रमणे अवलोकितम् आसीत्, तत् अस्मिन् भारतभ्रमणे मनसि दृढीभूतम् । सत्सु अपि नैकेषु संप्रदायेषु, सत्यपि देवतानां बहुत्वे, सत्यपि उपासनानां भेदे भारतस्य सांस्कृतिक्याः एकतायाः विषये स दृढमतिः बभूव । द्वितीयं तेन अवलोकितं वस्तु नाम अध्यात्मनिष्ठायाः अभावः । वैराग्यं दुर्लभम् आसीत् । 'पाश्चात्यः जड-वादः जयति स्म । आसुरी-सपदः पूजासंप्रदाय' वर्धमान आसीत् । तृतीयं नाम सर्वव्यापि दारिद्र्यम् । हृदयद्रावकस्य अस्य भारतीयदारिद्र्यस्य दर्शनेन स अनेकदा मुक्तकण्ठम् अरोदीत् । भारतीयजीवनस्य यदि धर्मनिष्ठं पुनरुज्जीवनं कर्तव्यं स्यात् तर्हि प्रथमः कर्तव्याशो नाम दारिद्र्या-पसारणम् इति तस्य बुद्धिनिश्चयः भवितुं प्रारभत । सामाजिकी विपमता, तथा च सामाजिकः अभ्यायः इत्येतावपि तं विचारपरम् अकुर्वताम् ।

(९८ पृष्ठतः)

कुटीरे वास्तानां मुनिजन-धराणामपि वसन्
मुनिर् न व्यामोहं भजति गुरुदीक्षा-क्षत-तमाः ॥

कदाचित् भोजस्य, क्वचिदपि च वाग्वाद-निरत
कदाचित् स्वानन्दे हसति रभसा त्यक्त-वचसा ।

कदाचित् लोगानां व्यवहृति-समालोकन-परो
मुनिर् न व्यामोहं भजति गुरुदीक्षा-क्षत-तमाः ॥

क्वचित् शैवं, साधं क्वचिदपि च शक्तिः सह रमन्
कदा विष्णोर् भवतैः क्वचिदपि च सौरैः सह वसन् ।

कदाचित् वाणेशोर् गत-सकलभेदोद्भयतया
मुनिर् न व्यामोहं भजति गुरुदीक्षा-क्षत-तमाः ॥

शंकराचार्यकृतस्य अस्य वर्णनस्य साक्षाद् उदाहरणमेव नरेन्द्र-स्वामि-भ्रमणम् ।

२. कलिकाताया क्षुत्पीडया कश्चित् पञ्चत्वम् अगच्छत् इति श्रुत्वा सः सोरस्ताडम् आत्मानम् अपृच्छत्, 'What have we done, so-called men of God, the Sannyasins, what have we done for the masses?'

यत्र यत्र स अगच्छत्, तत्र तत्र तस्य पाण्डित्येन, वेदवेदान्तादि-
प्रभुत्वेन, विचाराणां प्रौढत्वेन, स्वभावस्य च ऋजुत्वेन जना प्रभाविताः
अभवन् । तस्य मधुरेण गायनेन तृप्ता अभवन् । तस्य भ्रमणपरस्य सह-
वासप्राप्तानाम् अनेकेषां जनानां पत्राणि अत्र साक्षीणि सन्ति । यद् यत्
स्थानं विहाय स अग्रतोऽगच्छत्, तत्र तत्र स्वीय प्रभावविशेषं पृच्छत
अवाशेऽपयत् । तस्य नाम अजानानां अपि जना अमेरिकाविजयोत्तरं तस्य
वृत्तपत्रे छायाचित्रं दृष्ट्वा 'ननु अयमेव सन्यासी अस्माकं ग्रामम् आगत
आसीत्,' इति वदन्ति स्म । यत्र यत्र स अगच्छत्, तत्र तत्र अधिकारा-
नुसारेण स मूनिपूजाम् उपादिशत्, शास्त्राभ्यासम् उपादिशत्, ध्यान-
प्राथनादिकम् उपादिशत्, सर्वानेव तु स मातृ-भू-प्रेम उपादिशत् ।
न केवलं स अन्यान् उपादिशत्, स्वयम् अर्घ्यं अपि, कुत्रचित्
व्याकरणम्, कुत्रचित् जैनादिमतम्, कुत्रचित् 'फ्रेञ्च भाषाम्, कुत्रचित्
अग्न्यत् किमपि । कुत्रचित् स्वभावपरिवर्तनमपि । आग्रहेऽशीलता परि-
त्यज्य स सहिष्णुता भावयामास* । वेचित् पूर्वग्रहा व्यलीयन्त ।

हिमालय-यात्रा

परिभ्रमकमनः सदैव हिमालयेन आकृष्टम् अस्ति । हिमालयस्य
आह्वानं सदैव तस्य कर्णपथं प्राप्नोति । १८९० ख्रिस्ताब्दस्य जुलै मासे
अखण्डानन्देन सह प्रस्थिता स्वामिनः 'हिमालयम् उद्दिश्य प्रययुः । भागल-

* हिमालयीन-यात्रायाम् एकदा नरेन्द्रस्य निवास-निबेटीय-जनानां
गृहं आसीत् । तेषां यण्णा भ्रातृशृणाम् एकैव भार्या आसीत् । एतेन
विस्मितं नरेन्द्रं विचिन्तयित्वा-परिचयोत्तरम् स्वीय बहुपतित्वविरोध-
सीधे शब्दे प्रकटीकृतम् । तदानीं क्षुब्धास्ते यजमाना 'कुतो नाम
साधो सतं भवतु इदं स्त्रियपरायणत्वम् ? ननु यथा अन्यत् धनं
भ्रातृभिः विभजनीयम्, तथैव भार्याऽपि' इत्युच्यते । नरेन्द्रः तूष्णीं
भूतः । स मामाजिवीनां रीतीनां सापेक्षताम् अनुवृत्तः । 'And, the
Swami thought, one may argue for or against almost
anything.'

३ = नरेन्द्रस्वामिनः । इतः परं नरेन्द्र 'स्वामि' सज्ञया व्यवहृतः
युक्तम् ।

पुर-वैद्यनाथ-वाराणसी-अयोध्यादीनि स्थानानि दृष्ट्वा त नैनीतालं प्राप्नुवन् । अत्र स्वामिन अत उत्तर कपदिकापि समीपे न स्थापनीया इति निरणयन् । नैनीताले पञ्चदश दिनानि उपित्वा ते बदरिकाश्रममार्गस्थम् अल्मोरा-ग्रामम् उद्दिश्य प्रतस्थिरे । मध्येमार्गं कञ्चित् पिप्पलवृक्षं दृष्ट्वा स्वामिन तस्य अधस्तात् ह्योरमात्र ध्यानम् अन्वतिष्ठन् । ध्यानोत्थिताश्च 'अद्य अस्य पिप्पलवृक्षस्य अध मया एका गहनतमा समस्या समाहिता' इति ते अलपण्डानन्दम् अनुवन् । अल्मोरा प्राप्ताभ्या ताभ्या तत्र पूर्वमेव वर्तमानो शारदानन्द-वैकुण्ठनाथौ मिलितौ । अत्रैव स्थिते स्वामिभि स्त्रीयाया अन्यतमाया भगिन्या आत्महत्यावार्ता तन्त्रीद्वारा प्राप्ता । एतेन निमित्तेन भारतीयस्य स्त्रीसमाजस्य दयनीया अवस्था तान् अव्यथयत् । आत्मदुःख निमित्तं त्रिभि गुरुबन्धुभि सह स्वामिन कर्णप्रयागम् अगच्छन् । तत्र दिनत्रयम् उपिताना तेषा बदरिकेश्वरमार्गं अकालनिमित्तं घासनेन रुद्धोऽस्ति इति श्रुत्वा तत्रगमनविचार परित्यक्तव्य अभूत् । कर्णप्रयागात् ते रुद्रप्रयागं गता, ततश्च श्रीनगरम् । श्रीनगरे कश्चित् अचिरस्वीकृत-छिस्तधर्मं अध्यापक आसीत् । स्वामिभि युक्तिवचोभि तस्य मन परिवर्तनं कृत्वा स पुन हिन्दुधर्मं प्रापित । अत ते सर्वे भारवाहान् विसृज्य माधुकरौ वृत्तिम् उपाजीवन् । श्रीनगरात् ते देहरौ गता, यत्र अलपण्डानन्द पुनरपि रोगाक्रान्त अभवत् । स गृहीत्वा स्वामिन उपचारार्थं देहराडूनम् अगच्छन् । तत्र 'मम गुरुबन्धु रग्णोऽस्ति, अपि कश्चित् दयालु तस्य निवासस्य पध्याशनस्य च व्यवस्था विधास्यति ?' इति पृच्छन्त स्वामिन गृहात् गृहम् आटन् । न तु कश्चित् अशृणोत् । अन्ते पण्डित-आनन्दनारायणो नाम सज्जन इदं कायम् अङ्गीचकार । सप्ताह-

- ४ " जीवात्म शरीरयो परमात्म-ब्रह्माण्डयोश्च य अन्योन्यसम्बन्धः स वागर्थयो सवन्धसदृशः । वागर्थो वस्तुतः संपृक्तौ-केवलम् अपो-द्वारबुद्ध्या पृथक्क्रियते । नास्ति हि अशब्द अर्थो नाम । एवमेव जीवात्म-शरीरे (microcosm) परमात्म-ब्रह्माण्डे (macrocosm) च । वायवले वर्तमानम् 'In the beginning was the Word' इत्यादिकं वचनम् एवं विज्ञातव्यम्" इत्यादिका टिप्पणी तस्मिन् दिने स्वामिनि लिखितम्

प्रथमे अतीते प्रवृत्तिम्यप्रायम् अगण्डानन्दं प्रयागं गन्तुम् आदिश्य स्वामिनः गुरुवन्द्यभिः सह हृषीकेशं जग्मुः । तस्मिन् नितर्गैरमशीषे साधुजननिवाम-पवित्रिते च स्थाने उषित्वा स्वामिनः तीव्रा तपस्याम् आगन्वातुराभाः आमन् । किं तु एव चिन्तयन्त एव ते तीव्रज्वरेण मोन्मादेन आक्रान्ता अभवन् । प्रतिदिनं क्षीयमाणावस्थान् तान् दृष्ट्वा गुरुवन्द्यः चिन्तातुरागः, किं कर्तव्यमिदं अत्र अभवन् । किमिदानीं कर्तव्यम् ? कः सारणीकरणीयः ? कः उपचारः करिष्यति ? नासीत् वंद्यरीत्या व्ययस्याः समीपस्था । एव दुःखाभिहतेषु तेषु वदितुं पर्वतीयं पुष्पं यदुच्छेद्येव तत्र आगम्य किञ्चित् पानस्पर्शम् औषधं निष्पादितवान् । मधुमिश्रे तस्मिन् औषधे स्वामिनां गलबिले पलात् अघातरिते गर्भं गर्भं स्वामिनः किञ्चिदिव आरामम् अलभन्त । अनेन निमित्तोऽनेन ते गुरुवन्द्यः स्वामिनाम् अत्यन्तावश्यतान् अव्यभयन् । अस्मिन् अवसरे ब्रह्मानन्दोऽपि बनगलात् तत्र प्राप्तः, मिलितारश्च ते सर्वे मीरतम् अगच्छन् ।

अत्रान्तरे अगण्डानन्दोऽपि मीरतम् प्रापत् आसीन् । रोगशीघान् छायाभावावशिष्टान् स्वामिनो दृष्ट्वा स दुःखं विस्मयाभ्याम् आहतः अभून् । अनुवृत्तोपचारा स्वामिनः श्रेष्ठेण भूयिष्ठप्रत्यागतबला समपद्यन्त । तेषां निवासभूतम् इदम् उद्यानं वदितुं मठ एव अभवन् । अधुना अहंता-नन्दोऽपि अत्र प्राप्तः । प्रत्यहं माध्याह्नभोजनोत्तरं स्वामिनः शाकुन्तल-कुमारसन्मव-मुच्छवटिक-विष्णुपुराणादीन् ग्रन्थान् व्याचक्षुः । ध्यानभजनादिकमपि अत्र ते सन्यासिनः पूर्ववत् अवनिष्ठन् । तेषाम् आमुपि इदं कालखण्डं कमपि अमन्दानन्दम् आभरत् । एव पञ्च मासा व्यतीतुः । पुनरपि स्वामिनः अशान्तमनस्वा अभूवन् । सर्वसंज्ञप्रमुक्तानां योगिनाम् ईश्वरभाषाद्वितीयम् एकाग्रजीवनं तान् न्यभन्त्यमनः । अन्ते एकदा ते गुरुवन्द्यन् अवोचन्, 'लघोऽस्ति मया भाविकार्यविषयकः ऐश्वर्य आदेशः । अत्र परमं अहम् एकाकी अटितास्मि ।' एवमुक्त्वा, गुरुवन्द्यन् विसृज्य, सर्वमायापाशपरिजिहीषया एकाकिन एव भूत्वा स्वामिनः दिल्लीम् उद्दिश्य प्रतस्थिरे (जानुअरी-उत्तरार्धे १८९१) ।

दिल्ल्या स्वामिन श्यामलदासमहोदयाना गृहे न्यवसन् । तत्रत्यानि दर्शनीयानि स्थानानि ते दृष्टानि । भग्नावशेषाणा प्राचीनाना प्रासादाना कवरस्थानाना च दर्शनेन मानवकर्तृत्वस्य क्षणभङ्गगुणत्वं तेषा मनसि दृढं पदं चकार । दिल्ल्या निवसता तेषाम् एकदा सहसा गुरुबन्धुभि मेलनम् अभवन् । 'दिल्ली द्रष्टुम् अत्रागतं अस्माभि विविदिषानन्दो नाम कश्चित् सन्यासी आङ्ग्लभाषया प्रवर्तित इति श्रुतम् । तस्य दर्शनार्थं वयमत्र आगता । नास्माभि इदं विदितं यत् भवानेव विविदिषानन्द इति । न तु अस्माभि भवान् अत्रागत इति ज्ञातमासीत्,' इति ते अवदन् । दिल्लीम् आगतं स्वामिभि विविदिषानन्द इति नाम गृहीतमासीत् । गुरुबन्धून् दृष्ट्वा मुदितैरपि ते 'ननु अहम् एकाकी सचरितुम् इच्छामि । न युष्माभि एव पुनरपि अहम् अनुसर्तव्यम् । अनुतिष्ठन् इमा मम आज्ञाम् ।' इति कठोरम् उक्त्वा ते गन्तुम् आदिष्टा । गासीपावाद तेषु प्रस्थितेषु स्वामिन राजस्थानम् उद्दिश्य प्रस्थिताः ।

मौलविगृहे भोजनम्

सायापाशम् अपसार्य निर्भयेन मनसा अग्रतो गच्छन्तः, स्वजीवितकार्यं प्रत्यासन्नम् इति मनसैव विजानन्तः, धम्मपद-वचनन प्रोत्साहितमनस्का स्वामिन १८९१ ख्रिस्ताब्दस्य फेब्रुअरी मासारम्भे एकस्मिन् सुप्रभाते अल्लवारं प्रापुः । तत्र आपणे लब्धस्थानान् तान् द्रष्टुं कश्चित् मौलवि आगतः । मौलविना सह सजाते सभाषण स्वामिना कुराणज्ञान स्पष्टम् अभूत् । 'कुराणस्य अयं विज्ञाप यत नास्ति तत्र कश्चित् प्रक्षपो नाम । एवादस वपशकानि तत् अनुग्रहेन शुद्धस्वरूपेण परपराप्राप्तम् अस्ति,' इति स्वामिन अवोचन् । शीघ्रमेव महाविदुषः कस्यचित् सन्यासिन आगमनवार्ता नगरे प्रसृता, जनवृन्दानि च स्वामिन द्रष्टुं सम-
मिलन् । कश्चित् दिने स्वामिना निवासव्यवस्थायां शम्भुनाथजी इत्या-

६ तदानीतन राजपुताना ।

७ दिल्ल्या डॉ हेमचन्द्रसेन इत्यार्येण वेंचेन समेलिनया प्राध्यापक मण्डल्या सह स्वामिना चर्चा सजाता आसीत्, स्वामिना च पाण्डित्येन प्राध्यापका प्रभाविता आसन् ।

इयानां सेवानिवृत्त-स्थपतीनां गृहे अत्रियत । अत्र स्वामिनः पूर्वाह्णं ध्यानजपादिना, अपराह्ण-सायकालौ च समिलितजनैः सह चर्चया, उप-देशप्रदानेन च निर्यु । एकदा केनचित् पुरुषेण 'युष्मद्-देहस्य का जातिः ?' इति पृष्ठे आत्मनः अवगाहणत्वम् अनिह्नोतुकामा स्वामिनः निजं कायस्थत्वम् अकथयन् । 'किमिति भवान् कायायाणि वस्ते ?' इति केनचित् पृष्ठे 'अयं भिक्षुवेषः । तं पश्यन् न कोऽपि अपरः भिक्षुः मां भिक्षितुं चिन्तयतु इति,' इति स्वामिनः परिहासेन हवः प्रत्यवदन् । नैकदा प्रदोषा व्यरसिषु, नतु भक्तिगीतादि । अत्र मन्त्रप्रदानेन स्वामिभिः केचन शिष्यत्वेन स्वीकृताः । प्रथमपरिचितेन स्वामिषु च जातानुरागेण मौलविता एकदा स्वामिभिः आत्मगृहे भोजनपरिग्रहं कर्तव्यं इति निजा तीव्रेच्छा प्रकटीकृता । जाति-धर्म-भेदातीतं स्वामिभिः तस्य भक्तिभावम् आलोच्य तस्य कामना पूरिता ।

अयं गच्छता कालेन मेजर रामचन्द्रजो इत्याख्य अलवार नरेशानां दिवाणमहोदयः स्वामिभिः परिचितः अभवत् । तत्रस्थ नरेश आङ्गलैः आचारविचारैः अभिभूतः आसीत् । तस्य मनःपरिवर्तनं चिकीर्षता दिवाणेन स्वगृहे स्वामिभिः सह तस्य मेलनं विहितम् । सभायणप्रसङ्गेन राजा पृष्ठम्, 'स्वामिन् ! किमिति विद्वान् सद्यपि भवान् एव भिक्षाटनं करोति ?' 'किमिति भवान् राजकार्याणि परिहृत्य पाश्चात्यं सह मृगयादिभिः कालमापनं करोति ?' स्वामिभिः प्रतिवन्द्यरूपेण पृष्ठम् । एतत् श्रुत्वा, 'अहो स्वामिनः धृष्टता !' इति चिन्तयन्तः सभ्याः विस्मय-चकिता अभवन्, नरेशस्तु अक्षुब्धः किञ्चित्-विचारोत्तरं प्रत्युवाच, 'नाहं वैमि । केवलं रोचते इत्येव तथा करोमि ।' 'स एव ममापि निदादने हेतुः,' स्वामिनः अवोचन् ।

‘राजचित्रे श्रुत्क्रियताम् !’

अयं महाराजः द्वितीयं प्रश्नम् अपृच्छन्, 'स्वामिन् ! नाहं मूर्ति-पूजामां विश्वसिमि । का मे जननान्तरे गतिः स्यात् ? न मे अश्म-धातु-मूर्तिवादीनां पूजने विश्वासोऽस्ति । अपि अहं मण्योत्तरम् अधोगतिं

गच्छेयम् ? ' तस्मै प्रतीतिकरम् उत्तरं दत्तता स्वामिना दृष्टिं भित्ति-
वलम्बिते नरेशस्य चित्रे पतिता । तद् गृहीत्वा स्वामिनि 'अस्मिन्चित्रे
यूत्क्रियताम्' इति दिवाण आदिष्ट । एतच्छ्रुत्वा सदिवाणा सर्वोऽपि
भयकम्पितगान्ना तस्थुः । स्वामिनस्तु 'अस्मिन्चित्रे यूत्क्रियताम्,' इति
वदन्त अतिष्ठन् । सर्वे सभ्या भयभीता, किमिदानीं भविष्यति इति
रुद्धवासा प्रतीक्षापरा अभवन् । अन्ते स्वामिन अवोचन्, 'अन्यो महा-
राज, अन्यत् च तच्चित्रम् । उभयो कं सबन्ध ? तथापि न कोऽपि
अस्मिन्चित्रे यूत्कर्तुम् उत्सहते । कुत ? यत सर्वोऽपि इदं चित्रं न केवल-
वर्गजत्वेन पश्यति, किं तु महाराजत्वेन । एवमेव भक्तोऽपि अश्म-धानु-
मूर्तिवादीन् न अश्म-धानु-मूर्तिकत्वेन पूजयति, किं तु देवत्वेन ।'
नरेशेन मूर्तिपूजारहस्यम् अवगतम् ।

‘पाश्चात्यानि शास्त्राणि अधीध्वम्’

एकं युवान् शिष्यं स्वामिन एवम् उपादिशन्, 'शक्तिवन्तो भवत ।
वीर्यवन्तो भवत । दुर्जनं सन्नपि बलवान् जनो मम समतः, यतः तस्य
सामर्थ्यवशात् दौर्जन्यत्यागपुरःसरं सत्यसाक्षात्कारस्य सम्भवोऽस्ति' ।
स्वामिनाम् उपदेशम् अनुसृत्य अनेकं युवमि सस्कृतस्य अभ्यास आरब्धः ।
कदाचित् स्वयं स्वामिन एव अध्यापयन्ति स्म, किं तु केवलेन सस्कृता-
ध्ययनेन स्वामिनः सतुष्टा नासन् । 'सस्कृतम् अधीध्वम्, किं तु तेन सह
पाश्चात्यानि शास्त्राणि अपि अधीध्वम् । सूक्ष्मताम् अभ्यस्यत, पुत्रका ।
अध्ययनम् अभ्यस्यत । परिश्रमम् अभ्यस्यत । पाश्चात्यं लिखितं भारते-
तिहासं बोधपूर्णं पूर्वं ग्रहद्विपितश्च अस्ति । कथं नाम अस्माकं धर्मतत्त्व-
ज्ञानयो आचारप्रचाराणां च अनभिज्ञा पाश्चात्या भारतस्य यथास्थितं
वस्तुनिष्ठं च इतिहासं लिखितुं प्रभवेयुः ? तथापि ऐतिहासिक-गवेषणस्य

९ 'Be strong ! Be manly ! I have respect even for a wicked
person so long as he is manly and strong for his strength
will make him some day give up his wickedness and even
renounce all work for selfish ends, and will thus eventu-
ally bring him to the Truth '

रीतिः युरोपीयैः अस्मभ्यं प्रदर्शितास्ति । अधुना स्वतन्त्रेण मार्गेण गत्वा वेदपुराणादीनि अधीत्य भारतस्य इतिहासः भारतीयैरेव लेखनीयः, इति ते उपादितान् ।

सप्तगु सप्ताहेषु अतीतेषु स्वामिस्थः परिश्राजकः जागरितः । तेषां वियोगविचारेण दुःखितान् भवनजनान् आमन्त्र्य तैः अनुगताः स्वामिनः संवृतेन बलीवर्दयानेन पाण्डुकोलम् अगच्छन् । दहला नाम ग्रामं गत्वा ते नीलकण्ठमन्दिरे रात्रिम् अनयन् । अपरेद्युः अनुयायिभिः सह स्वामिनः नवत्रोत्थानरितं नारायणी नाम ग्रामं नारायण्याधिष्ठितं पद्भ्याम् अगच्छन् । अत्र सर्वान् अनुयायिनः विमूज्य स्वामिनः एकाकिनः जयपुरमार्गं स्पाः" अभवन् ।

जयपुरे स्वामिनः सप्ताहद्वयं न्यवसन् । तत्र तैः कस्यचित् पण्डितस्म सामीपे व्याकरणाध्ययनं प्रारब्धम्, स्वीयेन च भाष्यग्रहण-सामर्थ्येन स पण्डितः विस्मायितः । एतम् अनुभवम् अन्तरेण ते पदवात् अब्रुवन्, 'उत्कटेन मनसा यत् किमपि कर्तुं शक्यम् । पर्वतोऽपि विमुख परमाणुरातुं शक्यते ।' अत्रापि स्वामिभिः मूर्तिपूजायाः महत्त्वं विरादीकृतम् । एवदा कम्पानित् देवतामात्राया प्रचलिताया मूर्तिपूजायाम् अथदधानं हरिसिंहं नाम मेनाधिकारिणं सहसा स्पृष्ट्वा स्वामिनः अबोधन्, 'पश्य ! जीवन्ती देवतां पश्य !' हरिमिहैव दृष्टम् । जनैः स्मर्यन्ते उद्यमाना दृष्टमूर्तिः स जीवन्ती प्रत्ययान् ! जयपुरे मूर्त्यनारायणो माम् पण्डितः आसीत् । एतादा कयाप्रमद्वेगेन म. अब्रुवन्, 'स्वामिन् ! अहं वेदान्ती अस्मि । नाहम् भवनारेषु निरतिमिम् । सर्वं वयं प्रहस्य । यो या मत्तः अवताराणां भेदः ? ' 'मन्यमाह भवान्,' स्वामिनः ऊचुः, 'तस्मात् इदम् उच्यताम् । हिन्दवः मत्स्य-कूर्म-वराहान् अपि अवतारान् मन्यन्ते । एतेषु वतमो भवान् ? ' स्वामिनाम् एतेन भेदवेन प्रत्युत्तरेण उपनिघताः जनाः पाण्डोर्गोष्ठम् अहसन्, पण्डितश्च निगतरः अभवन् ।

त्रयपुरात् स्वामिनः अजमेरं ब्रुवन्, तत्रस्थं श्रीचन्द्रो भव-मन्त्रं पर्वणम् अगच्छन् । अस्मिन् निमग्नमणीये तीर्थस्थाने स्थिताः ते अनेकैः

अधिकारिभिः परिचिता अभवन्, येषु मुन्शी जगमोहनलाल नाम खेत्री-
नरेशाना सचिवोऽपि अन्यतम आसीत् । स राजदर्शनार्थं स्वामिनः अनयत् ।
खेत्रीनरेशेन स्वामिना हार्दं स्वागतं विहितम् । कुशलप्रश्नोत्तरं तयोः एव
प्रश्नोत्तरम् अभवत् ।

नरेशः — स्वामिन् ! किं नाम जीवितम् ?

स्वामिनः — प्रतिकूलपरिस्थितौ जीवस्य नैसर्गिकी विकसनोन्मुखी
प्रवृत्तिः, आत्माविष्कारश्च ।

नरेशः — किं नाम शिक्षणम् ?

स्वामिनः — विशिष्टकल्पनानां रक्तगतं साहचर्यम्^{११} ।

एतदुत्तरं स्वामिनः नरेशाय श्रीरामकृष्णचरितम् अकथयन् । एव च
अनेकान् दिवसान् नरेशः स्वामिनां मुखात् निर्गणान् उपदेशान् शृण्वन्
तस्यौ । तत्रत्यागाम् अवस्थितौ समाप्तायां नरेशेन प्रार्थिता स्वामिनः
सेन सह खेत्रीम् अगच्छन् । कतिपयं दिवसं विनयेन क्षिणितले निहित-
जानु नरेशः स्वामिनः शिष्यत्वेन अङ्गीचक्रुः । उभयोः सहृदयं सदा वर्ध-
मानम् अन्तं यावत् अतिष्ठत् ।

स्वामिनः खेत्र्या कानिचित् सप्ताहानि अयात्तु । अत्र निवसन्ता
तेषां प. नारायणदासं नाम विख्यातं व्याकरणं सह परिचयं अभयत् ।
'एपोऽवसरः' इति मत्वा स्वामिभिः तेषां सवाग्नादपि व्याकरणमहा-
भाष्यम् अधीतम् । गतेषु कतिपयदिवसेषु पण्डितं अयदन्, 'स्वामिन् !
दुर्लभा युष्माकं शिष्यप्राप्तिः । मत्सविधे वर्तमानं सर्वं ज्ञानं मया युष्मभ्य
प्रदत्तमस्ति ।'

खेत्रीनरेशस्य स्वामिषु कोऽपि भक्त्यभिज्ञाय आसीत् । स तेषां
पादसंवाहनमपि करोति स्म । स्वामिभिस्तु सर्वजनप्रवासं तथा वक्तुं

११ कतिपय दिवसाप्यगमे नरेशेन अयमेव प्रश्नः पृष्ठः — 'स्वामिन्,
को नाम नियमः (Law) ?' स्वामिनः उवाच, 'इन्द्रियद्वारा
प्राप्तानां बाह्यवस्तुमस्वाराणां मनसा विहितं व्यवहारविशेषः ।
नियमो नाम न विचिन् बाह्यं वस्तु वि तु आन्तरिकं वृद्धिगतः
व्यवहारविशेषः ।'

स प्रतिपिद्ध । नरेश अपुत्र आसीत् । एवदा तेन 'दीयता मह्यम् आशी,
येन मे पुत्रो जायेत,' इति स्वामिनं प्रार्थिता । भक्तवत्सलं स्वामिभि
तदनुकूला आशी प्रयुक्ता । केचित्त दिवसे सजात-भ्रमणंच्छा
स्वामिनं खेदी विहाय कर्णावतीम्" उद्दिश्य प्रातिष्ठन्त ।

ज्ञातं बन्दीकृतानां स्वामिना प्रसङ्गावधानम्

कर्णावत्या जैनमन्दिरं तृप्तनत्रा स्वामिनं कानिचित् दिवसान्
भिक्षोपजीवितया यत्र तत्र अटित्वा अन्ते श्री लालशकर उमाशङ्कराणां गृहे
अतिथित्वेन अवसन् । अत्र तं जैनदर्शनस्य पूर्वम्भासं दृढीकृत । तत ते
बडधान मार्गेण लिम्बडीम् अगच्छन् । अत्र तं एका अकल्पिता आपद्
अनुभूता । धर्मशालायां कृतवसतय ते केचित्त वामाचारं ज्ञातं एकस्मिन्
वक्ष बन्दीकृता स्वसाधनासिद्ध्यर्थं च स्वामिना बलात् ब्रह्मचर्यभङ्ग
मकल्पित । स्वामिनं क्षण भयग्रस्ता अभवन् । प्रत्युत्पन्नमतिमिस्तु तं तेषु
उत्पन्नभवते वस्यचित् बालस्य हस्ताभ्यां सर्वं वृत्तान्तं निवेदयितुं एक
पत्रं गूढं तत्रस्याय ठाकुरमहोदयाय प्रेषितम्", आत्ममोचनार्थं च प्रार्थना
कृता । विदितवृत्तान्तं ठाकुरमहोदयः सपदि स्वसेनिकान् प्रेषयित्वा
स्वामिनं अमोचयत् । ताश्च स्वगृहं निवासानर्थम् अनाययत् । लिम्बड्या
स्थानिकैः पण्डितैः सह अनेकदा स्वामिना चर्चा अभवत् । तदानीं पुरीस्थ-
मोवर्धनपीठाधीशा श्रीमकराचार्या तत्र उपस्थिता आसन् । स्वामिना
पाण्डित्येन सहिष्णुतया च ते विस्मिता अभवन् । इत् उत्तरम् आवासस्य
सहप्रवासिना च स्वीकारविषये स्वामिनं जागरूका अभवन् ।

लिम्बडीत स्वामिनं भावनगरद्वारा जमुनागङ्गम् अगच्छन् । तत्र
ते वायू हरिदास विहारोदास इत्याख्यस्य दिवाणस्य गृहे अवसन् । अत्र
स्वामिभि कथाप्रसङ्गान् यशु-रिश्तस्य धर्ममतानि प्रतिपादितानि तेषां
च हिन्दुधर्मेण प्रभावितत्वं विशदीकृतम् । भूतकाले मध्याशियाया,
पश्चिमाशियाया च सबूत विचारसङ्गमोऽपि तं स्पष्टीकृत । स्वामिना
मुखात् श्रुत्वा रामकृष्णपरमहंस चरितमपि तत्रत्यानां जनानां परिचिनम्

अभवत् । समीपस्थ गिरनार-पर्वतमपि स्वामिन आरोहन् । तत्र एकान्ते कस्याचिन् गुहाया स्थित्वा स्वामिन कतिचित् दिनानि साधनाम् अनु-
तिष्ठन्त अवसन् । प्राचीन-स्मारकेषु आस्थावद्भि ते तत्रस्थानि मन्दिरा-
दिकानि निरीक्षितानि । ततो पुनरपि जुनागड निवृत्तास् ते भ्रमणेच्छा-
प्रणोदिता भुज प्रपद्यु । तत्रत्येन प्रधानामात्येन सह कृषि-उद्योगादिकम्
आयिकविषयम् अन्तरेण स्वामिभि चर्चा कृता । शिक्षणप्रसारस्य आव-
श्यकताऽपि तै प्रतिपादिता । तत्र पुनरपि जुनागडम् आगत्य ते सोमनाथं
(प्रभासपट्टनम्) अगच्छन् । तत्र तै सूर्यमन्दिरम् अहलपाराश्या नवी-
कृत सोमनाथमन्दिरं च द्रष्टुम्, त्रिवेणीसंगमे च स्नातुम् । तदानीं मिलित
वच्छ-नरेश अवदत्, 'स्वामिन, भवता भाषणं श्रुत्वा मस्तकं घूर्णति ।
कथं भवान् इदं बुद्धिविभवम् उपयोक्ष्यते ? न हि अद्भुतानि अननुष्ठाय
भवान् स्थास्यति ।'

वेदानुवादे साहाय्यम्

ततः स्वामिन पोरबन्दर (मुदामपुरीम्) अगच्छन् । तदानीं
शकर पाण्डुरङ्ग पण्डित इत्याख्या सुप्रसिद्धा वेदाभ्यासका तत्र दिवाण-
पदम् अलचक्रु । तै वेदानाम् अनुवादं प्रारब्ध आसीत् । स्वामिना
वेदविषये प्रभुत्वेन प्रभावितैस् तै वेदानुवादकार्ये आत्मन साहाय्यार्थं
तत्रैव वस्तु स्वामिनं प्रार्थिता । तदनुसारेण स्वामिन तत्र एकादश
मासान् ऊपु । अत्रैव व्याकरणमहाभाष्यस्य अध्ययनं समाप्य, पण्डित-
महोदयानां वचनम् अनुमृत्य तै क्लेशभाषायां अध्ययनं प्रारब्धम् ।

अयंकदा स्वामिना बुद्धिविभवेन, ज्ञानस्य वैशात्येन, कल्पनानां
च अभिनवत्वेन हृदि कृतपदा पण्डित-महोदया अत्रुवन्, 'स्वामिन् !
विरला अत्र भवन्माहात्म्यविज्ञा । पश्चिमा गच्छतु भवान् । पार्श्वात्या
भवन्त सुष्ठु ज्ञास्यन्ति । तेषु सनातनधर्मस्य प्रसारं भवता कर्तव्यम् ।'

१४ इमं प्रसङ्गं वर्णयन् रोमार् रोलार् (The life of Vivekananda
p 27) At Porebander a pandit advised him to go to the
West इति लिखति । अत्र पण्डितशब्दस्य व्यक्तिविशेषवाचकत्वम्
अज्ञानान् रोमार् रोलार् भ्रान्त्या न शब्द विद्वत्पर्यायम् अगच्छन्ति ।

यत्सत्यं स्वयं स्वामिनामेव मनसि एतादृशी अस्पष्टरूपा इच्छा विवि-
त्पूर्वम् उदिताऽसीत् । श्री. पण्ड्या-महोदयः तेः इदम् उक्तोऽप्यासीत् ।
इदानीं तस्या एव इच्छायाः प्रतिध्वनिमिव पण्डितमुखेन उत्पन्नं श्रुत्वा ते
प्रमुदिताः अभवन् ।

पोरबन्दरात् स्वामिनः द्वारकां गताः । द्वारकानगरेण व्ययितहृदयाः
स्वामिनः भाविकालम् अन्विष्यन्त इव कश्चित् कालं निःशङ्कं तीरे उपा-
विशन् । ततश्च उत्थाय श्रीशंकराचार्याणां शारदामठम् अगच्छन् । ततश्च
प्रस्थाय माण्डवी-नारायणसरोवर-पलितान् प्रभृतीनि स्थानानि दृष्ट्वा
स्वामिनः बडोदरं (बडोदा) जग्मुः । अल्पं कालं यदोदरे उपित्वा
ते स्नाण्डवाम् अगच्छन् । तत्र ते बाबु हरिदास चट्टोपाध्यायानां गृहे
न्यवसन्^{१५} । अत्र स्वामिनः श्रीणि सप्ताहानि अनयन् । 'स्वामिनां भाषणे
दम्भस्य लेशोऽपि नासीत् । तेषाम् उन्नता विचाराः उदात्ताश्च भावाः
उदारबोधरूपेण सहजतया मुखात् न्यस्पन्दन्त' इति स्वामिनः अन्तरेण
यदात् हरिदासबाबु अवदत् । अत्र वङ्गीयानां समिलने स्वामिनः उप-
निषदा विवरणम् अकुर्वन् ।

सर्वधर्मपरिषद्-भवनसंकल्पः

अमेरिकायां शिकागो इत्यत्र सप्तस्थमानायाः सर्वधर्मपरिषदः वार्ता
पूर्वमेव—जुनागढे वा पोरबन्दरे वा—स्वामिनां वर्णपथम् आगता
आसीत् । तत्र स्वीया उपस्थितोच्छा अधुना अत्र स्नाण्डवाया स्वामिभिः
प्रथममेव स्पष्टं प्रकटीकृता । 'यदि कश्चिन् मम प्रवासव्ययस्य व्यवस्थां
विदध्यात्, तर्हि तत् शोभनं भवेत्,' स्वामिनः हरिदासबाबूसमीपे अवदन् ।

'लोकमान्य'-सहवासः

जुलं मासस्य (१८९२) तृतीयसप्ताहे स्नाण्डवा विहाय स्वामिनः
मुम्बापुरीम् अगच्छन् । तत्र ते श्री छविलदासमहोदयस्य गृहे कानिचित्

१५. एतत्स्थानप्राप्ते पूर्वं तु स्वामिनां बह्वी अटाट्या कर्तव्या आसीत् ।
प्रायः अस्मिन्नेव अवसरे तेषां मलवाह-गृहे निवासः कर्तव्यः आसीत्
इति भाति ।

सप्ताहानि न्यवसन् । मुम्बापुरीत स्वामिन पुण्यपत्तनम् गन्तु प्रस्थिता ।
 दैवयोगात् ते रेलयानस्य तस्मिन्नेव वक्ष आसन्, यत्र लोकमान्यतिलका
 अपि आसन् । आदौ तावत् 'स्यात् अय कश्चित् सामान्यो भिक्षु,' इति
 बुद्ध्या लोकमान्यं न तेषु किमपि विज्ञपम् अवधानं प्रदत्तम् । पश्चात्
 स्वामिना किंचिद् भाषणं श्रुत्वा तेषां पाण्डित्यम् अवगत्य लोकमान्या
 तान् पुण्यपत्तने स्वीये निवासे निवासार्थम् आनयन् । अत्र स्वामिन दश
 दिनानि अवारसु । एतान् दिवसान् अविरतप्रचलिते तयो चर्चाकाण्डे
 गीतोक्तं कर्मयोगोऽपि लब्धावकाशः स्यात् इति अवधितमपि तर्कयितुं
 शक्यम् । एव दश दिनानि स्वगृहे उपितस्यापि अस्य अतिथिसन्यासिन
 नामधेयं लोकमान्यं अविदितमासीत् । पश्चात् सर्वधर्मपरिषदः समेलना-
 वसरे वृत्तपत्रेषु प्रकाशितं स्वामिना चित्रम् अवलोक्य लोकमान्या
 साश्चर्यम् ऊचुः, 'अयं तावद् गतवर्षे अस्मद् गृहे उपितः सन्यासी ।'

पुण्यपत्तनात् महाश्वेश्वर गत्वा तत्र कानिचित् दिनानि उपि-वा-
 तस्मात् स्थानात् ते कोल्हापूरम् अगच्छन् । तत्र राज्ञ्या भक्तिभावेन सम-
 पित घाटिकाद्वयं स्वीकृत्य बेलग्रामम् (बेलगाव) अगच्छन् । कोल्हापुरीयै
 कार्यभारिभिः बेलग्रामस्थानां श्री भाटे इत्याख्याना कृते एक परिचय-
 पत्रं दत्तमासीत् । तद् गृहीत्वा ते भाटे महोदयानां गृहम् अगच्छन्,
 तेषां च गृहे अतिथित्वेन कानिचित् दिनानि अवसन् । स्वामिनाम् उष्णीषं,
 तेषां ताम्बूलभक्षणं, तमाखुसेवनं च दृष्ट्वा आदौ तावत् तेषां विषये
 भाटे गृहजनस्य मनसि न कोऽपि विशेष आदरः समजनि । गच्छता कालेन
 तु स्वामिना पाण्डित्य - ऋजुत्व - वक्तृत्व - सौजन्यप्रभृतीन् गुणान् अव-
 लोक्ष्य 'नूतनम् अयं कश्चित् महापुरुषः' इति तेषां मतिः अजायत ।
 अत्रैव बेलग्रामे स्वामिना दाबू हरिपाद मित्र इत्याख्यं वनाधिकारिभिः
 सह परिचयः सजातः । स्वयम् अनिच्छन्तोऽपि स्वामिन तेषाम् आग्रह-
 वशात् तेषाम् अतिथित्वं जग्मुः ।

१६ प्रवासे अयं स्वामी नाम कश्चित् dangerous patriot इति मन्य-
 मानस्य तदानीतनस्य आङ्ग्लशासनस्य मुत्तचरा स्वामिन
 अन्वसरन् । 'इयमपि प्रेममूर्ते ईश्वरस्य लीलेव,' इति मन्यमाना
 स्वामिन तान् अवानान् ।

स्मरणशक्ति रहस्यम्

अथैकदा न केवल धार्मिकाणां ग्रन्थानां वि तु 'पिक्विक् पेपर्स' सदृशग्रन्थस्यापि मूयास भाग स्वामिना कण्ठस्थ दृष्ट्वा 'कतिवारम् अयम् ग्रन्थ (पिक्विक् पेपर्स) भवता पठितः?' इति पृष्टा स्वामिन 'द्विवारम्' इति प्रत्यवोचन् । तदानीं द्विवारपठनमात्रेण एतावतो ग्रन्थस्य कण्ठस्थीकरण-निमित्तम् मित्रमहोदय आश्चर्यं प्रकटीकृते स्वामिन अवोचन्, 'शारीर-रिष्यशक्तीनां सचयेन मन शक्ति वर्धते । जनास्तु स्वरेण विषयोपभोगेन स्वशक्तिम अपव्ययीबुवंन्ति।' मित्रमहोदया सदैव अस्वस्थशरीरा अन एव गर्हणाशीला आसन् । तान् स्वामिन एवम् उपादिशन्—'आनन्दी भव । सात्त्विको भव । उदात्तान् विचारान् चिन्तय । येन च पश्चात्तापो भवेत्, तादृशेषु उपभोगेषु मा मतिं कुर्या । एव सर्वं कल्याणोदकं भविष्यति । यच्च इदं मृत्युभयं नाम, त्वयि मयि वा मृते वा वा जगतो हानिर् भविष्यति।' इत्येवमादिभि वचोभि स्वामीन तेषां बलाघानम् अकुर्वन् ।

स्वामिना न केवल वेदवेदाङ्गतादीनाम्, भौतिकशास्त्राणाम् अपि ज्ञानेन बेलग्रामस्था जना विस्मिता अभवन् । उभयो अपि धर्मविज्ञानयो सत्यं नाम एवमेव साधारणम् उद्दिष्टम्, सत्यं च सर्वत्र एकमेव इति स्वामिन प्रत्यपादयन् । अथैकदा स्वामिना मुखात् सर्वधर्मपरिपद्यम् - अमेरिकागमनसमयस्य श्रुत्वा मित्रमहोदया प्रमुदिता उत्साहपूर्णाश्च भूत्वा तदर्थं स्थानिकेभ्यः जनभ्यः निधिं सचेतुम् ऐच्छन् । स्वामिभिस्तु कुतोऽपि निमित्तात् ते प्रतिविद्धा । बेलग्रामात् प्रस्थानात् पूर्वं स्वामिभि स्वयजमान तस्य पत्नी च तयो प्रार्थना गृहीत्वा शिष्यत्वेन अनुगृहीतो मैसूरे

बेलग्रामात् गोमन्तकमार्गेण स्वामिन बङ्गलूरम् अगच्छन् । आदौ तावत् कतिचित् अहानि ते अज्ञाता अवसन् । ततस्तु तं मैसूर-राज्यस्य दिवाण सर के शेपाद्रि अय्यरमहोदय परिचित अभवत् । कति-पयमात्रेण सभाषणेन 'नूनम् एतेन प्रसभाकर्षिणा व्यक्तित्वेन, ऐश्वरेण च सामर्थ्येन सपञ्चोऽय सन्यासी स्वदेशस्य इतिहासोपरि स्वनाममुद्राम् अन-द्रकयित्वा न विश्राम्येन्,' इति दिवाण-महोदयाना दृढा मति अभवत् । तं तत्रस्थो नरेश सर चामराज्ज वाडियार महोदयोऽपि अनन 'मुवा-

चार्येण' सह परिचायित । स्वामिना 'स्वच्छविचारतया, प्रसन्नेन व्यक्तिम-
त्वेन, पाण्डित्यस्य वैशाल्येन, धर्मबुद्धेः तीक्ष्णत्वेन' विस्मिता नरेश
तान् शासकीयातिथित्वेन सभावयामास । अयंकदा स्वीयेन दिवाणगतेन
नरेशगतेन च स्पष्टभाषणेन स्वामिभिः निजम् अभयत्वलक्षणं सत्यासित्वं
प्रकटीकृतम् । तदा तेषु समुपजातभवत्यादरं नरेशः राजसभीयजगता
सुपरिचितः सन् स्वामिगतप्रेम्णा तान् सावधानभाषणार्थं प्रार्थयामास ।
स्वामिपु मैसूरे निवसत्सु एका पण्डितपरिपत् समलिता । तत्र स्वामिभिः
आविष्कृतेन शास्त्रपाण्डित्येन जनता यथा विस्मिता अभवत्, तथैव तेषां
पाश्चात्यसंगीतविज्ञानेन, विद्युत्तन्त्रज्ञत्वेन च ।

अयंकदा स्वामिपु परमप्रीतः दिवाणः तेभ्यः सहस्ररूप्यकमूल्यं
किमपि उपायनं दत्त्वाचकार । तदनुसारेण दिवाणस्य सचिवेन सह
विपणिं गत्वा स्वामिनः आपणात् आपणं भ्रामं भ्रामम् अन्ततो महार्घ-
तमम् एकं 'सिगारम्' (तदानीतन-शिलिङ्गमूल्यकम्) आदाय आपणात्
निश्चक्रमु । 'प्रीतोऽस्मि अनेन उपायनेन' निचतुर-फूल्कारोत्तरं ते
प्रीत्या अवदन् । एकदा महाराजेनापि आहूय, 'स्वामिन् ! किं ते प्रियं कर-
वाणि ?' इति ते पृष्टाः । तदा स्वामिभिः स आत्मनः जीवितकार्यस्य,
वेदान्तप्रसाराय च अमेरिकागमनं सक्लपस्य गृहीतार्थं कृतं । महाराजेन
तत्क्षणं प्रवासव्ययस्य प्रदानेच्छा प्रकटीकृता । स्वामिभिस्तु कुतोऽपि कार-
णात् तदानीं धनग्रहणं प्रत्याख्यातम् । प्रस्थानसमये प्रत्यासने दुःखविकलवस्य
नरेशस्य प्रार्थनाम् अङ्गीकृत्य स्वामिभिः स्मरणीयम् इति कृत्वा आत्मनः
शब्दानां ध्वनिमुद्रणम् अनुमतम् । सा ध्वनिमुद्रिका नरेशस्य समीपे अतिष्ठत् ।
अन्ते नरेशेन प्रदत्तम् उपायनम् आरंभ्य प्रत्याख्याय, तत्समाश्वासनार्थम् एका
'हुवगाम्' स्वीकृत्य, पादपूजनोत्सुकः नरेशः निवार्य स्वामिनः प्रातिष्ठन्त ।

ततश्च वदली-नारिवेल-ललितस्य, निसर्ग-गुन्दरस्य, शंकर-भगवन्-
पादानां जन्मभूमिभूतस्य केरलस्य दर्शनेन चक्षुषीं निर्वापयन्तः स्वामिनः
त्रिचूर-तिरु-अनन्तपुरम् (Trivandrum) मार्गेण मदुराम् अगच्छन् । तत्र

१७. तिरु-अनन्तपुरे स्वामिनः प्रा. गुन्दरराम-ऐयर इत्येतेषां गृहे नव
दिनानि अवसन् ।

मिलित भास्कर-सेतुपति' इत्याख्य रामनाड-नरेश तेषां शिष्यत्व गत । तेन सह स्वामिभिः देशस्य समस्या अन्तरेण चर्चा कृता । 'स्वामिभिः सर्वधर्मपरिपदि समिलितुम् अमेरिकाम् अवश्य गन्तव्यम्,' इति प्रोत्साहिता स्वामिनः 'पश्यामि तावत्, यथाववाञ्च मम निर्णय निवेदयिष्यामि' इत्यादिवाक्यं रामेश्वरदर्शने त्वरमाणहृदया प्रतस्थिरे । रामेश्वरं प्राप्य उत्तुङ्गगोपुरं सुविशालं च मन्दिरं प्रविश्य, श्रीरामचन्द्र-प्रतिष्ठापितं "तत् शिवलिङ्गं पूजयित्वा स्वामिनः आत्मानं कृतार्थम् अमन्यन् । रामेश्वरात् स्वामिनः कन्याकुमारीम् अगच्छन् ।

कन्याकुमारीं जीवितकार्यनिश्चय

कन्याकुमारीं गत्वा स्वामिनः देवीमन्दिरं प्राविशन् । देवीपुरतः दण्डवत् प्रणम्य ते तां पूजयामासु । पूजनोत्तरं निर्गत्य ते समुद्रतीरम् अगच्छन् । समुद्रं तैः एका महती शिला दृष्टा । तत् देव्या तपस्थानमिति श्रुत्वा ते तत्र गन्तुम् एच्छन् । किन्तु नाविकेभ्यो दातुं तेषां समीपे कपटिकाऽपि नासीत् । स्वामिनः सागरे उत्प्लुत्य तरीतुं प्रवृत्ताः । समन्तात् बाल्यागूहीत सागरं प्रक्षुब्ध आसीत् । स्वामिना मनसि तु तनोऽपि प्रक्षुब्धतरं प्रभञ्जनं बभ्राम । अन्ते शिलाम् आसाद्य ते आरुह्य ताम् अध्यासत ।

भारतस्य दक्षिणात्यतम-अवयवभूता शिला स्वामिनः अध्यासत । तैः पादाक्रान्तं समग्रोऽपि भारतं देवता तेषां मनश्चक्षुषः पुरतः आगत । न केवलं वर्तमानं किन्तु वर्षाणां सहस्रसहस्रकाणि व्याप्तं भूतकालोऽपि । न कोऽपि प्रदेशविशेषः किन्तु आसेतुहिमालयः समग्रो भारतः । तत्र तैः दृष्टं यत् भारतस्यात्मा धर्मोऽस्ति इति । भारतं पुनरपि उद्याय जगत् मार्गदर्शनं करिष्यति इति तेषां दृढा मतिः अभवत् । तैः इदमपि दृष्टं यत्

- १८ अस्मिन् विषये श्रुता एका कथा अत्र प्रसङ्गोचितत्वेन निर्दिश्यते । श्रीरामकृष्णानां निर्वाणोत्तरं तीर्थयात्राप्रसङ्गान्न भगवती माताजी रामेश्वरं गता । तत्र गत्वा शिवलिङ्गं पूजयित्वा कचित् कालं तस्य पुरतः माताजी उपविष्टा । कतिपयक्षणोत्तरं 'यथा तदानीं त्वं (आवाभ्यां) प्रतिष्ठापितः, तथैव अद्यापि अस्ति,' इति शब्दा भगवत्या मुखात् निर्गताः ।

भारतस्य यः सांप्रतिकः अवपातो दृश्यते, तस्य कारणं नाम तस्य स्वत्वनाशः, आत्मविस्मृतिः । तं इदमपि दृष्टं यत् आध्यात्मिकतायाः पुनः प्रतिष्ठापना इव दारिद्र्यस्य अपसारणमपि परमम् आवश्यकम् । न हि समाजस्य एकम् अवयवं दैन्य-दारिद्र्ययोः निरुद्ध्य अपरोऽवयवं यथार्थतः उत्थानुं शक्नोति । न बुभुक्षितः प्रति धर्मो भाति इति रामकृष्णवचनं सत्यम् आसीत् । एव चिन्तयता स्वामिना मनसि सहसा एकः विचारः अस्फुरत् । कुतः सन्यासिभिः ग्राम-ग्रामं गत्वा जनाः न अध्यापनीयाः ? स्वच्छता न प्रतिपादनीया ? क्षुधिता न भोजनीया ? जनानां दारिद्र्यादि-दुःखा-पनोदार्थं प्रयत्नाः न कर्तव्याः ? स्वामिना निश्चयः अभूत् । धर्मो नाम न केवलं जपजाप्यम्, ध्यानधारणा, मूर्तिपूजा वा, किं तु मनुष्यरूपेण आविर्भूतस्य नारायणस्य सेवापि । इतः परं क्षुधितनारायणस्य, पतित-नारायणस्य, हणननारायणस्य सर्वैव मे धर्मः ।

एतदर्थम् आवश्यकं धनं तु कुतः आनेतव्यम् ? भारते वाचि वीरा बहवः आसन्, विरलास्तु दानशूराः । ध्यानमग्नानां स्वामिना दृष्टिः समुद्रम् उत्तीर्य पाश्चात्यदेशोपरि अपतत् । पश्चिमायाः समीपे धनम् आसीत्, सा अध्यात्मम् अपेक्षतः । भारतस्य समीपे अध्यात्मनिधिः आसीत्, स द्रव्यम् अपेक्षतः । “अहम् अमेरिकां गत्वा पाश्चात्यापेक्षितम् अध्यात्मं द्वितीयं ततः भारतीय-जनानां दैन्यनिवारणार्थम् आवश्यकं द्रव्यम् अत्र आनेष्यामि,” स्वामिनः अचिन्तयन् ।

१९ पश्चात् प्रेषिते एकस्मिन् पत्रे स्वामिनः एव लिखन्ति — “At Cape Comorin, sitting in Mother Kumari's temple, sitting on the last bit of Indian rock I hit upon a plan. We are so many Sannyasins wandering about and teaching the people metaphysics — it is all madness. Did not our Gurudeva use to say, ‘An empty stomach is no good for religion?’ Suppose some disinterested Sannyasins, bent on doing good to others go from village to village, disseminating education and seeking the various ways to better the conditions of all down to the Chandala. Will not that bring forth good in time?...’

११. अमेरिका-प्रयाणम्

१८९२ ख्रिस्ताब्द समाप्तप्रायः आसीत् । स्वामिना कन्याकुमारीतः प्रस्थाय रामनाडद्वारा पॉण्डिचरीं पद्भ्यामेव अगच्छन् । तत्र एकेन पण्डितेन सह स्वामिना परदेशगमन-विषये दलितोद्धारविषये च तीव्र विवादः अभवत् । पॉण्डिचर्यां कानिचित् दिनानि विश्रम्य श्री. मन्मथनाथ-भट्टाचार्येण सह ते मद्रासम् अगच्छन् । तत्र उपदेशाः युवानः स्वामिना स्वागतार्थं स्थानकः समुपागताः आसन् । अत्रैव मद्रासे प्रथमे निष्ठावन्तः अनुयायिनः स्वामिभिः लब्धाः, विदेशगमनार्थं च द्रव्यः लब्धम् । पश्चात् स्वामिना सघटनात्मकः कार्यमपि अत्रैव प्रारभत ।

मद्रासे

अत्र स्थिते स्वामिभिः सह चर्चार्थम् आगतानां जनानां समर्थः सदा सनिहितः आसीत् । एकदा चर्चाप्रसङ्गेन 'कथं नाम वेदान्तप्रवर्णा, हिन्दवः मूर्तिपूजकाः ?' इति केनचित् पृष्ठे अदिति 'यतो हिमालयः अस्माकं वर्तते,' इति स्वामिनः अवोचन् । हिमालयसदृशीषु भगवद्बिम्बितेषु समस्तात् सतीषु कथमिव हिन्दवः मूर्तिपूजकाः न भवेयुः इति स्वामिनाम् आशयः आसीत् । अविचार्य यत् किमपि पृच्छत, पूर्वजान् ऋषीन् वा निन्दतः जनान् ते विदितस्वाधिकाराः तीव्रं शब्दैः निर्भर्त्सयन्ते स्म । तेषां हृदयं नु अनुवन्मामृदुः आसीत् । एकदा समुद्रतीरे पादचारार्थं गतास्ते ते फारिचितः क्षुत्क्षामकण्ठान् धीवरबालान् ऊरुदध्ने समुद्रजले मातृभिः सह कर्मन्यापृतान् दृष्ट्वा अत्युत्पूर्णनेत्रा आक्रोशन्, 'हे भगवन् ! कुतस्त्वम् एतान् दीनजनान् निर्मासि' ।

१ 'O Lord' why dost Thou create these miserable creatures !
I cannot bear the sight of them How long, O Lord how long "

‘मया ब्रह्म साक्षात्कृतम् अस्ति’

एकदा विद्वत्समाजे ब्रह्म साक्षात्कारविषये येनापि सौपहास तस्य अशक्यत्वे प्रतिपादिते ‘मया ब्रह्म साक्षात्कृतमस्ति,’ इति स्वामिन आत्मविश्वासपूर्वकम् अवोचन् । ‘किं नाम ईश्वरत्वम् ? लक्षणं क्रियताम्,’ इति केनचित् उक्ते ‘किं नाम एनर्जी ? ब्रूहि तत्लक्षणम्,’ इत्युक्त्वा स्वामिभि स निरुत्तरोद्धत । एवो नास्तिक आगत्य स्वामिसहवासेन आस्तिक अभवत् । ‘बिडी’ इति स्वामिभि कृतनामधेय अय विज्ञान-प्राध्यापक स्वामिना कार्येषु सहायक अभवत् । स्वामिना सार्वजनिक-सभासु भाषणाभ्यास प्रथम मद्रासे एव अभवत् ।

अत्र परिचयप्राप्ताना जनाना पुरतः स्वीय अमेरिकागमनसकल्पा स्वामिभि प्रकटीकृत । तम् अनुमोदमाना तत्रत्या तेषाम् अनुयायिनः द्रव्यं शचेतु प्रारभन्त । स्वामिनस्तु दीलायमानचित्ता आसन् । ‘अपि अहं स्वेच्छयैव गच्छामि, उत ईश्वरेच्छया ?’ ते मनस्येव विचारयितु प्रारभन्त । ते अम्बा प्रार्थयन्त, ‘अयि अम्ब ! त्वमेव कर्त्री अमि । अहं निमित्तमात्रं भवितुम् इच्छामि । ज्ञापय मा तव इच्छाम् ।’ एव जगदम्बा प्रार्थ्य स्वामिन स्वशिष्यान् ऊचु, ‘अम्बाया इच्छा शास्त्रैश्च अहं गमिष्यामि । यदि सा मम गमनम् अनुमन्यते, तर्हि धन स्वयमेव अत्र उपनतं भवेत् । अतः गृह्यताम् इदं धनम्, वितीर्यतां च तत् निर्धनेषु,’ इत्युक्त्वा प्रवासव्ययार्थं शिष्यै सचित् रुप्यकाणा पञ्चशतं ते शिष्येभ्य प्रत्यर्पयन् ।

भागानगरे

अत्रान्तरे भागानगर(हंद्रावाद)स्थै कश्चित् जनं प्रापिताः स्वामिन भागानगरं ययुः, (१०-२-१८९३) । पञ्चशतप्राया जनाः स्वागतार्थं स्थानकम् आगता आसन् । तेषु अनेके महामात्रा, पण्डिताश्च आसन् । स्वामिन पुष्पमालाभि माराधनता अभवन् । न हि तत्र तत्पूर्वं

२ पूर्वं खाण्डवायां स्थिता स्वामिन सार्वजनिकसभाया भाषणार्थं पृष्ठा आसन् । अनन्यस्तसमाभाषणं स्वामिभि तदानीम् अर्धाङ्गीकारः प्रदत्त आसीत् । किं तु कुतश्चित् कारणात् समैव न सम्पश्यत् ।

कस्यापि सन्यासिन स्वागतार्थम् एतावान् जनसमूहः समिलितः आसीत् । अत्र निवसद्भिः स्वामिभिः विरयातरत्ना मोलकोण्डा दृष्टा । एकदा नवाववाहादुरेण सह स्वामिना धर्मचर्चा अभूत् । मुसलमानेन सतापि अनेन सहिष्णुना नवावेन असेतुहिमाचल तीर्थयात्रा कृता आसीत् । तस्मै स्वामिभिः सगुणसाकारस्य ईश्वरस्य पूजा प्रतिपादिता । स्वामिना विदेशगमनसकल्पं विदित्वा स प्रवासव्ययार्थं द्रव्यं दातुम् एच्छत् । स्वामिभिस्तु 'इदानीं भाऽस्तु । पश्चात् द्रव्यामि,' इत्युक्तम् । अन्येऽपि तत्रत्ये महामात्मप्रभृतिभिः सह स्वामिना दर्शनभाषणानि अभवन् । १३-२-९३ दिने महद्युव महाविद्यालये 'मम विदेशगमनम्' इति विषयम् अधिकृत्य सहस्रमितस्य जनसमूहस्य पुरन स्वामिना भाषणम् अभवत् ।

विवेशगमनार्थम् आदेशः

१७ फेब्रुअरी दिने भागानगरं विहाय स्वामिनः पुनरपि मद्रासम् अगच्छन् । 'स्वामिना धर्मेनिष्ठेन सारल्येन, अव्यभिचारिणा आत्मसयमेन, प्रगाढया च ध्यानसम्पदा भागानगरस्था जना प्रभाविता अभवन्,' इति कालीचरणबाबु लिखति । मद्रासं निवृत्तानां स्वामिना चर्चाभाषणादिकं दैनिकं कार्यक्रमं प्रवृत्तं । प्रतिदिनं शिष्याणाम् अनुयायिनां च सख्या अवधत् । किं तु स्वामिनः अस्वस्थमनस्का आसन् । एकतः ते अमेरिकां गन्तुम् उत्सुका आसन् । श्री अलसिंहः पेरुमालः प्रभृतयः स्वामिना शिष्या स्वामिना प्रवासार्थं द्रव्यसचयपरा आसन् । अन्यतस्तु अद्यापि स्वामिभिः आदेशः लब्धः नासीत् । अतः साक्षात् आदेशम् अधिगन्तुं ते दर्शनं प्रार्थयन्तः । अस्याम् अवस्थायाम् एकदा अर्धेनिद्रितं तैः प्रतीकरूपेण आदेशः लब्धः । तैः समुद्रतीरात् प्रस्थाय समुद्रजलं प्रविशन्तः श्रीरामः कृष्णः परमहंसा दृष्टा । रामकृष्णे स्वामिनः आरमानम् अनुसर्तुं सजया आदिष्टा । एतत् दृष्ट्वा स्वामिनः जागरिताः । अधुना तैः स्वास्थ्यं लब्धम् । अधुना शङ्का विलीना । अधुना तैः 'गच्छ' इति आदेशः लब्धः आसीत् । स्वामिनः पूर्ववत् भगवत्या शारदादेव्या अपि आशिपम् इच्छन्तः भगवत्यै पत्रं विलिख्य स्वीयं गमनसकल्पं निवेदयाम्बुः । भगवत्या आशिपं च प्रार्थयाम्बुः । मानवात्सल्येन तद् गमनं निरोद्धवामाऽपि रामकृष्णानाम् अभिप्रायज्ञां भगवती तेषां गमनम् अन्वजानात् ।

एव सर्वसन्देहनिरासोत्तर प्रस्थानोद्यतेषु स्वामिषु सत्सु सहसा खेत्रीत मुन्दो जगमोहनलाल स्वामिन खेत्री नेतु मद्रासम् आगत । खेत्रीनरेशाना पुत्र सजात आसीत् । अस्मिन् आनन्दोत्सवे स्वामिना सनिधिम् इच्छता नरेशेन तान् निमन्त्रयितुम् अय सचिव प्रेषित आसीत् । तस्य मुखात् आगमनप्रयोजन श्रुत्वा 'ननु एकेनैव मासेन अमेरिका गन्तुम् अहं प्रस्यस्ये । कथमिदानीं महाराज द्रष्टुं मम तत्र आगमनं शक्यम् ?' इति स्वामिभिः असमर्थता प्रकटिता । जगमोहनलालस्तु 'मा युष्माकम् एतन्निमित्तं कापि चिन्ता अस्तु । महाराज एव सर्वमिदं सपादयिष्यति,' इत्युक्त्वा, सनिबन्धं प्राप्य, स्वामिन आदाय खेत्रीम् अगच्छत् ।

सर्वाङ्घ्रि खेत्रीनगरी उत्सवमयी आसीत् । स्वामिन दृष्ट्वा महाराज साष्टाङ्गं प्रणिपपात । महाराज स्वामिन उपस्थितान् सभ्यान् परिचाय्य स्वामिनाम् आशीर्वाचननिमित्तं मम पुत्रलाभ इत्यवदत् । नवजात राजपुत्रम् आशिषा अभिनन्द्य कानिचिच्च दिनानि तत्र उपित्वा प्रवासव्यवस्थां विधातुं स्वामिन मुम्बापुरीं प्रस्थिता ।

नर्तकीतः अध्यात्मपाठः

ससचिव महाराज जयपुरं यावत् स्वामिन अन्वगच्छत् । तत्र घटिते एकस्मिन् प्रसङ्गे विस्मृतमिव ब्रह्मामेक्य स्वामिन कस्यादिचित् नर्तक्या सर्वाशात् अशिक्षन्त । एकदा सायंकाले नर्तक्या नृत्यदर्शनार्थं महाराज स्वामिन आह्वयत् । अनुचितं सन्यासिना नृत्यदर्शनम् इति कृत्वा स्वामिन प्रत्याचरयु । दूतो गत्वा स्वामिसंदेशं वययामास । तं श्रुत्वा नर्तकी भग्नचित्ता अभवत् । बुद्ध्या अबुद्ध्या वा सा सूरदासस्य

हमारे प्रभु औगुन चित न धरो ।

समदरसी हूं नाम तुम्हारी, सोई पार करी ।

एक लोहा पूजामें राखत, इक घर अधिक परी ।

सो दुबिधा पारस नहीं जानत, कचन करत खरी ।

इक नदिया इक नार कहावत मेली नीर भरी ।

जब मिलि गए तब एक घरन हूँ गगनाम परी ।

इति पद्यं गातुं प्रारभत । स्वामिनः स्वकक्षस्थिता तद् गीतम् अशृण्वन् ।
ते अबुध्यन्त । चिन्तयामासुश्च—‘ मया अवज्ञाता इयं नर्तकी अपि ब्रह्मणः
एव रूपम् । धिक् माम् ! सन्यासी सपत्न्योऽपि नाहम् अद्यापि भेदातीतो-
ऽस्मि ।’ इति चिन्तयित्वा, उत्थाय, ते प्रेक्षागारं गत्वा समाजे समिलिता
अभवन् ।

नरेन्द्र-विवेकानन्द अभवत्

मुम्बापुरी प्रस्थितानां स्वामिनां शुभाशसनं दुःखजडेन मनसा कृत्वा
खेत्री-महाराजेन स्वामिनः प्रार्थिता, ‘स्वामिन् ! इतः परं गुरुचरणौ,
विवेकानन्द इति नाम ग्रहीतव्यम् ।’ स्वामिनि महाराजस्य प्रार्थना
अङ्गीकृता । नरेन्द्र-विवेकानन्द अभवत् ।

मध्येभागम् अबू-रोड स्थानके यदृच्छया मिलितं, तुरीयानन्द
स्वामिनः मुम्बापुरी यावत् अन्वगच्छत् । (तदानीं तुरीयानन्देन सह
ब्रह्मानन्दोऽपि तत्र तपस्यापरः आसीत् ।) अबू-रोड स्थानके घटितः

३ गीतस्य भावार्थः — हे प्रभो ! मा मम दोषान् अवेक्षस्व । सम-
दर्शयिष्ये तव नाम अस्ति । एकं लोहखण्डं देवालये स्तुतौ भवति,
अपरं व्याघ्रस्य क्षुरिका भवति, उभे अपि तु स्पर्शमर्णं स्पर्शानं
समानं स्वर्णत्वं प्राप्नुत । अतो हे प्रभो ! मा मम दोषान् अवे-
क्षस्व । एको जलविन्दुः यमुनाजले पतति, अपरं भलिने रथ्योदके,
उभौ अपि तु गङ्गोदकमिलितौ समानं पूतौ भवत । अतः हे प्रभो !
मा मम दोषान् अवेक्षस्व ।

अनं शक्रमगवत्पादानाम्

अयं स्पर्शं लभ्यते सपदि लभते हेमपदवीम्

• यथा रथ्यापायः क्षुचिं भवति गङ्गोदकमिलितम् ।

इति पदवृत्तिस्मरणम् अपरिहार्यम् ।

४ विवेकानन्द इति नामसूचने खेत्री-नरेन्द्रस्य हेतुः यः कोऽपि भवतु ।
वाचकास्तु पुरा नरेन्द्रेण दारिद्र्यनिवारणं प्रार्थयितुं देवीमन्दिरं गतेन
तत्स्थाने विवेक एव प्रार्थितः (पृ. ४९), रामकृष्णोरपि नरेन्द्र-
विवेकं कर्तुं सदा उपदिष्टः (पृ. ७२) इति अनेन प्रसङ्गेन
अवश्यं स्मरेयुः ।

एको वृत्तान्तः तुरीयानन्देन पश्चात् निवेदितः, यः स्वामिना दीनोद्धार-परमं धर्मं तेषां च आर्तता पर्याप्तं विद्योतयति । स्वीयम् अमेरिकागमन-सकल्यं निवेद्य धर्मकथाप्रसङ्गेन स्वामिनः भावार्तां भूत्वा सहसा तुरीया-नन्दम् अवोचन्, 'हरिभाई' युष्माभिः धर्मं धर्मं इति य उच्यते, नाहं तम् अद्यापि अवगन्तुं समर्थः ।' ततः गभीरेण दुःखेन आक्रान्तवदना, तीव्रेण भावातिरेकेण च वेपमानशरीरात् ते स्व-वक्षसि हस्तं निधाय पुन-रपि अवोचन्, 'किं तु मम हृदयं विस्तीर्णं ना प्राप्तमस्ति, सर्वे तु च अधुना जानामि । श्रद्धास्व ! उत्कटं सर्वेधि ।' भावावेष्टेन रुद्धकण्ठा, विगलित-अश्रुप्रवाहाश्च स्वामिनः कञ्चिन्कालं तूष्णीम् अतिष्ठन् । इमं वृत्तान्तं निवेद्य स्वयं गह्वरितकण्ठः, अश्रुविन्दुभिः तारकितपद्माग्रं तुरीया-नन्दं दीर्घं निश्वास्य पुनरवोचन्, 'इदं श्रुत्वा मदीया या अवस्था सजाता, अपि युष्माभिः सा उत्प्रेक्षितुं शक्यते ? ' किं नैते साक्षात् बुद्धस्य शब्दाः, तस्यैव च भावाः ? ' अहम् अचिन्त्यम* । मया स्पष्टं दृष्टं यत् अल्लिलायां मनुष्यजाते दुःखानुभूतिः स्वामिना हृदये स्पन्दमानाऽस्ति ।'

* पुरा बुद्धगया गतेन नरेन्द्रेण ध्यानाविष्टेन सता अनुभूतं बुद्धदर्शनम्, बुद्धस्य च तच्छरीरप्रवेशः अस्मिन् समये तुरीयानन्दस्य स्मृति-मागतः ।

५ (Turiyananda said) " I vividly remember some remarks made by Swamiji at that time. The exact words and accents and the deep pathos with which they were uttered still ring in my ears. He said, 'Haribhai, I am still unable to understand anything of your so-called religion.' Then with an expression of deep sorrow in his countenance and an intense emotion shaking his body, he placed his hand on his heart and added 'But my heart has expanded very much, and I have learnt to feel. Believe me I feel intensely indeed.' His voice was choked with feeling, he could say no more. For a time profound silence reigned and tears rolled down his cheeks. 'In telling of this incident Swami Turiyananda was also overcome. He sat silent for a while, his eyelids heavy with tears. With a deep

प्रस्थानम्

स्वामिन गुम्बापुरीम् अगच्छन् । महाराजस्य आज्ञानुसारेण ते सह गुम्बापुरीम् आगत जगमोहनलाल तेषां प्रथमश्रेण्या प्रवासदर्शिका संपादयामास । मद्रासत अलसिंह-पेरुमालोऽपि आगत आसीत् । अवशिष्टान् कतिचित् दिवसान् मित्रदर्शने धर्मचर्चया ध्यानप्रार्थनादिमिश्रं नीत्वा उज्जणीष कापायक्ञ्चुकं च परिधाय, वयं नु वराहनगरस्था गुरुधन्वव स्युः किं च अविदितमत्रयाणां ते वदिष्यन्ति इति चिन्तयन्त, भारतस्य भूतगौरव ध्यात्वा स्वीयेन अमेरिकागमनेन तस्य पुनरुत्थान-स्वप्नान् दर्शयन्तोऽपि 'नूनं तपोभूमे भोगभूमिं प्रस्थितोऽस्मि' इति मन्वाना, जगदम्बा-रामकृष्णयो स्मरणपूर्वकं नामोच्चारणं कुर्वन्त विवेकानन्द स्वामिन ३१-५ १८९३ दिने अमेरिकागमनार्थं 'पेनिन्दुलर' नौकाम् आरोहन् ।

स्वामिना सर्वम अननुभूतपूथम् आसीत् । अभ्यस्त-अपरिश्रहाणां तेषाम् हृदानी उपकरणभारं अवैक्षणीय आसीत् । तेषां वेषविशेषेण कुतूहलपूर्णां सहप्रवासिनत्राणां ते विषयताम् अगच्छन् । तथापि बालस्येव कुतूहलपूर्णेन मनसा स्वामिनं प्रक्षमाणा आसन् । दृग्न्तविस्तीर्णं सागरं यथा ते कौतूहलेन अपश्यन् तथैव नौकाया यन्त्राण्यपि । सजातपरिचयं नो-कप्तान सर्वाणि यन्त्रकार्याणि स्वामिभ्यः स्पष्टीकृत्य व्याख्यातवान् । स्वामिनाम अनन्यसाधारणं व्यक्तित्वविशेषेण अन्ये प्रवासिनः क्रमेण तान् प्रति आकृष्टा बभूवुः ।

(१२२ पृष्ठतः)

sigh he said, " Can you imagine what passed through my mind on hearing the Swami speak thus ? 'Are not these,' I thought 'the very words and feelings of Buddha ?'

I could clearly perceive that the sufferings of humanity were pulsating in the heart of Swami ('The Life of Swami Vivekananda' by his Eastern and Western Disciples, p. 342).

बृहद्भारतदर्शनम्

मध्येमार्गे नौका कोलम्बो इत्यत्र अनिच्छत् । स्वामिभि अवतीर्य नगरे सचर्य, बौद्धमन्दिरं गत्वा, निर्वाणोन्मुखस्य बुद्धस्य प्रतिमां दृष्ट्वा । ततश्च पेनाङ्ग-सिङ्गापुर-मार्गेण नौका हॉङ्गकाँगम् अगच्छत् । तत्र प्रथमदृष्ट चीनजीवितं स्वामिभि योकोहामात लिखिते पत्रे वर्णितम् अस्ति । 'चीन-भारतयो आत्यन्त्रि-दारिद्र्य-वारणात् तयो सस्कृति निर्जोव 'ममी'भूय स्थिताऽस्ति,' इति ते वदन्ति । दिनत्रयारम्भे हॉङ्गकाँग-निवासे स्वामिनः कॅण्टन-नगरं द्रष्टुं गताः । तत्रत्येन उद्यमशीलेन जीवि-त्सेन ते आकृष्टा अभवन् । तत्रत्य प्रत्यात बौद्धमन्दिरं दृष्ट्वा ते चीन-मिश्रूणा मठं द्रष्टुम् अगच्छन् । घर्मान्तरीयाणां कृते तत्र प्रवेशं निषिद्धं आसीत् । स्वामिनः प्रविष्टान् दृष्ट्वा द्वित्रा पुरुषा उदगूरितदण्डा तान् अभ्यधावन् । अन्ये दर्शनायिनः पलायिताः । भाषाद्वयज्ञः मध्यस्थोऽपि पलायनोद्यत आसीत् । प्रत्युत्पन्नमतिभिः स्वामिभिस्तु तं हस्तेग्राह्यं गृहीत्वा चीनभाषीयं योगिं पर्यायं च पृष्ट्वा, 'योगी, योगी' इति उच्चैः उषतम् । तच्छ्रवणमात्रेण ते चीन-महन्ता साष्टाङ्गं प्रणिपातम् अकुर्वन् । ते स्वामिनः प्रति भूतनिवारणार्थं रक्षावरणञ्च प्रारयन्त । इदानीं किं कार्यम् ? किञ्चित् चिन्तयित्वा स्वामिभि वस्त्रकोशात् एकं वस्त्रं निष्कासितं, ॥ च अनेकेषु खण्डेषु विपाट्य एकैकस्मिन् 'ॐकार' लिखित्वा तत्सर्वं महन्तेभ्यः प्रदत्तम् । महन्तं ततः शिरसा धारयित्वा, स्वामिनः अन्तः प्रवेक्ष्य सर्वं मन्दिरं प्रदर्शितम् । अस्मिन्नेव मठे बह्वर्गीयाक्षरं लिखिता अनेके सस्कृतभाषामया हस्तलेखा स्वामिभि दृष्ट्वा, तेन च बह्वर्गीयाक्षरं चीनोपरि पतितं भूतकालिक् भारतीय प्रभावः ते ऊहितः । ततो नागासकी गत्वा जापानीयानां स्वच्छतया उद्यमशीलतया च स्वामिनः प्रभाविता अभवन् । ततः कोबे नौकाशयं अवतीर्य भूमिमार्गेण स्वामिनः योकोहामाम् अगच्छन् । अन्यान्यपि कानिचित् नगराणि गत्वा ते जापानीयानां मन्दिराणां तथा च तेषां सामाजिकरीतीनाम् अवलोकनं कृतम् । तत्रापि ते बह्वर्गीयाक्षरं लिखिता सस्कृतमन्त्रा दृष्ट्वा । ज्ञानविज्ञानयोः तासु तासु शास्त्रासु उन्मत्तवेगेन क्रियमाणा जापानीयानां प्रगतिं विलोक्य ते विस्मिता अभवन् । अन्यदेशीयानाम् अपेक्षया भारतीयानां पृष्ठस्थितिः

तान् अव्यययन् । योकोहामात मद्रासीयान् स्वशिष्यान् प्रति लिखिते पत्रे ते लिखन्ति—‘न्यूनतोन्यूनम् एव सहस्रसख्याना तरुणानाम् आत्यन्तिक स्वार्थ-त्याग भारत अपेक्षते । नूतन-समाजरचना-निर्माणार्थम्, दृष्टोद्धारार्थम्, युभुक्षितानां मुखेषु अन्नदानार्थम्, सामान्यजनस्य शिक्षणार्थं च करणीये मरणान्त-संग्रामे आवश्यकान् कियतो निस्वार्थान् दृढव्रताश्च युवकान् मद्रास प्रदास्यति ?’

प्राचीनजगतः नवीन प्रति

योकोहामात नौका ब्रह्मकुहरम् अगच्छत् । स्वामिनः प्राचीन-जगतः नवीन जगत् प्राप्ता । तत्र अवतीर्य रेल-यानेन त्रीणि दिनानि प्रोष्य स्वामिनः अन्ततः त्रिकागो-नगरं प्राप्नुवन् । अनुत्प्रेक्षित-शौर्यार्ता स्वामिनः स्थानकम् अवातरन् । अनभ्यस्तव्यवहारम् एतः सन्यासिनः भार-वाहादयः द्रव्ये प्रातारयन्* । उन्मार्गा डिम्बबाला अपीडयन् । तस्य विचित्रं वेषः वीक्ष्य जना उपाहसन् । सभ्रान्ता स्वामिनः यथाकथञ्चित् एक पथिकाश्रमं प्राप्नुवन्, उपकरणानि अस्थापयन्, मुक्तिनिश्वासं च अश्वसन् ।

प्रथमो निराशाघातः

उत्तरेण स्वामिनः तत्र प्रारब्ध ‘विश्वप्रदर्शनम्’ द्रष्टुम् अगच्छन् । द्वादश दिनानि ते प्रेक्षमाणा अपि अतृप्ता अतिष्ठन् । तत्र पाश्चात्यानाम् अद्भुतेन कर्तृत्वेन, जीवनोत्साहेन च स्वामिनः निःशब्दाः अभवन् । सम-न्तात् जनसागरः प्रसृतः आसीत् । तथापि स्वामिनः आत्मानम् एकाकिनम् अन्वभवन् । ते पर्युत्सुका अभवन् । तथापि आत्मनिर्णयस्य औचित्य-विषये तेषां मनसि कोऽपि सदेहो नासीत् । यदा तु ते परिपदः कार्यालयम् अगच्छन्, तदा तेषाम् उपरि वज्रपात इव अभवत् । एक तावत्, परिपत्-प्रारम्भस्य अद्यापि मासद्वयात्मकं अवधि आसीत् । तदानीं जुलै-मासस्य मध्यावधि आसीत्, न च परिपत् सेप्टेम्बर-मासस्य द्वितीयसप्ताहात्

* ‘The whole way was strewn with his feathers, for he was a marked prey for the fletcher he could be seen from afar !’ (Roman Rolland)

प्राक् प्रारब्धमाणा आसीत् । द्वितीयम्, स्वामिन स्वयमेव आगता आसन् । न ते वस्था अपि सस्यायाः प्रतिनिधिभूता आसन् । नागीन् तेषां समीपे विमपि परिचयपत्रम्, प्रशस्तिपत्र वा । किं च परिचयपत्रवना प्रतिनिधीनामपि प्रदेशकाल अतिशान्तोऽस्ति इत्यपि पृच्छागारे अधिवृत्तं स्वामिन निवेदिता । परिपत् वदा प्रारभते, प्रतिनिधीना त्रिपये के नियमा, या अधिवारसपत् अपेक्ष्यते, के अन्ये उपचारा, इत्यादिविषये स्वामि-प्रस्यानात् पूर्वं तेषाम् उसाहवद्भिः शिष्यं गौडम्येन जिज्ञासित नासीत् । केवल स्वामिभिः अमेरिका प्रति गन्तव्यम्, परिपदि उपस्थाप 'अहं विवेकानन्दोऽस्मि' इति यकनध्यम्, भाषितुं च आरब्धव्यम् इतीति तेषां बालमुलभा वरुणा आसीत् ।

एतेन अनपेक्षितेन आपातेन दिष्टमूढा इव स्वामिन बहिर् आगता । अमेरिकीया जीवनसरणिं व्ययबहुला आसीत् । हिनचिन्नकं तैभ्यः प्रदत्तं द्रव्यनिधिः प्रतिदिनं क्षीयमाणः आसीत् । तेषां समीपं न कोऽपि ऊर्मा आसीत्, न द्रव्यस्य न वा सौहार्दस्य । अस्याम् अवस्थायां बोम्बेन किञ्चिद्गूढेन व्ययेन स्यात् शक्यते इति श्रुत्वा स्वामिनः तन् नगरं गन्तुं प्रस्थिताः । इतः पूर्वम् अनुभूताया ईश्वरीयकृपायाः अनुभवः तं पुनरपि प्राप्तः । रेलयाने

६ भारते अमेरिकाप्रस्यानात् पूर्वं सन्निधानन्द इति नामधरेण नरेन्द्रेण विभासफिस्ट सोसायट्या अध्यक्ष बर्नल ऑल्कॉट इत्याख्यम् उपगम्य परिचयपत्रं प्रार्थितम् आसीत् । तेन तु अमेरिकास्थान् स्वान् मित्रान् पत्रं विलिख्य स्वामिना प्रशस्तिस्थाने तद्विषये सावधानं स्यात् तैः प्रवोचिताः । (Romain Rolland, 'The Life of Vivekananda,' p 8)

७ ' Nothing could have been more typical of the unorganised mass of Hinduism it self ' (Sister Nivedita)

८ अस्य कानिचित् उदाहरणानि पूर्वयोः प्रकरणयोः लभ्येरन् । तत्र अनिदिष्टम् इदमेकम् अत्र उल्लिख्यते—एवदा उत्तरप्रदेशं प्रवसन्त स्वामिनः ताडो घाट इत्याख्ये स्थानके अवातरन् । क्षुधा ते अत्यन्त-पीडिता आसन् । भूम्याम् उपविष्टानां स्वामिना पुरतः किञ्चिद्दूरम् स्वादन्नभक्षणपरं, निष्क्रियतायं च तान् उपहासास्पदं कुर्वन्

तेषामेव वक्षो श्रीमती सन्वनं नाम पुरन्धरी आसीत् । स्वामिन तेज पुञ्जेन मुखमण्डलेन आकृष्टा सा तं सह भाषितु प्रारभत । स्वामिन भारतात् वेदान्तप्रसाराय आगता सन्ति इति ज्ञात्वा 'स्वामिन्' भवता अस्माकं गृहे अस्मदतिथित्वेन स्थातव्यम् । को नु वेद, भवेदपि किञ्चित् युष्मदनुकूलम्' इति च सा तान् विज्ञापयामास । तस्या प्रार्थनाम् अभ्युपगम्य स्वामिन तया सह तस्या 'ग्रीष्मी मेडोज्' सञ्ज्ञके प्रासादे वस्तु गता ।

अत्र स्वामिभिः क्षारीर स्वास्थ्यम् उपलब्धम् । द्रव्यचिन्ताऽपि नासीत् । तथाऽपि नूतन उपद्रव प्रारब्ध । दर्शनाय आगता जना नाना-विधान् सबद्धान् असबद्धान् वा प्रश्नान् पृष्ट्वा एत 'पागनम्' पीडयन्ति स्म । रम्यामा तस्य वैष जना उपाहसन् । तथापि इदमपि एकम् अवश्यदेयं भूलयम् इति मत्वा स्वामिन तत् तितिक्षया असहन्त । अत्र निवसन्त ते स्त्रीकारागारस्य वन्दिपाल्या परिचिता अभवन्, तस्याश्च निमन्त्रणानुसारेण ते कारागारं द्रष्टुम् अगच्छन् । तद्दर्शनेन तेषां मनसि ये विचार-कल्लोला उत्थिता ते तैः एकस्मिं शिष्याय लिखिते पत्रे अक्षरीकृता सन्ति । स्वामिना स्वकार्यनिर्णयं, तेषाम् दुर्दम्य उत्साहं, तस्य उत्साहस्य तेषां अन्यान् प्रति सन्नमणक्षमता, दृढनिश्चय इत्यादयः स्वामिना विशेषा अत्र पयाप्त प्रकटीभूता सन्ति । भावनोत्कटस्य अस्य पत्रस्य अयं सारांशः — 'अत्र अमेरिकाया कारागारं सुधारणागृहम् इति शब्देन व्यवहरन्ति । क्व अत्रत्य वन्दिनः प्रति प्रदर्श्यमानं दयालुत्वम्, सम्मार्गं प्राप्य तेषां पुनः प्रेषणम्, क्व च अस्माकं भारतीयानां तेषु व्यवहारः । तस्य स्मरणमात्रेण मम मनः दोषयते । भारते पतितानां नास्ति कोऽपि परिवर्तनावसरः । नार्थं विषये धर्मं अपराध्यति, किं नु धर्मध्वजिनः दाम्भिका इति प्रदर्शितमस्ति मह्यं भगवता । . उत्तिष्ठत, पुनका । बद्धपरिकरा

(१२९ पृष्ठतः)

कश्चित् सहप्रवासी वणिक् उपविष्ट आसीत् । परमतितिक्षया तस्य उपहासः सहमानेषु स्वामिषु सहसा कश्चित् मिष्टान्नविक्रयी आगत्य 'स्वामिन्, रात्रौ रामचन्द्रप्रभुणा द्विवारं स्वप्ने आगत्य मूयं दर्शिता, युष्मभ्यं च अन्नदानम् आदिष्टम् । तद् इदं मिष्टान्नं गृहीत्वा अनुगृह्णन्तु मा स्वामिनः' इति प्रार्थयामास ।

भवत । एतदयं अहं भगवता आहूतोऽस्मि । मम बन्धव, क्षुधायाः
 वलीभूता मया एताभ्या अक्षिभ्या दृष्टाः सन्ति । अधुना यूयमेव आरवा-
 सस्थानम्, ये निम्नाः सन्तोऽपि निष्ठावन्तः स्थ । साहाय्यम् अवश्यं
 लप्स्यते । द्वादश वर्षाणि गृहात् गृहम् अटित्वा भारान्त्रान्तेन मया साहा-
 य्यार्थं प्रयतितम् । ईश्वर महान् अस्ति, स च मम साहाय्यं करिष्यति
 इत्यस्ति मे विश्वासः । कदाचित् शैत्येन क्षुधया वा मम देहपातोऽपि अत्र
 भवेत् । युष्मदयं तु, हे युवानः ! इमं दीनदलितार्थं सघर्षम्, इमाम्
 आत्मीयानां, रिक्यत्वेन पृष्ठतो जहामि । शतशः अस्मिन् सप्रामै
 मरिष्यन्ति । शतशस्तु नवीना तेषां कार्यम् अग्रतः सरं करिष्यन्ति । स्वयं
 भगवान् अस्माकं सेनानी अस्ति । जीविते असक्ता मरणाच्च अभीता-
 भूत्वा अग्रे चलतः ।”

९ “ They do not call it prison but reformatory here It is the
 grandest thing I have seen in America How the inmates
 are benevolently treated, how they are reformed and sent
 back as useful members of society, And oh, my
 heart ached to think of what we think of the poor, the
 low, in India They have no chance, no escape, no way,
 to climb up...

“ The Lord has shown me that religion is not at fault,
 but it is the Pharisees and the Sadducees in Hinduism,
 hypocrites, ...

“ ... Gird up your loins, my boys I am called by the
 Lord for this I have been dragged through a whole life
 full of crosses and tortures I have seen the nearest and
 the dearest die almost of starvation, .

“ The hope lies in you—in the meek, the lowly, but the
 faithful . Feel for the miserable and look up for help—it
 shall come I have travelled for twelve years with this load
 in my heart and this idea in my head. I have gone from
 door to door of the so-called rich and great. With a

देवदूतः प्रा. राइट्

एकदा प्रा. राइट् (J. H. Wright) महोदया तान् द्रष्टुम् आगता । ते हार्वर्ड-विद्यापीठे श्रीकभाषाया प्राध्यापका आसन् । एतावता कालेन सर्वधर्मपरिपदि प्रवेशविषये नष्टाशाना स्वामिना यस्तत्र प्रवेश अभूत्, स प्रा राइट्-निमित्तमेव । किञ्चित्कालिकेन सभापणेन प्राध्यापकमहाशया. अतीव प्रभाविता अभवन् । तै तत्क्षण 'भवता परिपदि हिन्दुधर्मस्य प्रातिनिध्य कृतव्यम्' इति साम्प्रहम् उक्तम् । अयमेव युष्माकम् एतद्-राष्ट्रप्रवेशावसरः, 'ते अवदन् । 'मम समीपे परिचयपत्रादिक नास्ति,' इति स्वामिभि उक्ते 'स्वामिन् । युष्मत् परिचयपत्रस्य अपेक्षाकरण नाम सूर्यं प्रति प्रकाशनाधिकारविषये प्रमाणपत्रप्रदर्शनायम् आदेशनम्,' इत्युक्त्वा

(१२८ पृष्ठतः)

bleeding heart I have crossed half the world to this strange land, seeking for help The Lord is great I know He will help me I may perish of cold or hunger in this land, but I bequeath to you, young men, this sympathy, this struggle for the poor, the ignorant, the oppressed .

" Glory unto the Lord, we will succeed Hundreds will fall in the struggle—hundreds will be ready to take it up Faith-sympathy, fiery faith and fiery sympathy ! Life is nothing death is nothing, hunger nothing, cold nothing Glory unto the Lord—march on, the Lord is our General Do not look back to see who falls—forward—onward ! Thus and thus we shall go on brethren One falls and another takes up the work " ('The Life of Swami Vivekananda' by his Eastern and Western Disciples, pp 359-360)

अन्तिमेषु त्रिचतुरेषु वाक्येषु प्रकटितानां भावानां वृत्ते पठ्यताम्
अयं वीर-सावरकर-विरचिताया कविताया. अंश —

सारथी जिज्ञा अभिमानी । कृष्णजी अरणि राम सेनानी
अक्षि तीक्ष्ण कोट तव सेना । ती अम्हा विना चाबेना . .

वि च ९

प्रवेशार्थं सर्वप्रकारक साहाय्य दातुं तं अद्भुतकृतम् । परिपद अनेके कार्यकर्तारः तेषां परिचिना आसन् । तेषाम् एको मित्र प्रतिनिधि-वरण-समित्या अध्यक्ष आसीत् । तस्मै राइट-महोदये एव लिखितम्-‘अत्रत्यानां सर्वेषां पण्डितानां प्राध्यापवानां सपिण्डित पाण्डित्यमपि यस्य पाण्डित्यस्य पौडशी कला नाहंति, एतादृशं अयं महापण्डितोऽस्मि’ । अनेन सज्जनेन शिकागो-प्रवासस्य परिणामपि स्वयं स्वाम्यर्थे क्रीता । स्वामिना शिकागो-नगरे निवासादे आवश्यकव्यवस्था-संपादनार्थं सबद्धान् परिपदधिकारिण उद्दिश्य तेन स्वामि-परिचायकानि पत्राण्यपि लिखित्वा दत्तानि । एतेन परमात्मन काष्ठ्याविष्कारेण प्रसन्ना स्वामिन एव मुद्गरागमनस्य साफल्ये निश्चितमनस्का भूत्वा शिकागो उद्दिश्य प्रस्थिता । किं तु

दैवदुर्बलसितम्

समाप्त नासीत् । रेलयाने बसित्व वणिक् स्वामिभि सह मिलित । ‘अहमपि शिकागो प्रस्थितोऽस्मि । अहं भवन्तम् इष्टस्थानं प्रापयिष्यामि,’ इति तेन अद्भुतकृतम् । शिकागो-स्थानकं प्राप्तस्तु स स्वकार्येण अपहृतमानसं भवं विस्मृत्य त्वरया एकाकी एव स्थानकात् निर्वयो । यानं विलम्बेन आगतम् आसीत् । दुर्दैववशाच्च परिपद-कार्यालयस्य यं स्थानसंकेतं स्वामिभि पत्रापितं कृतं आसीत्, सोऽपि कुत्रापि नष्टः । स्थानकात् निर्गत्य प्राप्तं प्राप्तं पुरुषं स्वामिन पत्रच्छुः । जर्मनप्राये तु तस्मिन् एशान्ये विभागे न कोऽपि तान् अवबोदधुम् अश-क्नोत् । रात्रि प्रवृत्ता । गत्यन्तरम् अपश्यन्त स्वामिन पुनरपि स्थानकं प्राप्ता । एका बृहती मञ्जूषा तेषां दृक्पथम् आगता । स्वामिन तस्यां प्राविशन् । तं प्रवासकोशिका उपधानीकृता । पादौ सकुच्य उदरोपगो-कृता । जगदम्बाया स्मरणं कृतम् । ततश्च ते निद्राम् अगच्छन् । सर्वधर्म-परिपद इवस्तनीयः अयं संग्राह्यः पूर्वरात्रौ एव रेलयानस्थानके आकाशस्य अधस्तात् शैत्येन सिमसिमायमान-गात्रं अस्वपीत् । —अथ वा ‘शम्या

१० ‘Here is a man who is more learned than all our learned professors put together’ (‘The Life of Swami Vivekananda’ by his Eastern and Western Disciples, p. 361)

भूमितल दिशोऽपि वसन' येषाम्, तेषां परिव्राजकानाम् अस्मदादिहृदय-
विदारिणी अपि का नाम इय कथा ?

प्रभातम् । 'प्रत्यग्रजलम् आघ्राय' तदनुसारेण प्रस्थिता स्वामिन
अल्पेनैव कालेन 'लेक-शोर ड्राइव्ह' इत्याख्य लक्षाधीशाना वसतिस्थानं
प्राप्नुवन् । क्षुत्क्षामवण्ठास् ते सन्यासिधर्मम् अनुसृत्य तत्र गृहात् गृह
गत्वा भिक्षितुम्, परिपत-स्थानं च प्रष्टुम् आरभन्त । न तु कोऽपि तान्
अवदधे । कश्चित् कठोरम् अवदत् । प्रवासस्त्रिंशन् मलिनवाससश्च तान्
दृष्ट्वा कोऽपि सामान्यो याचकोऽयम् इति मत्वा कश्चित् धाडिति द्वारम्
आवृणोत् । कश्चित् निटिल बलीवलित चकार । कुरचित् मृष्या एव तान्
बहिर्माणं दर्शयामासु । स्वामिन किञ्चतं व्यविमूढा अभवन् । किञ्चिद् अन्तर
गत्वा श्रान्ता क्षीणाश्च भूत्वा ते रघ्योपास्ते उपाविशन् । यस्य वार्या-
र्यम् अहम् एतावत् सुदूरम् आगतं तस्य इच्छया यद् भावि तद् भवतु
इति चिन्तयित्वा तदादेशं परिपालयन्तश्च तस्यु ।

अतर्क्या पारमेश्वरी लीला

अत्रान्तरे अभिमुखस्य प्रासादस्य द्वारम् उदघाटयन् । तस्माच्च
निर्गत्य काचित् अनुभाववती पुरश्चरी धीरललिनेन पदम्यासेन स्वामि-
सकाशम् आगत्य आभिजात्यव्यञ्जकेन स्वरसंयोगेन अपृच्छत्, 'महाशय ।
अपि भवान् सर्वधर्मपरिपश्यम् आगतोऽस्ति ?' स्वामिभि सर्वोऽपि निजो
वृत्तान्तं तस्यै निवेदित । त श्रुत्वा श्रीमती हेल (इदं तस्या नामधेयम्)
तान् स्वगृहम् आगत्य विध्रामितुम्, आनिध्य च स्वीकर्तुं व्यज्ञापयन् ।
'विध्रामोत्तरम् अहं स्वयं भवन्तं परिपत्-कार्यालयं प्रापयिष्यामि,'
इत्यपि सा आश्वासयत् । कृतज्ञताभिभूना स्वामिन 'अहो अद्भुतं परि-
त्राणम् । अहो आर्क्या पारमेश्वरी लीला ।' इति मनसि चिन्तयन्त
ताम् अनुमृत्य तस्या गृहम् अगच्छन् । तत्र अचिरेण समग्रं हेल कुटुम्ब
तेषा मित्रता गतम् ।

तत्र कश्चित् कालं विध्रम्य, पोर्वोल्लिखी क्रिया निर्वर्त्य, प्रात-
रासादिना नवीभूता, अनुभूतेन ऐश्वरेण सानिध्येन प्रगुणितोत्साहाश्च
स्वामिन श्रीमत्या हेल-महोदयया सह परिपत्-कार्यालयं प्रस्थिरे ।

१२. सर्वधर्मपरिषद्

'Sisters and Brothers of America' इति स्वामिभिः सवोधितमाने, तस्मिन् सभागृहे यत् अनवरत प्रचण्ड तालिकाकाण्ड प्रारब्धम्, तत् अभूतपूर्वमेव आसीत् ।

सोमवासरे ११ सेप्टेम्बर दिने सर्वधर्मपरिषद् कार्यारम्भ १० वादनवेलाया सजातः । १८९३ छिस्ताब्दे शिकागो हत्यत्र सपन्नस्य 'कोलम्बियन्' विश्वप्रदर्शनस्य' इय सर्वधर्मपरिषद् खिलयत् इव आसीत् । कला, वाङ्मयम् इत्यादिषु विषयषु दृश्यमान धर्मस्य प्रभाव वीक्षमाणः प्रदर्शनचालकैः अस्मिन् प्रदर्शने कला-तन्त्रादिभिः सह धर्माय अपि सर्वधर्मपरिषद्-रूपेण स्थानं प्रदत्तम् । कतिपयेभ्यः मासेभ्यः पूर्वं परिषद् आयोजनं प्रारब्धम् आसीत् । देश-विदेशेषु निमन्त्रणानि प्रेषितानि आसन् । प्रतिनिधिनाम् अधिकारसप्त निर्धारिता आसीत् । इरेस्तधर्मं विहाय हिन्दवः, बौद्धा, जेना, ज्यू, मुस्लिमा, पारसीका, शिन्तो-धर्मीया तथा च कॉन्फेसियना तत्र समिलिता आसन् । ७००० त १०,००० पर्यन्त सामाजिका समिलन् । १७ दिनानि अस्या परिषद् कार्यं प्राचरत् । १००० ॥ अधिका निबन्धाः तत्र वाचिताः ।

परिषद् औद्घाटनिक समारोह 'क्लाभवने' कोलम्बस-शालायाम् अभवत् । २०० जनानाम् उपवेशनानुबूलं मञ्चं निर्मितं आसीत् । तत्र तत्तत्-धर्मीयाणां महापुरुषाणां मूर्तयः स्थापिता आसन् । तत्तत्-देशीया ध्वजा आस्फुरन्त । उपरि अमेरिकाया प्रथम पदार्पणं कुर्वन्त कोलम्बसस्य

१ The Parliament of Religions

२ 'अपि अमेरिकीया भगिन्यः, आतरश्च ।'

३ World's Columbian Exposition

तैलचित्रम् अलम्बत । दशवादन-वेलाया परिपद कार्याध्यक्षा डॉ. बॅरोज़ महोदया समाध्यक्षे कार्डिनल गिबन्स इत्येतं सह समागृहं प्रविष्टा । तेषाम् अनुपद कार्डिनल मॅसार्सि तथा च अन्ये प्रतिनिधय आसन् । उपस्थितं उत्थाय कृताभिवन्दनास्ते सर्वे घण्टासु निनदन्तीषु सामाजिवान् समारम्भपूर्वं प्रदक्षिणीकृत्य मञ्चम् आरुह्य स्व स्वम् आसन पर्यगृह्णन् । मध्ये कार्डिनल गिबन्स आसन् । तेषाम् उभयत उपविष्टेषु पीरस्यसु प्रतिनिधिषु नगरवर (मुम्बापुरी) तथा च मुजुमदार इत्येतौ ब्राह्मसमाजस्य प्रतिनिधी, जैन-प्रतिनिधि गान्धी, तथा च यिअॉन-पिन्टाना प्रतिनिधि (अँनी बेज़ण्ट इत्येतया सह) चक्रवर्ती इत्येते भारतीय आसन् । लङ्घ्यात् घोडप्रतिनिधि धर्मपाल आसीन् । ३१ जमादये आसने उपविष्टा विवेकानन्द-स्वामिनस्तु यथा स्फुरत्यग्निं मूलमण्डलेन, सर्वैव रत्नवापायेण वञ्चुकेन उष्णीषेण च सपादितराजसोमा इव सर्वेषामेव नयने हठात् हरन्त तस्यु ।

४००० वण्टे समराल गीताया 'Lead me Rindly Light' इत्यस्या प्रार्थनाया अनन्तर डॉ. बॅरोज़ महोदये प्रास्ताविक भाषण कृतम् । तदुत्तरं च तं ऐर्बस्य प्रतिनिधि परिचायन प्रारब्धम् । परिचायमान प्रतिनिधि विमपि अल्पाक्षर प्रास्ताविक भाषणम् अयरोन् । स्वामिन सर्वं प्रदमाणा आगन् । तं तत्र प्रकाण्ड-पण्डिता दार्शनिका, महामहिमानश्च धर्माचार्य दृष्टा । तेषाम् आत्म-विस्वामपूर्णानि वसनव्यानि श्रुतानि । स्वामिन सभ्रान्ता अभवन् । नामीन् तेषाम् एतादृश्या जनमगदि भाषणाम्यात् । तेषां हृदय घडघटायमानम् आसीन् । गाथाणि असीदन् भुग च अनुप्यन् । अन्ये वस्तुभि भाषणानि शण्डम्योरानि वा आसन्, पत्राविज्ञानि वा । स्वामिभिन्नु एतादृश न विमपि कृतम् आसीन् । ते मननि प्रार्थनापरा तस्यु । त्रमेण स्वामिना

४ एतस्मिन् स्वीये पत्र स्वामिनि तदानीं गी निजायम्या एष वणिञ्च अग्नि 'Imagine a hall below and a huge gallery above, packed with six or seven thousand men and women representing the best culture of the country, and on the platform learned men of all the nations on the earth And I

समय आगत । 'इदानीमेव माऽस्तु, केनचित् कालेन,' स्वामिनः अवदन् । एवम् अनेकवारम् अभवत् । अध्यक्षा विस्मिता अभवन् । साय-काल प्रत्यासन्न । अन्ते अध्यक्षे स्वामिन उक्ता, 'इदानी भवता अवश्य वक्तव्यम् ।'

स्वामिन उदतिष्ठन् । तेषा मुख दिदीपे । तेषा दर्शनमात्रेण सर्वे सभागृहं नि शब्दम् अभवत् । त विशाल जनसागरम् एकेनैव दृष्टिक्षेपेण कवलीकुर्वन्नि स्वामिभि देवी सरस्वती ध्यात्वा वक्तुम् उपक्रान्तम् —

Sisters and Brothers of America !

स्वामिभि एव संबोधितमात्रे, तस्मिन् सभागृहे यत् अनवरत प्रचण्डं तालिकाकाण्ड प्रारब्धम्, तत् अमृतपूर्वमेव आसीत् । तत् सभागृहं महोत्साहस्य बृहत्तरङ्गाकृडमिव अभवत् । दशशो जना उत्थाय उच्चं साधु-वादान् उदीरयामासु । सर्वेऽपि जना प्रोत्साहयति प्रोत्साहयन् प्रोत्सा-हयन्ति स्म । मदमतमिव सभागृहम् अभवत् । स्वामिभिः संबोधनस्य सामारम्भिकाणि उपचारपदानि दूरीत्क्षिप्तानि आसन् । हृदय-गर्भागारात् आगतम् इदं मानव्यावाहन श्रोतृश्रुणा हृदयानि अस्पृशन् । एतेन प्रथमे-नैव वाक्येन स्वामिभि समा जिता । स्वयं स्वामिनस्तु विस्मिता अभवन् । ममेव प्रोत्साहनपरं अयं साधुवाद इति न ते श्रद्दधु । मिनिटद्वयं शान्तताया प्रत्यागताया स्वामिन वक्तुं प्राक्रमन्त ।

(१३३ पृष्ठतः)

who never spoke in public in my life, to address this august assemblage ' ' my heart was fluttering and my tongue nearly dried up, I was so nervous and could not venture to speak in the morning Mazoomdar made a nice speech—Chakrawarti a nicer one and they were much ap-
plauded They were all prepared and came with ready made speeches I was a fool and had none, but bowed down to Devi Saraswati and stepped up and Dr Barrows introduced me I made a short speech . and when it was finished, I sat down almost exhausted with emotion '

एवमसाक्षात्कारस्या वृत्तायता सिध्यति । तदयम् अह-मम-नारयो
स्याग अपरिहृत्यम् । सीमितस्य अह्वारस्य स्यागपूर्वकं वैद्विवाह्वारस्य
भावनेन मृत्यु-दुःख-अज्ञानानि विनश्यन्ति, यन् तादृश पुरुष चेतय-
मुख-ज्ञानेन सह ऐवामस्य प्राप्तोऽस्ति ।

‘उत्तिष्ठत, हे सिहा ।’

‘यूयम् अमृतस्य पुत्रा स्य । ईश्वरस्य सतति स्य । न कोऽपि
पुरुष पाप अस्ति इति हिन्दुधर्मो मन्यते । उत्तिष्ठत, हे सिहा । मेपत्व-
भ्रमम् अपसारयत । यूयम् अमर आत्मा, भुक्त चैतन्यम्, न यूय
शरीरम् । प्रवृत्ति युष्माक दासी, न यूय तस्या दासा ।’

‘काम हिन्दुधर्मो दैवतानाम् अनेकत्वम् अस्ति, वरमकाण्डस्य बाहुल्यम्
अस्ति । वि तु सर्वमिद साधनमात्रम्, न तत् धर्मसर्वस्वम् ।
साधनानि च एतानि चित्तशुद्ध्यर्थम् आवश्यकानि । मूर्तिपूजापि
एकाग्रतासंपादनाय आवश्यिका । तस्य तस्य पुरुषस्य रुचिभेदेन, अधि-
वारभेदेन, परिस्थितिभेदेन च साधनभेद अपरिहृत्यम् । हिन्दुधर्मं नैतेषु
बाह्यसाधनेषु नियत । न वा म यस्य कस्यापि मतस्य अद्वितीय-
स्वरूपक । स अनुभवपरम । हिन्दुधर्म आत्मसाक्षात्कारपरम अस्ति ।

६ ‘Then alone can death cease when I am one with life,
then alone can misery cease when I am one with happiness
itself, then alone can all the errors cease when I am one
with knowledge itself, and this is the necessary scientific
conclusion’

७ ‘Yea, the Hindu refuses to call you sinners ! ye are the
children of God, the sharers of immortal bliss, holy and
perfect beings Ye divinities on earth—sinners ? It is a
sin to call a man so, it is a standing libel on human na-
ture Come up O lions, and shake off the delusion that
you are sheep, you are souls immortal spirits free blest,
and eternal, ye are not matter, ye are not bodies, matter
is your servant, not you the servant of matter’

‘एतादृशं विश्वधर्मं प्रदत्त । तदानीं सर्वाणि राष्ट्राणि युष्मान् अनु-
सरिष्यन्ति । अशोकस्य धर्मपरिपद् बौद्धधर्मनियता आसीत् ।
अकबरस्य व्यापकप्रयोजना आसीत्, तथापि सा केवलम् आस्थानसभा
आसीत् । सर्वधर्माणाम् ईश्वरगामित्वस्य दशसु दिक्षु उद्घोषणं तु अमेरि-
कायाः भाग्यलिखितम् अस्ति । निजान् उदात्तान् विचारान् अनुष्ठातुं
स ईश्वर — यो हिन्दूनां ब्रह्मा अस्ति, य. पारसीकानाम् अहुर-मज़्दा, यो
बौद्धानां बुद्ध, यो यूनानां येहोव, यच्च ईरस्तानां स्वर्गस्यः पिता-स
युष्मभ्य बलं ददातु ।’

स्वामिनाम् एतेन भाषणेन हिन्दुधर्मस्य अज्ञातपूर्वम् उज्ज्वल रूपं

‘Offer such a religion and all the nations will follow you
Ashoka's council was a council of the Buddhist faith.
Akbar's though more to the purpose was only a parlour-
meeting It was reserved for America to proclaim to all
quarters of the globe that the Lord is in every religion

‘May He who is Brahman of the Hindus, the Ahura-
Mazda of the Zoroastrians, the Buddha of the Buddhists,
the Jehovah of the Jews, the Father in Heaven of the
Christians,* give strength to you to carry your noble
idea ’

★ ‘एकं सत् विप्रा बहुधा वदन्ति, अग्निं यम मातरिरिवानमाहुः’

इत्यस्या वैदिकऋचि (ऋ. १.१६४.४६) प्रथमाविर्भूतस्य

यं शैवाः समुपासते शिव इति, ब्रह्मेति वेदान्तिनो

बौद्धा बुद्ध इति, प्रमाणपटवः कर्तेति नैयायिकाः ।

अहंस्मित्ययं जैनशासनरताः, कर्मेति भीमांसकाः

सोऽयं वो विदधातु वाञ्छितफलं त्रैलोक्यनाथो हरिः ॥

इत्यस्मिन् पारस्परिके श्लोके क्रमेण उपचितस्य बीजस्यैव अयं
कालानुरूपं प्रपञ्चः ।

परिचम्या ज्ञातम् । विवेकानन्दोऽपि कोऽपि प्रेषित इव, नवयुग-प्रवर्तक इव जनान् प्रत्यभात्^१ ।

हिन्दुधर्मस्य परिपूर्ति - बौद्धधर्म.

उत्तरेद्यु (२० सेप्टेम्बर) ' भारतस्य तारत्रोशिनी आवश्यकता : अन्नम्, न धर्म ' (Religion not the crying need of India, but bread) इति विषये स्वामिभि भाषित्वा दारिद्र्यापन्नाना भारतीय बान्धवानां कृते साहाय्याभ्येषणम् अत्रागमने मम उद्देश इति उक्तम् । एतेन अयं सन्यासी न केवल धर्मप्रवचनकार, किं तु देशभक्तोऽपि इति पाश्चात्याना अवगतम् अभवत् । २२ सेप्टेम्बर दिने ' पौराण हिन्दुधर्म वेदान्त-सिद्धान्ताश्च ' (Orthodox Hinduism and the Vedanta philosophy) इति विषये तथा च ' भारतीया आधुनिका धर्मा ' (The Modern Religions of India) इति विषये भाषणे अभूताम् । २५ दिनाङ्के ' हिन्दुधर्मस्य सारः ' (The Essence of Hinduism) तेषां भाषणस्य विषय आसीत् । तदुत्तरे दिने (२६ दिनाङ्के) ' हिन्दुधर्मस्य परिपूर्ति - बौद्धधर्म ' (Buddhism the Fulfilment of Hinduism) इति विषयम् अधिकृत्य भाषमाणं स्वामिभि ' हिन्दुधर्मस्य अद्भुतद्वयम्, एक कर्मकाण्डात्मकम् अपर च आध्यात्मिकम् । आध्यात्मिकाङ्गस्य तात्त्विकी परिपूर्ति शक्य-मुनिना प्रदर्शिता । न हि हिन्दुधर्म-बौद्धधर्मौ अन्योन्य विना जीविषु शक्नुत ।

१ स्वामिनाम् एतद्भाषणम् अन्तरेण भगिनी निवेदिता वदति -

' when he began to speak it was of the religious ideas of the Hindus, but when he ended Hinduism had been created अव्यवस्थित रूपाय हिन्दुधर्माय नूतनाशय किमपि नवीन सघटित रूप स्वामिभि प्रदत्तम् इति तस्या. आत्म्य ।

रोमां रोजा लिखति ' But the young Hinduist, convinced in spite of himself of the superiority of his own ideal, presented Hinduism in its essentials, rejuvenated and purified of its degenerate parts, as the universal religion of which he spoke.' (The Life of Vivekananda, p 39 Note 1)

ब्राह्मणानां तीक्ष्णबुद्धिः शाक्यमुनेरच दयामय हृदयम्, इत्येतयोः सगम-
अद्यतनस्य भारतस्य कृते आवश्यक' इति प्रतिपादितम् ।

सप्तदश दिनानि परिषदः कार्यं प्राचलत् । अन्तिमे दिन (२७
सेप्टेम्बर) समारोपाधिवेशने स्वामिभिः स्वस्वधर्मपरिपालनस्य,
सहिष्णुतायाः, शान्तेः, सहकार्यस्य च संदेशः प्रदत्तः । ते अवोचन् -

"न ररेस्तेन हिन्दुत्वं बौद्धत्वं वा अङ्गीकार्यं, न वा हिन्दु-बौद्धाभ्यां
ररेस्तरवम् । सर्वोऽपि इतरेभ्यो विशेषं ग्राह्यांशं गृहीत्वा स्व-स्व-
व्यक्तिविशेषं परिरक्षतुं, विकासनियमानुसारेण च विकसतुं...

"सर्वधर्मपरिषदा इदं प्रमाणीकृतम् अस्ति, यत् मादृगल्यं शुचिता-
दयापरत्वं वा न वस्यापि धर्मविशेषस्य एकाधिकार-स्वम् । सर्वेषु च
संप्रदायेषु महापुरुषाः गृहीतजन्मान् सन्तीति । यदि इदम् अनादृत्यं
कश्चित् अयधर्मेनाशपूर्वं स्वधर्मस्यैव अवस्थितिस्वप्नान् पश्येत् नूनम्
अनुकम्पनीयः स वराकः । इदमेव केवलं निदर्शयितुम् इच्छामि, यत्
इच्छतोऽनिच्छतोऽपि वा तस्य अचिरमेव सर्वधर्माणां ध्वजेषु 'साहा-
य्यम्, न संघर्षः', 'सारग्रहणम्, न विनाशः', 'शान्तिः सुखसंवादश्च,
न विवादः' इति शब्दाः लिरयेरन् ।"

१० "The Christian is not to become a Hindu or a Buddhist,
nor a Hindu or a Buddhist to become a Christian. But
each must assimilate the spirit of the others and yet pre-
serve his individuality and grow according to the law of
growth

"If the Parliament of Religions has shown any-
thing to the world it is this. It has proved to the world
that holiness, purity and charity are not the exclusive
possessions of any church in the world and that every
system has produced men and women of the most exal-
ted character. In the face of this evidence, if anybody
dreams of the exclusive survival of his own religion and
the destruction of the others, I pity him from the bottom
of my heart, and point out to him that upon the banner

परिपदः महिष्ठो मानवः

सप्तदशदिनव्याप्ता इय सर्वधर्मपरिपद् नाम एको महान् जागतिको व्यतिकर अभवत् । विवेकानन्दश्च तस्याः 'हीरो' अभवत् । केवलं स्वामिना भाषणश्रवणार्थं पर्याप्तोष्णे तस्मिन् जनबहुले वातावरणे व्यजनेन आत्मानं वीजयन्तः, अन्येषां च वक्तृशृणा गतरसानि भाषणानि शृण्वन्तः, होरानुहोरं सहस्रशः श्रोतारः प्रत्यपालयन् । प्रायः सर्वदेव अर्ध-होरामात्रात् नियतकालात् अधिक समय स्वामिन अलभन्त । अनेकदा परिपद्-कार्ये अग्रहीतरसान् समागृहाञ्च निर्गच्छतो जनसमूहान् प्रेक्ष्य अध्यक्षः 'इदानीम् अमुककालोत्तर विवेकानन्द-स्वामिना भाषण भविष्यति', इति उद्घोषयति स्म, तस्य च श्रवणमात्रेण गमनोन्मुखा जनाः पुनरपि निवृत्य स्वस्यान्ग्रहणार्थं त्वरन्ते स्म । विदुषा, पत्रकाराणां, सामान्य-पुरुषाणाम्—सर्वेषामेव मनःसु स्वामिनि किमपि पद कृतम् । भारतस्य हिन्दुधर्मस्य च कण्ठरा उन्नता अभवत् ।

विज्ञानविभागीया, अध्यक्षाः तान् अन्तरेण अबोचन्, 'परिपदि, अमेरिकीयाया च जनताया हिन्दुधर्मं यथा स्यात् लब्धम्, न तथा केनापि अन्येन धार्मिकेण संप्रदायेन । न चात्र कोऽपि सशीतिलेशः, यत् हिन्दुधर्मस्य महत्त्वपूर्णं वैशिष्ट्यविशिष्टश्च प्रतिनिधि विवेकानन्द-स्वामी लोकप्रियतमः प्रभावितमश्च आसीत् । यदा यदा स्वामी अभाषत्', तथा

(१३९ पृष्ठतः)

of every religion will soon be written, in spite of his resistance : 'Help and not Fight,' 'Assimilation and not Destruction,' 'Harmony and Peace and not Dissension' "

- ११ श्रीमती जैनी वेदशिल्पि निज स्वामिविषयक प्रथम ग्रहम् एव दण्ड-चित्रीकरोति, 'A striking figure, clad in yellow and orange, shining like the sun of India in the midst of the heavy atmosphere of Chicago, a lion head, piercing eyes, mobile lips, movement's swift and abrupt—such was my first impression of Swami Vivekananda ...First impression was of the warrior rather than of the monk purposeful,

तदा खरेस्ते खरेस्तेतरेश्च द्योतुभि स सोत्साहम् अभिनन्दित, तस्य च एकैक शब्द ते कर्णकृतप्राणो द्युत ।' दि न्यूयॉर्क हेराल्ड अलिखत्, 'असंशयम् अय परिपद महिष्ठो मानव । अहो मोक्ष्यम् एतादृशाय विद्वद्राष्ट्राय धर्मप्रसारकान् प्रेषयताम् अस्माकम्' । 'तस्य भाषण 'noble and sublime' इति दि रेव्ह्यू ऑफ रेव्ह्यूज् अवर्णयत् । 'a Prophet and a Seer' अन्ये उदीरयामासु । स्वामिना चिनाणि रथ्याया स्यापितानि । तानि दृष्ट्वा रथ्यापुरुषा अपि क्षिरोऽवनमध्य अवन्दन्त । केभ्यश्चिदेव दिनेभ्य पूर्वम् अज्ञातप्राया परिव्राजकमात्राश्च सन्त स्वामिनः सहसा जागतिक-पुरुषताम् अवाप्नुवन् । तया नाम अय कीर्तिलाभ आकस्मिक देदीप्यमानश्च आसीत्, यथा स्वामिन 'एकस्मिन् प्रभाते उदतिष्ठन्, आत्मान च लब्धवर्णम् अपश्यन्' इव ।

‘किं मे पुष्कलाभि स्तुतिभि ?’

किं तु स्वामिन ? तेषा मनस्थितिः कीदृशी आसीत् ? तेषा प्रतिक्रिया का आसीत् ? अपि ते एतेन अतर्कितोपनतेन कीर्तिवर्षेण अमोदन्त ? आत्मानम् अभ्यमन्यन्त ? ते तु अरुदन् । समाप्तो मे परिव्राजकस्य स्वाधीनः अज्ञातवास इति विचार तान् अव्यययत् । किं तु ईश्वरेण ते कार्यविशेषे नियुक्ता आसन् । तदर्थम् इदमपि एक मूल्य प्रदातव्यम् आसीत् । तेषा प्रथम एव विजयदिवसे केनचित् लक्षाधीशेन ते स्वगृहम् आगन्तु सप्रश्रयं प्रार्थिता । स्वामिन तस्य प्रासादम् अगच्छन् । पञ्च पक्वान्नानि अमुञ्जत । भोजनोत्तरं तान् रायनागारं नीत्वा महाहं पर्यटकं दर्शयित्वा, 'स्वामिभि अधुना विश्रामानुग्रहं कर्तव्यः,' इति च प्रार्थ्यं गृहस्वामी निर्गतः । रेस्वे-स्थानके सुप्तपूर्वा स्वामिन अस्या मुदु-मुदुलाया

(१४० पृष्ठ)

vinle, strong, he stood out, a man among men, able to hold his own ..'

१२ 'He is undoubtedly the greatest figure in the Parliament of Religions After hearing him we feel how foolish it is to send missionaries to this learned nation.'

शय्याया शयितुं नाशक्नुवन् । सुखसमृद्ध्या परिवृतानां स्वामिना नैनपुरतः
भारतस्य दारिद्र्यम् उपस्थितम् । उपधानम् अधुक्विलम् अभवत् । अन्ते
शयनासहा स्वामिन उत्थाय वातायनम् अगच्छन् । तत्र च अन्धकारा-
वलोकनपरा तस्यु । केनचित् कालेन दुःखाभिभूता भूत्वा ते भूम्याम् अवा-
तीदन्, जगदम्बा च प्रार्थयन्, 'हे अम्ब ! मम मातृभूमि तत्र दारिद्र्य-
पङ्क्ते मग्नाऽस्ति । किं मे एताभिः पुष्कलाभिः स्तुतिभिः ? नत्र ते दुर्लभा-
भग्रास्ता भारतीया, नत्र चैते सौख्यराशौ लुठन्तः अमेरिकीया । भार-
तीया जनता कः उत्थापयिष्यति ? कस् तस्या मुखे कवलं दास्यति ?
अयि अम्ब ! कथमहं तां सेवेयं ? दर्शय मां मार्गम् ।'

सर्वधर्मपरिपत् समाप्ता । स्वामिना कार्यं प्रारब्धम् ।

★ ★ ★ ★

१३. पश्चिमायां वेदान्त-चक्रप्रवर्तनम् (पूर्वार्धम्)

सर्वधर्मपरिषदा स्वामिन विश्वविश्रुता अभवन् ।
'विवेकानन्द'-नाम सर्वत्र प्रसृतम् । स्वामिनस्तु न स्वनाम-
प्रसारार्थम् अमेरिका गता आसन् । एक विचारोद्यमं तेषां
तत्र विसृष्टम् आसीत् । हिन्दुधर्मस्य सारं प्रसारणीय
आसीत् । तत्र वेदान्तस्य चक्र प्रवर्तनीयम् आसीत् । न च
केवलं द्वादशिका पाठा प्रदेया आसन् । यावच्छक्यं तत्रस्थानां
जीवितमपि परिवर्तनीयम् आसीत् ।

व्याख्यान-पर्यटनम्

स्वामिभिः व्याख्यानपर्यटनं सकल्पितम् । एकया व्याख्यानसंस्थया
(lecture bureau) इदं पर्यटनम् आयोजितम् । व्याख्यानशुल्करूपेण लब्धस्य
धनस्य कश्चित् अंशं स्वामिभिः लब्धम् । तेन तैः किञ्चिदिव आर्थिकं स्वातन्त्र्यं
लब्धम् । अस्मिन् काले शिकागो-नगरे हेल-कुटुम्बस्य गृहे तेषां मुख्या-
वास आसीत् । तत्र स्थितं तैः शिक्षागमं पर्यटनं प्रारम्भ्य एकवर्षात्मकेन
कालेन पूर्वामेरिकायां मध्यामेरिकायां च आयोवा सिटी, इण्डियाना-
पोलिस, मिनीपोलिस, डेट्रोइट, हार्टफोर्ड, बफेलो, बोस्टन, केम्ब्रिज, बाल्टि-
मोर, बॉशिङ्गटन, ब्रुकलिन, न्यूयॉर्क इत्येतानि प्रधानानि नगराणि गत्वा
तत्र व्याख्यानानि प्रदत्तानि । प्रारम्भिके काले 'आहूतो न निवर्तयेम्'
इति वृत्तिम् आश्रित्य तैः न किमपि व्याख्याननिमन्त्रणं प्रत्याख्यातम् ।
अद्वैतप्रतिपादनेन पाश्चात्यानां मनांसि प्रबोधयितुम्, स्वसंपर्कगतानां
जनानाम् आध्यात्मिकं दर्शनं विस्तारयितुम्, स्वजाते धर्मसंस्मृतिगतान्
आदर्शान् पाश्चात्येषु परिचाययितुं च ते उत्सुका आसन् । प्रतिस्पन्नाहं
तैः सामान्येन १२-१४ व्याख्यानानि प्रदत्तानि । देवदत्तेन कार्येण गृहीत-
चित्तं तैः स्वशरीरं न अवेक्षितम् ।

वक्तुमिदं नावश्यकम्, यद् यत्र यत्र ते गता तत्र तत्र आप्लावयता
जनसागरेण विहितस्वागता अभवन् । सर्वत्र वृत्तपत्रकारा तान् अन्विष्य
अन्विष्य व्यक्तिगतान् स्वदेशगताश्च प्रश्नवर्षान् अवर्षन् । १८९४ ख्रिस्ता-
ब्दस्य फेब्रुअरी मासे ते डेट्रोइट नगरम् अगच्छन् । तत्र 'युनिटेरियन चर्च'

इत्यनं तेषां व्याख्यानानि घम्बु । तत्रत्य 'डेट्रोइट परो प्रेस' सततं वृत्तपत्रम् अस्य कृष्णवर्णस्य, कृष्णवेष्टस्य, कापायवस्त्रधरस्य च 'पौरस्त्यस्य भ्रातुः' आद्मलभाषापाटवेन जनितं सादृश्यानिन्दं His hearers are pleasantly astonished when the dark-hued, dark haired, dignified man rises in rich yellow robes and speaks their own language with fluency, distinctness and correctness, इति शब्दं वर्णयति । 'मानवस्य दिव्यत्वम्' (the Divinity of Man) इति-सङ्गक्ष्य व्याख्यानस्य वर्णनावसरे तदेव पत्र 'so logical that he made science appear like common sense' इति आह ।

श्रीमती मेरी सी फुड्रके (या वर्षेद्वयोत्तर स्वामिना शिष्या अभवत्) १४ फरवरी दिने प्रथममेव स्वामिना व्याख्यानम् अशृणोत् । तदानीम् अवलोकितं स्वामिना नरेन्द्रभाव (ईश्वरभाव), प्रभाववान् आकृति-विशेष, श्रवणसुभग अनेकरूपयुक् शब्द, प्रथमशब्दश्रवणेन च सभागृहे प्रसृता एकश्वासा निशब्दता इत्येतन् तथा सुष्ठु वर्णितमस्ति । विशेषतश्च स्वामिना देशभक्त्या जना प्रभाविता अभवत् । यया रीत्या 'मम देश' इति प्रस्तुत्य ते भाषन्ते स्म, सा हृदयस्पर्शिनी आसीत् । इदम् एकमेव शब्दद्वयम् अस्य सन्यासिनः स्वजनाभिमुखत्वं पर्याप्तं प्रकटीचकार ।

१ 'Eastern brother—as he likes to be called'

२ 'I can see him yet as he stepped upon the platform, a regal majestic figure, vital, forceful, dominant, and at the first sound of the wonderful voice, a voice all music—now like the plaintive minor strain of an Eolian harp, again deep, violent, resonant—there was a hush, a stillness that could almost be felt, and the vast audience breathed as one man'

३ 'His patriotism was fervid The manner in which he speaks of 'My country' is most touching. That one phrase revealed him not only as a monk, but as a man of his people'

साहाय्यकारिणी अशरीरिणी वाक्

अनवरतं प्रवृत्तेन व्याख्यानचक्रेण स्वामिनः अन्तरान्तरा क्षीणवलाः भवन्ति स्म । न केवलं शरीरं, मनस्तोऽपि, 'किं वा इव व्याख्यानं वदयामि ?' इति ते किञ्चन यत्किमुक्ता भवन्ति स्म । एतादृशेषु अवसरेषु तं अद्भुतेन रूपेण मार्गदर्शनं लब्धम् । कदाचित् ते मध्यरात्रे आत्मानम् उद्दिश्य उच्चैः भाषमाणं कमपि अशृण्वन् । कदाचित् स्वमर्माणि व्याख्याने प्रदत्तं कमपि । कदाचित् विवदमानो कावनि द्वौ पुरषौ । एवम् अशरीरिण्या वाचा समर्पितं विचारघनं ते उत्तरेषु व्याख्यानेषु उपन्यास्यन् । नन्दं दृष्ट्वाश्रयणं चमत्कारत्वेन स्वामिनः अमन्यन्त । मनसः शक्तिं अपरिमिताऽस्ति, सैव शक्तिं प्रसङ्ग एतादृशनिर्माणक्षमा, इति ते अनन्दन् । इदं तु न विस्मर्तव्यम्, यत् कदाचित् कसान्तरगता जना अपि एतेषां मियोभाषणानां व्याख्यानानां वाच्यं दृश्यन्ति स्म, प्रमाने च 'स्वामिन्' । केन सह भवान् रात्रौ एवमुच्चैः भाषमाणः आसीत् ?' इति पृच्छन्ति स्म । स्वामिनः तान् यत्किमपि वदन्ति स्म । स्वशिष्याणां तु समाधानं ते आत्मनः अविनश्यद्विस्तृतवत् आश्रित्य कुर्वन्ति स्म । न कदापि ते एते प्रकारा धनोत्पादक-व्यवसायीकता । यमयं ते सिद्धिनिपये भवन्त्यस्ति स्पृहा आसन्, स्वशिष्या अपि ते सिद्धिम्बो द्वेष्टव्यानुम् उपदिष्टाः ।

‘गच्छत ! पुनरपि विदितं शरणीकृत !’

शब्दे अनाड्यन्'। डेट्राईट इत्यत्र फेनुअरी मासे (१८९४) प्रदत्ते एक-
 म्मिन् ध्याम्याने 'युष्माभि शस्त्रबलेन स्वधर्मं प्रसार्य, धनपूजन च प्रारभ्य
 त्रिस्तोपदेश अवज्ञासर्पण नीतोऽस्ति' इति ते अवदन्। भारतीयानां
 धर्मदेवताणां ररेस्तं धर्मोपदेशकं वृत्तस्य अवमानस्य प्रतिशोधार्थं यदि
 समयेन भारतेन उत्थाय भारतीय महासागरस्य तलगत समग्रोऽपि पट्टव-
 रादि गृहीत्वा पाश्चात्यदेशोपरि क्षिप्त, नहि तावताऽपि अशतोऽपि वृत्त-
 निर्यातेन स्यादा न वा इति ते स्पष्टम् ऊचुः'। 'न यूयं त्रिस्तानुयायिनः।
 राष्ट्रहपण तावन् नैव। गच्छन्। पुनरपि त्रिस्त शरणीकुरुतः,' इति
 स्वामिनः तान् आदिशन्। 'ररेस्तजनताम् उद्दिश्य ते एवदा एवमूचुः - 'यूयं
 मम पुत्रीभूता। युष्मत्पत्न्याणां यन्मेव अहं ब्रवीमि। नाहमत्र चातुर्वारकेन
 आगतोऽस्मि'। यन् पौरस्त्य आसीत्, अतः मय पौरस्त्या एव तस्योपदेश
 मय्यन् गृहीतुं समर्थता। क्वास्मि अत्र त्रिस्तधर्मः? क्वास्ति अत्र
 स्वार्थसंगरे, अस्या च विच्छेदप्रवणताया यशो वृत्ते स्थानम्? नूनं यदि
 अयं सोऽत्र स्यात्, तर्हि क्षिरो निधानं क्षिलामपि एवा न लभेत'।

मिशनरोभि स्वामिनां चारित्र्यहृतन प्रयत्ना

विमत्र चित्र यदि एतादृशं दुरूपारं दायोद्वारं स्वामिभिः ररेस्तानां
 धर्मोपदेशकानां मनसि वैरागिं सधुक्षिन्? ते सर्वोपायं स्वामिनां

४ अमरिकाया स्वामिभिः एवम अनिम्यष्टभाविभिः भवितुम् अपूवन्म
 द्नि वदामिन् क्याप्रमद्वगन तान् श्री राईटं इङ्गारसोल महोदय
 अमूचयन् अपि।

५ '...if all India stands up and takes all the mud that is
 at the bottom of the Indian Ocean and throws it up
 against the Western countries it will not be doing an
 infinitesimal part of that which you are doing to us.'

६ 'You are not Christians No, as a nation you are not
 Go back to Christ'

७ 'I am not here to flatter you'

८ 'True, if He were here to-day, He would not find a stone
 whereon to lay His head'

यसो दूषयितुं प्रयत्नितम् । तेषु स्त्रीप्रयोगं कृतं । कौलीनानि प्रसारितानि ।
सं गोमासं भक्षितम् इति प्रचारितम् । यत्र यत्र स्वामिनः गता तत्र तत्र
तान् अनुसृत्य वक्षितुं हरिस्तु धर्मोपदेशकमण तासु नैस्तर् दोषारोपैः
आक्षारयत् । विवेकानन्द पाण्डु प्रचारयति इत्युक्त्वा केचन ब्राह्म-
समाजीया स्वामिनं धिक्चक्रुः । सत्यनिष्ठा सार्वत्रिकादयः हरिस्तास्तु
स्वामिना पक्षपातिन आसन् । अतः, अयुक्तं च सन्यासिना आत्मसमर्थनं नाम
इति कृत्वा स्वामिनं प्रतिवाचम् अदत्त्वा क्षान्तेन मनसा स्वीयं कार्यं कुर्वाणास्तु
तस्यु । अमेरिकीय-वृत्तपत्रगतं कश्चित् स्वामिनाम् अपकीर्णकरं लेखं
दृष्ट्वा अस्वस्थं भारतीयं भक्तं तद्विषये पत्रं विलिख्य स्वचिन्तां प्रकटी-
कृता । स्वामिभिस्तु तस्य वृत्तपत्रस्य वास्तव (अथ) स्थानं निर्दिश्य
स्वभक्तता आश्वासिता ।

...न विभेति...

पश्चिमामेरिक्ताया पर्वटनायसरे एकदा अथ रोमहर्षणं प्रसङ्गं
समपद्यत । 'आनन्दं ब्रह्मणो विद्वान् न विभेति कुतश्चन' इति वाक्यं
स्वामिमुखात् श्रुत्वा तान् परीक्षितुकामा केचन ध्रुष्टा मुसिक्षिता

१ 'It goes without saying that they produced that classic accusation of Anglo-Saxon countries, seduction ! In order to stop the false rumour spread by a vulgar-minded clergyman that he had wronged a servant dismissed by the Governor of Michigan, letters of public denial (March 1895) were necessary from the Governor's wife testifying to the moral dignity of Vivekananda. But no denials ever repair the damage done by unscrupulous lies ' (Romain Rolland, 'The Life of Vivekananda ' p 44 note 1)
श्रीमती जान् वाग्ले (क्रिस्तवासिनः राज्यपालस्य पत्नी) इयस्या अनिधिम्ना स्वामिनं चवारि सप्ताहानि तद्गृहे उषिता आसन् ।

२० 'He had against him a curious alliance of Protestant missionaries Theosophists, and some members of the Brahmo Samaj ' (Romain Rolland, op cit., note 2)

जनाः " तान् स्वग्रामम् अनयन् । सवृत् भाषणे प्रारब्धे स्वामिनः तन्मया-
अभवन् । सहस्रं तु पितुल्लवनि श्रुत । पृच्छतो विसृष्टा सू-स्-कुर्वाणा
गोलिका तेषां वर्णसमीपात् अग्रतो गता । इदम् अविभाव्य इव, मध्ये
अविरम्य, स्वामिनि यथावकाशं स्व भाषणं समापितम् । पश्चात् तं
'परीक्ष' स्वामिनः 'a right food fellow' इति प्रशंसिता ।

दक्षिणस्याः पर्यटन्तः स्वामिनः अनेकेषां निग्रोस्त्वेन गृहीता अभवन्,
अतश्च पथिवाश्रमेषु वा वेशवर्तनालयेषु वा प्रवेशः नालभन्तः । स्वामिभिस्तु
'नाह निग्रो, अह भारतीय' इति प्रवेशार्थं न कदापि स्वरूपं प्रपटीकृतम् ।
एषां अयम् अस्मज्जातीयः प्राप्तगौरवः निग्रो इति बुद्ध्या हस्तान्दोल-
नार्थम् आगतेन केनचित् निग्रोणा सह 'अनुगृहीतोऽस्मि भ्रातः,' इत्युक्त्वा
स्वामिभिः हस्तान्दोलनं कृतम् । वर्णजातिकृतान् मिथ्याग्रहान् ते अनीता
आसन् । यत्सत्यम् आत्मनः 'मङ्गोलीय-हृनो' कुते ते गर्वभारम् अवि-
भक्तः । दुष्टग्रहस्य स द्योतकः इति ते अमन्यन्तः ।

धर्मात्मकस्य व्याख्यानपर्यटनस्य अनन्तरं स्वामिनः न्यूयॉर्कम्
अगच्छन् । तत्र डॉ. लेविस जी. जन्स इत्यभिः सह तेषां परिचयः सञ्जातः,
यः गीष्म मन्थ्या घनीभूतः । अस्य डॉक्टर-महोदयस्य निमन्त्रणं स्वीकृत्य
स्वामिभिः 'ब्रूकलिन एथिकल अँसोसिएशन' पुरतः हिन्दुधर्मम् अधिकृत्य
व्याख्यानानि प्रदत्तानि । 'करैस्तनीति-बौद्धतत्त्वज्ञानयोः संयोगकर' अभि-
नवो धर्मप्रवर्तकः' इति शब्दः स्वामिनः 'दि ब्रूकलिन स्टैण्डर्ड' इत्येतेन
पत्रेण वर्णिताः सन्ति ।

अधुना स्वामिनां परमार्थतः महत्त्वपूर्णं कार्यं प्रारब्धम् । सशुल्के
व्याख्यानपर्यटने ते अधुना गतरसा अभवन् । एतेषां प्रभावः तत्कालमात्र-

११ '... a number of university men, who had become cow
boys.' ('The Life of Swami Vivekananda' by his Eastern
and Western Disciples, p. 399)

१२ " He was immensely proud, in his own physiognomy, of
what he called his 'Mongolian jaw', regarding it as a sign
of 'bull dog tenacity of purpose' " (Sister Nivedita)

स्थायी भवति, न चिरस्थायी भवति, इति तेषा मति अभवत् । अतः तं न्यूयॉर्क एकस्मिन् पथिकाश्रमे भाटकेन कक्षो गृहीतः । तस्मिन्च स्वकक्षे स्थित्वा ते निशुलभम् उपदेशदानं कर्तुं प्रवृत्ताः । विशालान् जनसमूहान् उद्दिश्य कृतानां भाषणानां स्थाने केचिदेव गूणविशेषपत्रा स्त्रीपुरपा वरणीया, ते सम्यग्ज्ञान ग्राहणीया, सस्वर्तव्या, तेषा जीवितमग्नि परिवर्तनीया, एव च केचित् योगिन निर्मातव्या (' to manufacture a few Yogis out of the materials of the classes ') इति स्वामिना विचार अभवत् । अनो हेतोः तं मर्यादितस्थले स्वगृहे निशुलका पाठा ध्यानाभ्यासानि च प्रारब्धानि । १८९५ रिगस्ताब्दस्य फेब्रुअरी मासे एते वेदान्तवर्गा प्रारब्धाः । शीघ्रमेव इदमपि स्थानं जनसङ्कुलम् अभवत् । सोपानपट्टकौ अपि जना उपविशन्ति स्म । कुमारी एस् ई वाल्डो (पदचान् 'भगिनी हरिदासी') इत्यनया एव लिखितमन्त्रि -

'It was just an ordinary room on the second floor of a lodging house. The classes grew with astonishing rapidity and in the little room filled to overflowing it became very picture que. The Swami himself sat on the floor and most of his audience likewise. The marble topped dresser, the arms of the sofa and even the corner washstand helped to furnish seats for the constantly increasing numbers. The door was left open and the overflow filled the hall and sat on the stairs. And those first classes! How intensely interesting they were! Who that was privileged to attend them can ever forget them! The Swami so dignified yet so simple so gravely earnest, so eloquent, and the close ranks of students forgetting all inconveniences, hanging breathless on his every word! It was a fit beginning for a movement that has since grown to such grand proportions. In this unpretentious way did Swami Vivekananda inaugurate the work of teaching Vedānta philosophy in New York.'

बोद्धिर् पाठे सह स्वामिनि ध्यानाभ्यासोऽपि अध्यापयितुम् आरब्धः । कतिपयान् त्रिजगत्प्राप्तं जनान् ते कथम् आमनन्, कथं प्रया-
। हारः, कथं मनस एकाग्रोत्तरणम् इत्यादि सनिदर्शनम् अध्यापयित

प्रारभन्त । मनस शान्तिलाभार्थम् अयं योगाभ्यास आवश्यक आसीत् । आदौ तावन् ध्यानाभ्यासम् अध्यापयन्त स्वामिन नैकदा अबोधपूर्वं समाधिगमना भवन्ति स्म । इदं परिजिहोषुभिः स्वामिभिः 'यदि नाम एव पुनः आवर्तते, तर्हि इत्थम् अहं प्रकृतिम् आपादनीयः,' इत्युक्त्वा स मार्गं शिष्यान् प्रति निवेदितः ।

भारतीयेभ्यो मार्गदर्शनम्

अत्रान्तरे भारतात् स्वामिना शिष्या तेभ्यः पत्रमनु पत्रं प्रेषित-
वन्तः । ते स्वामिनं मार्गदर्शनार्थं प्रार्थयन्तः । भारतं प्रति नियतध्वम्
इत्यपि शिष्याः तान् विज्ञापयामासुः । स्वामिविरोधिना वृत्तपत्रप्रचारेण
ते व्यथिता अपि आसन् । स्वामिभिः प्रभुसमितं शब्दैः ते स्वावलम्बनम्
आस्यातुम् आदिष्टाः । ते लिखन्ति — यदि यूयं सत्यमेव मम पुत्रका,
मा भ्रष्टः । मा विरमतः । सिद्धा भविष्यति । अस्माभिः समग्रं भारतम्,
न हि, समग्रं जगत् उत्थापनीयम् अस्ति । ररंस्तधर्मोपदेशकानां प्रचार-
विषये ते लिखन्ति—'अत्र अनेके रिःस्तधर्मोपदेशकाः मम मैत्रभावम् आपन्ता
सन्ति । मा जनां स्तुवन्तु, निन्दन्तु वा । मा तत्र अवधत्तः । अहम्
उत्तमोद्वासापर्यन्तं अविरतं कर्मरतो भविष्यामि तदुत्तरमपि च जगत्-
कल्याणाय यतिष्ये ।''

यराहनगरस्थेभ्यः गुरुवधुभ्यः, अन्येभ्यश्च अनुयायिभ्यः
अस्मिन्नेव काले पत्राणि विलिख्य दरिद्रनारायणस्य सेवारूपं व्रतम्
अद्वयीकर्तुं स्वामिनं प्रोत्साहयन् । अयं तेषां पत्राणां सारः —

'अहं देवभक्तानाम् आज्ञाकरोऽस्मि । ते हिन्दवो वा, मुस्लिमा वा
इत्यादिव नाहं विचारयामि । अग्नौ आत्मानं प्रक्षिप्य जनान्
उद्धरतः, प्रभुसमीपे च आनयतः । नाहं वदितुं अध्यात्मज्ञः, न

१३ " In future do not pay any heed to what people say
either for or against me I shall work incessantly until
I die, and even after death I shall work for the good of
the world "

तत्त्ववेत्ता, न वा साधुपुरुष । अहं दरिद्रोऽस्मि, दरिद्रेषु च स्निह्यामि भारते दारिद्र्यज्ञानयोः सदाभग्नान् विशतिकोटितरुह्यान् जनान् कस्मरति ? ते युष्माकं देव भवन्तु । तार्क्षिचिन्तयत, तेषामर्थे कर्म कुरुत, तेषामर्थे च प्रार्थयन्त्वम् । लाभालाभौ जयाजयौ वा मम ममौ स्त । मम आन्दोलनेन तु विशुद्धेन स्थातव्यम् । यस्मिन् दिने 'म्लेच्छ' शब्दः प्रथमप्रयुक्तः अभवत्, अस्माभिश्च तं ('म्लेच्छैः') सह सवन्धविच्छेदः कृतः, तस्मिन् दिने भारतस्य विनाशः मुद्राङ्कितः अभवत् ।

सघटनाविषयेऽपि स्वामिभिः स्वे विचाराः प्रकटिताः सन्ति । ते अवधारणीयाः । ते लिखन्ति —

‘या हिन्दून् अन्योन्यसाहाय्यं गुणग्रहणं च शिक्षयिष्यति, तादृशी सघटना आवश्यकता अस्ति । यः भारतीयजनोद्धरणे सर्वतिमना व्यापता भवितुं क्षमा, तेषु तरुणजनेषु कार्यभाजो भवतः । आज्ञापालनम् अभ्यस्यत । चालकानुवर्तित्वं विना आज्ञापालनं विना, न वैयक्तिकीनां शक्तीनां केन्द्रस्थीकरणं शक्यम् । शक्तीनां च केन्द्रस्थीकरणं विना न किमपि महत् कार्यम् अनुष्ठातुं शक्यम् । मुञ्चत मत्सरम् । त्यजत अहंकारम् । परोपकारार्थं मासिकं कार्यं कर्तुम् अभ्यस्यत । अस्मद्-देशस्य इयं महती अपेक्षा अस्ति ।’

‘ब्रह्मवादि’-स्यापना

वेदान्तस्य प्रसाराय भारते एकः नियतकालिकः पत्रः प्रचालनीयः इति इच्छा एषः दिनेषु स्वामिना मनसि उदयः । तदनुसारेण मद्रास-स्थितेभ्यः अनुयायिभ्यः अयं विचारः तैः निवेदितः । लौकिकविषयकेभ्यः व्याख्यानेभ्यः प्राप्तं धनं तैः एतत्कार्याय प्रयत्नम् । संस्कृतशास्त्राणाम् अध्ययनं प्रचोदितम् । संकल्पितस्य नियतकालिकस्य मार्गदर्शनार्थं लिखिते पत्रे (६५-१८९५) ‘वर्मकाण्डं सवयां परिहरत । तत्त्वज्ञानं प्रतिपाद-

१४ इदानीं स्वामिनाम् आध्यात्मिकानि व्याख्यानानि निःशुल्कानि आसन् । आवश्यकव्यवस्थायां ते संशुल्कानि लौकिकानि व्याख्यानानि अददुः ।

यत' इति ते उपदिशन्ति । अस्मिन्नेव पन्ने ते स्वीया एका गवेषणा ('my discovery') निर्दिष्टा अस्ति । सर्वोऽपि धर्म वेदान्ते समाप्तः, द्वैतम् विशिष्टाद्वैतम् अद्वैतं च इत्येते त्रयः संप्रदाया नाम त्रितयं क्रमानुसारिण्य स्वाभाविक्य अत एव आवश्यक्य विनाभावस्था, ह्रैन्दव-स्त्रेस्त-मोहम्मदप्रभृतयो धर्मा नाम तत्तद्-देशमाल-विशिष्टेषु तेषु तेषु वक्ष्ये विनियुक्तं अन्यतम वेदान्तप्रदाय इत्युक्त्वा इमम् अवयव-त्रितययुक्त वेदान्तम् अधिकृत्य लेखमनु लेख्यं प्रकाशनीयं इति स्वामिनः उपदिशन् । 'ब्रह्मवादिन्' इति नाम्ना इदं नियतवाचिकं प्रायतंत ।

'राजयोग'

स्वामिनः शिष्यान् ध्यानाभ्यासमपि पाठयन्ति स्म इति उपरि निर्दिष्टमस्ति । अत्र तं अधिकारतत्त्वं परिपालितम् । तस्य तस्य शिष्यस्य रचि, स्वाभाव्यम्, परिस्थिति इत्यादि सूक्ष्मेक्षिकया निरीक्ष्य तस्य तस्य अनुकूलं स स विज्ञेयो ध्यानप्रकारं तं उपदिष्ट । स्वामिनः अमेरिकायामपि अल्लण्ट ध्यानाभ्यासरता आसन् । अस्मिन् अवसरे तं राजयोगम् अधिकृत्य यानि व्याख्यानानि प्रदत्तानि तानि पञ्चापितानि अभवन्, तस्माच्च 'राजयोग' नाम प्रख्यातो ग्रन्थः आविर्बभूव (जून १८९५) । स्वामिनः मुक्ततः अवययन्, कुमारी वाटो च तन् पञ्चापितम् अकरोन् । सूत्राणां व्याख्यानवसरे स्वामिनः अनेकदा सङ्गाधो अभवन्, किमपि च अपूर्वं व्याख्यानम् उददीधरन् इति स्वः अनुभवः अनया लेखिकया निर्दिष्टोऽस्ति ।

एतावता कालेन स्वामिना परिवारः प्रवृद्धः आसीत् । तत्र लेगेट्-दपती तथा च कुमारी जे मॅक्-लिऑर्ड्-सदृशा सुहृद आसन् । श्रीमती ओल्-बुल, कुमारी वाल्डो, डॉ स्ट्रीट, वायमन् तथा च राइट इति प्राध्यापकौ इत्यादयः अनुयायिनः आसन् । अनेके प्रशंसका आसन् । तथापि आत्मनः पश्चात् ये अमेरिकाया वेदान्तप्रसारम् अग्रतः सरः स्थापयिष्यन्ति, तादृशान् कारिण्यं सन्यासिनः स्वामिनः ऐच्छन् । अस्य वर्षस्य श्रीमती तं द्वी सन्यासिनी लब्धौ । मादाम मेरी चुइजे (मूलतः फ्रेञ्च) तथा च हेर लिऑन लाण्डस्बेर्ग (जन्मतः रूसीय ज्यू) इत्येते स्वामिभिः सन्यासं ग्राहिता । ते यथास्तस्यम् अभयानन्दा तथा च कृपानन्दं बभूवतु । निको-

लास तेस्ला इत्यार्येण विद्युच्छास्त्रज्ञेन स्वामिना साख्य-दर्शने व्याख्यानानि श्रुत्वा तत्रस्थ विश्वरचनाशास्त्र प्राण-आकाश-कल्पादीनि च तत्त्वानि युक्तिरागततया उत्कृष्टतराणि इति अभ्युपगतम् । साराह्, ब्रेन्हार्टि इत्याख्या जगद्विख्याता फ्रेञ्च अभिनेत्री स्वामिनः अभ्युपगम्य तेषां दार्शनिकेषु उपदेशेषु आस्था प्रकटीचकार । पश्चात् मादाम काल्वहे इत्यारया मुप्रसिद्धा गायिकाऽपि स्वामिनाम् अनुयायिनी अभवत् ।

मुषित-पुनर्जन्म-रहस्यम् एका कथा

अतया गायिकया स्वामिविपयिका काश्चन स्मृतयः लिखिताः सन्ति । कृतश्चित् कारणात् चिन्ताकुला अस्वस्थचित्ता च सा चित्त-समाधानार्थं स्वामिनः अभ्युपागच्छत् । तया किञ्चित् अनुत्तरेऽपि स्वामिनः तस्या चिन्ताकारण निवेद्य आत्मनि विश्वासम् उदपादयन् । सा च युक्ति-वचोभि आश्वास्य प्रतिप्रेषयन् । 'सर्वं विस्मर । पुनरपि मोदस्व । हस । उल्लस । शरीरम् अवेषस्व,' प्रस्थानोद्यता ता ते अवदत् । अन्यस्मिन् अव-सरे पुनर्जन्मविपयिकाया चर्चाया प्रमद्वगेन 'नाहम् आत्मानम् अनन्ते कूटस्थे विसर्जयितुम् इच्छामि । नोत्सहे क्षुद्रा सतीमपि निजाम् अस्मिता (individuality) विहातुम्,' इति तयोक्ते स्वामिभि एका कथा कथिता । ते अवदन्, "एको जलबिन्दुः समुद्रे अपतत् । स अगोदीत । समुद्र अप-च्छत्, 'किं रोदिषि ?' सोऽवदत्, 'हा हतोऽस्मि । तप्ता मे अस्मिता,' इति । समुद्र अवदत्, 'किमत्र दुःखकारणम् ? ननु त्वम् इदानीं समुद्री-भूतोऽसि । तयापि यदि पृथक्त्वम् इच्छसि, सूर्यकिरणम् आरोह । मेघं गच्छ । ततश्च, हे बिन्दुक ! तृपितया धरण्या अभिनन्द्यमानागम पुनरपि अवतर ।'" सर्वभूतानां सुहृद्भूतं, नित्यानमृत-परमेश्वररुनिधिभि स्वामिसदृशे दार्श-निक-साधुपुरुषं सह जातस्य परिवयस्य हेतो निज कृतार्थत्वं "It has been my good fortune and my joy to know a man who truly 'walked with God,' a noble being, a saint, a philosopher and a true friend" इति शब्दै इमं कलावती व्यनक्ति ।

प्रवृत्ति निवृत्त्योः मनसि संघर्षः

१८९५ एस्तिताब्दे स्वामिना कार्योन्मादस्य परमोच्चबिन्दु आसीत् । द्वे वर्षे तैः अवस्थितान् परिश्रान्तम् आसीत् । अभिमानास्पदं कार्यम् अनु-

यस्यखण्ड निधाय पाचकम् अनुकुर्वाणा 'पाक सिद्ध' इति उद्धोषयन्ति स्म । सर्वेषामेव आयुषि इदं बालखण्डम् अविस्मरणीय-सुखदम् अभूत् ।

अत्रैव वसद्भिः स्वामिभिः काशीपुरीयानुभवसमं निर्विकल्पसमाधिं पुनरपि अनुभूतम् । एतदुत्तरं लिखिते पत्रे 'मुक्तोऽस्मि । छिन्नानि मे बन्धनानि । काममश्नानी शरीरमिदं तिष्ठतु पततु वा', इति ते वृत्तार्थता प्रकटयन्ति । अस्मिन्नेव काले तं एकं पत्रं प्राप्तम् । धनवान् परित्यज्य दरिद्रेषु कार्यकरणं स्वामिभिः प्रारब्धम् आसीत् । पत्रलेखकेन प्रभुसमितं शब्दं निपथं प्रकटीकृतं आसीत् । एतम् अतिक्रमम् अतह्मानं सर्वतन्त्र-स्वतन्त्रं स्वामिभिः तत्कालम् इमां कवितां विरचय्य सा प्रत्युत्तररूपेण पत्रलेखकाय प्रेषिता । स्वामिना कवितासु इयं सर्वोत्कृष्टा इति अनेके मन्यन्ते ।

THE SONG OF THE SANNYASIN

सम्यासिगीतम्^१ ।

- [१] Wake up the note ! the song that had its birth,
Far off, where worldly taint could never reach,
In mountain caves and glades of forest deep,
Whose calm no sigh for lust or wealth or fame
Could ever dare to break, where rolled the stream
Of knowledge, truth and bliss that follows both
Sing high that note, Sannyasin bold ! Say—

" Om Tat Sat, Om ! "

१ बुध्यन्व ध्वानमेतं जटिलमनुवा जातमन्तर्गिरीणां
शान्तिमन्तर्परमं न सत् भवमल्पशब्दापि यत्र ।
यत्रानन्दोऽनुसपनं बहति चिन्मयतोनिनारं ध्वानमेतं
प्रोक्षन् सरोमिवमयमिह यनिन् गजं जीमूतधीरम् ॥

- १८ 'I am free, my bonds are cut what care I whether this body goes or does, not go ?' कर्म इदं पत्रं प्रेषितम् आगीतुं इति तु विवेकानन्दचरितारा मनामनिर्देशं न स्पष्टीकुर्यन्ति ।

१९ अप्यसंस्तुतांनुवादं यो न नाभिदृष्ट्यभिः एतदस्ति, स च

- [2] Strike off thy fetters ! Bonds that bind thee down,
Of shining gold, or darker, baser ore,
Love, hate—good, bad—and all the dual throng
Know, slave is slave, carcassed or whipped, not free,
For fetters though of gold, are not less strong to bind;
Then off with them, Sannyasin bold ! Say—
“ Om Tat Sat, Om ! ”

२ रुन्धानातिघृन् त्व लघु निजनिगडानायसान्वाद्य हंमान्
प्रीतिद्वेपस्तया वा सुखमसुखमिति द्वन्द्वरूप हि सवम् ।
दास प्रीतोऽपि दास नयमपि न भवेन्मुक्ता एव स्वपादान्
घुन्वन ॐ तत्सदोमित्यभयमिह यतिन् गर्ज जीमूतधीरम् ॥

- [3] Let darkness go, the will o'-the-wisp that leads
With blinking light to pile more gloom on gloom
This thirst for life, for ever quench, it drags
From birth to death, and death to birth, the soul
He conquers all who conquers self Know this
And never yield, Sannyasin bold ! Say—
“ Om Tat Sat, Om ! ”

३ ध्वान्त ध्वस प्रयायादियमिह सतत मोहयन्ती हि माया
विद्युद्भाभिनयन्ती घनतरतिमिराद् अन्धकार सुगाढम् ।
तृष्णय यातु शान्ति जनिमरणकरी विस्वजेताऽऽत्मजेता
जानन् ॐ तत्सदोमित्यभयमिह यतिन् गर्ज जीमूतधीरम् ॥

(१५६ पृष्ठम्)

‘शारदा’ संस्कृत नियतकालिकस्य जानुअरी १९७० अङ्के
(पृ २५-२९) सम्बल मुद्रितोऽस्ति, तत एव च अनुवादकसौजन्येन
अत्र उद्धृतोऽस्ति ।

—मराठी-अनुवादोऽपि स्वर्गीयं. डॉ ना दा सावरकर इत्येतं
कृतोऽस्ति । अन्यं अनेकैरिव प्रस्तुतेन ग्रन्थकर्त्रोऽपि सोऽनुवाद-
‘ ॐ तत्सतची ललकारी गर्जवी ’ इत्यारभ्य बाल्ये यत्संस्थितं
आसीत् ।

[4] " Who sows must reap ", they say.

" and cause must bring

The sure effect, good, good, bad, bad, and none
Escape the law But whoso wears a form
Must wear the chain " Too true, but far beyond
Both name and form is Atman, ever free
Know thou art That, Sannyasin bold ! Say—

" Om Tat Sat, Om ! "

४ आहुर्वो जादवश्य फलमिति च तथा वारणाद् भावि कार्यं
दुष्टाद् दुष्ट तथा सत् सत् इति नियमाद् देहभागेति बन्धम् ।
सत्य भो नामरूपात्पर इह तु सदा मुक्ता आत्मा स च त्व
विद्वान् ॐ तत्सदोमित्यभयमिह यतिन् गर्ज जीमूतधीरम् ॥

[5] They know not truth who dream such vacant dreams
As father, mother, children, wife and friend
The sexless Self ? Whose father He ? Whose child ?
Whose friend, whose foe is He who is but One ?
The Self is all in all, none else exists,
And thou art That, Sannyasin bold ! Say—

" Om Tat Sat, Om ! "

५ ते नो जानन्ति तत्त्व स्वजनक जननीपुत्रमित्रादि वेदा
तस्य निर्लिङ्ग आत्मा भवति स जनक कस्य या कस्य पुत्र ।
मित्र कस्याहिनी वा पर इह न यत केवलोऽय स हि स्वम्
प्रोच्येत् ॐ तत्सदोमित्यभयमिह यतिन् गर्ज जीमूतधीरम् ॥

[6] There is but One—The Free—The Knower Self !
Without a name without a form or stain
In Him is Maya, dreaming all this dream
The Witness, He appears as nature, Soul
Know thou art That, Sannyasin bold ! Say—

" Om Tat Sat, Om ! "

६ एकोऽय नास्ति चान्य प्रभवति परमो मुक्तबुद्ध स आत्मा
नाम्ना रूपेण चाय भवति विरहितो नास्ति चास्मिन् विचार ।

माया तस्मिन् स्वभास तनुत इह स चाव्यक्षरूपः स च त्व
विद्वान् ॐ तत्सदोमित्यभयमिह यतिन् गर्जं जीमूतधीरम् ॥

- [7] Where seekest thou ? That freedom, friend, this world
Nor that, can give : In books and temples vain
Thy search : Thine only is the hand that holds
The rope that drags thee on : Then cease lament,
Let go thy hold, Sannyasin bold ! Say—

‘ Om Tat Sat, Om ! ’

७ मुक्तिं ता ब्रूहि मित्र क्व वत मृगयसे नेह नामुन लभ्या
व्यर्थं ग्रन्थेषु तस्यै मृगितमिह तव स्यात् पुनर्मन्दिरेषु ।
त्वा कर्पणेषु पाशो भवति तव करे मुञ्च शोक ग्रह त
मुञ्चन् ॐ तत्सदोमित्यभयमिह यतिन् गर्जं जीमूतधीरम् ॥

- [8] Say, ‘ Peace to all, from me no danger be
To aught that lives : In those that dwell on high,
In those that lowly creep, I am the Self in all !
All life both here and there, do I renounce
All heavens, and earths and hells, all hopes and fears ”
Thus cut thy bonds, Sannyasin bold ! Say—

“ Om Tat Sat Om ! ”

८ ब्रूया सर्वस्य शान्तिर्मवतु न च भय जीवजातस्य मत्त
सर्वत्वेबाह्यमात्मा दिवि भुवि वसताम् उच्चकैर्बाह्य नीचैः ।
अत्रामुत्रस्थलोक भयमलिलसुख सत्यजामीति पाशान्
भिन्दन् ॐ तत्सदोमित्यभयमिह यतिन् गर्जं जीमूतधीरम् ॥

- [9] Heed then no more how body lives or goes,
Its task is done : Let Karma float it down,
Let one put garlands on, another kick
This frame, say naught : No praise or blame can be
Where praiser, praised, and blamer, blamed are,—one,
Thus be thou calm Sannyasin bold ! Say—

“ Om Tat Sat, Om ! ”

९ चिन्ता मा भूत् ततस्ते कथमयमयते स्पन्दते वा स्वकाय
सपत तस्य कार्यं नुदतु च नियतं कर्म सप्रत्ययैरनम्

वा निन्दा वा प्रशंसा यदि हृदि सखलस्यैवतात प्रशान्तो
नन्दन् ॐ तत्सदोमित्यभयमिह यतिन् गर्ज जीमूतधीरम् ॥

- [10] Truth never comes where lust and fame and greed
Of gain reside : No man who thinks of woman
As his wife can ever perfect be,
Nor he who owns the least of things nor he
Whom anger chains, can ever pass thro' Maya's gates
So give these up Sannyasin bold ! Say—
“Om Tat Sat, Om !”

१० सत्य नोदेति यत्र प्रकटवसतय कामलोभादितृष्णा
स्त्रीय भार्या ममेति स्वमनसि बलयन् पूर्णता नैति जन्तु ।
मायाद्वारात् मुक्तिर्यदि हृदि ममता क्रोधलेशा अतस्तान्
उज्जन् ॐ तत्सदोमित्यभयमिह यतिन् गर्ज जीमूतधीरम् ॥

- [11] Have thou no home What home can hold Thee, friend?
The sky thy roof, The grass thy bed, and food,
What chance may bring, well-cooked or ill, judge not
No food or drink can taint that noble Self
Which knows Itself Like rolling river free
Thou ever be, Sannyasin bold ! Say—
“Om Tat Sat, Om !”

११ मा भूद् गेह तवेह प्रभवति भवा किं नु धर्तुं सखे त्वा
धर्मा शय्या नभस्ते पटलमय ययाप्राप्तमत्र न चिन्त्यम्
स्वारमा बुद्धोऽज्ञपेयैर्न भवति विकृतस्तनदीवत् प्रमुक्तो
दण्डिन् ॐ तत्सदोमित्यभयमिह यतिन् गर्ज जीमूतधीरम् ॥

- [12] Few only know the truth The rest will hate
And laugh at thee great one, but pay no heed
Go thou, the free, from place to place, and help
Them out of darkness, Maya's veil : Without
The fear of pain or search for pleasure, go
Beyond them both Sannyasin bold ! Say—
“Om Tat Sat, Om !”

१२ स्वल्पा जानन्ति तत्त्वं जगति तदितरे सन्ततं ते महात्मन्
द्वेय चैवोपहासं विदधति गणनां ते न यान्तु त्वदीयाम् ।
मुक्तस्तान् रक्ष मायामयघनतमसो लब्धयन् द्वन्द्वजातं
प्रोच्चेद् ॐ तत्सदोमित्यभयमिह यतिन् गर्ज जीमूतधीरम् ।

[13] Thus, day by day, till Karma's powers spent
Release the soul for ever. No more is birth,
Nor I, nor thou, nor God, nor man. The "I"
Has All become, the All is "I" and Bliss.
Know thou art That, Sannyasin bold ! Say—
"Om Tat Sat, Om !"

१३ एव मुक्तः स आत्मा चिरमनुदिवसं कर्मभोगक्षयेण
न त्व नाहं न चात परमिह जननं नो नरो वेश्वरो वा ।
सर्वो ह्यात्मा स सर्वः परमसुखमयो यत्सुखं विद्धि तत् त्वं
प्रोच्चेद् ॐ तत्सदोमित्यभयमिह यतिन् गर्ज जीमूतधीरम् ॥

७-८-१८९५ दिने स्वामिनः न्यूयॉर्कं न्यवर्तन्त, ततश्च कुमारी
हेन्रीटा मुल्लर इत्यस्याः अनुयायिन्याः निमन्त्रणं स्वीकृत्य ते आङ्ग्ल-
भूम्यं प्रतस्थिरे ।

आङ्ग्लभूमौ

ऑगस्ट मासस्य उत्तरार्धे स्वामिनः पॅरिस-नगरीं प्राप्नुवन् । तत्र
कानिचित् दिनानि तैः विश्रान्तम् । सत्रहालयाः, प्रार्थनास्थानानि, कला-
गाराणि इत्यादीनि प्रेक्षणीयानि स्थानानि दृष्टानि । स्व-स्वभावम् अनु-
सृत्य परिप्रशनावलोकनाभ्यां तत्रत्यं जीवनम् अभ्यस्य ते आङ्ग्लभूमिं गन्तुं
पॅरिसं व्यजहुः ।

२०. प्रस्थानात् प्राक् ९ सेप्टेम्बर दिने मद्रास-स्थितेभ्यः शिष्येभ्यः
स्वामिभिः एक पत्रं प्रेषितम् । आत्मगतं दुष्टं प्रचारम् उद्दिश्य
प्रसङ्गेन तैर् लिखितानि कानिचित् वाक्यानि राष्ट्राभिमानि-
नामपि तेषां राष्ट्रवादातीतत्वं दर्शयन्ति । ते लिखन्ति— "I belong

वि. च ११

मादृतस्य धर्मप्रसारणाय आगतस्य, जितस्य भारतीयस्य स्वागतं जेतार आङ्गलाः यथमिव विदधुः इति निमपि किमपि उत्प्रेक्षमाणा स्यामिन आदत्तभूमिं प्रापुः । तत्र श्री ई टी स्टर्डी-प्रभृतिभिः तेषां भवति तेषां निवास-व्यवस्थां श्रोत्या पर्यायेण स्वे स्वे गृहे शृताः । स्वामिभिः श्रेयम्भारः अत्पारम्भ आश्रितः । ते प्रभाते प्रेक्षणीयानि स्थानानि अपश्यन्, गाय य सोमिनसरयानां जनानां पुरतः व्याख्यानानि ददुः । हरिश्चम्पदगव्यस्तु किञ्चिच्चर गूढम् निष्ठेत् ? वेगेन प्रगस्त्यन्तीति 'हिन्दु-योगिनम्' इमं द्रष्टुं पाठारथं श्रोतुं लैडी इस्तारेल मार्गमोने प्रभृतयः महाकुलीना स्त्रीपुरया आगच्छन् । अन्ते स्वामिना मित्रमण्डल्या जनतालामार्गं तेषां सर्वजनप्रवाशं व्याख्यानं निधारितम् ।

पिक्टोडिली विभागे प्रिन्सेम् हाल् इत्यस्मिन् सभागृहे २२ अक्टोबरे दिने 'आत्मज्ञानम्' इति विषयम् अधिकृत्य स्वामिना व्याख्यानम् अभवत् । अस्मिभिः श्रवणमुमुग्धं शब्दैः (a pleasing voice free from any kind of hesitation) प्रदत्तेऽस्मिन् व्याख्याने स्वामिनः पादचारुयानां मोतिर-सस्फुटिम् अनिन्दन्, निःस्त्रस्य (बुद्धस्य च) उपदेशं प्राप्तवान् च । राम-मोहनरायाणाम् अनन्तरम्, येनवचन्द्र-मेनापवादम्, एनादृशी interesting Indian figure आङ्गलमन्त्रवे प्रथममेव दृष्टा इति 'दि स्टैण्डर्ड' लिखति । 'दि वेस्टमिन्स्टर गैजट्' इति वृत्तपत्रस्य प्रतिनिधिः स्वामिनः द्रष्टुम् आगतः । नाहमत्र धर्मविशेषस्य संप्रदायविशेषस्य वा प्रचारार्थम् आगतः, किं तु सर्वेण स्व-स्व-परिस्थित्यनुसारेण विनियोगक्षमस्य वेदान्तरूपस्य विश्वधर्मस्य इति स्वामिनः तम् अवोचन् । सभापणोत्तरं 'अद्ययावत् पटानां स्वयम्भूतमानां पुरपाणाम् अयं न पुरषम्' (one of the most

(१६१ पृष्ठेन)

as much to the world as to India no humbug about that What country has any special claim on me ? Am I any nation's slave ?' तेषाम् एतान्यपि वाक्यानि पठनाह्वान-
' I ' see ' a greater Power than man, or God or devil, at my back I require nobody's help I have spent all my life helping others

original of men) आमन्त्र्य वृत्तपत्रप्रतिनिधिं निरगच्छत् । 'दि
लण्डन डेली कौनिकल' तेषां मुखे गीतमबुद्धस्य मुखेन साधर्म्यम् उपलेभे ।
एतद्भाषणोत्तरं स्वामिनाम् आङ्ग्लभूमौ निवास एकमासात्मक एव
आसीत् । तथापि एतेन अल्पेनापि कालेन अनेके आङ्ग्लजना स्वामिभि
प्रभावित्वा अभवन्, येषु प्रधाना, अवश्यनिर्देशा च अस्ति

कुमारी मारगरेट नोबल

या उत्तराय भगिनी निवेदिता इति नाम्ना विख्याता अभवत् । शिक्ष-
णज्ञा इयं विदुषी शिक्षणविषयकेषु विचारेषु आस्थावती आसीत् । विद्या-
लयस्य प्राचार्या आसीत् । स्वामिना धार्मिक-विचाराणाम् अभिनवता तथा च
अमकुचितता, आध्यात्मिक विचाराणां प्रत्यग्रता, तेषां सामर्थ्यं तथा च
उदात्तत्वम् इत्येतौ प्रति वृत्तम् आवाहनं इत्येतत् तां जहार । सा स्वामिना
प्रवचनानि उपस्यातुम् आरेभे । 'The Master As I Saw Him' इत्यारये
ग्रन्थे तथा निजं स्वामिना प्रथमदर्शनं सुष्ठु वर्णितमस्ति । सभापणावसरे
, मध्ये मध्ये स्वामिभिः त्रियमाणः 'शिव ! शिव !' इति नामोच्चारण
ताम् आकर्षयत् । ध्यानाभ्यासगतानां मुखं दृश्यमानं सौम्यत्व-प्रागल्भ्ययो
एकमश्रयं भावः सा स्वामिमुखं अपश्यत्, यं राफेलं वाल-ख्रिस्तन्भ्य
मुखमण्डले चित्रितोऽस्ति । किं च स्वामिभिः दिव्यस्वनेन पठिता ते
श्लोकाः ? ते तावत् अविस्मरणीया एव आसन् । स्वामिना सर्वे एव

२१ a curious habit of saying now and again 'Siva! Siva !
and wearing that look of mingled gentleness and loftiness,
that one sees on the faces of those who live much in
meditation, that look, perhaps, that Raphael has painted
for us, on the brow of the Sistine Child

" That afternoon is now ten years ago, and fragments
only of the talk come back to me. But never to be for-
gotten are the Sanskrit verses that he chanted for us in
those wonderful Eastern tones, at once so reminiscent of
and yet so different from the Gregorian music of our own
churches "

विचारा तथा सपदि स्वीकृता इति न । तथा ते स्वबुद्धिनिपे
घृष्टैव अदगीकृता (यथा स्वयं स्वामिभि श्रीरामकृष्ण-विषये
कृतमासीत्) । अद्यतीते मासे एव स्वामिन तस्या 'गुरुदेव'त्वम्
अगच्छन् ।

आङ्गलभूम्याम् अधिगतेन अनुभवेन स्वामिन सतुष्टा अवभन् ।
यत्सत्यं ते केवल प्रयोगबुद्ध्यैव, 'भूमिं स्यान्क्षमा न वा इति द्रष्टुमेव'
(only to feel the ground) आगता आसन् । यत् कार्यं जातम्, तत्
तेषा मनोरथानामपि अभूमि आसीत्^१ । कामम् आङ्गला न तथा
बुद्बुदायमानोत्साहा आसन्, यथा अमेरिकीया । किं तु तेषा स्वीकार-
मन्दता दृढग्रहस्य द्योतिता आसीत् ।

अमेरिकात् पञ्चमनु पञ्चम् आगत्य स्वामिन तत्र न्यगन्धयत् ।
आङ्गलभूमौ उप्तस्य बीजस्य अट्टकुरोद्भूतदार्ढ्यं कश्चित् अवकाशोऽपि आव-
श्यक आसीत् । अन आङ्गलभूमिस्थान् अनुयायिन नित्यं समिलितुम्,
भगवद्गीतादिषु च अध्युम् उपदिश्य, आङ्गलभूमिा निजा 'विश्रान्तिम्'
समाप्य स्वामिन नो-हेम्बरस्य उत्तरार्धे पुनरपि अमेरिका गन्तुं प्रतस्थिरे ।

२२ नांहेम्बरस्य मध्यावसरे मद्रास-स्थिताय कस्मैचित् शिष्याय प्रहिते
पत्रे ते लिखन्ति- 'In England my work is really splendid'
अस्मिन् एव पत्रे सततथमजनिता क्षीणता निवेद्य ते 'दीर्घ-
विश्रमार्थं भारतं गन्तुम् इच्छामि' इति इच्छा प्रकटयन्ति ।
कस्मिंश्चित् विवेकानन्दे एव उपपद्यमाना दर्पोक्ति अपि अत्र
दृश्यते । स्वामिन स्वानुष्ठित-श्रमाणाम् अतिगुरुत्वविषये लिखन्ति-
'Any other Hindu would have died if he had to work as
hard as I have to do '

पश्चिमाय सदेश 'तथा च 'विषयपर्यादनं.' इति विषयो अधिकृत्य
अभयन् । तदा स्वामिन मया अनुस्यन् तथा न कदापि अन्यदा ।
तेषां श्रियि 'स्मिपि' अभौमम् आमीत् । चान्येन गरीरवन्धनानि
छिन्नानि इव आसन् । तदानीं मया पूर्वमूचनेव गृह्या । न स्वामिनः
अस्मिन् जगति दीर्घस्थायिन आसन् । मया गजनिमीलितानाम्
आश्रयितुं प्रयत्नितम् । न तु अवबुद्धतत्त्वेन मनसा स्वाभ्युपगमम् ।'

ततोऽनन्तर हावर्ड विद्यापीठे तत्त्वज्ञान-छात्राणां पुरतः स्वामिना
यद् व्याख्यानम् अभूत्, तन् बहु प्रशंसितम् । २५ मार्च १८९६ दिने
'वेदान्त-तत्त्वज्ञानम्' इति विषयम् अधिकृत्य जात व्याख्यानं सर्वेषामेव
हृदयगर्भांगारे अन्तर किम्बे । स्वामिना वन्दुष्येण प्रभाषितचित्तं विद्या-
पीठाधिकारिणि स्वामिभ्यः विद्यापीठे पौरस्त्य-तत्त्वज्ञानाध्यासनम् (Chair
of Eastern Philosophy) दिक्षितम्* । अस्मिन् व्याख्याने 'सर्वोऽपि
पुरष मोहनिद्रितोऽस्ति । द्वैतगहम् मोहनिद्रा । ईश्वर-वेद-पर्यन्तं सर्वमेव
द्वैतगन्ध सन्त्यस्यन् वैबलम् अद्वैतवादी एव मोहनिद्राम् अत्येति । मोह-
निद्रान् प्रबोधनकर भारतीय योगरूप मनोविज्ञान पाश्चात्यात् मनो-
विज्ञानान् ज्ञानगुण श्रेष्ठमस्ति,' इति स्वामिन प्रत्यपादयन् । योगमिद्विविधं
पृष्ट्वा 'सर्वदा सर्वत्र परमात्मदर्शनं नाम परमा योगसिद्धिः,' इति स्वामिन
अवोचन्, पवहारीगवानां संप्रदशप्रसङ्गं च निदर्शनत्वेन उदाजहृत् ।
'किं नाम ससृष्टिविषये वेदान्तमतम्?' इति प्राध्यापकं पृष्ट्वा 'अन्त-
र्गतस्य दिव्यत्वस्य आविष्करणम्,' इत्युक्त्वा यत्र परमोच्चा आदर्शा
व्यवहारविषयताम् आपाद्यन्ते स एव मुससृष्टतमो देश इति स्वामिन

* कोलम्बिया-विद्यापीठाधिकारिणि ससृष्टाध्यासनमपि स्वामिभ्यः
समर्पयितुम् इच्छा प्रकटीकृता । सन्धासित्वात् तु उभयोरपि
स्वीकारः स्वामिना न शक्य आसीत् ।

२ दश्यता पूर्वत्र पृ ९४ । एव भाति, यत् स्वामिन अस्मिन्
व्याख्यानप्रसङ्गे वावान् विशेषणाम् अगृहीत्वा सामान्येन 'योगि'-
शब्देन निर्दिदिशु ।

अवोचन् । विश्वधर्मकल्पनया गृहीकृतमनस स्वामिन बोस्टने इममेव विषयम् अधिकृत्य व्याख्यान ददु ।

‘वेदान्त सोसायटी’ स्थापना

एतावता कालेन स्वामिना ‘राजयोग’ ‘भक्तियोग’ तथा च ‘कर्मयोग’ इत्येते ग्रन्था प्रकाशिता आसन् । अमेरिकीयभूमौ वेदान्त-योगम् उप्तम् आसीत् । तदिदं कार्यं सघटितं कर्तुं स्वामिभिः न्यूयॉर्कीय-व्याख्यान समाप्तौ ‘वेदान्त-सोसायटी’ इत्यास्या संस्था निमिता । सा धर्मभेदान् अतीता आसीत् । वेदान्तस्य उपदेश आचारश्च तस्या उद्दिष्टम् आसीत् । तत्तद्-धर्मनियामिभिः स्व-स्व धर्माचरणे वेदान्ततत्त्वानि विनियोजितव्यानि इति तस्या आग्रह आसीत् । सहिष्णुता सारग्रहणं च तेषां घोषवाक्यम् आसीत् । ‘वेदान्तिन’ इति लब्धनामधेया तस्या सदस्याः नियतकाले सम्मिलन्ति स्म । वेदान्त-सोसायटी-स्थापने स्वामिनाम् अन्योऽपि एक उद्देश आसीत्, यं नाम

संस्कृतिसंगमः ।

पौरस्याना तथा च पाश्चात्यानाम् इत्युभयया विचारणाम् आदर्शानि च विनिमयो भवतु आदानप्रदानं भवतु इति स्वामिन ऐच्छन् । अध्यापकविनिमयोऽपि तं चिन्तित आसीत् । भारतात् कैश्चित् युवकभ्युक्तिः अमेरिकाम् आगत्य धर्म उपदेष्टव्यः, अमेरिकीयैश्च शिष्यैः भारतं गत्वा विज्ञान-अर्थशास्त्र-समाजशास्त्रादयो विषया अध्यापनीया इति स्वामिन समकल्पयन् । एतदर्थं पूर्वमेव तं आदरलभूम्भितं पत्रं विलिख्य शारदानन्द-स्वामिन निमन्त्रिता आसन् । कमपि कालं पौरस्थ-पाश्चात्ययोर् जगतोर् मित्रं स्वामिना चिन्तनस्य विषय आसीत् । वेदान्त-सोसायटी एतन्-मिलनस्थानं भविष्यति इति स्वामिन आशासत ।

३ हार्वर्ड-विद्यापीठगतम् इमं वृत्तान्तं ‘one of the most remarkable incidents of his whole American career’ इति स्वामिना चरितकारा ‘पौरस्थपाश्चात्या शिष्या’ वर्णयन्ति (पृ ४७३) ।

एतान् दिवसान् अन्योऽपि एको विषय स्वामिना मन व्यापारयामास । स नाम हिन्दुधर्मस्य पुनर्व्यवस्थापनम् । द्वेताद्वैत विशिष्टाद्वैतानुसारेण उपनिषदा वर्गीकरणं कर्तव्यम्, जीवात्म-परमात्म विषयकाणि मोक्ष-विषयकाणि च तत्तद्-वेदान्तसंप्रदायमतानि स्पष्टीकृतव्यानि, वेदान्त-विज्ञानयो समन्वयं कर्तव्यं, पुनर्घटितश्च अयं हिन्दुधर्मः तथा सरण्या ग्रन्थं लिखित्वा उपस्थापनीयः यथा स पाश्चात्यजगतः स्वीकार्यो भवेत्, इत्येतेन विचारेण स्वामिनः गृहीतमनसः आसन् । अस्मिन् ग्रन्थे ते अमूर्तम् अद्वैतं सजीव कर्तुम्, जटिलाम् पुराणव्याम्यं मूर्तानि नीतितत्त्वानि स्पष्टीकर्तुम्, चित्तभ्रमप्रकारिणं च योग शास्त्रशुद्धे मनोविज्ञाने परिणमयितुम् अमिप्रायन् ।—अन्योऽपि एव स्वामिना सकल्प आसीत्,—एकं 'विश्व-मन्दिरम्' निर्मानुम् । तत्र सर्वेषां धर्माणाम् अनुयायिनः समिलेयुः, अन्तर्भवम् एकाक्षरं इह च ते उपासीरन्, इति स्वामिनः ऐच्छन् ।

एतावता कालेन तं आद्वयभूमिम् अनेकानि निमग्नप्रणवप्राणि प्राप्तानि आसन् । अतः अमेरिकायाः स्वकार्यस्य अग्रतः प्रचालनशमाणां वृषानन्द-प्रभृतीनां शिष्याणां प्रणिधाने स्वामिनः रता अभवन् । कुमार्यां बाल्डो महोदयायाम् आध्यात्मिकतन्त्रिणं मचार्यं तं सा योगाध्यापने अधिष्ठत् । श्री वॉर्निम लेगेट-महोदयः वेदान्त-सोसायट्या अध्यक्षपदे स्थापितः । अन्ये च शिष्या तस्मिन् तस्मिन् पदे स्थापिताः ।

स्वामिनाम् अनेकानि ध्यायनानि उपरि निदिष्टानि सन्ति । तेषाम् अग्रनिष्ठनिर्देशाः ध्यायनानिद्वयम् आद्वयभूमिं प्रवाणात् प्राक् निदिश्यते ।

४ एतस्मिन् पत्रे स्वामिनः निबन्धि—'The abstract Advaita must become inner - poetic - in everyday life, out of hopelessly intricate Mythology must come concrete moral forms, and out of bewildering Logicism must come the most scientific and practical psychology,—and all this must be put into a form so that a child may grasp it. That is my life's work. The Lord only knows how far I shall succeed. To work we have the right, not to the fruits thereof.'

‘अनर्हाः एते रामकृष्ण-चरितश्रवणस्य ।’

एकदा बोस्टन-नगरे स्वामिना व्याख्यानं निर्णीतम् । विषय आसीत् ‘मम गुरुदेव’ । स्वामिनः समाख्यानम् आगताः । व्याख्यानायम् उक्त्यता । तं श्रोतृवृन्दे दृष्टिः विसृष्टा । तत्क्षणं स्वामिना मनसि विचारः प्रविष्टः, ‘वामोपभोगपरमा अर्थपरायणा भोगैश्वर्यप्रसक्ताश्च एते सर्वे जनाः । वैराग्यस्य, शुचित्वस्य, साधुत्वस्य, गन्धमपि एते न जानन्ति । अनर्हा एते रामकृष्ण-चरित-श्रवणस्य ।’ एव चिन्तयन्तस्ते रामकृष्ण-चरितस्य निवेदनस्थाने पादचात्त्यानाम् आसुरी सर्पति कठोरतया वाक्ताडयितुं प्रवृत्ता । शतशः श्रोतार उत्थाय त्रोधाविष्टाः निर्जग्मुः । स्वामिनस्तु अविचलितेन चेतसा भाषमाणाम् तस्यु । उत्तरेषु कश्चित् वृत्तपत्रैः अती-चरित्यनिमित्तं स्वामिनः निन्दिताः, कश्चित्तु स्पष्टोक्तयः प्रदासिताः । स्वामिनस्तु पदचात्तापदग्धा ‘अहो निन्दया परेषां चेतासि व्यथयतः मम अनर्हत्वं रामकृष्ण-शिष्यत्वस्य,’ इति कृत्वा भूगम् अरोदिषु ।

भुवनेश्वरी-देव्यं अमेरिकीय-मातृणां कृतज्ञतापत्रम्

श्रीमत्या ओल-बुल महोदयायां प्रार्थनाम् अदगीकृत्य बोस्टन (वेम्प्रेज इत्याख्ये उपनगरे) स्वामिनः तत्रत्यानां स्त्रीणां पुरतः ‘भारतीयस्त्रीणाम् आदर्शा’ इति विषयम् अधिहृत्य व्याख्यानम् अददुः । अस्मिन् व्याख्याने स्वामिभिः अत्यन्तपरित्यक्तस्वार्थस्य, बुद्धिभ्रान्तिवाप-समपिन्नजीविनस्य, पनिपुत्रादीनां मुखे अनुभूतमुगस्य भारतीय-स्त्रीजनस्य, पित्रोपनः मातृजनस्य महिमा अभिमानोत्पट्टः शब्दैः गीतः । स्वीया नि स्वायां सुदृढचरिता च मातरं (भुवनेश्वरी-देवीम्) कृतज्ञतापूर्वकं निदिश्य मम यत्किमपि कर्तुं तत् तत्प्रदत्त-प्रेरणा-निमित्तकम् इति ते अयदन् । स्वामिना भाषणेन उपस्थितस्य मातृजनस्य हृदि द्रुतं पद कृतम् । रिस्नमागः (१८९४) ग्रन्थासत्र आसीत् । तस्मिन् अरमरे स्वामिना अमेरिकीय-वामार्थं कृतज्ञता प्रकटयितुम्, एतादृशस्य मुमुक्षुस्य मातरं च अभिजादयितुं ताभिर् मातृभिः एकं पत्र, मेरी-मातु अद्वयस्थितस्य बाल-म्रिस्तस्य चित्रेण गतायम्, भुवनेश्वरी-देव्यै प्रेषितम् । अयं तस्य सारागः—

म्रिस्तमास-मध्ताहोप्यम् । मेरी-प्रदत्तस्य पुत्रोपायनस्य कृते उत्सवा-यगरोप्यम् अस्माकम् । अन् उचित एव अयम् अवसरः पुण्यस्मरणस्य ।

तत्रभवत्याः मुपुत्रः एतान् दिवसान् अस्मासु वर्तते । ताः वयं तत्र-
भवत्या. शुभाशुभं कुर्मः । पूर्वेषुः समाया भाषमाणेन भवदीयेन
मुपुत्रेण अत्र कृतः सर्वोऽपि सेवारस्ति. तत्रभवत्या. चरणकमलयोः
समर्पितः । तस्य मातृभूतायाः तत्रभवत्याः इयं पूजा अस्माकं सर्वासामेव
स्फूर्तिदायिनी, औन्नत्यकारिणी च स्यात् । ईदृशस्य मुपुत्रस्य जनन-
सर्वधनार्थां तत्रभवत्या यत् महत् कार्यं कृतम्, तदयं अस्माकं कृतज्ञता
स्वीकर्तुं प्रसीदन्तु तत्रभवती । एकत्व-भ्रातृत्व-रूपं पारमेश्वर रिक्यं
प्रत्यासीदतो जगत. सा स्मरणचिह्नं भवतु ।

१५ एप्रिल दिने स्वामिन. अमेरिकानिवास समाध्य पुनरपि
आङ्गलभूमिं प्रस्थिता. ।

लण्डनागताः स्वामिन कुमारी मुल्लर तथा च थी स्टर्ली इत्येतयो.
अतिथीभूय अतिष्ठन् । तत्र ते अनपेक्षितागमनान् शारदानन्द-स्वामिनः
दृष्ट्वा प्रमुदिताः अभवन् । उभाभ्याम् अन्योन्यवृत्तान्त. पृष्टः । स्व. स्वी
वृत्तान्त. कथित. । अनेकवर्षोत्तर गुरुवन्धूनाम् अन्यतम स्वामिभि. दृष्ट. ।
तस्य मुखात् पराहनगर-मठगत अन्यश्च वृत्तान्तः श्रुतः । शारदानन्दः
चकितचकित दृष्टोत्साहाः स्वामिन पुनरपि लण्डने निजं कार्यं प्रारेभिरे ।

मे-मासस्य (१८९६) प्रारम्भावसरे स्वामिभि प्राधान्येन ज्ञान-
योगम् अधिकृत्य वर्गपाठा प्रारब्धा. । मासान्ते च ते रविवासरीयाणि
सार्वजनीनानि व्याख्यानानि प्रारभन्त । 'धर्मस्य आवश्यकता', 'विश्वधर्म',
(स्वामिना हृद्यो विषय.), 'गुरुप.', सत्य. आभासिकदृष्टि' इत्यादयो
विषयाः तै. तत्र प्रपञ्चिता. । स्वामिन भक्तिराजयोगी अपि व्याचक्षुः ।
श्रीमती अनी बेसण्ट महोदयाया. प्रार्थनानुसारेण अस्या. गृहे भक्तिम्

५ विवेकानन्द-चरितकारा. 'पौरस्त्यपाश्चात्याः शिष्याः' विवेकानन्दा-
नाम् अमेरिका-पत्रे एवम् उपसंहरन्ति— "Swami Vivekananda
lives in the memory of America as the Man with a
Message for the West, "One who walked with the God,""
(p. 502)

* न च इयं स्मृतिः कालेन जीर्णा । १९६३ ख्रिस्ताब्दे स्वामिनां

अधिष्ठित्य, अन्येषामपि सज्जनानां आलापकोष्ठेषु तस्मिन् तस्मिन् विषये स्वामिनः प्रवचनानि अकारु ।

अन्यतमे गोष्ठीसमाजे स्वामिभिः प्रदत्तस्य व्याख्यानस्य वृत्तनिवेदनं श्री एरिक् हॅमण्ड इत्येतेन कृतमस्ति । तस्य अयं सार उद्बोधक उपलभ्यते—

“ एकस्मिन् व्याख्यानान्ते कश्चित् पलितशिरा तत्त्ववेत्ता उत्थाय ‘ स्वामिन् । साधु प्रोक्तं भवता । अनुगृहीता स्मो वयम् । किं तु न किमपि अपूर्वम् उक्तं भवता, ’ इत्यवदत् । तक्षणं प्रवक्तुं मासलस्वना प्रत्युत्तरशब्दा न्यनदन् ‘ महाशय । अहं युष्मान् सत्यं प्रोक्तवान् । सत्यं च सनातनमस्ति, यथा गिरयः, यथा मनुष्यजातिः, यथा सृष्टिः, यथा वा ईश्वरः । यदि मद्बचनेन तस्य विजिज्ञासा भवन्मनसि समुत्थिता स्यात् किं न तदपि पर्याप्तम् ? ’

“ ‘ यथा मया तत् सत्यम् अधिगतम् तत् शृणु ’ इत्युक्त्वा स्वामिभिः श्रीरामकृष्णचरितं निवेदितम् । ततश्च स्वामिनः अवदत्, ‘ मया सत्यम् अधिगतम्, यत् तत् मम हृदयं पूर्वमेव आसीत् । शृणु । इदं मौक्तिकं तव हृदयसंपुटं पूर्वमेव वतते । यत्किंचिदस्ति, तत् एकमेव । शृणु । तत् त्वमसि । ’

(१७२ पृष्ठतः)

जन्म शताब्दी महोत्सवं भारते इव अमेरिकायामपि समानितं अभूत् । तदानीम् अनकं विवेकानन्द-स्वामिना कृतज्ञतापूर्वकं स्मरणं कृतम् । ‘ In Swami Vivekananda the Americans had for the first time a chance to see a walking spirit ’ इति प्रा शलिङ्ग महोदया (पोर्टलैंड) अब्रुवन् । ‘ Vivekananda re-asserted with clarity the greatness of India and the fact that she had a gift to give ’ इति कोरम्बिया विद्यापीठे इतिहास-शास्त्राप्रमुखं उक्तम् । श्री यू. यार्ड महोदया अपि तदानीं ‘ We are doing honour to one of the greatest men of our time ’ इति न्यूयॉर्क उक्तवन् । (प्रा शिवाजीराव भोसले, ‘ कन्या-कुमारी ते निकागो ’ सहाय्य, दीपावलि विशपाङ्क, १९७०)

“आत्मनः सर्वस्व श्रीरामकृष्णमूलकम् इति प्रतिपादयन्त स्वामिन अवोचन्, ‘नात्र एकमपि मम स्वोपज्ञम् अक्षरम् । नैकोऽपि स्वोपज्ञ विचार-परमाणु । यं मम प्रियतमे भारते स्थित्वा महत्तमा समस्या समाधाय तत् समाधान सर्वजगत्प्रकाशं कृतम्, तेभ्य रामकृष्णेभ्य इद सर्वं प्रवर्तते । आधुनिकया धर्मप्रवृत्ते ते एव मूलकारणम् । यदि अहं तान् एकाक्षेनापि दर्शयितुं प्रभवेयम्, तर्हि तावताऽपि आत्मानं कृतार्यं मन्येय’ ।”

स्वयम् अनेकेषां महता महतामपि गुरुत्वपदं गतानां स्वामिनाम् एतद्वचनम् अन्तरेण स्थान एव विवेकानन्द चरितकारा ‘पीरस्स्यपाइचास्या शिष्या’ स्वामिन प्रशस्य ‘It is only a true disciple that can be a true master’ इति अभिप्रयन्ति ।

मॅक्स-म्यूलर—‘वैदान्तिनां वेदान्ती’

मे मासीय एक महत्त्वपूर्णं प्रसङ्गो नाम प्रा मॅक्स म्यूलर इत्येतेन ऑक्सफोर्ड-विद्यापीठस्थेन प्रिक्लण्डविख्यातेन प्राच्यविद्यापण्डितेन सह जात स्वामिना मेलनम् । प्राध्यापक महोदयानां निष्पन्नणं मामयित्वा तान् द्रष्टुं स्वामिन श्री स्टर्डी-महोदयेन सह २८ मे दिने तेषां निवासं जगमु । ६ जून दिने ब्रह्मवादि पत्राय प्रेषिते पत्रे अयं वृत्तान्त स्वामिभि स्वयमेव वर्णितोऽस्ति । तस्य सारं अत्र उद्ध्रियते—

“अहो अमामान्यता मॅक्स-म्यूलर महोदयानाम् ! पूर्वेषु तान् द्रष्टुम् न्यस्तत्पम् अभिवन्दितुम्—अहं गत । ते हि श्रीरामकृष्णानां भक्ता सन्ति । अतः तद्दर्शनार्थं गमनं नाम मम तीर्थयात्रैव काचित् आसीत् ।

“दिव्यगतानां केशवचन्द्र सेनानां मतपरिवर्तनात् प्रभूनि तस्य कारणं ज्ञात्वा प्राध्यापक महोदया श्रीरामकृष्णानां चरितस्य उपदेशस्य च प्रशंसका सन्ति । ‘सप्रति सहस्रशो जना श्रीरामकृष्णान् पूजयन्ति,’ इति मयोक्ते ‘नानन्तरेण निपतेत क्व जनप्रणामः ?’ इति ते उद्देरयन् । ते सचर्यं आवाभ्या महाविद्यालया, बोइलेयन-मन्द्यालये इत्यादिकं सर्वं प्रदर्शितम्, भोजनेन आतिथ्यं कृतम्, सायं च स्थानकं यावत् ते आवाभ्यामन्वगच्छन् । मया एतद्विषयकं विमपि

उक्ते, 'न खलु रामकृष्ण-परमहंसशिष्य प्रतिदिन द्रष्टु लभ्यते,' इति ते अबोधन् ।

"सोऽयम् अभिगमो नाम मत्कृते कश्चित् साक्षात्कार एव आसीत् । सा रुचिरा स्वल्पा कुटी, स रमणीय उद्यानपरिसर, स प्रशान्त-कारुणिकमुख रजतशिराश्च ऋषि, सा ऋषिपत्नी, ते वृक्षा, तानि पुष्पाणि, तत् स्वच्छम् आवाशम्-सयमिदं माम् उत्तिष्ठ्य ब्रह्मपि-राजर्षीणाम्, वानप्रस्थानाम्, वसिष्ठ-अरुण्यतीप्रभृतीनां च मुनि-तत्प-त्नीनां प्राचीनं भारतम् अनयत् इव ।

"योऽयं मया दृष्ट, न स भाषाशास्त्रज्ञ आसीत्, न वा पण्डितः । किं तु प्रत्यहं ब्रह्मणा सह ऐकात्म्यस्य कृतानुभवः कश्चित् महान् आत्मा आसीत् ।

"अहो तेषां भारते अपारं प्रेमा । यदि तस्य शताशोऽपि मयि स्यात् । भारतीय ज्ञानविज्ञानं तेषां रक्तगतम् अस्ति । मैक्स-म्यूलरः नाम वेदान्तिनां वेदान्ती अस्ति ।"

तदानीं प्राध्यापक-महोदयः रामकृष्णान् अन्तरेण 'A real Mahatman' इतिसंज्ञको लेख 'Nineteenth Century' इत्यार्ये नियत-कालिके प्रकाशनार्थं लिखित आसीत् । पश्चात् स्वामिना साहाय्येन अधिकां सामग्रीं संपाद्य तं 'The Life and Sayings of Shri Ramakrishna' इति-संज्ञकं श्रद्धाचिन्तितस्यो एकसंश्रयो ग्रन्थं विलिखितः ।

'हे साके ! पूरय चपकम् ।'

६ जुलै दिने स्वामिभिः श्री लेगट महोदयेभ्यः एक पत्रं लिखितम् अस्ति । तत्र अनुष्ठितकार्यस्य संक्षिप्तं निवेदनमस्ति । 'भवतु नाम इदम् आङ्ग्ल-साम्राज्यं कियदपि दोषपूर्णम्, तथापि नास्ति तत्सदृशम् अन्यत् प्रचारयन्त्रं नाम' इत्युक्त्वा तद्द्वारा स्वमतप्रसारस्य सक्त्यं ते अस्मिन् पत्रे प्रकटयन्ति । लेगट-दंपतीभ्यां प्रदर्शितस्नेहकृते साधु कृत-ज्ञता तं प्रकटीकृताऽस्ति । अस्य पत्रस्य विशिष्य-निर्देशनीयस्तु भागो नाम तत्र स्फुटीभूता स्वामिना तत्कालीना सूफी-साधुभ्यो नातिभिन्ना प्रेममयी वृत्तिः । भगवांस् तेषां प्रियतमः आसीत् । तेषां हृदये सर्वभूतानि प्रति न केवलं करुणासागरः, प्रेमसागरः एव उच्छलितः आसीत् । ते लिखन्ति-

“इदानीम् एतत्सत्रगणम् अद्यापन ममाप्तमस्ति । सप्रति अहम् अधीये । तिनिशाम्, विशेषतश्च सानुश्रोतवाम् । सप्रति अहं सर्वत्र, गर्वोद्धते अँटग्लो इण्डियनेऽपि, दिव्यत्वदर्शनप्रवणं सवृत्तोऽस्मि । मन्ये शनैः शनैः अहं ताम् अवस्थां प्रत्यासीदामि, यदा साक्षान् संतानमपि कामयिष्ये, स चेत् विद्येत । विनाशिवर्षाघोऽहं निरनुश्रोतवाम्, अनिभूमिगामी च आसम् । नाट्यगृह-समीपवर्तिना पाक्षपयेन गन्तुमपि नासम् अहं सिद्धः । इदानीं पर्यास्थिघट्टपीयोऽहं वैष्णवमिदं अध्यपिते गृहऽपि अनुचरितनदोपाहारं वसेयम् । किमयम् अध-पातः, उत वैश्ववप्रेमगामी-ईश्वरगामी इति यावन्-विक्रमः ? सर्वमपि कामयितव्यम्, आलिङ्गितव्यम्, सर्वस्य शिवम् आशासनीयम् इत्यन्तरात्मा बाञ्छति । यो नाम अहम् अस्मि ? तस्य प्रमत्तांगरस्य किञ्चित् साधनम्, किञ्चित् उपकरणम् । स मे श्रीडासहृषरः, अहं च तस्य । नास्ति विद्वत्प्रपञ्चे काचित् सुमगतिः, काचित् नियमबद्धता या । वम् तं नियच्छेत् ? जगन्नाम्नि अस्मिन् रङ्गमञ्चे लीलानाट्यसूत्रधारः स अधूणि पातयति, हास्यानि च विकासयति* । मया इदं तावत् अवगणम् अस्ति — तर्कम् अनीरवः,

६ ‘I think I am slowly approaching to that state when I would be able to love the very Devil himself, if there were any At twenty I was the most unsympathetic, uncompromising fanatic, I would not walk on the footpath on the theatre-side of the streets in Calcutta At thirty-three I can live in the same house with prostitutes and never would think of saying a word of reproach to them Is it degenerate ? Or is it that I am broadening out into that Universal Love which is the Lord Himself ?’

७ ‘He is my playful darling, I am His playfellow There is neither rhyme nor reason in the Universe ! What reason binds Him ? He the playful one is playing these tears and laughers over all parts of the play’

पाण्डित्यम् अतीत्य, वाचम् अतीत्य वतने सवेदनम् 'प्रेम,' 'प्रिय-
तम' । ह साके ! पूरय चपकम् । भवेम उन्मत्ता । "

तदानीम् आङ्ग्लभूमौ अनेके भारतीया छात्रा आसन् । स्वामिन-
तै सह संपृक्ता अभवन् । १८ जुलै दिन एव भारतीयाना सामाजिक
सम्मेलनं तत्र संपन्नम्, यत्र स्वामिन अध्यक्षा आसन् । तस्मिन् अवसरे तै
'हिन्दुय तेषाम् अपेक्षाश्च' इति विषयम् अधिकृत्य भाषितम् । अस्मिन्
समये श्री स्टर्डी महोदया नारद भक्तिसूत्राणाम आङ्ग्लभाषया अनुवादे
द्व्यापृता आसन् । स्वामिभि अनुष्ठित अनुवाद-साहाय्य अयं ग्रन्थ
अचिरमेव प्राकाश्यम् भगवत् । अस्मिन् काले स्वामिना जनसंपक् अव-
र्धत । परिचया दृढीभूता । परिचिना मित्रत्व गता । मित्रा-
शिष्यत्व गता । अस्मिन्नेव काले स्वामिभि सैन्ध्वर दपती अनुयायित्वेन
एवम् । धार्मिकाभ्याम् एताभ्या दपतीभ्या नैकानि धर्मसतानि अभ्य-
स्तानि आसन् । किं तु अनासादित परतत्त्वौ तौ असंतुष्टौ आस्ताम् ।
स्वामिना प्रथममेव भाषणं श्रुत्वा तु 'एष पुरय । इदं च तत्त्वज्ञानम् ।
एतदन्वेपणपराभ्याम् आवाभ्याम् अद्ययावत् जीवितं व्यर्थमेव नीतमासीत्,
इत्युक्त्वा तावुभौ स्वामिन शरणीचरन्तु । स्वामिभिश्च तौ अनुगृहीतौ ।
तयोहृदये स्वामिन प्रति न केवल गुरुभक्तिं पुत्रवात्सल्यमपि आसीत् ।

आल्प-दर्शनम्

अनवरतप्रवृत्तेन व्याख्यान वर्गपाठ-प्रवचनादीना चक्रेण स्वामिनः
शान्ता अभवन् । ते विधामम् एच्छन् । अतस्तेषा मित्राणि श्रमविनोदार्थं
यूरोपस्य प्रमोदयात्राम् असूचयन् । स्वामिन हिमदर्शान्तोत्सुका आसन् ।

८ 'I have learnt 3 thing or two beyond beyond reason
and learning and talking is the feeling the 'Love' the
'Beloved' Aye 'Sake fill up the cup and we will be mad'
अत्र विवेकानन्दाना चरितवारा यूरोपयात्राया शिष्या 'अभि-
प्रयन्ति 'Here one has Swami Vivekananda himself'

(p 511)

वि च १२

पायंतपथानाम् आश्रमणोत्थुना आगन् । ते मानन्द निमग्न्यणम् अद्गमीश्वरम् ।
जुलं मासस्य अन्नावगरे कु मुल्लर तथा च सेहियर-दपती इत्येतं मह
स्वामिन प्रस्थिता । ते पेरिम-मार्गेण विनष्टा गत्वा तत्र त्रीणि दिनानि
न्यसगन् । तत्र ते शिलान्-दुर्गादीनि द्रष्टव्यानि दृष्टानि । तत्र प्रस्थितं
तं मौण्ट डेव्हडा पर्वतम् उद्दिश्य मार्गश्रमण प्रारब्धम् । त पर्वतं दृष्ट्वा
स्वामिन अद्भ्यन् । 'अहो आश्चर्यम् ! अत्र तावन् यय हिममध्य एव
स्म । हिमालये तु हिम मदादूरम् । एहि । आरोहाम् ' इत्युक्त्वा ते
गिर्पारोहणम् ऐच्छन् । मार्गजैस्तु ते अस्मान् गाहसान् निवारिता । हिम-
नद्या उत्तरणानन्दस्तु स्वामिभि अनुभूत ।

हिमालयीन-मठसङ्कल्पः.

आल्प्सदसंनेन स्वामिना हिमालय स्मृतिमागत । हिमालये एको
मठ निर्मातव्य इति तेषाम् अभिलाष आसीन् । स्वकार्यसमाप्ती तत्र ते
निर्वातितुम्, स्वशिष्याश्च प्रशिक्षयितुम् ऐच्छन् । सोऽपि अभिलाष न
आल्प्सपर्वतस्य अधित्ययास्थितं यद्दृष्ट्वा सेहियर-दपती-मकाद्यै
प्रकटित । स्वामिना सङ्कल्पं सिद्धिसमर्थं अभवत् । पदचात् अल्पेनैव
कालेन सेहियर दपतीभ्यामव अनुष्ठितस्य गवंप्रकारस्य साहाय्यस्य
हेतो हिमालये 'मायावती' आश्रम उत्तम्यो ।

तेत 'लिटल् सेण्ट यर्नाड' इत्याख्य स्थान गत्वा तस्मान् रनिपय-
योजनदूरे बस्मिन्निचत् स्थान सर्वे सप्ताहे विश्रम्यु । अत्र स्थितं
स्वामिभि कोऽपि आध्यात्मिक प्रसाद अनुभूत । 'There seemed to
be a great light about him,' इति तद्विषये सहचारिभि उक्तमस्ति ।
अत्र एवदा स्वामिन जीवितसहायम् आरब्ध । किमपि किमपि चिन्तयन्,
पृष्ठनोहीनास् ते एकाकिन सचरन्त आसन् । सहसा तेषा हस्ते वतमान
आरोहदण्ड (alpenstock) भङ्गत्वा पुरोवर्तिन्या गताया न्यपतत,
भ्रष्टपादाश्च स्वामिन स्वय गतीपातोन्मुखा आसन् । तथापि स्वामिनाम्
अवनारकार्यम् अद्यापि अश्लिष्टम् आसीत् । 'Certainly it was only a
miracle that saved me,' इति वृत्तान्तनिवेदनान्ते स्वामिन अवदन् ।
तदाप्रभृति तेषा सहचरं न ते एकाकितया चरितुम् अनुमता । प्रतिनि-
वर्तमानास् ते एक द्वेस्त पूजास्थानम् अपश्यन् । तत्र यद्योपलब्धानि गिरि-

पुष्पाणि श्रीमती सेहियर-हस्ते प्रदाय 'मम कृतज्ञताया भवितभावना-
याश्च प्रतीकरूपेण' तानि पुष्पाणि 'कुमारी' चरणयो अर्पयितुं तं सा
प्रार्थिता । 'सा (कुमारी मेरी) अपि जगदम्बैव,' ते अवदन् ।

प्रा डॉयसन-मेलनम्

अन स्थिते स्वामिभि प्रा पाउल डॉयसन इत्येता सक्ताशास्त्र
निमन्त्रणपत्र प्राप्तम् । प्राध्यापक-महोदया कील विद्यापीठ तत्त्वज्ञानम्
अध्यापयन् । सस्कृतभाषायाम् अधिकारक्षन्तस्ते वेदान्ते आस्थावन्त आसन् ।
तदानीं ते भारतात् अचिरनिवृत्ता आसन् । स्वामिना प्रशस्तिन बद्धाय
तं पत्रितम् आसीत् । अयं स्वयंभूविचारवान् दार्शनिक यगोपम्
आगतोऽस्ति इति श्रुत्वा तं पत्रं विलिख्य मेलनेच्छा प्रदर्शिता । तत् पत्रं
प्राप्य पूर्वनिर्धारित प्रवासक्रमम् अन्यथावृत्त्य स्वामिन प्राध्यापक-
महोदयान् द्रष्टुं कीलम् उद्दिश्य सेहियर-दपतीभ्या सह प्रस्थिता ।
मध्येमार्गे पन्थानं विचित्रं वक्रीकृत्य तं रूपसेनं, रमेवर्ट, डाफह उज्जन्,
हायडेलबर्ग, कोलोन, बर्लिन इत्यादीनि स्थानानि दृष्टानि । विस्तीर्णमार्गं
रमणीयोद्यान बर्लिननगरं परिसृतोऽपि श्रेयं स्यात् इति स्वामिन अम-
न्यन्त । 'अनुचित प्राध्यापक-महाशयान् प्रतीक्षापरान् स्यादिति' इति
इत्युक्त्वा ड्रेस्डेन-नगरं परिहृत्य स्वामिन साधु कीलं प्राप्नुवन् ।

एको दिवस स्वामिभि प्राध्यापकमनिधौ नीतः । सभापणप्रमद्गन
वेदान्तस्य अव्यवहितं फलं नाम उच्चतमा शुद्धतमा च नीति
(morality) इति प्राध्यापका अवदन् । आध्यात्मिकताया मूल्योत्त
प्रति पुनर्गमि आन्दोलनं प्रारब्धमस्ति, तच्च भविष्यति काले अत्र
विषये भारतं नेतृत्वपदे स्थापयिष्यति इति भाति इत्यपि ते अत्रोचन् ।
तं तदानीं श्रियमाणे अनुवादकमणि स्वामिभि कुतूहले प्रदर्शिते वग्य-
चिन् श्रव्यविशेषस्य यथायं व्याख्यानम् अपिबृत्त्य चर्चां प्रारब्धा ।
पदशालित्यात् स्पष्टप्रतिपत्तिं ज्यायसी इति स्वामिन प्रत्यपादयन् ।
स्वामिभि आत्मप्रत्ययपूर्वकं प्रदत्तानि कानिचिन् सूक्ष्मवचनानि
प्रमद्गानि स्पष्टीकरणानि प्राध्यापक-महोदयान् प्राभाषयन् । नमिन्

अवसरे स्वामिनाम् अद्भुतया स्मरणशक्त्या विस्मितचित्तं प्राध्यापक-
महोदयं तद्गृहस्थे पृष्टे सति स्वामिनः योगशास्त्रप्रतिपादिन चित्तवाग्व्यस्य
अभ्यास निदानत्वेन निदिदिशु । स्वामिभि वचित् बाल बोलनगरे
घस्तव्यम् इति टॉयसन-महाभागा अम्यग्यन्त । ते स्वामिभि. सह नैवेपु
विषयेषु चर्चा कर्तुम् ऐच्छन् । स्वामिनस्तु लण्डने प्रारब्धम् उद्योग
दुहीवर्तुवामा तत्र शीघ्रं गन्तुम् उत्तुक्ता गन्ति इति ज्ञात्वा प्राध्यापकं.
ते गमनाय अनुमता । हँम्बुर्ग-नगरे स्वामिन आसाद्य प्रा टॉयसन-
महाभागा तं सह लण्डनम् अगच्छन् । तत्र मध्याह्नयम् उक्तिवा ते
स्वामिभि सह मन्त्रयमाणास् तस्य । हिन्दुधर्मस्य रहस्य चेत् अव-
गन्तव्यम्, प्रथमम् अ पादचात्सीभवितुम् आयदधकम् इति स्वामिभि सह
नैकसभापणोत्तर ते प्रत्येत्तु प्रवृत्ता ।

कोण्टिनट प्रस्थानात् पूर्वं स्वामिभि दारदानन्दं स्वामिन गुडविनेन
सह अमेरिवार्यं प्रेषिता आसन् । अपुना तं तत्र प्रारब्धस्य क्षोभनस्य
कार्यस्य वृत्तान्ता आगन्तु प्रारभन्त । अचिरमेव स्वामिना ल्वर्यनदेशा-
नुसारेण अभेदानन्द-स्वामिनोऽपि आद्वलभूमि प्राप्ता । आत्मन भार-
ताय प्रस्थानोत्तर आद्वलभूमौ कार्यानुवर्तनार्थम् अभेदानन्दान् ते तत्र
स्थापयितुम् ऐच्छन् । तदनुसारेण तं अभेदानन्दाना प्रशिक्षणम्
आरब्धम् । सार्धमासात्मकेन विश्रामेन नवीश्रुतोत्साहात् ते स्वीय
व्याख्यानादि-कार्यं बलापमपि द्विगुणीकृत् ।

ऑक्टोवर-नोव्हेंम्बर-मामयो प्रदत्तानि व्याख्यानानि प्रायेण
मायाविषयकाणि आसन् । क्वयोऽपि यत्र मोहिता, सोऽय विषय तं.
'माया, आभासश्च,' 'माया, ईश्वररूपनाया विवासश्च,' 'माया

(१७९ पृष्ठेन)

मेलनवृत्तान्त पत्राक्षित वृत्तोऽस्ति । सा लिखति- 'The vigorous
and lucid interpretation given by the Oriental exegetist
with such firmness of conviction and yet such delicacy
of perception, eventually quite won over the German
savant'

स्वातन्त्र्य च, ' इत्यादिशीर्षकं अनेकं व्याख्यानं प्रपञ्चित । एतद्-
व्यतिरेकेण 'सर्वव्यापी ईश्वर, ' 'साक्षात्कार, ' 'अनेकेषु एकत्वम्, '
'आत्मस्वातन्त्र्यम्' इत्यादीन् विषयानपि अधिकृत्य स्वामिनः व्याख्या-
नानि अददुः । वर्गे ते राजयोगम् अपाठयन्, ध्यानाभ्यास च शिक्षया-
चक्रुः । स्वामिना वाचि कोऽपि अपूर्वं प्रभाव आसीत् । वेदान्तस्य गहना
सिद्धान्ता ते सुगमोक्तय उपपद्यापिना । दिव्यसामर्थ्यं तेषां प्रवचन
शृण्वन्तो जना क्षणमात्रम् स्व व्यक्तित्वं विस्मृत्य परतत्त्वे व्यलीयन्त
स्मेय । पौरमुख्यानाम् आलापकश्चपि स्वामिना प्रवचनानि समपद्यन्त ।
प्रवृत्ति निवृत्ति द्वन्द्वम्

स्वामिभिः प्रयत्नविधृता निजा निवृत्तिप्रवणता अन्तरा-न्तरा
उत्तिष्ठति स्म । २३ ऑगस्ट दिन स्पूसेनंत प्रेषिते पत्रे ते लिखन्ति—
'मया कार्यारम्भ कृतोऽस्ति । अधुना अन्ये तन् निर्वहन्तु । भवतु नाम
कार्यार्थम्, मया द्रव्यस्पर्शनेन आत्मा दूषितोऽस्ति । कृतकृत्योऽस्मि ।
नाधुना वेदान्ते कर्मणि वा मम काऽपि आस्थाऽस्ति । चित्तशुद्धयर्थं
कर्म आवश्यकम् इति उच्यते । पर्याप्तम् आसीत् त-मम । ' किंतु अस्मि-
न्नेव काले भारतस्था स्वे अनुयायिनः ते एव प्रोत्साहिता — 'मा भैष्ट ।
महान्ति कार्यणि अनुष्ठातव्यानि सन्ति, पुत्रका । समाश्वमित ।
उद्यच्छत । उद्यद्भवम् । अस्य कार्यस्य पृष्ठतः परमेश्वरोऽस्ति । महा-
शक्ति मुष्माकं निवटे वर्तते । ' भारते 'ब्रह्मवादि'द्वारा स्वामिना
सदेश प्रसर्तुं प्रवृत्त आसीत् ।

ऑक्टोबर मासे स्वामिना मनसि भारतनिवर्तनं विचारः पुनः पुनः
आगन्तु प्रारभत । अस्मिन्नैव मासि अमेदानन्दानां लण्डने प्रथमं सार्व-
जनिकं व्याख्यानम् अभूत् । सर्वाभिनन्दितेन तेन भाषणेन स्वामिन्-
प्रसन्ना अभवन् । किं च, अधुना अस्मिन् अत्रत्य कार्यजातं निक्षिप्य
मुखेन गन्तुं शक्यम् इति तं अचिन्तयन् । डिसेम्बर-मासं निश्चित ।
सर्वस्व सहित्य तं सह भारतगमनम्, तेषां कार्यार्थं च आत्ममर्पणं
सेव्हियर-दपतीभ्यां प्रागेव निष्पारितम् आसीत् । तौ स्वामिभिः सह
भारतं गन्तुं सिद्धौ । बुमार्या मार्गरेट नोबल महोदययापि स्वामिकार्यायै
जीवितं दत्तिताम् आसीत् । स्त्रीतिशये तस्यां माहात्म्यं स्वामिन्

अपेक्षन्त । किं तु सा कात्स्न्येन विमृशतु, पश्चात् च आगच्छतु इति स्वामिभि निर्णीतम् । कुमारी मुस्लर अपि पश्चात् आगन्त्री आसीत् ।

शिवास्ते गन्यान् सन्तु

१३ डिसेम्बर दिने स्वामिना प्रस्थापन-सभा समपद्यत । स्वामिन इष्टु, तान श्रोतुम्, न्यूनन्यून तेषां वापायवस्त्राणि स्प्रष्टुं जनोषा सभास्थानाभिमुखता अद्भवन्त । हृदयस्पर्शीनि भाषणानि अभवन् । अनेके क्षतशो जना नि शब्दा अतिष्ठन् । केचित् प्रत्यासन्न-अश्रुपाता आसन् । 'मिळिप्याम' । वयम् असक्षय पुनर्मिलिप्याम,' इत्युक्त्वा वापायवास स स्वामिन सचारि-मूर्धविरणायमाना जनमध्यात् प्रस्थिता ।

'अद्वैतवेदान्त' इत्याख्यस्य स्वामिनाम् अन्तिमस्य व्याख्यानस्य निवेदनावसरे Indian Mirror इति-सञ्जकेन वृत्तपत्रेण इदं विशिष्य निर्दिष्टम्, यत् स्वामिना धर्मप्रसारेण न कापि कटुता निष्पन्ना । आङ्ग्लभूम्याम् स्वामिसन्निधानात् अनेके जीविनगता काऽपि नवीना, कापि आश्वासयित्री दृष्टिद् लब्धा । सनातनान्यपि सत्यानि स्वामिना श्रीमुत्तान् निर्गत्य नवीनानि इव, चेतनानि इव सपनानि । कुमारी मार्गरेट नोत्रल लिखति - 'स्वामिनाम् 'अहं ब्रह्मास्मि' इति वचनं न अपरिचितम् आसीत् । किं तु न केनापि तत् उच्चारितम् आसीत्' । स्वयं स्वामिन मपन्नेन कार्येण सतुष्टा आसन् । 'मया त्रयेण साफल्यं संपादितम् । पङ्क्तिर्भारम् अधुना प्रत्यहं १२० जना पाठान् गृह्णन्ति । किं नायं विशय ?' इति ते प्रस्थानात् पूर्वम् अमेरिकीयाम् शिष्याम् प्रेषिते पत्रे लिखन्ति । अस्मिन्नेव पत्रे 'आङ्ग्लजन विषयका मम पूर्वग्रहा परिवर्तिता सन्ति । तेषां निष्ठा-सातत्य-गम्भीरत्वादिगुणहेतोः ते स्थान एव

- १० 'It was the Swami s, 'I am God' that came as something always known, only never said before' अमेरिकायामपि एकस्मिन् दिव्यक्षणे (१८९५) स्वामिना मुखात् एव वाणी निर्गता आसीत् - 'अहं स अपारं महामागरोऽस्मि, यस्य छिन्ता बुद्धाश्च तरङ्गा सन्ति ।' (Christs and Buddhas are but waves on the boundless Ocean which I am) ।

ईश्वरस्य प्रियतरा सन्ति" इत्युक्त्वा स्वीयाना पूर्वग्रहाणा दूषितत्वम् तं ऋजुतया अङ्गीकृतम् अस्ति ।

पिण्डेष्वनास्था खलु भीतिकेषु

इत पूर्वम् अलब्धावकाशा एका घटना अधुना प्रस्थाननिर्देशात् पूर्वं निवेद्यते । एकदा आङ्ग्लभूमौ स्वामिन कुमारी मुल्लर तथा च अन्य कश्चिन् आङ्ग्लपुरुष इत्येताभ्या सह पादचारम् असंयन्त । तदानीं सहसा उद्गूरिततीक्ष्णशृङ्ग कश्चित् महाबायो वृषभ तान् अभ्यधावत् । आङ्ग्लपुरुषस्त तावन् जङ्घावलम् आश्रित्य आत्मशरणम् अकरोत् । कुमारी मुल्लर कतिचित् पदानि धावित्वा लुप्तधैर्या तत्रैव भूमौ अवा-सदत् । स्वामिनस्तु 'अयं तर्हि अन्तः,' इत्युक्त्वा कुमारीवृषभयोर् मध्ये धावित्वा कुमारीं पृष्ठत इत्य उरोनिहितभुजा, वृषभचक्षुषि निरवात-निर्निमेषचक्षुष, तस्य उग्रनिपातम् उत्प्रेषयन्तस् तस्थु । कनिषयक्षण नवान्नि-पश्चात् वृषभ अपससार । १६ डिसेम्बर दिन स्वामिन सेव्हियर दपतीभ्या सह भारताय प्रतस्थिरे ।"

* * *

११ 'My ideas about the English have been revolutionised I now understand why the Lord has blessed them above all other races They are steady, sincere to the backbone, with great depths of feeling' पश्चात् कलिवानाया स्वागतोत्तर-भाषणेष्वपि स्वामिन आङ्ग्लान् 'They are a legion of heroes they are the true Kshatriya,' इति अभ्युवन् ।

१२ तस्मिन्नेव दिन स्वामिना मित्रेण स्टर्डी-महोदयेन लिखितम्—
'Swami Vivekananda left to-day I am heavy hearted to-day at the loss of the noblest friend and the purest teacher I have met in this incarnation I must have stored some exceptional merit in the past to receive such a blessing now What I longed for all my life I have found in the Swami' (पोरस्त्यपश्चात् शिष्य-विरचित The Life of Swami Vivekananda, p 540)

१५- पुनरागमनं संघटनाकार्यं च

भारतप्रस्थितानां स्वामिना मनसि भारा विहाय न
कोऽपि अथा विचिन्तयन् अघुना अन्तर रेभे । समीपवर्तिनि
प्रस्थाने अयतमेव आदृग्मित्रेण ते पृष्टा आसन्,
'स्वामिन् । सुखभूमौ पश्चिमाया भवान् एतानि त्रिचतुराणि
वर्षाणि उपित । अघुना रोचिष्यते वा मातृभू ?' स्वामिभि
क्षटिनि प्रत्युक्तम् आसीत्, 'इत आगमनात् पूर्वं भारतम्
अहम् अस्मिन्मि । अघुना तत्रत्या धूलिरपि मम पवित्रा
भाति, वायुरपि पुण्यता प्राप्तोऽस्ति । अघुना भारतं मम
पुण्यभूमि अस्ति तीर्थभूमि अस्ति । एतमेव तीर्थमस्ति' ।

स्वामिन मित्रान-पलॉरेन्स-रोम द्वारा-स्थलदर्शना नवलम्
नीकाशय' प्रापु । मध्यमार्गे स्वामिभि पिता इत्यत्रस्य प्रदयात् 'प्रवण
स्तम्भ' अवलोचित । पलॉरेन्स नगरे सचरद्विम् तं यदुच्छ्रया हेल्
दपती दृष्टी । अनपेक्षितम् अनन दर्शनम् प्रीतास् ते त्रयोऽपि सुखमवादेन
क्रमपि काल निम्बु । रोम नगरे ते एक सप्ताह ग्यवमन् । तत्र ते
हरैस्ताना धर्मोत्सव प्रेक्षमाणा भारतीयसदृशान् आचारान् (नेशकर्तनम्,
प्रसादभक्षणम् इत्यादिवान्) उपालभन्त । उत्सवस्य विभवप्रचुरता तु न
तेभ्य अरोचत । नेपल्सागतै स्वामिभि नीप्रस्थानात् पूर्वम् अवशिष्ट
काल व्हेमुवियस इत्याख्य ज्वालामुख पर्वत, भग्नावशेष पाँम्पी-नगरम्

१ 'India I loved before I came away Now the very dust
of India has become holy to me, the very air is now holy
to me it is now the holy land the place of pilgrimage
the Tirtha '

२ ददर, a port

३ The Leanne Tower

४ Tonsure

इत्यादीनाम् अवलोकनेन नीतः । ३० डिसेम्बर दिने नो प्रस्थिता । तत्पूर्वमेव नावा आगत गृहविन ते सह सगत आसीन् ।

‘नासीत् कश्चित् येशु ख्रिस्तो नाम’ : स्वप्न

अयं नोकाया नेपत्स-पोट्सैदयो मध्यवर्तिन्या सत्याम् एषदा रात्रौ स्वामिभि एक अद्भुत स्वप्नो दृष्टः । स्वप्ने ते कश्चित् ऋषि-तुल्य रमधुल पुरुषम् अपश्यन् । स तान् अवदन्, ‘इमं प्रदेशं सम्पन्नं निरीक्षस्व । त्वम् इदानीं ‘त्रीट’ सन्नवे द्वीपे अस्ति । अत्रैव नरंस्थाधनं प्रादुरभवत् । अहं येषांपुत्राणाम्’ अन्यतमोज्ज्वलः । यो धर्मं अस्माभि उपदिष्टः, स एव हरस्तं ख्रिस्तोपदेशत्वेन अपदिश्यते । तं तु नामीन् कश्चित् येशु ख्रिस्तो नाम ऐतिहासिक पुरुषः । अत्र चेत् उत्पन्नं क्रियेत्, एतदनुकूलानि प्रमाणानि उपलभ्येरन् ।’ तेन एतावति उक्तं स्वामिन जागरिताः । स मध्यरात्र आसीत् । स्वामिभि गतश्रमं प्रधाप्य कञ्चिन् नोकाधिवारिणम् आसाद्य ‘कयं वयं स्म ?’ इति पृष्टम् । ‘श्रीटत ५० मील-दूरम्,’ तेन प्रत्युक्तम् ।

एतत्पूर्वं येशो ऐतिहासिक-पुरुषत्वविषये न कदापि स्वामिन सशङ्कं स्तः । एतेन स्वप्नेन तु तेषां मनसि सशङ्कं उदन् । किं तु एतम् उदित-संशयानामपि तेषां यद्वा प्रति भक्तिं अशतोऽपि न अहीयन् । ‘अहं चेत् येषुसमये अजीविष्यम् तस्य पादौ हृदयरुधिरेण जपादिप्याम्, न अभ्युज्जेलन्,’ इति ते एषदा अभुवन् ।

५ Therapeutae इति मूले ।

६ आद्यालभूमी स्वामिनाम् अन्यतमो मित्रं पुरातनत्वविद् आसीत् । तस्मै स्वामिभि पत्रं विलिख्य अयं स्वप्नवृत्तात्तो निवेदिनः । पश्चात् तस्मिन् देशे उत्पन्नं वृत्ते हरंश्चपमंस्य प्रादुर्भावविषये कानिचित् विस्मयकराणि प्रमाणानि लब्धानि इति कृतं स्वामिनाम् मरणोत्तरं ‘दि स्टेट्समन’ पत्रे प्रकाशितम् अभवत् । (‘The Life of Swami Vivekananda’ by his Eastern and Western Disciples, p 545-547)

नौकाया सहप्रवासिना मध्ये केचन हरैस्ता घर्मोपदेशका आसन् । हिन्दुधर्म-स्तरैस्तधर्मयो कतर श्रेयान् इति विषये ते स्वामिभि सह व्यव-
दन्त । स्वामिभिम् ते लीलयैव पराजिता । ततस् ते घर्मोपदेशका 'शेष
कोपेन पूरयेत्' इति सुभाषित प्रमाणीकृत्य हिन्दुधर्मोपरि गालिप्रदानं कर्तुं
प्रवृत्ता । कञ्चित्कालं स्वामिभि सोढम् । अतिशान्तमर्यादास् तु तान्
दृष्ट्वा स्वामिन तेषा मुखरतमम् उपगम्य त च कालरे गृहीत्वा अश्रुवन्,
'यदि मम धर्म पुनरपि गालिप्रदानं करिष्यसि, त्वाम् उत्क्षिप्य अस्मिन्
समुद्रे क्षेप्यामि ।' अशतं परिहासेन अशतश्च गाम्भीर्येण उक्तं स्वामि-
वचनं श्रुत्वा स आपादमस्तकं कम्पितुम् आरभत । न पुन हिन्दुधर्मनिन्दा
स्वामिना वर्णयथम् आगता ।

नौका एडन-नौकादाय प्राप्ता । तत्र अवतीर्य इतस्ततः सचरन्त-
स्यामि कञ्चित् भारतीयम् अपश्यन् । अनेक-वर्षोत्तरं भारतीयं मुस-
दृष्ट्वा प्रमुदिता स्वामिन त्वरया तम् उपागच्छन् । ताम्बूलविश्रयो
अयं तदानीं हुक्कया धूम्रपानरत आसीत् । तेन सह प्रीत्या प्रारब्धालापं
स्वामिभि 'भात' दीयतां तावत्, 'इत्युक्त्वा, तस्य हस्तात् हुक्का
गृहीत्वा विस्मृताभ्यसर्वं बहुकालकञ्चित धूम्रपानं प्रारब्धम् । 'एतदर्थं
तर्हि भवान् अस्मान् विहाय इत अत्वेरायत ।' अत्रान्तरे तान् आसाद्य
तेषा पादचात्या मित्रा अश्रुवन् । सत्यं ज्ञात्वा, स पानविश्रयो तावत्
स्वामिना चरणयो अपनत् ।

अहनित्र विभक्तजला अग्रत सरन्ती नौका मार्गम् आश्रामत् ।
भारतं त्रयेण प्रत्यासीदन् आसीत् । स्वामिभि 'किं भूतम्, किं च
भव्यम्,' इति चिन्तितं स्यात् । अमेरिका-युरोपयो यत् किञ्चित् कार्यं
संपन्नम् आसीत्, तेन ते सतुष्टा आसन् । ते हिन्दुधर्मं तत्र पर्याप्तं परि-
चायित आसीत् । वेदान् निवेदिन आसीत् । भारतीयसंस्कृतिं प्रति-
पादिता आसीत् । असम्प्राप्तं प्रशमना, शनशश्च मुहुरद, लब्धा आमन् ।
अनेके च नैष्ठिका अनुयायिन प्राप्ता, ये तत्र वेदान्तप्रसारम् अग्रतः सर-
न्त्यु । एष कार्योऽयं सुसंपन्न आसीत् । प्रदानं सवृत्तम् आसीत् । किं तु
आरं कार्योऽयं ? आदानम् ? भारतीयजनतायां दारिद्र्यनिवारणार्थं
परिचयात् द्रव्यानयनम् ? अयं कार्योऽयं अफल एव आसीत् । धर्मप्रसार-

मनसु तं कुतोऽपि निमित्तात् इदं दुर्लसितमेव आसीत् । 'भारते एव
द्रव्यं सग्रहणीयम्,' इति अधुना स्वामिभि चिन्तितं स्यात् ।

स्वागतोत्सव-मालिका

१५-१-१८९७ । उप काले एव लङ्कातटं दृक्पथम् आगत ।
क्रमेण नारिकेलतरुमालिनी पीतवालुका कोलम्बो-वेल्लं प्राप्ता । स्वामिभि
नौकात् तीरे दृष्टिं विसृष्टा । तं महान् जलसागरं तत्र दृष्ट । स
आत्मन एव स्वागतायै ममिलितोऽस्ति इति ज्ञात्वा ते विस्मिता अभ-
वन् । किं तु अयं तावत् प्राग्भूत आसीत् । दक्षिणस्या कोलम्बो न उत्त-
रस्याम् अल्मोरा यावत् सपत्न्यमानाया महत्या स्वागतोत्सवमालिकाया
इयं तावत् नान्दी आसीत् ।

पुरा भारतात् प्रयाणकाले अवहुविदिता अपि स्वामिनः सर्वधर्म-
परिपुङ्गवः भारते प्रहयातिम् आप्नुवन् । प्रागेव १८९४ ख्रिस्ताब्दस्य
सेप्टेम्बर-मासे कलिकातीयानां नागरिकाणां सभा थीयारे-मोहन मुख-
र्जीनाम् आध्यक्ष्ये सपन्ना आसीत्, तथा च स्वामिनाम् अमेरिकीय कार्य-
निमित्तं वृत्तज्ञताव्यञ्जकं प्रस्तावः समस्य अमेरिकायै प्रेषितः आसीत् ।
ब्रह्मवादि-प्रकाशनात् प्रभृति स्वामिना विचारा भारते प्रसर्तुं प्रारब्धा
आसन् । स्वामिभि आङ्ग्लभूमिः प्रस्थानात् पूर्वं मद्रासे स्वशिष्येभ्यः
प्रस्थानदिनाङ्कं निवेदितः आसीत् । स्वामिनाम् अन्यतमो मुखवन्धुः निर-
ञ्जनानन्दः कोलम्बो गतः आसीत्, शिवानन्दश्च मद्रासम् । तेन तेषां
विदितागमनवृत्तान्तं जने स्थाने स्थाने स्वागतसिद्धता प्रारब्धा आसीत् ।
स्वागतसमितयः नियुक्ता आसन् । वृत्तपत्रैः सपादकीयलेखनं स्वामिना
कार्यमहत्त्वं विशदीकृतम् आसीत् । प्रत्यहं प्रकाशमानेन तेन तेन स्वामि-
नः वृत्तपत्रलेखनेन जनानाम् उत्सुकता परमोच्चकोटिम् आदीक्षिताऽ-
सीत् । विवेकानन्दं हि दुर्धर्मस्य बन्धरा उन्नमिता आसीत् । अधुना
भारतस्य उरः गर्वाध्मातम् आसीत् । स अधुना प्रगतानां पाश्चात्यानां
राष्ट्राणां ससदि स्वन्धास्वन्वि सप्तमानम् उपवेष्टुम् अशक्नोत् । किमिति
तर्हि अधुना स्वस्यापि विश्वविजयिनः, भारतीयाणां अस्य मुमुक्षुस्य
स्वागतायै जनता सोत्साहा न स्यात् ?

यत्र यत्र स्वामिनः अगच्छन् — कोलम्बो, कॅन्डी, अनुराधापुरम्,

जाफना, पाम्बन, रामनाड*, रामेश्वरम्, मानमदुरा, मदुरा, गुम्भकोणम्, तिरुचिरापल्ली, मद्रास —तत्र तत्र जना स्थानकम् आप्लावयन् । पुष्पभानुभारं स्वामिन नरा । मिक्तसमाजितासु रथ्यासु जनं तोरणानि त्रिहिनानि । स्वामिना नोभाषात्रा प्रवर्तिता । धनं च न्यनदन् । तेषाम् उपरि अक्षतावृष्टि अभवत् । उत्साहपूर्वितं जनं अश्वान् अप स्या स्वयं स्वामियानम् उडम । तिरुचिरापल्लीनः समीपस्थे एवस्मिन् नानिमहति स्थानके अग्रे जना स्वामिस्वागतार्थं समिलिता आसन् । अत्र इह रेल्या न निष्ठति इति श्रुत्या तं रेलमार्गं पयित्वा यानगति निन्दुधा । स्थाने स्थाने जनं स्वागतं व्याहृत्य स्वामिभ्यः मानपत्राणि समपिपानि । प्रतिवचनायं मभासु भाषित्वा भाषित्वा स्वामिन श्रान्ता । कोल्म्बो-नगरे धर्मं राष्ट्रस्य पृष्ठवशीकुरुत, तेनैव तन् जीवेत, 'इति तं उक्तम् । 'पुष्पभ भारतम्' तथा च 'विश्वधर्म' इति विषयो अधि-कृत्य न तत्र व्याख्याने अपि प्रदत्त । रामेश्वरे 'न केवलं मूर्ती, राय दरिद्र-जननायामपि शिव पश्यत,' इति ते उपादिशन् । मद्रास स्वामिना प्रधान केन्द्रम् भारीतः । तत्र सप्तदश तोरणानि उच्छिद्यतां आसन् । 'विश्वैकानन्द स्वामिन दीर्घायुष्यं भवन्तु,' 'स्वागतं देवसेवकाय,' 'स्वागतं श्रीरामकृष्ण सुपुत्राय,' इत्यादिकानि दीप्ताक्षराणि स्वागतवाक्यानि तत्र तत्र व्यराजन्त । अयं स्वागतोत्सवः नव दिनानि प्राचलत् । नैव भाषारचितानि २४ मानपत्राणि स्वामिभ्यः समपितानि । अतः जना स्वामिन सवन्धस्वामिन (= शकरस्य) अवतारम् अमन्यन्त । तत्र स्वामिभिः 'मम कार्ययोजना,' 'भारतीया ऋषयः,' 'इतिहास-जीविते वदन्त,' तथा च 'भारतमविष्यम्' इत्यादीन् विषयान्

७ स्वामिनाम् आगमननिमित्तं रामनाड-नरेशः 'अकाल-निधि'-सचयस्य घोषणा कृता । स्वामिना भारतभूमौ पदार्पणं समानयितुं तेन तस्मिन् स्थाने ४० फूट उल्लेख स्मारकस्तम्भोऽपि उच्छिद्यत ।

८ तिरुचिरापल्ल्या रेलयानं महति प्रत्यये प्राप्नोत । तस्मिन् ब्राह्मे मुहूर्तेऽपि स्थानके १००० तः अधिका जना उपस्थिता आसन् ।

९ रामनाडे

१० मद्रास रामनाडयो

अधिकृत्य भाषणानि प्रदत्तानि । अत्रत्य स्वागतोत्सव अभूतपूर्वं इत्येव वक्तुं शक्यम् । मद्रासे तं अमेरिकीयाणां नागरिकविशेषाणां कृतज्ञता-पत्राणि, पुनरागमनार्थं निमन्त्रणपत्राणि च लब्धानि । लोकमान्य-तिलक अपि ते पुण्यपत्तनम् आगन्तुं निमन्त्रिता । स्वामिन एव तस् तावत् पुण्यपत्तनं गन्तुम् उत्सुका आसन् । अन्यतस्तु अखण्डे सत्कारममारोहे, तत्र च कर्तव्ये भाषणे श्रान्ता आसन् । ते हिमालयीन विधामम् अभ्य-लपन् । अतः मध्येमार्गीयान् सत्कारो सवान् परिहर्तुं ते सामुद्रण मार्गेण कलिकाता प्रस्थिता (१५-२-१८९७) ।

कलिकाताया

सियाल्डा स्थानक जनसमुदायेन सङ्कुलम् आसीत् । अत्रापि युवभिः अश्वापसारणपूर्वं स्वयं रथ ऊढ । शोभायाश्चाया सकीर्तनदलस्य ताल-मुदङ्गगानुगतं नामघोषं रथ्या अन्वनादयत् । दरभङ्गा महाराजस्य आध्यक्ष्ये स्वागतसमितिः निर्मिता आसीत् । २८ फेब्रुअरी दिने सार्व-जनीन सत्कारसमारोहः समपद्यत । राजा विनय कृष्णदेव बहादुर सभाध्यक्ष आसीत् । सभ्येषु अनके राज-महाराजाः, सन्यासिनः पण्डिताः, विद्यापिनः, पाश्चात्याश्च आसन् । स्वामिभ्यः रोप्य करण्डकनिहितं मानपत्रं समर्पितम् । प्रतिवचनरूपेण भाषमाणं स्वामिभिः श्रीरामकृष्ण-परमहंसानाम् अवतारत्वम् उद्घोषितम्, विश्वदत्त्याणार्थं च तस्य आदर्शस्य अनुसरणम् उपदिष्टम् । स्वामिनाम् एतद्भाषणविषये a speech that has become famous as a masterpiece of oratory, and of fervent patriotism. This brought him recognition in an especial sense, as the Prophet of Modern India इति स्वामिना चरित-पारा ' पौरस्त्यपाश्चात्या शिष्या ' (पृ ५८५) वदन्ति ।

स्वामिना कलिकाता-निवर्तनोत्तरं कतिपयं दिने रामकृष्ण-जयन्ती प्राप्ता । स्वामिनः दक्षिणेश्वरम् अगच्छन् । बालीदशनम् अन्वतिष्ठन् । तत्र रामकृष्णनिवासम् अगच्छन् । कचित् कालं तत्र उपविष्टा अभवन् । ततो निर्गत्य स्वीयभ्यः पाश्चात्येभ्यः शिष्येभ्यः पञ्चबट्यादिव सर्वं वचनं प्रादशयन् । जनसमूहे ते श्री गिरीशचन्द्र घोषम् अपश्यन् । प्रसि-द्धोऽयं वङ्गगीय नाटककारः रामकृष्णानां दयितः आसीत् । घोषमहोदयेन सह स्वामिभिः ' ते हि नो दिवसा ' चर्चिता ।

स्वरूपा।

एषु दिवसेषु स्वामिनः अलमजागर मठे (बराहमगरात् स्थला-
न्तरिते) वा, ' सीत्स में-शन ' इत्यत्र वा न्यसन् । प्रयत्नं तान् द्रष्टुम्,
ते सह विचारविनिमयं कर्तुम्, उपदेशं वा श्रुतुं जनसपातं प्रारब्धः ।
स्वामिनः विविच्य युवकवर्गं प्रचोदयितुम् उत्सुका आसन् । ते तान्
शास्त्रेण सपादयितुम्, आत्मविश्वासे च अभ्यसितुम् प्रेरयन्ति स्म ।
स्वामिनः दीर्घकालम् अद्विपन्, आत्मनि अविश्वासे अद्विपन् । बालविवाह-
निषेधे तु ते युवान् उपदिष्टाः । विदोषतश्च समाजसेवया ईश्वरं सेवितुं
स्वामिनः तान् उपदिष्टुः । एषदा एको युवा आगत्य आत्मना
अनुष्ठितस्य पूजाजपादिस्य निष्फलतां निवेद्य ' संप्रति द्वारं पिपाय,
नेत्रे च तिमिरम् अहं ध्यायन् अभ्यस्यामि । न तु शान्तिम् उपलभे, '
इति पर्यवेष्टयत् । तं स्वामिनः ' प्रथमम् द्वारम् उद्घाटय । मा नेत्रे
निमीलय । इतस्ततः अवलोकय । परितः शतशः दीनाः जनाः सन्ति ।
तान् अवेशस्व । क्षुधूषस्व । शिक्षय । शान्तिं चेत् इच्छसि, तान् सेवस्व, '
इति उपादिशन् । कश्चित् तद्वृत्तं प्राच्यापकः आगत्य स्वामिभिः सह
व्यवदत् । ' मायापाशान् उच्छिद्य मुक्तिप्राप्तिर् नाम प्रथमं कर्तव्यम् ।
यः सेवाधर्मं भवान् उपादिशति, किं स मायान्तर्गमन्वात् न मायापाश-
वर्धय ? ' स स्वामिनः अपृच्छत् । स्वामिनः क्षणं प्रत्युचुः, ' वेदान्ता-
नुसारेण आत्मा नित्यमुक्तः । तवापि मुक्तिप्रयासः तर्हि किं न
मायान्तर्गतः ? ' मुक्तिविषये ते एकदा अवदन, ' पुरा साधकास्त्वायां
मुक्त्यर्थं ताम्यन् अहम् अनेकशः प्रायोपवेशनमनि अभवम् । अधुना तु
यावत् एकोऽपि जीवः मुक्तिवञ्चितः तिष्ठति, तावत् किं मम मुक्त्या ? '
एवमेव दिनेषु कश्चित् गोरक्षेण कार्यकर्ता आगत्य गोरक्षेण कार्यार्थं
स्वामिनः द्रव्यम् अयाचत । तदानीं मध्यभारते उग्रस्य अकालस्य निमित्तं

११ मोक्षलाभोत्तरमेव एतादृशानि वचनानि (मुक्तस्य) शोभन्ते इति
युक्तमेव ' पौरस्त्यपाश्चात्या शिष्या ' विवेकानन्द-चरितवारा (पृ
५९३) अभिप्रयन्ति । ' नास्ति अस्माकं मोक्षो नाम कश्चित् चिन्ता-
विषय, ' ' मोक्षम् तावत् अस्माकं करस्थित, ' इत्याद्यर्थानि सन्त-
तुवारा मन्त्रवचनानि प्रसिद्धान्येव ।

लक्षश जना पञ्चत्व गता, गच्छन्तश्च आसन् । 'अहं प्रथमं मानव-
जीवनाय वरिष्यामि (I shall try to save men first), इव्य चेत्
अवशिष्येत् गोरक्षणार्थं दास्यामि,' स्वामिन अवदन् । उपदेशप्रसङ्गेन
एकं शिष्यं ते अवदन्, "पुरूपेण यत् प्रकृत्या प्रतीपोत्थानम्, यश्च स्वात्म-
रक्षणार्थं सधर्षः, स चैतन्यं प्रकृतित्वा व्यवच्छिनत्ति । यत्र यत्र जीवनम्,
तत्र तत्र सधर्षः, तत्र तत्र च आत्माविष्कारः । गत्वा सर्वं
भारतीयं वक्ष्ये, 'उत्तिष्ठ । जामृहि । अलं स्वप्नदर्शनेन । आत्मानम्
उत्थाप्य ईश्वराशम् आविष्कुरु' । 'अन्तर्गतस्य चैतन्यस्य यदि त्वम्
अभिज्ञः भवे, तर्हि नास्ति सा न्यूनता या न पूरयितुं शक्नुया, नास्ति
तत् किञ्चन यत्नः अपसारयितुं शक्नुया ।"

राष्ट्रोद्धारार्थं सन्मासि-सघटना

न केवलं बाह्या जना, स्वयं मुख्यवर्गोऽपि स्वामिनाम् उपदेष्ट-

१२ इतः परं संवादः स्वामिनां क्षुरतीक्ष्णा वाचः निदर्शयति । 'यदि
अकालेन जना म्रियन्ते, स तेषां जन्मान्तरकृतानां पापकर्मणां
विपाक एव,' इति गोरक्षणकार्यकर्ता अवदत् । कर्मविपाक-सिद्धा-
न्तस्य अनेन दुरुपयोगेण क्रोधदीप्तमुखा स्वामिनः 'तर्हि गावो-
ऽपि स्वकर्मनिमित्तमेव म्रियन्ते इति कुतो न वक्तव्यम् ?' इति
प्रतिवन्दी झटिति अक्षिपन् । 'ननु शास्त्रं गाम् अस्माकं मातरम्
अभिधत्ते,' इति गोरक्षकेण उक्ते 'युक्तमाह शास्त्रम् । काऽप्या
एतादृशान् नरवर्मान् प्रमुवीत ।' इति स्वामिनः तीक्ष्णं पर्यहसनम् ।

१३ "It is rebellion against Nature struggle for self preservation
that differentiates Spirit from Matter Where there is
life there is struggle, there is the manifestation of the Spirit
* . Go and tell every Indian, 'Arise awake and dream
no more ! Rouse thyself and manifest the Divinity within * There is no want, there is no misery that you
cannot remove by the consciousness of the power of the
Spirit within "

* तुल्यता पुरा खेत्री-नरेश-समीपे स्वामिनि कृतं जीवितलक्षणम्
(पृ १०७) ।

ध्याना गता । ते हि मोक्षैवकाङ्क्षिण आसन् । केवलम् आत्ममुखाय
अस्पृहन्त । ध्यानधारणादिषु अरमन्त । निवृत्तिम् अभ्यलध्यन्त । स्वामिभि
स्वीयविचारा तेषु सक्तामयितु प्रारब्धा । अनेकासु चर्चासु, वैयक्तिके च
सभाषणप्रसङ्गे, क्वचित् अनुनयेन, क्वचित् प्रभुसमिते शब्दे, क्वचित्
च विवादे स्वामिभि त्रमेण स्वीय समाजाभिमुखो घर्मं तेषु सन्नामित ।
श्रीरामकृष्णानाम् अन्तरङ्गशिष्यत्वादेव तेषां मुक्तिं प्रागेव सिद्धा आसीत्
इति स्वामिनः प्रत्यपादयन् । अधुना अन्येषाम् उद्धारं तेषां कर्तव्यं
आसीत् । रोग-दारिद्र्यादीनाम् उन्मूलनं कर्तव्यम् आसीत् । नरेन्द्रारायण
द्रष्टव्य आसीत् । रामकृष्णोपदेशस्य विमर्शिनोऽपि व्याख्यानमिव स्वामिभि-
रुक्तम् । न चायं सेवाघर्मं एवावित्तया पर्याप्तम् आचरितुं शक्य इति
तु वा तं सघटनाया आवश्यकता प्रतिपादिता । राष्ट्रोद्धारार्थं समर्पित-
जीविनानां सत्यासिना सघटना अद्य आवश्यका, ' इति ते मुहुर्मुहुः
प्रतिपादितवन्तः ।

गुरुबन्धुना मनःपरिवर्तनम्

न ते गुरुबन्धवः सर्वमेव इदम् आदौ तावत् सुखेन आत्मसात्
कर्तुम् अशक्नुवन् । न हि पूर्वाभासः मुक्तः परिवर्तनीयः । 'युष्माकं मार्गः
गुरुदेवानाम् उपदेशेन न सगच्छते,' इति केनचिन् गुरुबन्धुना उक्ते
स्वामिनः 'कथं नाम एव वक्षि ? किमर्थम् आत्मसीमासु श्रीरामकृष्णान्
बन्धुम इच्छसि ? अहं तां सीमां विच्छिद्य रामकृष्णोपदेशं दशानु-
दिक्षु विकिरिष्यामि । यत्किञ्चित् अहं करोमि, तत्र श्रीरामकृष्णा एव
कारणितारः सन्ति । अशक्यं श्रीरामकृष्णानां असीमो महिमा तेषां शिष्यै-
र्ज्ञातुम् । श्रीरामकृष्णानाम् एकं कृपाकटाक्षं शतशोऽथ सहस्रशः विवे-
कानन्दान् निर्मातुं शक्यम् ।' तैः अहं निमित्तीकृतोऽस्मि । तेषाम् इच्छा मया
अवश्यं शिरसा धारणीया, 'इत्येवमादिकं स्फुटितात्मविश्वासं भाषमाणसु
तरपु । तेषाम् उक्तटावगणं तेन वचसा ते गुरुबन्धवः लुप्तवाच इव

अभवन् । स्वामिनाम् अनुभाव असाधारण आसीत् । न कोऽपि तान् प्रतिरोद्धुम् अशक्नोत् ।

अथैवदा परिहासव्याप्रसङ्गेन 'भक्तिद्वारा मुक्तिप्राप्ति इत्ययं श्रीरामकृष्णानाम् उपदेशस्य सारोऽस्ति । कथं विवेकानन्दानां समाज-संवाधम् श्रीरामकृष्णोपदेशेन सगच्छने इति तं स्पष्टीकर्तव्यम्,' इति केनचित् उक्तम् । स्वामिनि प्रत्युत्तरं तावत् परिहासस्वरेण प्रारब्धम् । किं तु अचिरेणैव परिहासं अलप्यत । तेषां स्वरं बठोरं अमथत । नेत्रे अङ्गारमिव वर्पितुं प्रारभताम् । प्रश्नकर्तारम् उपहासवचनं विदध्वा ते अगजन्तु, 'तव भक्तिर् नाम भावुक मोक्ष्यम्' (sentimental nonsense) । सा बलव्याध । न त्वया रामकृष्णा अवगता सन्ति । अपेहि 'यया त्वं रामकृष्णान् अवगच्छसि कस्य तेन प्रयोजनम् ? कस्य तव भक्त्या मुक्त्या वा प्रयोजनम् ? नरके चेन् पतितव्यं स्यात्, कामम् अहं षतवारं नरके पतिष्यामि, तथापि अहं तमोगन्तान् जनान् उत्थापयिष्यामि' । 'स्वामिन आत्मनः प्रभवितुं नाशक्नुवन् । नम्रितसर्वाङ्गा प्रवृत्ताधुधारास्तु ते ताडितुं उत्थाय स्वकक्षम् अधावन् । द्वारं पिधाय ध्यानस्था अभवन् । एकहोराम् एव स्थित्वा, आत्मानं च स्थिरीकृत्य, पुनरपि पूर्वस्यलम् आगत्य ते शननं अनुवन्, 'न खलु नाहं भक्तेर् माहात्म्यम् अवगच्छामि । किं तु भक्त्या मनः पेलव भवति । कुसुमस्यानि स्पर्शसिहम् । अनोह भक्त्यु-ल्लामम् अवरणमि । ज्ञानस्य लोहपाशं आत्मानं बन्धुं प्रयते । यतः अद्यापि मया कर्म वर्तव्यम् अस्ति । अद्यापि मातृभमे सेवा अपूर्णाऽस्ति । नाद्यापि मया सदेशः काल्पन्येन प्रदत्तोऽस्ति' । 'गुस्वन्धव अवगच्छन् ।

१५ 'Hands off' who cares for your Ramakrishna ? Who cares for your Bhakti and Mukti ? I will go to hell cheerfully a thousand times, if I can rouse my countrymen, immersed in Tamas

१६ अस्मिन् समयं नाहम् उपन्यासमपि (novel) पठितुं प्रभवामि इति स्वामिनः अवोचन् । एतस्मान् मृदुभावावृत्तिमयात् लेनिनोऽपि नाटकदर्शनं परिहरन् स्म इत्याहुः ।

स्वामिनाम् अधिकार ते अजानन् । रामकृष्णं ते नरेन्द्रनेतृणां कृता
आसन् । क्रमेण तेषां मनः परिवर्तनं जातम्^१ । ते विवेकानन्दानां विचारान्
अद्भुतवाच्यं । देशसेवार्थम् — शिक्षणप्रदानार्थम्, रोगिसेवार्थम्, दारिद्र्या-
पसारणार्थम्, दीनसाहाय्यार्थम्, प्रचारक-प्रशिक्षणार्थम् — एका सन्यामिना
सघटना स्थापनीया इति अद्भुतगृहीतम् अभवत् ।

रामकृष्ण-सघ.

१ मे दिने स्वामिभिः बलराम-बाबूना गृहे एका मभा आहूता ।
गृहस्थाश्रमिणः तथा च सन्यासिन इति उभयेऽपि रामकृष्णानां भवना
उपातिष्ठन्त । स्वामिभिः विषय उपन्यस्तः । ते अनुवन्, 'सघटना
विना न किमपि चिरस्थायि कार्यं कर्तुं शक्यते । इयं च सघटना चालनानु-
वर्तिनी अस्तु । न वयम् अद्यापि लोगानुवर्तित्वार्थं पर्याप्तं धिक्सिताः ।
चालकस्य आज्ञा सर्वं परिपालनीया । वयं सर्वे रामकृष्णानुगामिनः ।
अनं अयं सघः तेषामैव नाम्ना अङ्कितो भवतु ।' स्वामिना प्रस्ताव
एकमस्येन समनः अभवत् । एव 'रामकृष्ण-सघः' (मिशन) उदपद्यत ।
स्वामी ब्रह्मानन्द बलिवाताकेन्द्रस्य अध्यक्ष अभवत्, स्वामी योगानन्दश्च
उपाध्यक्षः । विवेकानन्दस्वामिनः सर्वाध्यक्षा अभवन् । अतः सघः राम
कृष्णं उपदिष्टानाम् आचरितानां च सिद्धान्तानां प्रसारः कर्तव्यः,
तदनुकूलं कार्यं कलापां आयोजनीया, सर्वधर्मसमन्वयार्थं प्रयतितव्यम्,
प्रचारकाणां प्रशिक्षणम् अद्भुतगृहीतव्यम्, वेदान्तप्रसारः (स्वदेशे देशान्तरे
च) कर्तव्यः, जनसेवार्थं मठां सेवार्थमाश्च उद्घाटनीया इत्यादयो
निर्णया अभवन् । सघस्य कार्यं कात्स्न्येन आध्यात्मिकं भूतदेवात्मकं च
भविष्यति, राजकीयं कार्यं सह सघस्य कोऽपि सन्धः न स्यात् इत्यपि
स्पष्टीकृतम् । पदचात् (१८९९) बेलूर मठः स्थापितः अभवत् । तदानीं

१७ गुरुबन्धूनाम् एतत्-परिवर्तनविषये 'Of the Swami's numerous
triumphs one of the greatest was the conversion of
his Gurubhāvas from individualistic to the national idea of
religious life' इति 'पौरस्त्यपारश्चात्या शिष्या' विवेका-
नन्दचरितकारा (पृ. ६००) अभिप्रयन्ति ।

सौकर्याय वेदान्तप्रसार, सन्यासि-प्रशिक्षणम् इत्यादि कार्यं मठे निक्षिप्तम्, भूतदयात्मकं च कार्यं रामकृष्ण-सघेन (Mission) अद्भुतगोचरम् ।

उत्तरभारत-यात्रा

स्वामिनः हिमालयीने विविक्ते निवन्तु कुतोऽपि कालात् ऐच्छन् । तेषां क्षीण दारिद्र्यं स्वास्थ्यं विधायम् अपेक्षतः । अतः ६ मे दिने ते अल्मोरा गन्तुं प्रातिष्ठन्तः* । अनेके गुरुबन्धवः पादचात्पादश्च शिष्या तान् अन्वगच्छन् । तत्र आयोजिते महानि सत्कार-समारोहे स्वामिनः अश्वा-रुढा भूत्वा शोभायाश्वाया सममिलन् । उत्तरमापणावसरे तं भारतीय-मनसि हिमालयजनिता अध्यात्मप्रवणता प्रनिपादिता । अश्रान्तरे श्रैस्तानां धर्मोपदेशकानां स्वामिविषयकं निरर्गलं निन्दावाण्डम् अनुप-रतम् आसीत् । स्वामिना भारतनिवर्तनात् किञ्चित् पूर्वं डॉ. वैरीज् (सर्वधर्मपरिषद् कार्यकारी अध्यक्षः ।) भारतम् आगतः आसीत् । इदानीम् अमेरिका निवृत्तमानेन तेन (१० मे) कुतोऽपि वारणात् — प्रायः मात्मर्यवधानं—स्वामिना विषये यत्किमपि बहु उक्तम् । अमेरिकीय-स्त्री-द्वये तेषु आरोपितः । तेन स्वामिनः व्यथिता अभूयन् । ३ जून दिने अल्मोरात् प्रेषिते पत्रे ते लिखन्ति, 'I was born for the life of the scholar — retired, quiet, poring over my books' But the Mother dispenses otherwise' ९ जुलै दिने मिशनरी-रेजनेन व्यथित-चित्ताय अन्यतमाय अमेरिकीयाय प्रियशिष्याय प्रेषिते प्रदीर्घे भाषणोत्सरे च पत्रे स्वामिनः लिखन्ति—

'भारतीयजनताया उद्धारार्थं चन्द्रवर्चनमकालेन मम मन्त्रिक-दन्दह्यमानम् आसीत् । केनाप्यस्येन मया तत्र तापत्रयम् अवाप्तम् । . . के नाम मानना ? प्रियकर (परमात्मा) मदयं सर्वेषु मनः समीपे वर्तते, यथा स अमेरिकायाम् आसीत् । किं मे जनजन्मिनेन ? योऽत्र हि जनः । मम जीवितायै समाप्तमस्ति । अधुना अधिपतोगधिक

* एतत्पूर्वमपि कश्चित्तात् स्वामिनः दार्जिलिङ्गं गत्वा तत्र उरिना जागन् ।

१८. लोतमान्य-निलजादीनाम् अनेकेषां शिष्या नु इयमेव गमवन्त्या आसीन् !

त्रिचतुराष्येव जीवितवर्षाणि अवशिष्यन्ते" । - अधुना अहं मुञ्चेन (अन्तिम) स्वपितु शक्नुयाम् । नैवकारम् अहं पुनर्भूयासम्, दुःख-शतानि च अनुभूयासम्, येनाहम् एवमात्रं सन्त त परमात्मानं पूजयितुं शक्नुयाम् - स परमात्मा य एव अस्ति, यस्मिन् अहं त्रिरवसिमि, सा जीवात्मसमष्टिः, विशेषतश्च स रत्ननारायण, स दीननारायण, जानिभेदातीत स दरिद्रनारायण, यो मे पूजाविशेषस्य भाजनमस्ति । अग्न्या सर्वा मूर्ती भङ्गवन् । '

तस्मिन् काले मुंशिदावाद-विभागे अकाल उदपद्यत । तत्र अरण्डानन्द-स्वामिना अवालपीडितानां साहाय्यकार्यं प्रारब्धम् । स्वामिनि तस्य साहाय्यार्थं नित्यानन्द-मुरेद्वरानन्दौ प्रेषितौ । अल्मोराया स्वामिनः सार्धं मासद्वयं व्यवसन् । प्रस्थानात् प्राक् तं हिन्दी-भाषया एक व्याख्यानं प्रदत्तम् । विश्रामेण अशतं पुनरागतयत् । स्वामिनि पञ्चाग्न्यु-कश्मीराभ्यां प्राप्तानि निमन्त्रणानि स्वीकृत्य तत्र मतप्रचाराय गन्तुं निर्णीयत । तदनुसारेण ते अल्मोरा विहाय ९ ऑगस्ट दिने बरेलीं गता । ११ दिनाङ्के स्वामिना प्रेरणया तत्रस्थानां विद्यार्थिनाम् एवा समितिं वेदान्ताचरणार्थम् जनसाहाय्यार्थं च नियुक्ता अभवत् । अस्मिन् दिने 'अहं पञ्चपाणि वर्षाण्येव जीविष्यामि,' इति अच्युतानन्द-समीपे स्वामिनः अवोचन् ।

बरेलीतः प्रस्थाय स्वामिनः अम्बालाम् अगच्छन् । तत्र हिन्दु-मुस्लिमयो महकारस्य प्रतीकभूतं हिन्दु-मुस्लिम-विद्यालयं तं साक्ष्यं दृष्ट । ततः अमृतसर-धर्मशाला-रावलपिण्डो-मदी-मार्गेण ते बराह-मूलम् (बारामुल्ला) गता । ततश्च नौकाम् आरुह्य ते श्रीनगरम्

१९ स्थूलाक्षरत्वम् अस्माकम् ।

२० 'And may I be born again and again and suffer thousands of miseries, so that I may worship the only God that exists, the only God I believe in, the sum total of all souls —and above all my God the wicked, my God the miserable, my God the poor, of all races, of all species is the especial object of my worship Break all other ideals ' '

अगच्छन् । तत्र जम्मू-नरेशस्य भ्रात्रा सह ते मिलिता । होराद्वयव्याप्तेन सभापणेन प्रभावितो राजा स्वामिना कार्यं साहाय्यं प्रत्यगृणोत् । श्रीनगरात् स्वामिनः अनन्तनागम् अगच्छन्, ततश्च पद्भ्यामेव मार्तण्डम् । ततश्च अच्छाबलं गत्वा, तस्मान् स्थानात् प्रतिनिवृत्य ते जम्मू जम्मु । ततस्तत्र प्रसिद्ध महाराज ग्रन्थालयं तं अवलोकित । बाबु महेशचन्द्र भट्टाचार्येण नाम्ना राजपुरेण सह तत्र मठस्थापनाविषये तं चर्चा कृता । २३-१०-१७ दिने जम्मू-नरेशेन सह तेषां मेलनम् अभूत् । होरा-चतुष्टय-व्याप्ते अस्मिन् मेलने नैके विषया चर्चिता । तन्मध्ये स्पर्शा-स्पर्शविषयक अतिरेक स्वामिभि निन्दित । अत्रापि स्वामिभि हिन्दी-भाषया भाषणानि प्रदत्तानि । अत्र तथा च सियालकोटे प्रदत्तैः भाषणेषु अनुष्ठानक्षमस्य धर्मस्य आवश्यकता स्वामिभि पुनः पुनः प्रतिपादिता । सियालकोटे स्वामिना प्रेरणया स्त्रीशिक्षणार्थम् एका समिति स्थापिता अभवत् ।

लाहोरे

स्वामिभि सनातनीय-आर्यमजाजीययो मनोमेलनस्य प्रथमं कृतम् । अत्र स्वामिनाम् अनेकानि व्याख्यातानि अभवन् । तृतीये व्याख्याने स्वामिभि सामर्थ्यस्य आत्मविश्वामस्य च महिमा गीतः । एतद्-व्याख्यान-विषये perhaps the finest lecture the Swami has given in India इति गुडनि लिखति । अत्रापि स्वामिभि प्रेरिता छात्रा दग्निमाहा-र्यार्थम् एका समितिम् अस्थापयन् । पञ्चाम्बु-प्रदेशे भक्तिप्रदायस्य वैष्णव्यं दीक्ष्य तस्य पोषणार्थं वैष्णवानां सकीर्तनपद्धतिं अत्र प्रवर्तनीया इति ते अवदन् ।

अत्रैव स्वामिनः प्रा तीर्थराम गोस्वामिना मिलिता । अयमेव गणित-प्राध्यापक पदवान् स्वामी रामनीयं एति सिद्धान्तं अभवन् । तेषां मूढे भोजनोत्तरं रक्तावशेषं स्वामिभि 'जहाँ राम यहाँ काम नहीं', 'जहाँ काम, नहीं राम' इत्यादि गीति गीता । अन्तेनैव बालेन उक्तं दृढं गत्यम् आपत्तु । प्रयाणसमये प्रा तीर्थराम-भट्टोदया स्वामिभ्य एव

०१ तुल्यार्थम् : 'मुखो राम त्या काम बाधू शरीना' (रामदान)

वस्त्रकोश-निधेयं सोवर्णं घटीयन्त्र स्मरणीयम् इति उपायनीचक्रुः । स्वामिभिः तत् गृहीतम्, प्रीत्या परामृष्ट, पश्चाच्च 'अस्तु तर्हि, अयैव स्थापयित्वा अहम् इदम् उपयोक्ष्ये,' इत्युक्त्वा दातुरेव वस्त्रकोशे तत् निहितम् ।

लाहोरे दश दिनानि स्थित्वा ते डेहराडूनम् अगच्छन् । तत्र अस्वस्थशरीरं तं दश दिनानि विग्रमेण अतिवाहितानि । केवलं ते तत्र वेदान्तसूत्राणां रामानुजीय भाष्यम् अध्यापयन् । तत्र दिल्ली-अलवारे-जयपुर-मार्गेण ते खेत्रीम् अगच्छन् । २० डिसेम्बर दिने तं राजप्रासादे वेदान्तम् अधिकृत्य व्याख्यानं प्रदत्तम् । अस्मिन् व्याख्याने तं पाश्चात्येषु (प्लेटो-सांक्रेटिसादिषु) भारतीयविचाराणां प्रभावं प्रदर्शितम् । अद्वैत-प्रतिपादनप्रसङ्गेन तं उक्तम्, यत् द्वैतप्रतिपादका ग्रन्था स्वयं शङ्कराचार्यं हठादावृष्टा सन्ति, अद्वैतप्रतिपादकाश्च रामानुजाचार्यं । का अन्येषां कथा ? भारतस्य आधुनिकया धर्मावस्थायां विषये 'सप्रति भारते न कोऽपि हिन्दुः, वेदान्ती वा अस्ति । सर्वे 'मा-स्पृश'वादिनः सन्ति । पावगृहं देवमन्दिरायते, पावपात्राणि च पूजोपकरणायन्ते ।' इति ते अवदन् । मुहूर्द्भूतेन खेत्री नरेशेन सह कतिचित् दिनानि नीया किशनगढ-अजमीर-जोधपुर-इन्दूर-राण्ठवा मार्गेण स्वामिनः कलिकातां न्यवर्तन्त (जानुअरी १८९८) । अस्मिन् प्रवासे यतश्च जनैः (विद्यार्थिभिः, प्राध्यापकैः, साधुभिः, पण्डितैः अन्यैश्च) सह स्वामिना चर्चा अभवत् । राष्ट्रनिर्माणाय हिन्दुधर्मस्य यं शान्त्वतोऽंशः स तं साग्रहं प्रदर्शितम् । जस्यैव जनैः सार्वजनिकीषु सभासु स्वामिनाम् अभिनवा विचारा श्रुता । सामाजिकधर्मस्य परिपालनार्थं समितयः नियुक्ताः । एव व्याख्यानसंचारः

२२ अलवारे (अन्यत्र च) बहुभिः स्वामिनः भोजनार्थम् उपनिमन्दिताः । एवस्यां धर्मशीलाया वृद्धाया गृहं तु स्वामिनः स्वयमेव 'पुरा परिप्राजयाय मह्यं त्वया स्यूतां चपातिवा भिक्षारूपेण परिवेषिता आसन् । ता मह्यम् अतीव अरोचन्त । अत्र पुनरागतोऽस्मि,' इति वदन्त अगच्छन् । भोजनोत्तरम् अस्या दुग्ध-वृद्धाया वृते स्वामिभिः गृहप्रमुखस्य हस्ते सततप्यक्पत्रं निवेशितम् ।

समाप्य अधुना कचित्काल शिष्याणां प्रशिक्षणम् अवधातव्यम् इति स्वामिभि चिन्तितम् ।

स्वामिना कलिकातागमनोत्तरं कतिपयं दिनं बाबु नवगोपाल घोष इत्यास्यस्य श्रीरामकृष्णानाम् अन्यतमस्य भक्तस्य गृहे नवनिमिते रामकृष्ण-मन्दिरे मूर्तिप्रतिष्ठापना अभवत् । अस्मिन् अवसरे प्रचलिताया सकीर्तनयात्राया कण्ठावसक्त मृदङ्ग वादयन्त, मुखेन च रामकृष्ण-स्तुतिगीतं गायन्त अनुपानत्वा स्वामिन सममिलन् । मूर्तिस्थापनोत्तरं तत्पुरत उपविश्य भक्तिपूर्णा स्वामिन

स्थापकाय च धर्मस्य सर्वधर्मस्वरूपिणे ।

अवतारवस्त्रिधाय रामकृष्णाय ते नमः ॥

इति वन्दनं तत्क्षणं विरचयामासु ।

अचिरमेव मठस्य नवभवनायं गङ्गातीरे बेलूर-ग्रामे भूमि (१५ एकर — मिता) अक्रीयत् । तदर्थम् आवश्यकं धनं स्वामिनाम् उदारधी आह्वयक्षिप्या कुमारी हेन्रीटा मुल्लर इत्यनया अर्पितम् आसीत् । पश्चात् धीमत्या ओल-बुल इत्यनया अमेरिकीयया शिष्यायाऽपि मठनिर्माणार्थं प्रभूतं धनं प्रदत्तम्, येन मठस्य आर्थिकी स्थिति निश्चिन्ता अभवत् । अस्मिन् वर्षे रामकृष्णजयन्त्यवसरे स्वामिभि अत्राह्वयेभ्योऽपि श्रवणिकेभ्यः भक्तेभ्यः समग्रं यज्ञोपवीतं प्रदत्तम्, प्रतिदिनं च न्यूनतोऽन्यूनं शनवारं गायत्री जपितुम् उपदिष्टम् ।

भगिनी निवेदिता

बु मागारेट नोत्रल इ यनया सह तस्या भारतागमनविषये १८९७ ग्रेग्ग्वारे म्यामिना पत्रव्यवहारं सवृत्तं आसीत् । विचारान्ते भारत-सेवायै भारतं गत्वा तत्रैव वसन्त्येवम् इति कुननिर्णया सा २८-१-९८ दिने भारतं प्राप्या । स्वामिभि सा सर्वं सह परिचायिता, तां च तत्र अग्रत्य कार्यक्रमं तदनुकूलं च दैनंदिनं जीवनं परिचाययितुं प्रारब्धम् । ११ मार्चं दिनं 'स्टार' प्रेक्षागृहे तस्या प्रथमं सार्वजनिकं भाषणम् अभवत् । तदानीं सभापतिभूतं स्वामिभि 'इदमन्यत्' वादयन्तुम्या भार-

२२ से. ह्यर-दपती, कुमारी मुल्लर इत्यादयः अन्ये स्वामिनाम् अभि प्रेता आसन् ।

ताय दत्तम् उपस्यनम्,' इति शब्दे सा परिचायिता । प्रथमेनैव तेन भाषणेन सा भारतीयमूल्या सह भारतीयमनासि अपि प्रविष्टा ।^{२४} ब्रह्म-चर्यदीक्षाया स्वीकारपूर्वकं भागिरिठ नोबल भगिनी निवेदिता^{२५} सम-पद्यत । 'अयि कर्से, शोभन कृत त्वया अत्र (भारते) आगच्छन्त्या,' इत्युक्त्वा भगवती माताजी सा पर्यट्टणान् । अयम् एको महान् व्यक्तिकर अभवत् । प्रथमेनैव एव पाश्चात्या स्त्री अन्तः प्रवेशम् अलभत । सा स्वामिना दयिता धर्मकन्या अभवत् ।

अस्मिन्नेव मासे स्वरूपानन्द सुरेश्वरानन्दयोः सन्यासदीक्षा सपन्ना । परिणीतवान् सप्तपि स्वरूपानन्द वैराग्याग्निना दह्यमान आसीत् । जीवि-तसमस्योपरि तेन प्रगाढं चिन्तितम् आसीत् । स्वामिभिः सह सजाते प्रदीर्घं सभाषणे तस्य निणय अभवत् । यं सह स मठम् आगत आसीत् तेषां मुखेनैव 'मया सन्यासग्रहणं निर्णीतमस्ति,' इति संदेशः स गृहजनाय प्रेषयत् । स्वामिभिः पश्चान् 'प्रबुद्ध-भारत'स्य संपादकत्वं तस्मिन् निश्चितम् । भगिन्यै प्रारम्भिका पाठा स्वरूपानन्द स्वामिनेनैव दत्ता । 'स्वरूपानन्दसदृशस्य कार्यकर्तुर्लाभं भुवणंराशीन् विहायापि अभि-नन्दनीय' इति पञ्चात् स्वामिनः उद्देश्यम् । एतावता कालेन श्रीमती ओल्गुल, तथा च कुमारी मेक्-लिऑड इयते स्वामिनाम् अमेरिकीये दिग्गजे बेलूर-मठे निदम्तु प्रारम्भनाम् ।

३० मार्च दिने स्वामिनः दार्जिलिङ्गं गताः । तत्र विश्वमार्यं ते कचित्कालं नेतुम् ऐच्छन् । किं तु वैश्वदेव दिने कलिकातायाम् उद-भूतस्य प्लेग-रोगस्य वार्तां श्रुत्वा ते कलिकाताम् आधायन् । नवायुधस्य अस्य रोगस्य प्रलयारं ताण्डव-प्रवर्तमानम् आसीत् । तत्रिवारणार्थं प्रयुक्ते शान्तीयं कठारे नियमे जना अधिवनस्य उद्वेजिता आसन् । स्वामिभिः

२४ 'My dear friends and fellow-countrymen' इति संबोध्य नदानीं तु मुल्दम् अपि भाषणं कृतवती ।

२५ जन्मन पूर्वमेव सा तन्माता प्रभवे निवेदिता (= समर्पिता) आसीत् । एतद् अजानाद् स्वामिभिः दीक्षोत्तरं प्रणामोपनना सा महजम्पूत्या निवेदिता-शब्देन श्रेयिता ।

जना आश्वासिता । स्वच्छनाया आवश्यकता प्रतिपादिता । शासनस्य सहकार्येण शुश्रूषाकेन्द्र प्रारब्धम् । आवश्यकद्रव्यार्थं सति आवश्यकै अचिरक्रीता मठभूमिमपि विक्रेतुं ते सिद्धा आसन् । गच्छता कालेन रोगे सौम्यभावम् आपन्ने पूर्वयोजनानुसारेण ११ मे दिने अल्मोरा गन्तुं ते प्रतस्थिरे ।

अस्मिन् समये अनेके मुख्यन्धव स्वामिभि सह आसन् । श्रीमती ओल-बुल, डु मेक्-लिअॉड, भगिनी निवेदिता इत्येता अपि आसन् । प्रवासे पाश्चात्यशिष्यै भारतस्य भूगोल नेत्राभ्या दृष्ट, इतिहामश्च स्वामिमुखात् श्रुत । नदी वाज्स्तु, पर्वतो वाज्स्तु, नगर वाज्स्तु वृक्षराजिर् वाज्स्तु, पशु-पक्षिणो वा सन्तु — नासीत् कश्चित् भारतीय पदार्थं, यत्र स्वामिनाम् आस्था नासीत् । नासीत् किमपि नगर यस्य इतिहास स्वामिनाम् अज्ञात आसीत् । ते हि न केवल भारतीय मनुष्यम्, धूले कण कणमपि अस्निह्यन्त^{२६} । पाश्चात्यै पूर्वं वेदान्तप्रसारक एव दृष्ट आसीत् । अधुना तं स्वामिस्थ देशप्रेमी अपि दृष्ट । स्वामिमुखात् भारतीय ज्ञानवैभवस्य श्रुत्वा 'अयं कश्चित् भारतस्य सचारी ज्ञानकोश एव' इति पाश्चात्यशिष्या अमन्यन्त । नैनीतालं विध्रम्य स्वामिन अल्मोराम अगच्छन् । सेव्हियरदपती तत्र प्रागव कृतवमती आस्ताम् । स्वामिन तेषाम् अतिथित्वम् अगच्छन् ।

अल्मोराया शिष्यप्रशिक्षणम्

हिमालयस्य कुक्षिस्थ अल्मोरा-ग्राम स्वामिभि यथा स्वात्मार्थं वृत्त आसीत्, तथा शिष्यार्थेऽपि । आत्मन स्वास्थ्यलाभार्थं यथा ते गौरी-गुरो पावन सनिधिम् आवश्यकम् अमन्यन्त, तथैव पाश्चात्यशिष्याणां सम्कारार्थमपि । कलिकानाया प्रारब्ध पाश्चात्यानां शिष्याणाम् — विनयन निवेदिताया-प्रशिक्षणं ते अत्र कठोरया रीत्या अनुवर्तितम् ।

२६ . 'there was not one city on which he did not look with tenderness and of whose history he was unaware' ('The Life of Swami Vivekananda' by his Eastern and Western Disciples, p 678)

तस्याः सर्वं पूर्वंग्रहा प्रमाष्टव्या आसन् । पाश्चात्यत्वस्य नास्त्येन
त्यागपूर्वकं भारतीयीकरणं संपादनीयम् आसीत् । गृहीत-ग्रहाचर्यव्रताया
तस्याः पुरतः स्वामिभिः अनुकरणार्थं कर्मठा ब्राह्मणविधवा आदर्शत्वेन
उपस्थापिता । भारतीयत्वम् आत्मसात् कृत्वा न सा भारतीयान्
यथार्थं सेवितुं शक्नुयात् इति स्वामिनः अभ्यन्तः । नेयं प्रक्रिया सुकरा
आसीत् । निवेदिताऽपि तथैव तेजस्विनी आसीत्, मानमहती आसीत्,
यथा स्वामिनः । क्वचित् सघर्षा अभवन् । मनोमालिन्यम् अभवत् ।
किं तु निवेदिता सत्त्वशीला आसीत् । सा परीक्षाम् उदतरत् ।

अयं सघर्षसमाप्तिवृत्तान्तः स्वयं भगिन्या निवेदितया निवेदि-
तोऽस्ति । एकदा परिवारस्याः काचित् पुरधरी निवेदितया सह व्यवहार-
नैष्ठुर्यं शिथिलयितुं स्वामिनः अनुमिता । तैः अद्रवीकृतम् । सायं निवे-
दिता-कक्षे प्राप्य तैः प्रणिपञ्चन्द्रलेला दृष्टा । 'आवाप्तपि नवचन्द्र-
वन् नवजीवनं प्रारम्भाहम्,' ते अवदन् । क्षितितले निहिताङ्गान्
पुरतः स्थितायां तस्याः शिरसि स्वामिभिः प्रसादहस्तः निहितः ।
निवेदिता लिखति - 'नरेन्द्रः स्पर्शमात्रेण ज्ञानं प्रदास्यति इति
श्रीरामकृष्णः' पुरं उक्तम् आसीत् । अहं तस्य निदर्शनमिव ।' स्वामिभिः
शिरसि स्पृष्टमात्रे निवेदिता कुत्रापि अनन्ते आनन्दे विसृष्टदृष्टिम्
आत्मानम् अलभत ।

अल्मोरायाः प्रत्यहं ये ज्ञानसंक्रान्तिबहूलाः प्रातःसदा अभवन्
ते निवेदितया 'Notes of Some Wanderings with Swami Viveka-
nanda' इत्याख्ये पुस्तके सगृहीताः सन्ति । रमणीयात् अन्मात् ग्रन्थात्
उद्धरणोत्सुवानामपि अस्माकं ग्रन्थविस्तरमया लेखनी सहर्तव्याऽस्ति ।

५ जून दिने द्वे निघनवृत्ते तेषां वर्षपथम् आगते । पर्वहारी वाद्याः,
येभ्यो रामकृष्णार्जुनं न कोऽपि श्रेष्ठः आसीत्, अवतारसमाप्य निगधाम
गताः । उदयमण्डे वर्तमानः तेषां निष्ठावान् सहायकः, स्वाम्यर्थं त्यक्त-
जीवितः 'माय फेयकुल' गुडविनः २ जून दिने लोकान्तरं गतः । स्वामिनः
व्ययितचित्ता अभवन् । एषा सान्त्वनकरी-कविता विरचय्य ते ता गुड-

विन-मात्रे प्रपयन् । ते दुःखसयम्भ गूहित प्रयतितम् । तयापि तत् स्पष्टदर्शनम् आसीत् । स्वामिभि अल्मोरा परित्यज्य कश्मीर गन्तु व्यवसितम् । ११ जून दिने ते अल्मोरां अजहु ॥

अल्मोरात् प्रस्थिते स्वामिभि मध्येमार्गम् एक पर्वत सह-प्रवासिभ्य प्रदर्शित । स विनरौ अध्युषितोऽस्ति इति श्रूयते । 'अस्या' विनरस्या श्रवणात् पूर्वमेव मया एक विनरो दृष्टोऽस्ति,' इति स्वामिन अवदन् । अस्मिन् पार्श्वे देशे स्वामिना शिवभक्ति केनापि अपूर्वेण उन्मेषेण उल्ललास । शिवमयत्वमिष आपन्नं ते विद्यत्यो नु शिवकथा शिष्येभ्य कथिता । मार्गोपान्वतिना शृयीवलानाम्, मार्ग-गामिणा च यात्रिवाणा दर्शने ते अरमन् । कथाप्रसङ्गेन कश्मीरस्य इतिहास ते निवेदिन । एवदा केनापि उपोद्घातेन चेद्वगीजखान-विषये 'न स लुण्ठावमात्र आसीत् । स जगन् एकीकर्तुम् ऐच्छत् । एव एव आत्मा मिन्दर-चेद्वगीजखान-नेपोस्थिररूपं आविर्भूत स्यात्,' इति ते अवदन् ।

पूर्वोक्तेन मार्गेण श्रीनगर गत्वा ते वश्मीरे इतस्तत्र व्यचरन् ।
 ४ जुलै अमेरिकाया राष्ट्रियोसवदिवस । तस्मिन् दिने स्वामिभि
 स्वीयान् अमेरिकीयान् मित्रान् तोषयितुं महत्या युक्त्या अमेरिकीय ध्वज
 रङ्ग सपाद्य प्रातःकालिके चायपानावसरे स उच्छ्रित । '४ जुलै प्रति'
 इत्याद्या कविताऽपि स्वामिभि प्रणीय पठिता । तस्या वदिनायाम्
 अनन्ते विलयपूर्विका निजा वैयक्तिकी मुक्तिरपि स्वामिभि प्रार्थिता
 आसीत् । अहो देवयोग । चतुर्भिर् वर्षे ४ जुलै दिने एव स्वामिन
 अनन्ते विलीना अभवन् ।

अमरनाथेन अमर वरदानम्

अमरनाथ यात्रिवान् सदैव आकर्षन् स्थितोऽस्ति । १० जुलै दिन
 स्वामिभि-एकादिभिरेव तत्र गन्तुं प्रयतितम् । किं तु हिमविलम्बन
 मार्गरोधकारणात् तेषां निवर्तनीयम् आसीत् । २८ जुलै दिने अच्छावले
 वर्तमाने स्वामिभि यात्रिके सह अमरनाथ गमनराक्ल्प उदघोषित ।
 स्वामिना शिष्यादयः पहलुग्रामे स्थिता । भगिनी निवेदिनया सह स्वामिन
 २०००-३००० सरयान यात्रिकान् उपगम्य तं समिमिलु । सर्वान्
 यानिकाचारान् यथोक्तं परिपालयन् प्रदर्शितादरंश्च यानिकं
 सह रात्रौ धर्मचर्चा कुर्वन्त स्वामिन प्रयाणकं प्रणिप्रयाणकं
 २ अगस्त दिन अमरनाथं प्रापुः । तत्र जलप्रवाहं स्नात्वा भस्मनक्षिप्त-
 स्रक्छिन्ना कौपीनमाश्रवासस स्वामिन गतश्च कण्ठेषु शिवजयकारं गर्जन्तु
 गुहां प्राविशन् । कर्पूरगौर हिममय शिवलिङ्गं दृष्ट्वा अष्टमास्त्रिकोद्रे-
 काम् तं दण्डवत् प्राणमन् । तं भगवान् शिव साक्षात् दृष्ट्वा 'अमरनाथेन
 मत्स्य अमर वरदानं प्रदत्तम्, येन कार्यपूर्तां स्वेच्छयैव अहं देहं विम्रदयामि'
 इति ते पश्चान् सहासम् अभवन् । दृष्टहिमलिङ्गमात्रा भगिनी निवेदिना

२९ ' Shiva himself had appeared before him 'he entered the cave and came face to face with the Lord Himself ' (The Life of Swami Vivekananda ' by his Eastern and Western Disciples, pp 718-719)

तु स्वामिना साक्षाच्छिवदर्शनं श्रुत्वा अनल्प दुर्मनायिता आसीत् । अस्मिन् समये भावावेगवशात् स्वामिना हृदय विगमोन्मुखम् आसीत् । केवलं तत् विस्तीर्य अत्यन्ताय तथैव अतिष्ठत् ।

८ अगस्त दिने प्रस्थाय सर्वे श्रीनगरम् अगच्छन् । एषु दिनेषु स्वामिनः हिन्दुधर्मं क्रियाशीलम् आक्रमकं च (active and aggressive) कर्तुम् ऐच्छन्, तस्य 'मा-स्पृश'वादं निष्कास्य तस्मै 'मिशनरी' रूपं दातुम् अभ्यलपन् । क्षमा-प्रतीकारविषये ते अवदन्, 'क्षमा शक्तस्य भूषणम् । न दुर्बलस्य ।' 'सग्यासि-गृहस्थधर्मो धर्मभद्रः' अप्रतीकारः सग्यासि-धर्मः । प्रतीकारः गृहस्थधर्मः,' इति ते व्याख्यन् । कश्मीरे एको मठः स्थापनीयः, संस्कृत-महाविद्यालयश्च उद्घाटनीयः इति स्वामिनाम् अभिलाषः जासीत् । कश्मीरे नरेशेन तदर्थं भूमिदानं प्रतिश्रुतम् आसीत्, तस्य च निमन्त्रणानुसारेणैव स्वामिनः तत्र गता आसन् । बह्वी चर्चा अभूत् । अन्ते तु आह्वलशासनस्य तत्रस्थ-प्रतिनिधेः प्रत्याख्यानवशात् नरेशः भूमिदानं असमर्थं अभवत् । स्वामिनः श्रीनगरं विहाय प्रस्थिताः ।

सहारफ्रीडना प्रमत्तनर्तना

अमरनाथ-काले स्वामिनः शिवभावेन आविष्टा आसन् । अधुना ते अम्बादर्शनार्थम् अताम्यन् । नावि तं कस्यचित् मुस्लिम-नाविकस्य चतुर्वर्षीया कन्या उमारूपेण पूजिता । 'यत्र यत्र मनो याति तत्र तत्र जगदम्बायाः जीवत्सानिध्यम् अनुभवामीव,' इति ते संकृत् अवोचन् । तस्याः साक्षात्कारार्थम् ते इदानीम् उन्मत्ता अभवन् । अस्याः अवस्थायाः उत्कृष्टा कोटिः गर्तेषु तं अन्ते स साक्षात्कारः आसादितः । तं अभिलपितः सहारफ्रीडनायाः प्रमत्तनर्तनायाः काल्या रूपः साक्षात्कृतम् । तेन दिव्यानुभवेन विद्युदोषस्पृष्टैरिव कम्पमाने गाने तदानीं तत्क्षणं लेखनीं गृहीत्वा तं 'Kali the Mother' (जगज्जननी काली) इत्याख्या कवितां लिखितः । कवितासमाप्तीं लेखनीं तेषां हस्तात् गलिता, ते स्वयं निःशपक्षीणवला भूम्याम् अवसादीन्, काष्ठवच्च कियन्तमपि कालम् अश्लेष्टम् । स्वामिरचितानाम् उत्कृष्टतमानां कवितानाम् अन्यतमायाः अस्याः कवितायाः एताः पदवनयः पश्यन्ताम्—

For Terror is Thy name
 Death is in Thy breath
 And every shaking step
 Destroys a world for ever
 Thou 'Time,' the All-Destroyer !
 Come, O Mother, come !
 Who dares misery love
 And hug the form of Death
 Dance in Destruction's dance
 To him the Mother comes

जगदम्बाया उग्रेण बालीरूपेण स्वामिना मन गृहीकृतम् । एतेषु दिवसेषु ते 'भय-दुःख-विपत्ति-विनाशेषु अपि जगदम्बाया आविर्भाव पश्यत, न केवलं सौख्य-भाष्येषु" । तस्या चण्डिकाया पूजयैव अमरत्वम् आसादयितुं शक्यम् । मृत्युं ध्यायत । चण्डिका पूजयत । ब्रह्मण सा अभिन्ना । तस्या शापोऽपि वर,' इति उपदिशन्ति स्म । -

समाप्तो मे देशभिमान

उपर्युक्तात् प्रसङ्गात् अनन्तर स्वामिन सहसा एकाकिन क्षीर-भवानीम् अगच्छन् । तत्र कतिचित् दिनानि उपित्वा ते जप-होमादिकम् अकुर्वन् । तीव्रया तपस्यया आत्मानम् अक्लेशयन् । तनापि तं कुमारी पूजनं कृतम् । ६ अक्टोबर दिनं ते श्रीनगरं प्रति न्यवर्तन्त । तदानीं ते कात्स्न्येन रूपान्तरिणा आसन् । समाप्त आसीत् सर्वं कार्योत्साहः । तं तत्र घटितं एको निजानुभव निवेदितः । एकदा तत्र आकामकं मुस्लिमं पुरा कृतं देवीमन्दिरस्य विध्वंसं दृष्ट्वा व्यथितचित्तं स्वामिभिः 'कथं नाम अप्रतिगुर्वन्तो जना इदम् असहन् ? अहं चेत् सदानीम

३० 'Learn to recognise the mother as instinctively in evil, terror, sorrow and annihilation as in that which makes for sweetness and joy'

'बालोऽस्मि लोकदायकृत् प्रवृद्ध,' 'मृत्यु सर्वहरश्चाहम्' इत्यादि-गीताद्युक्तीनाम् अयम् अनुवाद इव ।

अभविष्यन्, नाहमिदम् अन्यमस्ये । देव्या रक्षणपरोऽहं वाम प्राणत्यागम् अकरिष्यम्, ' इति चिन्तितम् आसीत् । " एव चिन्तयति मयि " स्वामिन अवययन्, " मया देव्या अशरीरिणी वाक् श्रुता । देवी माम् अपृच्छत्, ' यदि नास्तिकं मम मूर्ति भ्रष्टता नीता, किं तव अनेन ? अपि त्व मा रक्षसि, उत अहं त्वा रक्षामि ? ' " इदं वृत्तान्तं निवेद्य स्वामिन दीर्घम् उष्णं च निश्चयं उदरयन्, ' नाधुना हरिः ॐ । इदानीं केवलं जगदम्बा । समाप्तोऽस्ति मे देशाभिमानः " ।

वश्मीरतः प्रस्थाय स्वामिन १८ अक्टोबर दिने कलिकातां प्राप्नुवन् ।

कलिकाताम् आगता स्वामिन धैर्यानायगमनं वर्जयित्वा द्वितीयम् अमेरिकागमनं (जून १८९९) यावत् स्वस्थान एव तस्थुः । एकं तावत्, तेषां शरीरम् अस्वस्थम् आसीत् । ते इवासङ्कुलध्यामम् अन्वभूवन् । घामनेने रक्तविन्दुः सङ्कलितः आसीत् । अतः उपचारार्थं स्थानस्थितिं आवश्यकाम् आसीत् । अन्यत्, नवनवा ब्रह्मचारिणं मठं प्राविशन् । तेषां प्रशिक्षणम् अवधारणीयम् आसीत् । बेलूर-मठस्य रचना अग्रतः सरी आसीत् । तत्र ध्यानं प्रदातव्यम् आसीत् ।

१२ नोव्हेंबर दिने निवेदिताया कन्या-विद्यालयस्य प्रारम्भः अभवत् । शिक्षण-विशेषज्ञा भगिनी विशेषतः स्त्रीशिक्षणस्य हेतुरेव स्वामिभिः अत्र निमग्नता आसीत् । ९ डिसेम्बर दिने बेलूर-मठस्य वास्तुशान्तिः अभवत् । धीरामकृष्णानां प्रतिमा तत्र प्रतिष्ठापिता अभवत् ।

३१ ' All my patriotism is gone '—पश्चात् कलिकाताया स्वामिभिः अन्योऽप्येकः क्षीरभयानीयतः अनुभवः निवेदितः । विध्वस्तमन्दिर-स्थाने नूतनं मन्दिरं निर्मातव्यम् इति चिन्तयन्त एव स्वामिनः 'अयि वरस ! यदि तादृशी मे इच्छा स्यात्, अहमेव शतशो मन्दिराणि निर्मातुं समर्थाऽस्मि । अस्मिन्नेव स्थाने अस्मिन्नेव क्षणे सप्तभूमिकं सुवर्णमन्दिरं निर्मातुम् अहं समर्थाऽस्मि, ' इति देवी-शब्दम् अशृण्वन् । एतं वृत्तान्तं निवेद्य स्वामिनः अब्रुवन्, ' तदा-प्रभृति परित्यक्तमस्ति मया कार्ययोजनानां चिन्तनम् । यथा जगदम्बा इच्छति, तथैव भवतु । '

अद्यापि भवनस्य निर्मिति समाप्ता नासीत्, तथापि अन्तरान्तरा-
तत्र गत्वा स्वामिनं न्यवसन् । अयं मठ एक पुण्यक्षेत्रं भविष्यति इति
स्वामिनः उत्प्रेक्षन्तः । यदा मठं वास्तव्येन विकसितो भवेत्, तदा मध्य
संन्यासिनः निवस्यन्ति, परितः गृहस्थाः, दक्षिणतः पाश्चात्यानां
आवासः स्यात्, शिक्षामन्दिरे (Temple of Learning) गुरुकुलपद्धत्या
अध्ययनं प्रचलिष्यति, मठे अनदानं विद्यादानं (व्यावहारिकं) ज्ञानदानं
(आध्यात्मिकं) च इति त्रिविधं दानं भवेत् इत्यादयः अनेका
कल्पना अस्मिन् काले कस्यचित् शिष्यस्य समीपे स्वामिभिः प्रवृत्तीकृताः ।
अद्वैतप्रचारार्थं सर्वमिदम् ते आवश्यकम् अमन्यन्तः । 'क्रियया अद्वैतप्रव-
दनात् ध्यानेन तस्य स्वयम् अनुभवनम् एव मह्यम् अधिवृत्तं रोचते,'
इति शिष्येणोक्ते 'कोऽयं सर्वदा जडसमाधी अवस्थानेन ? अद्वैतात्
स्फूर्तिमासाद्य कुतो न शिववत् कचि-कालं नर्तितव्यम्, कचित्कालं च
समाध्यवस्थाया स्यात्तव्यम् ?' इति स्वामिनः अपृच्छन् ।

बेलूर मठ

२-१-१८९९ दिने नीलाम्बर मुक्तजानाम् उद्यानगृहात्^१ बेलूर
प्रति मठं सक्रान्तोऽभवत् । एतावता कालेन स्वामिना मठनिवासगता
नियममर्यादा स्थिरीभूता आसीत् । अन्नशुद्धिविषये ब्रह्मचर्यपालनविषये
च मठनिवासिभिः परमदर्शैर् भवितव्यम् इति स्वामिना कठोरो नियमः
आसीत् । बहिर्भूतं ससारिजगत् ते यथाशक्त्यं परिहृतव्यम्, तद्धि ब्रह्म-
चारिणा कृते भयमङ्गुलम् (' everything in the world is fraught
with fear) इति ते अमन्यन्तः । नियमपालने तेषाम् आग्रहः आसीत् ।
' सर्वोऽपि नेता भक्तिं न इच्छति, न अनुयायी,' इति ते यदन्वि स्म ।
' प्रथमम् स्वात्मनि विश्रामिनः, पश्चात् ईश्वरे,' इति ते आत्मविश्वास-
मन्त्रम् अददुः । अल्प-स्वल्पं कार्यमपि सावधानतया शोष्ठयेन च पत्रं-
व्यम् इति ते आगृह्णन् । 'यस्मात् तमानुजा 'विष्णु'-मूर्तौ गम्यन् जानाति
स ध्यानाभ्यासनमपि जानाति । यच्च मुष्टु पवनं न जानाति, न ॥ उत्तम
संन्यासी भक्तिं शननुयात्,' इति ते एकदा अनुवन् । उद्यानरम्यं दिवान्

शारीरान व्यापारान् कर्तुं ते शिष्या प्रबोदिता । 'स्नायुसर्वधनं प्रार-
भध्वम्, पुत्रका ।' ते अबोचन्, 'शरीरदण्डनं संन्यासिनं कुर्वन्तु नाम ।
कार्यं कर्तृणा कृते तु वज्रसहननं शरीरम् (muscles of iron and ner-
ves of steel) आवश्यकम् ।' स्वामिन २००० कार्यकरान् यून, ३००
दशलक्षमितानि च रूप्यकाणि अपेक्षन्त । भारतस्य आध्यात्मिक-पुनर्ज-
न्मायै अपेक्षिताया अस्या सामग्र्या अभावेन ते वदाचित् निराशा अपि
अभवन् । तथापि 'यथा तथा कर्म कर्तव्यम् । कुर्वन्नेवेह कर्माणि अहं
जीवितं समापयिष्यामि,' इति ते अवदन् ।

१९ डिसेम्बर दिने स्वामिन वंद्यनाथ गता आसन् । ततः कनि-
पयदिवसं निवृत्तमात्रं तं स्वामिनी क्षारदानन्द-तुरीयानन्दौ प्रचार-
कार्यार्थं गुर्जरदेशं प्रेषितौ । पूर्ववज्जे ठाक्का प्रति तं स्वामिनी विरजा-
नन्द प्रकाशानन्दौ प्रेषितौ । आदौ तावत् विरजानन्द आत्मनि अप्रत्य-
यात् गन्तुम् अनुत्सुक आसीत् । स साधनार्थं कश्चित् अवधिम् अयाचत ।
तत् श्रुत्वा स्वामिन 'निजमुक्तिमेव यदि कामयेथा, तर्हि नरकं गमि-
ष्यसि । परतत्त्वप्राप्तिं चेदिच्छसि, आदौ अन्येषां मुक्त्यर्थं प्रयतस्व,'
इत्येवमादिकं कठोरेण स्वरेण अवदन् । पश्चात्तु सौम्यीभूय, मुक्तिवचोभि-
तम् आरुवास्य, 'अहं निजं शक्तिं त्वयि सश्रमयिष्यामि, यतः भगवान्
सदैव तव पृष्ठवर्ती भविष्यति,' इत्युक्त्वा शक्तिसश्रान्त्या आहितबलं तं
प्रकाशानन्देन सह स्वामिनः प्रेषयामासु । एवमेव दिनपुं श्री नाग-महा-
शया स्वामिनीं द्रष्टुम् आगता । एते नाग-महाशया श्रीरामकृष्णानां
परमभक्तता आसन् । तं आगत्य जीवच्छवरस्य दर्शनं जनितं
आनन्दं प्रकटीकृतम् । स्वामिना शरीरं रत्नमञ्जूपेव कश्चित्, जन-
स्वास्थ्यरक्षणे स्वामिभिः सवात्मना अवहितं भवितव्यम् इत्यपि ते
प्रेम्णा उपादिशन् ।

मायावतयाम् 'अद्वैताथम'

पाश्चात्यशिष्याणां प्रतिप्रणयार्थ-निवासाय हिमालये मठस्थापना
नाम स्वामिनाम् एव विरञ्चिनं अभिलाष आसीत् । पुरा आत्मपक्वते
तथाप्रमत्तेन स्वामिनाम् इमम् अभिलाषं ज्ञात्वा मेडियरदानीशाम्

अथ वार्यभार स्वेच्छया अङ्गीकृत आसीत् । नदनसारेण अनुना सान्या स्वामिना स्वरूपानन्देन सह अन्धोरा-विभागे मर्च्य बहुनिरीक्षणोन्तर मायावती इत्याद्य स्थान वृतम् । ६८०० पूटोत्सेवम् इद स्थानम् अचिरमेव क्रीत्वा १८ मार्च दिने (घोरामृष्ण-जयन्त्या) तत्र ती निवासार्थं जग्मतु । अत्र मूर्तिपूजादिर निमपि द्वैतचिह्न नास्तु, केवलम् अद्वैतस्यैव अभ्यास अनुष्ठायनाम् इति सूचना स्पष्टं शब्दै स्वामिभि वृता ।

मार्च-मासे पुनरपि बलिकानाया प्केग प्रादुर्भूत । पुनरपि रामकृष्ण-सङ्घेन नियारव-न्यत्रणा उत्थापिता । भगिनी निवेदिता, तथा च स्वामी सदानन्द इत्येतयोर् हस्ते इद वार्यं निक्षिप्तम् । २१ एप्रिल दिने स्वामिभि कृतम् आवाहन समान्य विद्यार्थिभि एका माहात्म्यसमिति निर्मिता । समाजसंबन्ध धर्म इति या स्वामिना दृडा मति आसीत्, तदिदं च एक एतत्कालिक प्रसङ्ग श्री सत्ताराम गणेश देऊमकर महाभागत (तदानीतनेन हिनवादी-संपादकेन) निवेदितोऽस्ति । एवदा ते द्वाभ्या मित्राभ्या सह (ययोर अन्यतरः पञ्चाम्बुदेशीय आसीत्) स्वामिन द्रष्टुम् अगच्छन् । पञ्चाम्बुगता शिक्षणावस्था, अतथान्यपरिस्थिति इत्यादिविषये चर्चा अभवत् । प्रस्थानसमय स पुरप 'धर्मकथा श्रोतु-मना अहमत्र आगमम् । दीर्घागतस्तु लौकिकविषयिर्न चर्चा अभवत् । व्यर्थं गतम् इद दिनम्,' इति सप्रथममपि खदपूर्वम् उवाच । तन् श्रुत्वा सहसा गम्भीरा भूत्वा 'महाशय ! यावत्पर्यन्त मद्वगतं य कश्चित् इवाऽपि अतर्कितोऽस्ति, तावत्पर्यन्त तस्मै अतदानमेव अह मम धर्मम् अवगच्छामि । अन्यत् सर्वम् अधार्मिकम्, आधार्मिक वा,' इति स्वामिन उदीरयामासु । तयोऽपि नि शब्दा अभवन ।

पुनरपि पश्चिमागमनसकल्प स्वामिभि प्राग्व द्विसेम्बर मासे (१८९८) उद्घोषित आसीत् । तेषु अनुपस्थितेषु तत्र स्वामिभ्याम्

अभदानन्द-शारदान-दाभ्यां शोभनं कर्म अनुष्ठितम् आसीत् । अस्मिन् समये तै स्वामिनं तुरीयानन्दम् आत्मना सह नतु व्यवसितम् । 'पुरा पाश्चात्त्ये युयुत्सु क्षत्रियः' दृष्टोऽस्ति । अधुना ते शमप्रधानं ब्राह्मणं पश्यन्तु' स्वामिनं अचिन्तयन् । वस्तुन तुरीयानन्दं विविक्कनप्रियं ध्यानाभ्यासरतश्च आसीत् । स्वामिभि युक्तिवचोभि तस्य मनःपरिवर्तनं कर्तुं बहु प्रयत्नितम् आसीत् । किं नु सर्वं भस्मनि हुतायितम् आसीत् । अन्ते तं कण्ठे आदिश्य, तस्य च वक्षसि शिरो निधाय, 'हरिभाई, किं न पश्यसि यद् एषोऽहं गुरुदेवादिष्टं कार्यम् अनुतिष्ठन् प्रत्यहं कण्ठा क्षणशश्च क्षीयमाणं आमतमृत्यु अस्मि ? किं तत्र मम साहाय्यम् अनाचरन् एवमेव उदासीनवत् प्रेक्षमाणं स्यात्स्यसि ?' इति आतंरवेण स्वामिभि विलपितम् आसीत् । तदा विश्रान्तविरोधेन, गनसदेहेन च तुरीयानन्देन वर्मप्रवर्णेन भूत्वा स्वामिचार्ये आत्मा प्रक्षिप्त आसीत् । अनं म स्वामिनं अनुगन्तुं सिद्धोऽभवत् । वन्द्याशालायां कार्यनिमित्तम् आदरभूमिं प्रस्थितां निवेदिता अपि आदरभूमिं पावन्तम् अन्तर्गच्छन् । भगवत्या प्रीतिभोजनं दृतप्रस्थापनां स्वामिनं 'मा अत्युच्चं व्ययम् उद्दिशन् । आदर्श-व्यवहारयो समन्वयं कुरुत,' इत्येन-दादि शिष्यान् उपदिश्य २० जून दिनं पश्चिमा गन्तुं 'गोल्लोण्डाम्' नौकाम् आरुह्य ।

* * *

१६. पुनरपि विदेशगमनम्

चलितातान प्रस्थिता स्वामिन भद्रास-कोलम्बो-एडन-
मार्गेण ३१ जुलै दिने लण्डन प्रापु । मध्यमार्गे भगिनी-
निवेदिनया सह तेपा कियन्ति नु सभाषणानि अभवन् ।
अनन्तान् विषयान् उद्दिश्य तेपा विचारोघा शब्दत्वम्
आपद्य-तेपा मुखकमलान् नि सस्यु । भगिन्या ते The
Master As I Saw Him इत्याख्ये पुस्तके अक्षरीकृता
सन्ति । अस्मात् विचारमाण्डागारात् उद्धरण ग्रन्थगीरय-
भयात् परिहृत्यापि एक वचन स्वामिना वयमिदंजीवन-
गामितया अत्र निदिश्यते । एवदा योगश्रष्टस्य गति व्याव-
क्षाणा स्वामिन 'तत्र त बुद्धिमयोग लभते पौर्वदेहिक्म्,
इति मीनोवते ध्याययानावसरे सहसा ऊचु, ' मार्गो १ अह
पूर्वजन्म इमराभि' । '

प्रम्वानसमये 'उद्योपन' पत्राय लेखप्रपण स्वामिभि अद्ग्रीष्टतम्
 आसीत् । अस्या सागरमाश्रयाम् इदमपि तायं तं कृतम् । प्रसन्नमा
 लीलात्मव्या शैल्या निरुद्धा , अन्नरान्नरा च तास्तात् गम्भीरान् विचारान्
 स्तुगन्त एते यज्ञीया लेखा पदचात् 'परिग्रहक' इत्याख्ये पुस्तके सगृ-
 हीता अभवन् । स्वामिनः चेन् नथा अम्यलप्यन्, ते यज्ञीयमापामा
 'मार्गं दवेन' भविष्यम् अराधयन् इति एतद्विषये तेषां चरितपारा 'पौर-
 म्यपादशास्त्राणि' विना 'अभिप्रपन्नि (पृ ८०१) ।

१. पुरापि एवदा भाग्येन प्रति निरांनान् अविरोधर पुनर्जन्म-
विषयसमागणप्रमद्वयन येनचित् 'स्वामिन्' । अति भवान् विगाति
नानान्तराणि जानाति ?' इति वृष्टे स्वामिनि दृष्टिनि 'याद
जासामि,' इति प्रपुङ्गवम् आगीत । तद्विने पययितुं प्रायितम्
तु तं 'अ' इति आगीतम् । जानाम्नि । रिगु अयुक्तम् इद
वस्तुन्, 'स्वामिन्' इति अ' इति इत्याख्यानम् आगीत ।

लण्डने नौकावतरे तेषां स्वागतायम् अनेके पूर्वपरिचिता समागता आसन् । तन्मध्ये डेट्रॉइटत अन्यतमया सख्या सह आगता श्रीमती फुड्के अपि आसीत् । कस्मिंश्चित् भारतीयैः नियतकालिके पत्रे अस्वस्थ-शरीराणां स्वामिना विदेशप्रयाणं श्रुत्वा तदगतचिन्तया तेषां दर्शन-मात्रहेतुना एतावन्तं दीर्घं सागराञ्चानं प्लुत्वा सा आगता आसीत् । बिम्बल्डन इत्यत्र सप्ताहद्वयं विद्यम्य अमेरिकीयाणां मित्राणां प्रार्थनाम् अङ्गीकृत्य १६ अगस्त दिने तुरीयानन्देन तथा च श्रीमती फुड्के इत्यादिभिः सह स्वामिनः अमेरिकायै प्रतस्थिरे । अशुद्धं सागरं अनायास-तरणीयं आसीत् । रात्रौ ज्योत्स्नास्नातं विश्वं नेत्राभ्यां पिवन्तसः ते यात्रिका होरानुहोरं तस्थुः । 'यदा तावत् इयं मायापि एव रमणीया, का कथा तदधिष्ठानस्य परमतत्त्वस्य ।' इति स्वामिनः अनेकदा अवदन्, इति श्रीमती फुड्के लिखति ।

स्वामिनः न्यूयॉर्कं प्रापुः । लेगट्दपती-प्रभृतिभिः तेषां हार्दं स्वागतं दिहितम् । पूर्वपरिचिता मिलिता । स्वामिभिः तथा च तेषां भक्तिमद्भिः पाश्चात्यैः क्षिप्यं इत्युभयैरपि पुनर्मिलनानन्दः अनुभूतः । कुशलप्रश्नाः निर्वृत्ताः । तदनन्तरं सपरिवारं स्वामिनः लेगट्-दपत्यो 'रिजले मैनॉर' इत्यस्य पार्वतं निवासं गत्वा तत्र भाविवासादेशं प्रतीक्षमाणास्तु तस्थुः । मासेन भगिनी निवेदिताञ्चि आगत्य ते सगताः । अभेदानन्दं दूरे आसीत् । स ते तन्नीसदेशं प्रेषयित्वा आहूतः । तन्मुखात् वेदान्त-भोसा-यदया कार्यजातं श्रुत्वा ते अमोदन्तः । तुरीयानन्देनापि शीघ्रमेव माण्ट् क्लेर इत्यत्र कार्यं प्रारब्धम् । स्वामिनाम् अमेरिका-प्राप्त्युत्तरं त्रिभिः सप्ताहे लिखिते पत्रे कश्चित् अमेरिकीय ब्रह्मचारी Swami Turjananda has endeared himself to all who have met him, and his work is opening out to him. a hearty welcome from students of Vedanta इति लिखति ।

देहान्तस्य पदरत्न

समीपम् उपसर्पितं देहान्तस्य पदरत्नं स्वामिनः अन्तरान्नराः अशृण्वन् इव । एवदा ते अभेदानन्दम् अवोचन्, 'समाप्तप्रायोजस्ति मम जीवितावधि । अधिकतोजिह्वं त्रिचतुराणि वर्षाणि जीविष्यामि ।'

तत 'अलम् ईदृशम् उक्त्वा । ननु दृश्यते भवन शरीरस्वास्थ्ये विशेष ।
अचिरेणैव भवान् पूर्ववत् प्रत्यागतवलो भविष्यति,' इति अभेदानन्देन
उक्ते स्वामिन अद्भुवन्, 'भ्रात । न त्वम् अवगच्छसि । मम आत्मा
इदानीं तथा विस्तीर्णोऽस्ति यथा अयं रक्तास्यपञ्जरः न तम् इत पर
बहुकाल धारयितुं शक्नुयात् ।'

व्याख्यानविक्रमः

५ नोव्हेंबर-पर्यन्त स्वामिन 'रिज्जे मेंतोर' निवासे न्यवसन् ।
तत न्यू-यॉर्कम् आगत्य, तत्र सप्ताहद्वयम् उपित्वा ते कैलिफोर्निया
राज्यम् अगच्छन् (२२ नोव्हेंबर) । तेषां पूर्वतनेषु सचारेषु अयं प्रदेश
अदृष्ट आसीत् । लॉस एञ्जल्स, ओरलेंड, सैन फ्रॅन्सिस्को, अलामेडा,
पासाडेना इत्यादिषु स्थानेषु ते मासाधमासम् उपित्वा व्याख्यानानि
अददु । कैलिफोर्नियायां ते आहत्य षण् मासान् आसन् । अस्मिन् काले
शताधिकानि व्याख्यानानि प्रदाय व्याख्यानविक्रमस्य कश्चित् उच्चाङ्ग
इव तैर् निर्मितः । कृष्ण-मुद्ग-हिस्त-महम्मदानां सन्देशः, मनस
शक्तिः, ध्यानम्, मन-शिक्षणं, प्राणायामः, मनुष्य-निसर्गः, भक्तभगवन्तौ,
धर्माचरणम्, भारते कला-विज्ञाने, जीवेश्वरौ, उपासना, वेदान्त (तस्य
सम्भवनीया भविष्यत्कालिकी विश्वधर्मा), रामायण-महाभारते, विश्व-
रचना, प्रह्लाद-जडभरतादीनां कथा इत्यादयः विषया आसन् । दुर्दैव-
वशात् भूयसा नैतानि व्याख्यानानि पत्रापिनानि अभवन् । 'लॉस
एञ्जल्स'—गतानि व्याख्यानानि उपवर्णयत् 'युनिटी' इत्याख्य नियत-
कालिकम् एवम् अभिप्रेति—'There is combined in the Swami Viveka-
nanda the learning of a university-president the dignity of an
archbishop, with the grace and winsomeness of a free and natural
child' अयं व्याख्यानानिरेकेस्तु न स्वामिना शरीरस्वास्थ्याय आसीत् ।
सैन फ्रॅन्सिस्को, ओरलेंड, अलामेडा इत्यादिषु नगरेषु वेदान्तकेन्द्राणि
उद्घाटितानि अभवन् ।

एकदा चरेषु लक्ष्येषु गोलिवासधानम् अभ्यस्यन्त कश्चित् युवक-
गणः स्वामिन अपश्यन् । तेषां प्रयत्नवैफल्येन जनितहासान् स्वामिनः
प्रति तेषाम् अन्यतमं लक्ष्यवेषस्य आह्वानम् अददात् । स्वामिभिः बन्दूक

गृहीत्वा क्रमेण एकमनु अन्यत् उपदशानि लक्ष्याणि विद्वानि । 'नूनम् अभ्यस्तो भवान्,' इति तेन सादरम् उक्ते 'अयं मे प्रथमावसरः' इत्यु-
क्त्वा तान् अधिकतरं विस्मयान्वितान् आपाद्य स्वामिन उपसज्जहत् 'अत्र
मम प्रणिधानं कारणम् ।'

कैलिफोर्नियाया वसंमानं स्वामिणि आधमार्थं भूमिदानं लब्धम् ।
कुमारी मिनी सी बूक इत्याख्या तेषाम् अन्यतमा शिष्या सान्ता कलारा
इत्याख्ये प्रदेशविशेषे निविष्टा तस्या १६० एकर-मिता भूमि स्वामिभ्य
आर्पयत् । जनसंपर्कात् सर्वतः दूरस्थितम् इदं स्थानं स्वामिभ्य अरोचत ।
'शान्त्याश्रमः' इति तस्य स्थानस्य अन्वयकं नाम अक्रियत । पश्चात्
२ ऑगस्ट (१९००) दिने तुरीयानन्दं द्वादशभिः शिष्यैः सह तत्र गत्वा
ध्यानाधिकम् अध्यापयितुं प्रारभत ।

'प्रभो ! एषोऽहम् आगच्छामि'

व्याख्यानातिरेकेण जनिष्याया श्रान्तेर् हेतोर् वा, सदैव प्रयत्नेन
नियन्त्रिताया निवृत्त उच्छलनात् वा, एतत्कालिकेषु स्वामिना वचनोद्-
गारेषु सर्वकर्मपरित्यागपूर्वकं अनन्ते विलयनेच्छा दरीदृश्यते । १८ एप्रिल
दिने तैः कुमारी मैक् लिऑड इत्यस्य प्रेपितस्य पत्रस्य कश्चित् अश अत्र
उदाहरणरूपेण समुद्ध्रियते—

कर्म स्वभावत एव गहनम् । मम कर्मण यथा अत्यन्ताय विराम सपद्येत,
मम च कार्त्स्न्येन जगदम्बाया विलयं स्यात्, तथा प्रभु प्रार्थयस्व ।
तस्या कर्म सा जानाति । क्षरीरस्वास्थ्येऽपि आत्मस्वास्थ्यम् अनु-
भवामि । युद्धानि जितानि, हारितानि च । सर्वं वस्तुजातम् उपस-
हृत्य संप्रति त महान्तं ज्ञानारं प्रतिपालयामि । शिव, हे शिव, मम लोका-
तीरं प्रापयस्व । अधुनाऽपि अहं स एव बालोऽस्मि, येन पुरा दक्षिणे-
श्वरे वटवृक्षस्य अधस्तात् रामकृष्णानाम् अद्भुता शब्दा वर्णीकृत-
प्राज्ञेन श्रुता । तदेव मम स्वाभाव्यम्, यदिदं कर्मचरणम्, परोप-
कारादिकं वा, तत् सर्वम् आरोपितम् । अधुना पुनरपि गुरुदेवशब्दं
शृणोमि । मिथ्यते पाशाः । शुष्यति स्नेहः । नीरसं भवति कर्म ।
समाप्तमस्ति जीवनाकर्षणम् । गुरुदेवशब्दं विहाय न विमपि भाति ।
'एषोऽहम् आगच्छामि । प्रभो ! एषोऽहम् आगच्छामि ।' "

कॅलिफोर्नियाया वर्तमाने स्वामिभि पॅरिस-नगर्या सपत्स्यमानायाः धर्मतिहास-परिपद (Congress of the History of Religions) निमन्त्रण प्राप्तम् । सर्वधर्म-परिपद स्थाने इय धर्मतिहास-परिपद् आयोजिता आसीत् । धर्मतत्त्वाना विचारस्थाने धार्मिकसंप्रदायाना केवलम् उद्भव-विकासयो उपरि परिपदि चर्चा भवित्री आसीत् । स्वामिभि परिपदि सम्मिलन निर्णयितम् । वेदान्तकार्यस्य कॅलिफोर्नियायाम् अनुवर्तनार्थं तुरीयानन्द-प्रेषण प्रतिश्रुत्य ते न्यूयॉर्क गताः । तत्र कुमारी वाल्डो प्रभृतीना भक्ताना सहवासम् अनुभूय, ताश्च आपृच्छन् ते डेट्रॉइट गताः । तत्र कु. ग्रीनस्टिडेल इत्यस्या गृहे ते सप्ताहं व्यथाम्यन् । ततः पुनरपि न्यूयॉर्कं निवृत्त्य २० जुलै दिने ते पॅरिस-नगरी गन्तुं प्रस्थिते ।

तदानीं लेगेट-दपती पॅरिसे अवसताम् । तयो सकाशान् प्रागेव संप्राप्त निमन्त्रणम् अनुसृत्य स्वामिन तेषाम् अतिथित्वम् अगच्छन् । पश्चात्तु फ्रेञ्च-भाषाया श्रवण-भाषणयो अभ्यासार्थं ते फ्रेञ्चभाषा-भाषिण मोस्यू झूलस व्वा इत्यस्य गृहे वस्तुं गताः । धर्मतिहास-परिपदि भाषणभाषण-विवादाद्यम् आवश्यकस्य फ्रेञ्चभाषा-प्रभुत्वस्य संपादनार्थं ते मासद्वयम् अभ्यासं कृतम् ।

धर्मतिहास परिपदि

वैदिको धर्मः निसर्गपूजाया विवासो वा न वा इत्यत्र विषय-पारिचायै प्राच्यविज्ञापण्डिते सह विषयं तेषु निक्षिप्तम् आसीत् । परिपदि अनेकवारम् उपस्थितंरपि स्वामिभि प्रवृत्ते अस्वास्थ्यहेतोः केवलं द्विरेव भाषणं कृतम् । शालग्राम-पूजा तथा च शिवलिङ्ग-पूजा इत्येतेषां विवायक्रमं गुस्ताव्ह ऑपर्टे इत्याख्येन जर्मण्य-पण्डितेन स्वीये निग्रन्थे प्रपञ्चित आसीत् । उभयोरपि मूले शिवपूजाऽस्ति इति प्रदर्शयितुं तेन प्रयत्नितम् आसीत् । स्वामिभि अयं सिद्धान्तस्य प्रत्याख्यानं कृतम् । शिवलिङ्गस्य प्रभवः यूपस्तम्भः स्यात् इति तैः समुच्चिनम् । यथा यज्ञगन्ताः ते ते विज्ञेया तेषु तेषु शिवविभूतिविशेषेषु पश्चात्

सक्रान्ता आसन् (ज्वाला जटामु, सोमवाहन वृषभ शिववाहने वृषभे) तथैव यूपस्तम्भस्य शिवलिङ्गत्वापत्ति न असम्भवनीया इति स्वामिनः अमन्यन्त । शिवलिङ्गस्य बौद्ध स्तूपप्रभवत्वमपि स्वामिभिः पर्यायान्तरत्वेन समूचितम् । शालग्रामशिला अपि बौद्धानां स्तूपगतं धातुगर्भं सदृशं स्वामिभिरपि शिला सन्ति, शालग्रामस्य तथा च शिवलिङ्गस्य इत्युभयोरपि शिश्नपूजामूलकत्वेन स्पष्टीकरणम् उत्प्रेक्षाविजृम्भणमात्रम्, यः कोऽपि च अनः शिश्नरूपावभासः स उत्तरकालिक-बौद्धधर्मप्रभान्-निमित्तकः, अतश्च पश्चात्कालिक इति स्वामिनः प्रत्यपादयन् ।

द्वितीय व्याख्यानं स्वामिभिः बौद्धधर्मस्य, अन्येषां च भारतीयानां धर्माणां वेदप्रभवत्वं प्रदर्शितम् । गीता महाभारते न पश्चात् निवेशिताः सन्ति, सा आदित एव तस्मै अविभाज्य अवयवोऽस्ति, गीता गीतमयुद्धान् प्राचीना अस्ति इति उक्त्वा यदि सा बृद्धोत्तरकालगामिनी अभविष्यत्, कथमिव सर्वधर्माणां समन्वयकारिणी सा बृद्ध बौद्धधर्मं च न निरदक्ष्यन् इति ते अपुच्छन् । भारतीयकलामु नाटके, गणित-ज्योतिषादिषु च नाम्नेषु ग्रीकाणां प्रभावोऽस्ति इत्यस्य मतस्यापि तैः गण्टनं कृतम् ।

स्लेच्छा हि यवनास्तेषु सम्यग् ज्ञातृभिर्न स्थितम् ।

ऋषिष्वत् तेऽपि पूज्यन्ते किं पुनर्देवविद् द्विजः ॥

इत्येकमात्रश्लोकवत् न ज्योतिषात्मन्य ग्रीकप्रभवः व्याख्यानं शक्यते, स्लेच्छानाम् आर्य-गिन्याणां प्रोत्साहनार्थं एतां द्वयं मुनिर्नैव सम्भवति इति ते अवदन् । अन्तर्धर्म-मूलस्यैव युनिनाद विप्रनीर-वृत्त्यः यावत्सम-नम् एकोऽपि श्रोत्रेता हिन्दु न सम्यगे दृग्गन्तुम्,

अयुक्त तावत्काल हिन्दूनां शास्त्रादिषु ग्रन्थस्य प्रभावस्य कथामपि वक्तुम् इति ते सावधारणम् अवोचन् ।

गौतमबुद्ध-रामकृष्णयो अभेदः

पेरिम-नगरे अनेकं पूर्वपरिचितं कुमारी मैक्-लिऑड, मादाम बाल्ड्रे, मादाम साराह् वेर्नेहाटं इत्यादिभि सह, कैश्चित् च नदीनं सह स्वामिना मेलनम् अभूत् । एतन्मध्ये स्वीयं गवेषणं विस्मापित-पाश्चात्यदेशे जां जगदीशचन्द्र वसु अपि आसीन् । डॉ वसु महाभाग तदानीमेव सपथमानाया वंशानिव-परिपदि समिलितु तत्र आगत आसीत् । स्वामिन तद्विषये नितान्तम् अभिमानपूर्णा आसन्, त च 'the pride and glory of Bengal' इति शब्दे निदिशन्ति स्म । परिपदुत्तर स्वामिन श्रौमत्या ओल्-बुल इत्यस्या निमन्त्रणानसार ब्रिटनी-प्रदेशे तस्या कुटी गत्वा तत्र कानिचित् दिनानि विथामिम अन्वभवन् । कतिपयदिनपूर्वं भगिनी निवेदिता आङ्ग्लभूमि गता आसीत् । ता प्रस्थापयन्त स्वामिन 'Go forth into the world, and there, if I made you, be destroyed' 'If Mother made you, live' इत्युचु । अस्मिन् काले तेषा मनसि भगवान् बुद्ध तस्य च मतानि सदैव आवर्तन्त । बौद्धधर्म-हिन्दुधर्मयो भेद स्पष्टीबुर्व-तस् ते एकदा अवोचन्, "बौद्धधर्म आह, 'सर्वोऽय भ्रम इति अनुभवत ।' हिन्दुधर्मस्तु आह, 'भ्रमस्य अधिष्ठानभूत सत्यम् अनुभवत ।'" स्वामिन बुद्ध बौद्धधर्मं च हिन्दुधर्मं एव अन्तरभावयन् । निवाणोन्मुखेन दक्षिणपाश्चात्यायिना तथागतेन अन्तिमक्षणे उपदेशार्थं प्राप्तेभ्य जनभ्य अपि कूर्परम् अवष्टभ्य अधोऽस्थितेन सता धर्मोपदेश कृत इति कथा कथयित्वा स्वामिन सहसा अवोचन्, 'इदं मया स्वयं दृष्टमस्ति—श्रीरामकृष्ण-विषये । आसन्नमृत्युमिह तैरपि उपदेशार्थम् आगतं कश्चित् पुरुष उपदिश्यैव प्रतिप्रेषित ।' स्वामिना मनसि गौतम-राम-कृष्णयो अभेद इव आसीत् । शंकराचार्यबुद्धि-गौतमबुद्धययो सगम ते मानवस्य परमादर्शम् अगम्यन्त, एतादृशं च आदर्शसगम निजे गुरुदेवे देहबद्धमिव अपश्यन् ।

अनुभवप्रभस्य अन्तिमानि पृष्ठानि

फ्रान्स देशे निवसता स्वामिना मासत्रयप्राय काल व्यतीत ।

तस्मिन् शिशिरर्तो मादाम काल्वहे गायन-वाद्यैरुपस्थगयित्वा ईजिप्त-देशं गन्तुम् ऐच्छन् । तया स्वामिनोऽपि सह गन्तुं प्रार्थिता । नवदेश-दिक्षु स्वामिनं वु जोसेफाईन मैक्-लिआर्ड इत्यनया अनुगता २४ ऑक्टोबर दिने प्रस्थाय व्हिएन्ना-द्वारा रेलयानेन कान्स्टैण्टिनोपलं गत्वा तत्र नौकया अयेन्म, ततश्च ईजिप्त्तम् अगच्छन् । ते कैरो इत्यनस्य सग्रहाण्यो दृष्ट, स्फिङ्क्स तथा च पिरॅमिड्स इत्यादिकमपि अवलो-कितम् । किं सु अधुना ते एनादृशेभ्य दर्शनेभ्य व्यावृत्त-कौतूहलं अभवन् । सर्वस्यापि अस्य नश्वरस्य वैभवस्य मायामयत्वं तेषां मनसि गभीरम् आस्पदम् अकरोत् । यत्सत्य पॅरिसगतेभ्य अन्तिमदिवसेभ्य आर-भ्यैव ते अन्नमुक्त्वा सद्यत्ता आसन् । बाह्यतो व्यापृता अपि शून्यमनस्का आसन् । ' and here in Egypt it seemed as if he were turning the last pages in the Book of Experience ' इति 'पौरस्त्यपाश्चात्या शिष्या ' लिखन्ति (पृ ८२५) । न सहया भारतगमनस्य निर्णयं कृतः । तत्र अन्यदपि एक कारणम् आसीत् । भारते तेषां अन्यतमं पाश्चात्योऽनुयायी कॅप्टन सेन्डियर लोचान्तरं गतः आसीत् । स्वामिभिः तत् ज्ञातम् आसीत् । (कथम् ? त एव जगन्ति ।) प्रथमोपस्थिता नावम् आरुह्य ते प्रस्थिता, डिसेम्बर मासस्य च प्रथमे सप्ताहे भारतं प्राप्ताः । ९ डिसेम्बर दिने ते मध्यरात्रे अनपेक्षितागमना वेलूरमठं गुरुबन्धुमध्ये आसन् ।

'He had brought his body back to the funeral pyre, ' (स्वामिनः देहविसर्जनार्थमिव पुनरागताः) इति शब्दे रोमं रोलां (पृ १५६) इमम् अध्यायं समापयति ।'

५. पुरा पदिचमाया प्रथमयात्रात् निवृत्तौ स्वामिभिः शक्त्युपासना, सघटनशीलता लोचनं च इत्यादिहेतोः पाश्चात्या प्रशसिता आसन् । इदानीं तु सर्वस्यापि अस्य पृष्ठतः स्वार्थप्रतिता वाणिज्य-वृत्तिः अवलोक्य ते उद्वेजिता अभवन् ।

१७. महासमाधिः

स्वामिना हृदयस्य वागद्वारा मात्रमेव आसीत् ।
 सेंटन मेडियर महोदय २८ ऑक्टोबर दिने मिस्मि-
 लोनामी मजात जासीत् । स्वामिन मायावती-आश्रम
 गन्तु प्रस्थिता । अभूषणं मंथ्यम् अनादृत्य ते तत्र ३
 जानुअरी (१९०१) दिने मप्राप्ता । मेडियर-विषये
 भाषणप्रसङ्गे स तं 'हुमासमा' (maria) इति नाम्नेन
 समानित । आश्रमदर्शनेन ते सन्तुष्टा अभवन् । माया-
 धर्या 'धर्मधर'-विभाग ते-य यद् अरोचन् । 'उत्तरा-
 युधि निवृत्तोऽहम् अत्रैव जलानयोऽवष्टे ग्रन्थलेखनेन गीत-
 गुञ्जनेन च कालं नेप्तामि' इति ते सहित् अरुन् ।
 शारीरम् अस्वास्थ्यम् अधिगणय्य अत्र तं 'प्रमुद्धभारत'-
 कृते विचित् लेखनमपि कृतम् । मामाजित-पण्डित
 समेलने अध्यधीये भाषणे न्यायमूर्तिभि रानड महोदये
 सन्यासविषयका केचन विचारा प्रकटीकृता आसन् ।
 तेषां देशभक्ति विचारोदायं च अद्भुतीकृत्यापि तं कृतायाः
 सन्यामिनिन्दाया खण्डनं स्वामिभि अन्यतमे निबन्धे
 कृतम् । अत्रैव नासदीयमूननस्य अनुवादोऽपि तं कृतम् ।
 मायावती-आश्रमे कतिचित् दिनानि उपि-या स्वामिन
 २४ जानुअरी दिने बेलूरमठं व्यवर्तन् ।

पूर्ववद्वग-तीर्थयात्रा

बेलूर-मठं निवृत्ता स्वामिन व्याधिप्रस्तुत्वात् निषिद्धश्रमा मन्त्र
 आश्रमकार्यम् अवलोकयन्तम् तस्यु । नूतना ग्रहाचारिण प्रविष्टा
 आसन् । स्वामिना सकल्यानुसारेण मन्त्रकार्यम् अथन सरम् आसीत् ।
 दर्शनाधिनाम्, उपदेश शुश्रूषणा च न कदापि न्यूनता आसीत् । एव सप्त
 सप्ताहानि स्वामिन मठं अवात्सु । तत्र पूर्ववद्वगस्थाना जनाना

साग्रहाणि निमन्त्रणानि मानयितुं भुवनेश्वरीदेव्याश्च असम-पूर्ववङ्गयो-
तीर्थयात्राभिलाषं पूरयितुं तत्रभवत्या सह स्वामिन १८ मार्च दिने
प्रस्थिता । ते डाक्का, चन्द्रनाथ, कामास्या, गोलपारा, गोहाटी इत्या-
दीनि स्थानानि अगच्छन् । व्यास्यानानि अद्दु । ब्रह्मपुत्रे सन्तु ।
ततश्च ते निसर्गरमणीयं शिलोद्भगम् अगच्छन् । अत्र तु तेषां प्राकृतिकम्
अस्वास्थ्यम् अधिकतरमेव अवर्धत । मधुमेहेन ते पूर्वमेव ग्रस्ता आसन् ।
अधुना श्वासकृच्छ्रम् (asthma) पुनरपि तान् अपीडयत् । एकदा एवमेव
श्वासकृच्छ्रेण आत्रान्तास् ते समीपवर्तिनमिव मृत्युम् आकलयन्त 'ततः
किम् ? मया तावत् प्रदत्तम् अस्ति, यावत् १५०० वर्षाणि पर्यप्ता'
स्यात्, ' इति उदीरयामासु । प्रदत्तसंज्ञास ते आत्मानं कृतकृत्यम्
अमन्यन्त । शुष्कवायु-शिलोद्भगमपि प्रकृतिस्वास्थ्यार्थं अनुपकारकं दृष्ट्वा
स्वामिनं मे भासस्य द्वितीयं सप्ताहं बेलूर-मठं न्यवर्तन्त । अयं तेषाम्
अन्तिमं सार्वजनिकं संचार आसीत् ।

कदाचित् ... कदाचित् ..

इदानीं मठं निवृत्ता स्वामिनं व्यायामाभ्यासिणं शारीरिककार्यस्य
सर्वथा अशक्यत्वात् कदाचित् दशनागतेभ्यो जनेभ्य उपदेशवचनानि
श्रावयन्, कदाचित् तास्तान् मठव्यापारान् निःशब्दम् अवलोकयन्,
कदाचित् इतस्ततः ध्यानमग्नं निर्विचारं वा सचरन्त, कदाचित् पुस्तकानि
पठन्त, कदाचित् गुरुबन्धुभिः सह मन्युणा कुर्वन्त, कदाचित् शय्या-
शरणा मन्दिरशिखराणि वा अवलोकयन्त भाविवार्ताणि वा चिन्तयन्त,
कदाचित् 'व्याघ्र' सत्रकेन शुभा 'हसी' नाम्न्या अजया 'मानु' इति
कृतनामधेयेन अजशावेन वा सह व्रीडया आत्मनेव आरमानं रमयन्त, कदा-
चित् गीतानि गुञ्जन्त, कदाचित् अन्ये सह सकीर्तनानि गायन्त,
प्रत्यहं क्षीयमाणेन स्वास्थ्येन गुरुबन्धूनाम् अन्येषां च चिन्ताविषयभूनां
तैश्च अहमहमिकया सेयमाना प्रायः सप्त मासान् व्यधाम्यन् ।

व्याधिं प्रत्यहं वर्धमानं एव आसीत् । स्वामिना पादो उच्छ्रुनो
अभवनाम्, येन पादचारं दुष्करं अभवत् । गतप्रायेव च निद्रा । ते
अधुना जीवन्ते गतरमा इव अभवन् । तथापि 'I shall die in harness'
(कुवसेवेहं वतंव्यवर्माणि अहं मरिष्यामि) इति ते एकदा शरच्चन्द्रम्

अब्रुवन् । कृत्स्नविधामार्थं प्रार्थितास्ते 'अयि पुत्रव' कुतो मे विधाम् ? यत्तन् रामकृष्णं काली इति वृत्तसन्नक किमपि, तेन रामकृष्णनिर्वाणात् पूर्वं त्रिचतुराणि दिनानि आरम्य गृहीत इव अस्मि । तन् मा सतत कर्मणि प्रेरयत् आस्ते, न च मह्य विधामस्य नामापि गृहीतुम् अवसर ददाति,' इत्यवादिषु ।

मातु उपयाचिनपूरणम्

अस्मिन् वर्षे स्वामिनि मठे दुर्गापूजा महता वैभवेन संपादिता । दखिणा कृते अतिसतर्पणं कृतम् । लक्ष्मीपूजा कालीपूजा च कृता । अस्मिन्तव अवसरे स्वामिनि स्वमातु एक बहुकालपूर्वं सकल्पितम् उपयाचितमपि पूरितम् । एकदा वाल्ये नरेन्द्र केनापि असाध्यै रोगेण आनान्त आसीत् । तदानीं मम पुत्रो नीरोगो भवतु, तेन तव ययोक्ता पूजा कारयिष्यामि, न च तव पुरतः भूम्याम् आवर्तयिष्यामि इति भुवनेश्वरी-देव्या काली उपयाचिता आसीत् । एतावन्तं कालम् इदं विस्मृतया तथा हृदानीं तत् स्मृत्वा स्वामिनः तस्य उपयाचिनस्य विषयं निवेदिता । मातृभक्ता स्वामिनः कालीघाटं गता, गङ्गायां स्नाना, आर्द्रवाससं कालीमन्दिरं प्राविशन्, देवीपुरतश्च भूम्यां त्रिं आवर्तन् ।

अस्मिन् वर्षे (१९०१) डिसेम्बरस्य उत्तरार्धे राष्ट्रसभायां (कांग्रेस) अधिवेशनं कलिकातायाम् अभवत् । तेन निमित्तं कलिकानां गता अनेके जना स्वामिनं द्रष्टुं बलूर-मठम् अगच्छन् । स्वामिनः तैः सह प्रायः हिन्दीभाषया व्यवहारम् अकुर्वन् । चर्चितेषु विषयेषु अन्यतमं आसीत् संस्कृत-महाविद्यालयस्य स्थापना । समाप्तिं गच्छन्ति अस्मिन् वर्षे द्वौ जापानीयौ रेव्हरण्ड ओदा तथा च श्री ओकाकुरा इत्येता, भारतम् आगत्य स्वामिनश्च उपगम्य जापानं सकल्पितायां घर्मपरिषदि सम्मिलितुं तान् प्रार्थयन्तम् । पश्चात् श्री ओकाकुरा इत्यस्य प्रार्थनानुसारेण स्वामिनः जानुअरी मासे (१९०२) तेन सह बुद्धगयां जग्मुः (तेषाम् अन्तिमे वर्धापनदिने), ततश्च वाराणसीम् । स्वामिनि निजं भ्रमणारम्भं (नरेन्द्रावस्थायाम्) बुद्धगयागमनं कृत्य आसीत् (पृ. ७३) । अतः समाप्तिरपि तत्रैव कर्तव्या इति उच्यते इति भगिनी निवेदिता निपुणम् अभिप्रेति । परिषदि उपस्थानार्थं स्वामिनः पुनः पुनरु निवेद्य

ओमाकुरा महोदय वाराणसीत प्रस्थित । स्वामिन कचित्काल तत्रैव अवसन् । स्वामिना प्रेरणया तत्र स्थानिकं युवभि यात्रिकाणा साहाय्यार्थम् एका समिति स्थापिता^१ । अनिचित दिनानि तत्र उपित्वा स्वामिन पुनरपि बेलूर-मठ न्यवर्तन्त ।

हरिद्वन्तारायण सेवनम्

एषु दिनेषु केचित् सन्ताला कर्मकरा प्रत्यह कर्मार्थं मठम् आगच्छन्ति स्म । स्वामिन तै सह मिथीभूय सुखदुःखालाप कुर्वन्ति स्म । एतदा स्वामिभि सर्वेऽपि ते आहूय मिष्टाननेन सतपिता । 'यूय नारायणा स्य । अद्य युष्मान् भोजयित्वा मया साक्षात् नारायण एव भोजिन , ' इति स्वामिन तान् अवदन् । पश्चान् ते वमपि समीपस्थ शिष्यम् अवदन्, 'मया तेषु साक्षात् परमात्मा दृष्ट । ' दीनसेवैव धर्म इति स्वीय सिद्धान्त ते अन्त यावत् प्रतिपादयन्तस् तस्यु । एवदा ते अबोधन्, 'अलम् एतेन वेदान्ताध्ययनन ध्यानाभ्यासेन च । तद् अन्यस्मिन् जन्मन्यपि कर्तुं शक्यम् । (Let the reading of the Vedanta and practising of meditation and the like be left for the next life) इदं तु शरीर मेवाया व्यापारयत । तेनैव युष्माक मा प्रति उपसत्ते सार्थक्य स्यात् । ' अनन्तर ते अत्रुवन्, " कियया नु तपस्याया अनन्तर मया इदं पर तस्य ज्ञातमस्ति - परमात्मा सर्वेषु भूतेषु स्थितोऽस्ति । नास्ति अन्य परमात्मा नाम । म भूतानि सेवते, नून म परमात्मान सेवते । ' "

अस्मिन् वर्षे (१९०२) स्वामिन रामकृष्ण-जयन्ती-वार्यं कलापे ममिलितु नाशस्तुवन् । पादद्वययुना ते शय्यानिपटिता आसन् । द्वितीयभूमिकागतात् स्वस्थान् वातायनत तै आगच्छन्ति मरीचनदलानि दृष्टानि । तेषाम् अनुपस्थानेन सर्वे दुःखिता अभवन् । स्वामिभिस्तु ' जातस्य अस्य शरीरस्य नाश ध्रुव एव । यदि युष्माभि केचिदपि मम शिचारा आत्मज्ञान् कृता स्यु, न मे व्यर्थं जीविनम् । त्यागमेव परम तत्त्वम्

१ भक्तिनि निवेदिताया भारते आगमनम्, तस्याश्च मद्रासे ३ फ़रवरी दिने कृत मन्त्राः 'अमृतवन्तार' परिव्रज स्वामिना वाराणस्यां त्रिदिन अभवत् ।

इति जानीत,' इत्यादिकम् उक्त्वा शिष्या सान्त्विता । निरञ्जनानन्द-
प्रभृतीनां सांग्रहा प्रार्थनाम् अङ्गोक्त्यै स्वामिनि कविराज महानन्द
मेनगुप्त इत्यास्यानां सुविदिनानां भिषग्वर्याणां चिकित्सा प्रारब्धा ।
पथ्यापथ्यं बठोरम् आसीत् । जलपान-लवणमक्षणादिनां वर्जनीयम्
आसीत् । स्वामिनि २१ दिनानि जलबिन्दुरपि न गृहीत । परित्यक्त-
देहात्मभावानां सेवा न तत् कठिनम् आसीत् ।

ब्रह्मचर्यं महिमा

अस्यां चिविस्सायां प्रारम्भात् कतिपयदिनपूर्वं Encyclopaedia
Britannica इत्याख्यस्य ज्ञानकोशस्य पठनं स्वामिनि प्रारब्धम् आसीत् ।
एकदा तस्य बृहदाकाराणि पञ्चविंशति खण्डानि दृष्ट्वा 'अशक्यम्
एकस्मिन् जीविते इदं सर्वम् आत्मसात् कर्तुम्,' इति शरच्चन्द्र चक्रवर्ती
नाम तेषां शिष्यः अग्रवीत् । तदा 'अस्य प्रथमेभ्यः दशमेभ्यः खण्डेभ्यः
यत्किमपि मा पृच्छ,' इत्युक्त्वा स्वामिनि यद्यत् शरच्चन्द्र अपृच्छत्
तस्य तस्य यथावत् उत्तरं दत्तम् । पठितदशखण्डैस् तैः अनेकदा मूलगता
पद्धतयोऽपि अनुज्झितादरम् उद्घृताः । शरच्चन्द्रे विस्मयेन अपहृत
वाचि स्थिते 'ब्रह्मचर्यमहिमा अयम्,' इत्युक्त्वा 'ब्रह्मचर्यस्य अभावात्
प्रतिदिनम् अस्मद्वाप्टस्य वृद्धिबले क्षीयेते, राष्ट्रं च हीनपौरुषं भवति'
इति ते परिदेवयाचन् । क्षीणबला अपि स्वामिनः मठस्य अनुशासन-
विषये कठोरा आसन् । नियमानां परिपालनं भवति वा न वा इति ते
जागरूकतया पर्यवेक्षन्तः । एकदा ध्यानस्य नियतकाले ते ध्यानागारम्
अगच्छन् । नैके जनाः अनुपस्थिता आसन् । स्वामिनाम् आगमनम्
अनुत्प्रेक्षितम् आसीत् । स्वामिनि एकैकम् आहूय, अनुपस्थितिं कारणं च
पृष्ट्वा, यैदोषिणः निर्णीता ते 'अद्य मठं भोजनं न लप्स्यते । बहिर्गत्वा
माधुकरीवृत्त्या अन्नं सपाद्यताम्,' इति दण्डिताः ।

अन्ययो भासयो (मे जन)

अनेके अल्पस्वरूपाः प्रसङ्गाः अघटन्तः यः स्वामिनाम् अवतार-
समाप्ते मूचका आसन् । न तु तस्मिन् काले तेषां साभिप्रायता कस्यापि
प्रत्यभात् । एकदा स्वामिनि सङ्घात् आयत्वा मेलनार्थं सर्वेभ्योऽपि स्वदेश-
विदेशस्येभ्यः शिष्येभ्यः पत्राणि प्रेषितानि । गुरुबन्धून् स्वायत्तध्वनम्

आश्रेयितुम् आदिश्यते मठकार्येभ्य आत्मानं सहर्तुं प्रार्थयन्ति । अन्तिम-
दिनात् एकसप्ताहपूर्वं तै पञ्चाङ्गम् आनाय्य तत् सौम्येण धधीतम् ।
अनेकवार तस्य अध्ययनोत्तर तै ४ जुलै दिवस देहविसर्जनार्थं निर्धारित-
इति पदचात् विदितम् अभवत् । १ जुलै दिने मठपरिसरे गङ्गातीरे
इतस्ततः सचरद्भिर् तै एव स्थानं प्रेमानन्दाय प्रदर्श्य 'यदा अहं देह-
विसर्जनं करिष्यामि, अग्नं दहनं क्रियताम्,' इत्युक्तम् । बुधवासरे (२ जुलै)
तै उक्तम्, 'अहं मरणार्थं सिद्धतासपादनपरोऽस्मि,' इति भगिनी निवे-
दिता लिखनि । तस्मिन्नेव दिने एकादशीनिमित्तम् उपोषितैस् तै अन्य-
तमस्य शिष्यस्य भोजनोत्तरं प्रक्षालनार्थं तस्य हस्तयो उपरि जलं दत्तम्,
स्वयं च तौ वस्त्रेण प्रमाष्टौ । 'ननु, स्वामिन् ! विपरीतम् इदम् । वस्तुतः
मयेदं भवदर्थं कृतव्यम्,' इति स्वभावतः एव शिष्येण अपराधेन इव उक्ते
येषु स्वशिष्याणां पादप्रक्षालनम् अरोरत्, इति स्वामिनः अवोचन् ।
'ननु तत्तायन् अन्तर्काले,' इति जिह्वाग्रप्राप्त-शब्दान् शिष्यः सर्वथः अगिलत् ।

अन्तिमो दिवस

४ जुलै, शुक्रवासर । अद्य स्वामिभिः अष्ट-वादनतः एकादश-
वादनं यावत् ध्यानम् अनुष्ठितम् । अस्मिन् समये तै सर्वाणि वाताय-
नानि द्वाराणि च दृढं पिहितानि आसन् । (पुरा एव कदापि नाभूत् ।)
ततः अधो वर्तमाना मठवासिनः तै गीयमाना 'श्यामा' गीतम् अशृण्वन् ।
ततः अधोभूमिम् अवतीर्य इतस्ततः सचरता तेषां मुखात् स्वगतमिव उच्चा-
रिता एव शब्दा निर्गता 'यदि द्वितीयं विवेकानन्दः अभविष्यत् केवल-
स एव अज्ञास्यत्, यदनेन विवेकानन्देन कृतमस्ति । —नथापि, यथाकालं
वियन्तो नु विवेकानन्दा जायेन् अपि ।' एतां प्रीडोक्तिं श्रुत्वा प्रमानन्दः
विस्मितः अभवत् । तस्मिन् दिने निजा नित्यसराणि विहाय गुरुवन्धुभिः सह
स्वामिभिः भोजनं कृतम् । किं च तदानीं तै भोजने विशेषा रुचिं प्रदर्शिता ।
भोजनोत्तरं तै शुद्धानन्दम् आदिश्य शुक्लयजुर्वेदसहिता, आनायिता तं च

२ = भगिनी-निवेदिताया (वि. वि. पडसे, 'स्वामी विवेकानन्द'
पृ. ३६५, 'विवेकानन्दकन्या निवेदिता' पृ. १०८)

वि. च. १५

सुषुम्णः सूर्यरश्मिचन्द्रमा गन्धर्वस्तस्य नक्षत्राण्यप्सरसो भेकुरयो
 ; नाम । स न इदं ब्रह्म क्षत्रं पातु तस्मै स्वाहा वाट् ताभ्यः स्वाहा ॥
 इतीमं मन्त्रं (माध्यं. स. १८.४०) समाप्यं पठितुं ते आदिशन् । तदु-
 परि महीधरस्य व्याख्यानं श्रुत्वा 'नेदं व्याख्यानं मह्यं रोचते । एतां-
 दृशाना मन्त्राणा गूढार्थम् अन्विष्य तस्य प्रकाशने युष्माभिर् मच्छिष्यैः
 आदृतैः भवितव्यम्' इति ते अवोचन् । एक-वादनावसरे तैः व्याकरण-
 पाठः प्रदत्तः । किञ्चिद्गूढं होरात्रयं तैः लघुकीमुदी अध्यापिता । स्वभावत
 एव ह्यक्षम् इमं विषयं ते सरमताम् आपाद्य अध्यापयितुं प्रयतन्ते स्म ।
 पाठोत्तरं ते प्रेमानन्देन सह पादचारार्थं मुद्गरं गताः । अस्मिन् समयेऽपि
 तैः स्वीया सस्मृतमहाविद्यालयस्य स्थापनेच्छा प्रकटीकृता । पादचा-
 रात् निवृत्तास् ते गुरुबन्धुभिः अन्यैश्च सह कञ्चित्कालम् आलपन्तस् तस्युः ।
 'यदि भारतम् ईश्वरस्य अन्वेषणपरं तिष्ठेत्, तर्हि तत् अमरं भविष्यति ।
 यवि तु तत् राजनीती समाजसंघर्षे च रमेत्, तर्हि तत् विनश्येत्,' इति
 तेषाम् अन्तिमाः शब्दाः आसन् । स्वामिभिः सह इदम् अन्तिमं संभाषणम्
 अस्ति इति न स्वप्नेऽपि केनचित् चिन्तितम् ।

महासमाधिः

सप्त-वादनावसरे स्वामिनः स्वकक्षं न्यवर्तन्त । अक्षमालाम् आनाय्य
 'न केनापि ममाज्ञा विना आगत्य अन्तरायः कर्तव्यः' इत्यादिशयं द्वाराणि
 पिधाय गङ्गाभिमुखंश्च उपविश्य तैः जपः ध्यानं च प्रारब्धम् । एकहोरानन्तरं
 तैः शिष्यम् आहूय द्वाराणि उद्घाटयितुं आत्मानं च बीजयितुं कथितम् ।
 स्वामिनः शिष्याया शयिता । आसन्, ध्यानमग्ना वा सुप्ता वा । शिष्यः
 बीजयन् पादौ च सवाहयम् तस्यौ । प्रायः नव-वादनवेलायां स्वामिनां
 किञ्चिदिव हस्तकम्पः समजायत, तैश्च द्विवारं दीर्घं श्वसितम् । कैश्चित्
 निमेषैः एवमेव ते द्वि-दीर्घम् अवसन् । ततश्च तयोर् दृष्टिः भ्रूवोर् मध्ये
 स्थिरा अभवत् । किमपि च दैव तैजः मुखं व्याप्नोत् । शिष्यः किमपि
 आशङ्क्य अग्न्यान् आहूय पातुम् अथः अधावत् । विदितवृत्तान्ताः मठवा-
 सिनः स्वामिबक्षम् अत्वरन् । कदाचित् स्वामिनः समाधिमग्नाः स्युः इति
 बुद्ध्या नित्यानन्द-निश्चयानन्दाभ्यां स्वामिनां नामग्रहणम् उच्चैः प्रार-
 ब्धम् । स्वामिनस्तु नववादनोत्तरं दशभिर् मिनिटैः अनन्ते विलीना आसन् ।

अत्रान्तरे केनचित् गत्वा डॉ महेन्द्रनाथ मजुमदार महोदया आनीता । तं वृत्रिमद्वसनादय उपाया प्रारब्धा । सर्वं तु व्यर्थम् । अन्ते मध्य-रात्रावसरे तं स्वामिना प्राणोत्क्रमणम् उद्घोषितम् । अन्येऽपि वृद्धा प्राप्ता । मृत्युकारणविषय तु न तेषाम् ऐकमत्यम् अभवत् । स्वामिभि स्वेच्छयैव देहविसर्जनं कृतम् इति तु मठवासिना ददा मनि आसीत् । प्रभाते दृष्टम् यत् स्वामिना नष्टे आरक्ते आस्ताम्, तेषां च मुखनासिकाभ्यां किञ्चित् रुधिरं स्रुतम् आसीत् । मस्तिष्कगता रक्तवाहिनी छिन्ना स्यादिति वृद्धा अनुवन् । भक्ता ब्रह्मरन्ध्रभदमं अभ्यन्त ।

सकृत् प्राणोत्क्रमणे निश्चिते सर्वत्र वार्ता प्रेषिता । स्वयं मठ-वासिनामपि इदम् अत्यन्तम् अनपेक्षितम् आसीत्, या कथा अन्येषाम् ? प्रभाते जना सपतितुम् आरभन्त । भगिनी निवेदिता आगत्य धर्मपितु मस्तकम् अङ्गे निधाय निशब्दं वीजयन्ती तस्यौ । कर्मवीराणां विवेकानन्दानां शान्तससारखलनं पार्थिवदेहं शय्यायां निश्चेष्ट आसीन् । जीवविहगं रक्तास्थिपञ्जरात् निःसृत्य अन्ते आकाशं स्वैरविहारपरं आसीत् । निर्विकल्प-समाधौ प्रथमानुभवात् प्रभृति तस्य पुनः प्रत्ययार्थं ताम्यन् जीवात्मा परमात्मनि विलीन आसीत् । जगदम्बायां निष्पापोऽयम् अर्भकः पुनरपि तस्या अङ्गे सुखमुत्त आसीत् । मरणसमये स्वामिना वयं ३९ वर्षाणि, ५ मासा, २४ दिनानि आसीत् । 'नाहं चत्वारिंशत्तमं वर्षं समापयिष्यामि इति स्वामिना वाणी अवितथा सिद्धा आसीत् ।

कदाचित् स्वामिनः अद्यापि समाधितः निर्वर्तिष्यन्ते इति आशास-नानां मुखानां भक्तानां समाधानार्थं स्वामिना देहं मध्याह्नं यावत् तथैव स्थापित आसीत् । ततः उत्तरं तु प्रतीक्षितुम् अनुचितं भूत्वा स्वामिना पार्थिवदेहं अपराह्णं वहि आनीयत । तत्र घण्टा शङ्खादिषु निनदत्सु नीराजनसहितम् आरात्रिकम् अभवत् । ततश्च स्वामिभि आत्मनः अन्त्यसंस्कारार्थं प्रागेव निर्धारितं स्थानं प्रति महायात्रां प्रस्थिता । तदानीं जनानां मुखात् एव जयकारः पुनः पुनः उदधरन्—

जय श्रीगुरुमहाराजकी जय । जय श्रीस्वामीमहाराजकी जय ।
जय श्रीसनातनधर्मकी जय ।

श्रीरामकृष्णस्तवनम् -

तस्मात् त्वमेव शरणं मम दीनबन्धो

ॐ ह्रीम् श्रुतं त्वमचलो गुणजित् गुणेऽघो
नवतदिव सकरणं तव पादपद्मम्
मोहद्वयं बहुकृतं न भजे यतोऽहं
तस्मात्त्वमेव शरणं मम दीनबन्धो ॥

१

भक्तिर्भगवच्च भजनं भवभेदकारि
गच्छन्त्यलं सुविफलं गमनाय तत्त्वम् ।
यत्रोदितस्तु हृदि मे न च भाति किञ्चित्
तस्मात्त्वमेव शरणं मम दीनबन्धो ॥

२

तेजस्तरेरन्ति तरसा त्वयि तृप्ततृष्णाः
रामे कृते श्रुतपथे त्वयि रामकृष्णे ।
मर्त्यामितं तव पदं मरणोभिनाशं
तस्मात्त्वमेव शरणं मम दीनबन्धो ॥

३

कृत्यं करोति क्लृप्तं कुहकान्तकारि
एणान्तं शिवं सुविमलं तव नाम नाथ ।
यस्मादहं त्वशरणो जगदेवगम्य
तस्मात्त्वमेव शरणं मम दीनबन्धो ॥

४

जय जय नरदेव

आचण्डालाप्रतिहतरयो यस्य प्रेमप्रवाहः
लोकातीतोऽप्यहह न जंही लोककल्याणमार्गम् ।
श्रेलोक्येऽप्यप्रतिममहिमा जानकीप्राणबन्धो
भक्त्या ज्ञानं वृत्तवरयुः सीतया यो हि रामः ॥

१

स्तब्धीकृत्य प्रलयकलितं बाहवोदयं महान्तं
हित्वा रात्रिं प्रकृतिसहजामन्धतामिदमिधाम् ।
गीतं शान्तं मयुरमपि यः सिंहनादं जगज्ज
सोऽयं जात प्रथितपुरुषो रामकृष्णस्त्विदानीम् ॥

२

नरदेव देव जय जय नरदेव
शक्तिसमुद्रसमुत्थतरङ्गं दर्शितप्रेमविजृम्भितरङ्गम् ॥
संशयराक्षसनाशमहास्त्रं यामि गुरुं शरणं भयवैद्यम् ।
नरदेव देव जय जय नरदेव ॥

३

नरदेव देव जय जय नरदेव ।
अद्वयतत्त्वसमाहितचित्तं प्रोज्ज्वलभक्तपटावृतवृत्तम् ॥
कर्मकलेयरमद्भुतचेष्टं यामि गुरु शरणं भयवैद्यम्
नरदेव देव जय जय नरदेव ॥

४

विवेकानन्द.

शुद्धिपत्रम् .

पृष्ठम् पङ्क्ति	अशुद्धम्	शुद्धम्
२० ४	व्यवहार	व्यहर
२३ ५	सत्य	साय
२९ १५	knowledge	Knowledge
३३ ३	अत क्षण	तत्क्षण
३४ ४	ज्ञानय	शक्तय
४९ २	परिपालयम	प्रतिपालयस्
५८ २०	ददर्शु	ददुशु
६६ २४	धुवान	युवान
७२ ६	प्रवृत्ता	प्रवृत्ता
८८ १२	प्रासानोद्याना	प्रासादोद्याना
९२ उपान्त्या	disceples	disciples
९३ २५	प्रमदानन्द	प्रमदादास
१२९ १९	fiery	fiery
१३३ १४	Kindly	kindly
१४९ १८	fer	for
१५३ २६	इम	इय
१६४ ५	अवभन्	अभवन्
१८४ २४	Lea me	Leaning
१८७ ८	कोलम्बसोत्	कोलम्बो-त्
१८८ ११	धर्म	धर्म
१९१ २७	consciousness	consciousness
१९६ अन्तिमा	ideals	idols

उत्कर्षार्थं समृद्धयर्थं
ऐश्वर्यं सद्भावनास्तथा ।
प्रयत्नानां च सातत्यं
समस्तं कारणत्रयम् ॥

DIRECTOR OF PUBLICITY, GOVERNMENT
OF MAHARASHTRA BOMBAY